

ISSN 2312-3206 (PRINT)
ISSN 2663-2764 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF KHERSON STATE UNIVERSITY**

SERIES «PSYCHOLOGICAL SCIENCES»

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 1

Херсон-2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету (Україна)

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонського державного університету (Україна)

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету (Україна)

Члени редакційної колегії:

Баранаскіне Інгріда – професор кафедри соціальної роботи Клаїпедського університету (Литва);

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Україна);

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Національного університету «Запорізька політехніка» (Україна);

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна);

Галян Ігор Михайлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна);

Жидко Максим Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (Україна);

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Україна);

Засєкіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології Національного університету «Острозька академія» (Україна);

Карпінський Констянтин Вікторович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри експериментальної та прикладної психології Гродненського державного університету імені Янки Купали (Республіка Білорусь);

Кікінежоді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Україна);

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ (Україна);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (Україна);

Кузнєцов Олексій Ігорович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Україна);

Оран Марина Олегівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка (Україна);

Плохих Віктор Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Україна);

Плющ Олександр Миколайович – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (Україна);

Попович Ігор Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету (Україна);

Сердюк Людмила Захарівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України (Україна);

Цибуляк Наталія Юрївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології та логопедії Бердянського державного педагогічного університету (Україна);

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Херсонського державного університету (Україна);

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету (Україна);

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б) на підставі Наказу МОН України від 17 березня 2020 року № 409 (додаток № 1)

Збірник наукових праць включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

**Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Херсонського державного університету
(протокол від 30.03.2020 р. № 9)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 23954-13794 ПР
від 26.04.2019 р. видане Міністерством юстиції України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Великодна М. С. ПОЗАСВІДОМЕ ПСИХОАНАЛІТИКА ЯК ОБ'ЄКТ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ ІЗ БАЗИ SCOPUS ЗА І ПІВРІЧЧЯ 2017 РОКУ).....	7
Виноградова В. Є. ФЕНОМЕН НАУКОВОГО ТАЛАНТУ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО.....	15
Злишков В. Л., Котух О. В. ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ІНТЕГРАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ.....	21
Казанжи М. Й. САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСТЬ І СПЕЦИФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	27
Кондратюк С. М., Жилкіна І. Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНОК РАНЬОГО ДОРОСЛОГО ВІКУ.....	33
Мартинюк Ю. О. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЖИВОПИСУ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ.....	40
Плохих В. В., Яковлева Т. А., Майер Ю. В. ФУНКЦІОНАЛЬНА СВЯЗЬ ПРИСТРАСТІЯ К ПРОСЛУШИВАНІЮ МУЗЫКИ С ПСИХОЛОГІЧЕСКИМИ ЗАЩИТАМИ СТУДЕНТОВ.....	46
Савчин М. В. МЕТАМЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ К.Г. ЮНГА.....	57
Ставицький О. О., Ставицька О. Г. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ІНВАЛІДИЗОВАНИХ ОСІБ ДО СЕБЕ ЗАЛЕЖНО ВІД ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ.....	63
Щербак Т. І., Пухно С. В. ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПІАНІСТІВ.....	71

СЕКЦІЯ 2. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Балашов Е. М. МЕТАКОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ.....	78
Бойко-Бузиль Ю. Ю., Процик Л. С. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДИТЯЧОГО ТА УЧИТЕЛЬСЬКОГО БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	86
Костіна Т. О. ВИВЧЕННЯ ҐЕНДЕРУ ТА ҐЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ ОСОБИСТОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	94
Фролова Н. В., Дмитриковська А. С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТАНУ САМОТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ.....	101

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Бочелюк В. Й. ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	109
Дворник М. С. СУПРОВІД ОСОБИСТОСТІ ЕЛЕКТРОННИМИ ЗАСОБАМИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	118
Каленчук В. О. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТІВ ПРО КОРПОРАТИВНУ КУЛЬТУРУ УНІВЕРСИТЕТУ Й ПСИХОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	126

Кириченко В. В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	133
Круглов К. О. ДОВІРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ ВИРОБНИЧОГО КОЛЕКТИВУ.....	139
Лапіна М. Д. РЕФЛЕКСИВНА Й АВТОПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ.....	146
Панов М. С. ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПРОФЕСІЙНУ РЕАДАПТАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРОБЛЕМОГЕННОГО СОЦІУМУ.....	153
Урсуленко О. Б. МІСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	160
Шевяков О. В., Шрамко І. А. ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ СОЦІОТЕХНІЧНОЇ СИСТЕМИ.....	168
СЕКЦІЯ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ	
Старик В. А., Скуловатова О. В. РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ.....	174
СЕКЦІЯ 5. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Дідковська Л. І. СТАВЛЕННЯ ДО ХВОРОБИ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ У СИТУАЦІЇ ХРОНІЧНОГО СОМАТИЧНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ.....	182
Лукомська С. О. РЕСУРСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ ОСОБИСТІСТЮ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ.....	190
Миколайчук М. І., Добродняк О. А. ТЕРАПЕВТИЧНИЙ АЛЬЯНС ТА ТРУДНОЩІ В ТЕРАПІЇ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СІМЕЙНИХ ТЕРАПЕВТІВ.....	195

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Velykodna M. S. UNCONSCIOUSNESS OF PSYCHOANALYST AS AN OBJECT OF EMPIRICAL STUDIES (ANALYSIS OF ARTICLES FROM SCOPUS LIST DURING FIRST HALF OF 2017).....	7
Vynohradova V. Ye. THE PHENOMENON OF V.I. VERNADSKY'S SCIENTIFIC TALENT.....	15
Zlivkov V. L., Kotukh O. V. PERSONAL IDENTITY: INTEGRATION OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE.....	22
Kazanzhy M.Y. PERSONAL SELF-REALIZATION: ESSENCE AND SPECIFIC CHARACTERISTICS.....	27
Kondratyuk S. M., Zhilkina I. Yu. FEATURES OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING EARLY ADULT BY WOMEN.....	34
Martyniuk Yu. O. PECULIARITIES OF PERCEPTION OF PAINTING AS A RESULT PERSONALITY LIFE WAY.....	41
Plokhikh V. V., Yakovleva T. A., Maier Yu. V. FUNCTIONAL CONNECTION OF THE CRAVING FOR MUSIC WITH PSYCHOLOGICAL DEFENSES OF STUDENTS.....	48
Savchyn M. V. META-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF C.G. JUNG'S CONCEPT.....	57
Stavytskyi O. O., Stavytska O. H. EMPIRICAL RESEARCH ON THE ATTITUDE OF THE DISABLED TO THEMSELVES IN ACCORDANCE WITH PROFESSIONAL DIRECTION.....	64
Shcherbak T. I., Pukhno S. V. THE RESEARCH OF MUSICAL ABILITIES OF PIANISTS.....	71

SECTION 2

PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY

Balashov E. M. METACOGNITIVE PROCESSES IN LEARNING ACTIVITY OF STUDENTS.....	78
Boiko-Buzyl Yu. Yu., Protsyk L. S. PECULIARITIES OF CHILDREN'S AND TEACHER'S BULLING IN THE SCHOOL ENVIRONMENT.....	86
Kostina T. O. STUDY OF GENDER AND GENDER ROLES OF PERSONALITY IN FOREIGN PSYCHOLOGY.....	95
Frolova N. V., Dmytrykovska A. S. THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LONELINESS EXPERIENCE IN STUDENT'S AGE.....	101

SECTION 3

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Bocheliuk V. Y. THE FORMATION OF LIFE POSITION IN DIFFERENT SOCIALIZATION STAGES OF ADULT PERSONALITY.....	109
Dvornyk M. S. PERSONALITY'S SUPPORT BY ELECTRONIC MEANS: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	119

Kalenchuk V. O. THE INTERCONNECTION OF STUDENTS' PERCEPTIONS ABOUT THE CORPORATE CULTURE OF THE UNIVERSITY AND THE PSYCHOLOGICAL SAFENESS OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	127
Kyrychenko V. V. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PERSONALITY TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN MODERN INFORMATION SOCIETY.....	134
Kruhlov K. O. TRUST AS A FACTOR OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE PRODUCTION COLLECTIVE.....	139
Lapina M. D. REFLECTIVE AND AUTOPSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF SOCIAL SPHERE'S SPECIALISTS: FEATURES OF TERMS' DIFFERENTIATION.....	146
Panov M. S. FACTORS OF INFLUENCE ON OCCUPATIONAL READAPTATION OF THE PERSON IN THE SETTINGS OF THE PROBLEMOGENIC SOCIETY.....	153
Ursulenko O. B. URBAN IDENTITY AS A FACTOR OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF STUDENT YOUTH.....	160
Sheviakov O. V., Shramko I. A. PSYCHOLOGY OF SOCIAL SUPPORT OF LIVES OF WOMEN IN CONDITIONS OF DYNAMIC SOCIOTECHNICAL SYSTEM.....	168
 SECTION 4 ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY	
Staryk V. A., Skulovatova O. V. DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS BY MEANS OF PSYCHOLOGICAL TRAINING.....	174
 SECTION 5 MEDICAL PSYCHOLOGY	
Didkovska L. I. ATTITUDE TO DISEASES AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS WITH CHRONIC SOMATIC DISEASES.....	182
Lukomska S. O. RESOURCE APPROACH TO PERSONALITY OVERCOMING THE EFFECTS OF THE CRISIS SITUATIONS.....	190
Mykolaychuk M. I., Dobrodniak O. A. THE THERAPEUTIC ALLIANCE AND DIFFICULTIES IN THERAPY IN THE CONTEXT OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF FAMILY THERAPISTS.....	196

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-1>**ПОЗАСВІДОМЕ ПСИХОАНАЛІТИКА
ЯК ОБ'ЄКТ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
(АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ ІЗ БАЗИ SCOPUS ЗА I ПІВРІЧЧЯ 2017 РОКУ)**

Великодна Мар'яна Сергіївна,
кандидат психологічних наук, клінічний психолог,
сертифікований психоаналітик УАП-ЄКПП-Україна,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет

velykodna@kdpu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-6269-793X

Мета роботи – проаналізувати сучасні тенденції в дослідженнях позасвідомого психоаналітика світовою психоаналітичною спільнотою.

Методи. У статті подано результати кількісного (методом контент-аналізу) та якісного (методами узагальнення й систематизації) аналізу статей, присвячених різним аспектам вивчення позасвідомого психоаналітика, опублікованих у фахових психоаналітичних журналах із переліку Scopus за I півріччя 2017 року. Згідно з ними, усього із 447 статей у 22 журналах виявлено 17 робіт, які містять результати емпіричних досліджень феноменології функціонування та прояву позасвідомого психоаналітиків.

Результати. Виявлено, що переважно емпірична частина в них ґрунтується на клінічних випадках та інтерв'ю з психоаналітиками, тренінговими аналітиками й супервізорами. У них, зокрема, виявлено три загальні групи ключових понять, що є актуальним предметом вивчення в указаний період: контрперенесення, ревері та позасвідома комунікація. Описано короткий огляд уведених категорій у кожній із груп, як-от: матриця перенесення-контрперенесення, нарцисичні потреби психоаналітика, аналітичний еротизм, переживання щодо закінчення психоаналізу, мовчання й оніміння психоаналітика, позасвідома фантазія й позасвідома інтерсуб'єктивність.

Висновки. Узагальнено, що позасвідоме психоаналітика та феноменологія його прояву в аналітичній роботі залишається в постійному фокусі досліджень, виконаних у різних психоаналітичних підходах, охоплюючи не лише безпосередню клінічну практику (у тому числі зі специфічними категоріями аналізанта), а й тренінгову підготовку кандидатів і супервізорську оцінку. Класична та лаканівська школи більшою мірою зосереджені на дослідженні контрперенесення, британська школа – ревері та несвідомої фантазії, інтерсуб'єктивісти зацікавлені в дослідженні можливості і здатності психоаналітика використовувати своє позасвідоме у створенні особливої інтерсуб'єктивної реальності між ним та аналізантом. Єдність у поглядах на позасвідоме психоаналітика відзначено в ідеях про його чутливість, про діагностичну цінність переживань, що виникають на сесіях, а також про небезпеку в нехтуванні впливом власного позасвідомого на психоаналітичний процес.

Ключові слова: емпатія, контрперенесення, несвідоме, позасвідома комунікація, позасвідоме, психоаналіз, ревері, сприймання.

**UNCONSCIOUSNESS OF PSYCHOANALYST
AS AN OBJECT OF EMPIRICAL STUDIES
(ANALYSIS OF ARTICLES FROM SCOPUS LIST DURING FIRST HALF OF 2017)**

Velykodna Mariana Serhiivna,
PhD in Psychology, Clinical Psychologist,
Psychoanalyst certified by UAP-ECPP-Ukraine,
Senior Lecturer in Department of Practical Psychology
Kryvyi Rih state pedagogical university

velykodna@kdpu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-6269-793X

The **purpose** of this work was to explore tendencies in modern meaning of term “psychoanalyst’s unconsciousness”.

The article presents the results of quantitative (by the **method** of content analysis) and qualitative (by **methods** of generalization and systematization) analysis of articles devoted to various aspects of the study

on the topic of psychoanalyst's unconsciousness, published in the professional psychoanalytic journals from the Scopus list during the first half of 2017. According to them, out of 447 articles in 22 journals, 17 papers were discovered that contain the results of empirical research on the phenomenology of the functioning and manifestation of psychoanalyst's unconsciousness.

As a **result**, mostly the empirical part of them is based on clinical cases and interviews with psychoanalysts, training analysts and supervisors. In them, in particular, we discovered three general groups of key concepts that are the most relevant subjects of study during the specified period: countertransference, reverie and unconscious communication. A brief overview of the introduced categories in each group is described, for example: transference-countertransference matrix, narcissistic needs of the psychoanalyst, analytic eroticism, experiences regarding to the end of psychoanalysis, silence and numbness of psychoanalysts, unconscious fantasy and unconscious intersubjectivity.

The **conclusions** generalize that the psychoanalyst's unconsciousness and phenomenology of its manifestation in analytical work remains in the constant focus of research carried out in various psychoanalytic approaches, covering not only direct clinical practice (including those with specific categories of analyzers), but also training analysis and supervisor's assessment. The classical and lacanian schools are more focused on the study of countertransference, the British school – the reveries and unconscious imagination, the intersubjectivists are interested in the study on the ability of the psychoanalyst to use his or her unconsciousness in creating a special intersubjective reality between him or her and the analyst. Unity in the views of a psychoanalyst's unconsciousness is noted in the ideas about its sensitivity, the diagnostic value of the experiences arising in the sessions, as well as the danger of neglecting the influence of his own unconscious on the psychoanalytic process.

Key words: *empathy, countertransference, unconscious, unconscious communication, unconscious, psychoanalysis, reverie, perception.*

Вступ

Позасвідоме психоаналітика та його впливи на хід роботи із суб'єктом цікавить психоаналітиків світу починаючи із самого З. Фрейда, який не лише розробив струнку теорію позасвідомого, а й описав роботу контрперенесення в аналітичному процесі. Нині психоаналіз розвинувся в низку окремих шкіл і галузей, що осмислюють феноменологію психічного в різних концептуальних вимірах. Перегляду та більш ретельного вивчення зазнає в них і питання функціонування позасвідомого психоаналітика.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Оскільки сьогодні не існує єдиної інтегрованої теорії позасвідомого психоаналітика, важливим є дослідження емпіричних наробок, що публікуються із цієї теми, що дасть змогу в подальшому здійснити моделювання відзначеного концепту. Маючи на меті висвітлити сучасні тенденції в дослідженнях позасвідомого психоаналітика світовою психоаналітичною спільнотою, для підготовки статті ми вирішили проаналізувати й систематизувати ті аспекти позасвідомого психоаналітика, які становили предмет публікацій, опублікованих 2017 року в наукових психоаналітичних періодичних виданнях, унесених до міжнародної науково-метричної бази Scopus. Відомо, що ця база індексує виключно наукову літературу, коли йдеться про періодику, містить тільки ті статті, що проходять процедуру подвійного сліпого рецензування: два незалежні рецензенти перед публікацією читають статтю, не знаючи, хто є її автором, для визначення її якості й наукової цінності.

2. Методологія та методи

Усього станом на 2017 рік до бази Scopus входило 22 діючі психоаналітичні журнали, що виявлено через пошук назв журналів, які містять слово "psychoanalysis" і "psychoanalytical". Не рахуючи редакторських передмов і публікацій рецензій на книги, у цих журналах за I півріччя 2017 року опубліковано 447 оригінальних статей. Перелік журналів, країн-видавців, роки та кількість випусків унесено до таблиці 1.

При цьому як емпіричні дослідження обрано ті роботи, що ґрунтувалися на безпосередніх клінічних спостереженнях (якісному аналізу кейсів, окремих сесій, аспектів клінічної роботи тощо) й об'єктивованих кількісних дослідженнях номотетичного типу. До таких загалом увійшло 17 робіт.

Необхідність пошуку того, які ж саме аспекти позасвідомого психоаналітика досліджуються в науковій фаховій періодиці, звернула до реєстрації та підрахунку уживаних змістових корелятивів концепту «позасвідоме психоаналітика» в публікаціях. Частота вживання відзначених змістових корелятивів у публікаціях представлена в таблиці 2.

3. Результати та дискусії

Якісний аналіз текстів опрацьованих 17 робіт із фокусуванням на їхньому погляді на феноменологію позасвідомого психоаналітика дав змогу згрупувати їх за тематикою в 3 умовні блоки:

- контрперенесення;
- ревері;
- позасвідома комунікація.

Розглянемо детальніше ключові ідеї робіт, присвячених цим темам.

Контрперенесення. М. Lia пише про *контрперенесення психоаналітика* як про явище, якого не уникнути, тож реалістичніше говорити не про шляхи його усунування, а про шляхи, якими воно взаємодіє зі здатністю аналітика до емпатійного спостереження (Lia, 2017). На думку авторки, контрперенесення дійсно часто перешкоджає неупередженому і збалансованому емпатійному розумінню аналізанта чи викривляє його, але воно ж потенційно здатне його розширити та поглибити. Нейтрального ж

спостереження, за висновками розгляду клінічних випадків М. Lia, узагалі не існує.

Вплив на *матрицю перенесення-контрперенесення* тимчасових і постійних переїздів психоаналітика описала на клінічному досвіді D. Colombo (Colombo, 2017). Наприклад, до труднощів переїзду додають контрперенесені переживання аналітика, що вимагає більшої уваги до управління власною деструктивністю, особливо в аспекті забезпечення надійності психоаналітичного контракту. Також авторка вказує на

Таблица 1

Психоаналітичні журнали з бази Scopus

Назва видання	Країна-видавець	Роки індексування в Scopus	Кількість випусків у I півріччі 2017 року
American Journal of Psychoanalysis	США	1942 – донині	2
Contemporary Psychoanalysis	США	1972–1983, 1996 – донині	2
Forum der Psychoanalyse	Німеччина	1987 – донині	1
International Forum of Psychoanalysis	США	1994 – донині	2
International Journal of Applied Psychoanalytic Studies	Великобританія	2009-донині	2
International Journal of Psychoanalysis	Великобританія	1947, 1951 – донині	3
International Journal of Psychoanalytic Self Psychology	США	2010 – донині	3
Journal of the American Psychoanalytic Association	США	1953 – донині	3
Luzifer-Amor: Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse	Німеччина	1990–1993, 1995–2000, 2002–2003, 2005–2012, 2014 – донині	1
Neuropsychanalysis	Великобританія	2001, 2003 – донині	1
Psychoanalysis and History	Великобританія	1999, 2001 – донині	1
Psychoanalysis, Culture & Society	США	2004, 2014 – донині	1
Psychoanalytic Dialogues	США	1996 – донині	4
Psychoanalytic Inquiry	США	1983, 1985, 1996 – донині	5
Psychoanalytic Perspectives	США	2003–2006, 2009 – донині	2
Psychoanalytic Psychology	США	1984 – донині	3
Psychoanalytic Psychotherapy	США	2002– донині	2
Psychoanalytic Quarterly	США	1945 – донині	2
Psychoanalytic Review	США	1948–1957, 1963 – донині	4
Psychoanalytic Social Work	США	2005 – донині	1
Psychoanalytic Study of the Child	США	1945–1946, 1958, 1960–1961, 1963, 1965–1972, 1974 – 2009, 2011 – донині	1
Scandinavian Psychoanalytic Review	Данія	2005 – донині	1

посилення регресу аналітика й аналізанта, у результаті чого чутливість до проєктивної ідентифікації спотворюється й те, що могло бути відчутим і висловленим, часто відіграється обома сторонами через прокування одне одного.

В. Reichenthal досліджує стани пошкодженості в матриці перенесення-контрперенесення в роботі психоаналітиків, що мають видиму фізичну інвалідність, з аналізантами з особистісними розладами (Reichenthal, 2017). Серед тем, які домінують у відзначеній матриці, авторка наводить анігіляцію, кастрацію, інсульт, переслідування й розплату. Ідентифікації різних аспектів Самості аналізанта зі психоаналітиком, що має інвалідність, дають змогу першому екстерналізувати власні психічні «пошкодженості» та дефектні інтроєкти в другого з метою зберегти свою хитку Самість. Подібні феномени сприяють тому, що аналізанта або проходить стан пошкодженості, або полишає терапію. При чому більш примітивно організовані пацієнти проживають стан пошкодженості, провокуючи його активацію в контрперенесенні самого аналітика.

А. Blanc і J. Voutinaud торкаються ролі контрперенесення ко-терапевтів у психодраматичній психоаналітичній групі, відзначаючи, що саме воно дає можливість перевести у вербальні інтерпретації ті елементи матеріалу учасника, які залишаються на периферії гри (Blanc, 2017).

J.S. Scharff описує власний досвід контрперенесення під час роботи з хлопчиком, хворим на гемофілію, де авторка пережила й позасвідомо відіграла в дії роль його контролюючої караючої матері у відповідь на проєктивну ідентифікацію, яка мала місце (Scharff, 2017).

L.T. Ehrlich, N.M. Kulish, M.A. Fitzpatrick Hanly, M. Robinson та A. Rothstein дослід-

дили явище контрперенесення супервізорів (Ehrlich, 2017). Автори вказують, що, хоча контрперенесення нині вважається незамінним компонентом психоаналітичної техніки, те саме не можна сказати про супервізії: лише в останні десятиліття з'явилися статті на цю тему і їхні висновки досі не ввійшли до безпосередньої практики. Крім того, залишалось не розкритим питання, як впливає контрперенесення на оцінку супервізором прогресу в розвитку кандидата в психоаналітиків, хоча саме цей вплив дослідники вважають найбільш виразним. Якісне дослідження супервізорських звітів показало, що контрперенесення супервізора часто проходить повз розуміння, усвідомлення та усунення, а їхній вплив на оцінку супервізором прогресу кандидата недооцінюється. Задля нівелювання цього впливу автори пропонують використовувати «введення третього»:

1) само-супервізію;
2) консультацію з «третьим»: супервізія супервізора;

3) інституційне «третє» (обговорення в комітетах, прозорість рішень тощо).

Змістовими ознаками, що вказували на контрперенесення супервізора, які виявлені під час аналізу звітів, є такі:

– фокус на обговоренні пацієнта, а не на презентації кандидата;
– оцінка супервізора неясна чи коротка;

– супервізор не сповіщає кандидата про свою оцінку;

– супервізор уникає відповіді «так» або «ні» на питання кандидата про можливість подальшого навчання чи його завершення;

– супервізор ділиться думками про сильні сторони кандидата, але уникає говорити про його труднощі.

Таблиця 2

Частоти вживання корелятив концепту «позасвідоме психоаналітика»

Понятійний корелят	У ключових словах	У загальному тексті роботи
Контрперенесення	8 (47%)	17 (100%)
Реверсі	3 (18%)	6 (35%)
Позасвідомо фантазія	3 (18%)	3 (18%)
(Позасвідомо) інтерсуб'єктивність	3 (18%)	3 (18%)
Емпатія	1 (6%)	2 (12%)
Позасвідомо комунікація	1 (6%)	2 (12%)
Метафора	1 (6%)	2 (12%)
Чутливе (рецептивне) позасвідоме	1 (6%)	1 (6%)
Контрперенесена любов	1 (6%)	1 (6%)
Нарцисичні потреби психоаналітика (нарцисизм)	1 (6%)	1 (6%)
Позасвідоме сприймання (перцепція)	1 (6%)	1 (6%)

Загалом же до ознак позасвідомого контрперенесення супервізора робоча група дослідження зарахувала:

1) супервізор керується певними звичними критеріями для оцінювання кандидата, при цьому нехтуючи деякими іншими критеріями, зазвичай важливими для нього ж або для інституту, який він представляє;

2) супервізор помічає, що стає більш активним чи більш пасивним у години супервізій з певним кандидатом, ніж зазвичай;

3) супервізор відчуває нудьгу, тривогу, отупіння чи безпорадність;

4) супервізор відчуває злість на кандидата, через що може більш негативно оцінити його прогрес або ж – у реактивному формуванні – навпаки, більш позитивно;

5) супервізор починає перейматися тим, як його колеги сприймають цього кандидата;

6) супервізор уникає розмов із самим кандидатом про сфери труднощів, які він має в роботі.

R. Imber порушує питання про *нарцисичні потреби тренінгових аналітиків*, які задовольняються в ході дидактичного аналізу кандидатів у психоаналітики (Imber, 2017). Авторка пише: «Спостереження за поглибленням здатності пацієнта до задовольняючих стосунків і до життя більш продуктивним життям є задоволенням і привілеєм. Розуміння, що ми були частиною цих досягнень, є глибоко вдовольняючим. Тоді й ми здобуємо переживання свого життя через виконання своєї роботи» (Imber, 2017: 113). Однак вона застерігає, що ці нарцисичні потреби, ідучи з позасвідомого й відіграні в дії, здатні заподіяти шкоду кандидату, який проходить аналіз. Наприклад, тренінговий аналітик може робити все можливе, щоб залишатися ідеалізованим, «хорошим» в очах аналізанта, насолоджуючись місцем всезнаючого й такого, що завжди працює в правильному підході.

D. Elise за аналогією з поняттям материнського еротизму, запропонованим Ю. Крістевою, розглядає *аналітичний еротизм* (Elise, 2017). Клінічна ситуація запрошує аналітика до взаємодії з аналізантом. При цьому активність аналітика нагадує авторці танець: внутрішній імпульс спонукає до нарації певної ідеї. Рух сесії, що спокушає говорити і схиляє до висловлювань, розгортає картину, яку зазвичай описують у термінах еротичного перенесення й контрперенесення. Однак D. Elise вважає, що цей аналітичний еротизм часто залучають до роботи й досягають завдяки йому суттєвого прогресу в аналізі. Авторка вважає, що це залучення потребує прийняття психоаналітичною теорією та технікою замість нівелювання, заперечення чи обмеження

цих проявів терміна «еротичне контрперенесення». Саме завдяки аналітичному еротизму, його розгортанню і пропрацюванню в аналізі доступним стає розгляд материнського еротизму не як абстракції, а як дійсно емоційного переживання.

Група дослідників: J.L. Kantrowitz, R. Balsam, J. Greenberg, T. Jacobs, N. Kulish, H. Nunberg, S. Orgel – провела дослідження 7 літніх досвідчених аналітиків на предмет того, як вони *переживають закінчення психоаналізу* своїх аналізантаів (Kantrowitz, 2017). Усього автори виділили три групи переживань:

- утрата конкретного пацієнта;
- утрата світу пацієнтів (через вихід на пенсію);

- осмислення себе, свого задоволення та розчарування, коли думки про колишніх пацієнтів повертають до власної суб'єктивності й контрперенесень.

Ревері. M.C. Pereira da Silva розглядає здатність аналітика до *ревері* як основу для нарративної функції, виконання якої допомагає здійснювати символізацію травматичного досвіду дітей і проводити терапію з дітьми з розладами аутистичного спектру через вербалізацію ізольованого афекту (Pereira da Silva, 2017). Саме поява ревері на додачу до спостереження за грою дитини давала можливість створювати простір для переживань удень того, що було витісненим кошмаром для дитини.

J. Holmes провів якісне дослідження, базоване на огденівській ідеї ревері, покликане обійти дилему психоаналітичних досліджень, де рандомізовані контрольовані випробовування неможливі, через застосування методу посилення суб'єктивності в дослідному інтерв'юванні (Holmes, 2017). Автор відзначає, що сучасні психоаналітичні дослідження найчастіше спираються на дані інтерв'ю, однак вважає, що їх змістовність можна посилити, якщо приділяти більше уваги саме ревері. У такому дослідженні є свої особливості протікання, які автор виявив, опитуючи юнаків, котрі пройшли терапію у зв'язку з депресією:

Антиципація: увага до користі ревері замість пропускання неочікуваних думок, почуттів, образів та інших маніфестацій ревері.

Недирективний супровід думок і фантазій: дозволяти ревері приймати власну форму й напрям. Ступінь, у якому це відбувається, може вказувати на різницю між аналітичною ситуацією та ситуацією інтерв'ю: малоюмовірно інтерв'юєру пережити таку ж регресію, як аналітику.

Подолання бар'єрів для ревері: наприклад, толерантність до тривоги та її

посилення, але не до приголомшуючого рівня є більшою мірою можливою під час плаваючого нефокусованого інтерв'ю, аніж під час суворо структурованого.

Рефлексія: звертання уваги на емоційний і тілесний стан.

Зв'язування: осмислення того, як ці стани можуть бути пов'язані з пацієнтом і з темою обстеження. Дослідник має переживати цей стан і питати в себе, як це стосується того, щоб бути поряд із цим пацієнтом. Важливо при цьому витримувати тривогу нерозуміння.

Висловлення: тепер дослідник може висловити учаснику інтерв'ю свої ревері та висновки з них вербально.

Написання: через обговорення з колегами, прослуховування аудіозапису та написання ревері може бути додатково уточнене.

С. Peterson пише про появу *пісень у ревері* під час сесій як про актуальний і корисний матеріал позасвідомого психоаналітика (Peterson, 2017). Пісні, що спадають на думку аналітику, здатні допомогти краще зрозуміти й наратив аналізанта, і сам аналітичний процес. Наприклад, сам автор описує, як може слухати вільні асоціації аналізанта й водночас мовчки наспівувати пісню, яка викликає в нього тут же потоки сліз. У такі моменти аналітику важливо відкрито проживати згаданий фрагмент пісні, будучи пасивним спостерігачем тих образів, які він продукує. Подальша робота зі змістом пісні нагадує роботу з метафорою, де важливі вільні асоціації самого аналізанта від образу-метафори, що виникла в аналітика.

R. Lijtmaer висвітлює явище *мовчання та оніміння* аналізанта й аналітика на сесії як указівки на місця сімейних «скелетів», «привидів», «секретів», про які не прийнято говорити в їхніх сім'ях, оскільки за цими нерозказаними історіями (наративами) стоїть значний травматичний досвід (Lijtmaer, 2017). Такі переживання в психоаналітика можуть говорити й про той досвід жаху та сорому, який огортає певну історію, про яку не може говорити аналізанта.

J.P. Jimenez займається питанням про сутність *позасвідомої фантазії* психоаналітика, розглядаючи теоретичні концепції попередників через призму власної клінічної практики (Jimenez, 2017). Автор показує, що позасвідомою фантазією може не лише свідчити про контрперенесення психоаналітика, а й указувати на динаміку психоаналітичного процесу. Наприклад, фантазії торжества й перемоги аналітиком над аналізантом, яке почало виникати під час надання інтерпретацій, не лише свідчили

про бажання самого аналітика контролювати й підтримувати спроектований аналізантом образ у проективній ідентифікації, а й указувало на тонші процеси: аналізанта перейшов від інтоекції функцій аналітика до взаємодії з ним і переживання агресії до нього, яку сам аналітик здатен був витримувати.

Позасвідомою комунікацією. М. Bandeira розглядає позасвідомою комунікацію між психоаналітиком та аналізантом у термінах Ш. Ференці, який у 1915 році назвав її «діалогом несвідомих» і вважав, що на позасвідомому рівні ці двоє повністю розуміють себе та одне одного, хоча свідомість не має про це жодного уявлення (Bandeira, 2017). Сама ж позасвідомою комунікація, на думку М. Bandeira, можлива завдяки позасвідомому сприйманню, а отже, відсилає до концепції «чутливого позасвідомого», запропонованої Bollas у 2002 році. Чутливе позасвідоме, за Bollas, відрізняється від витісненого позасвідомого так: робота сприймання походить із неусвідомлюваного бажання приймати й організовувати приємні враження життя, тоді як робота витіснення підтримується тривогою і спрямована на позбавлення свідомості від неприємних вражень. У ситуації, коли позасвідоме психоаналітика працює в режимі витіснення, він, імовірно, не зможе сприйняти неусвідомлюване повідомлення аналізанта. Роздуми над ідеями Ференці, С. Bollas і Фрейда про позасвідоме як чутливий орган психоаналітика привели М. Bandeira до формулювання поняття *позасвідомої інтерсуб'єктивності*. Вона, на думку автора, можлива завдяки несвідомій комунікації через чутливе позасвідоме, яке отримує повідомлення від іншого завдяки позасвідомому сприйманню. Міркуючи над способом, завдяки якому позасвідоме сприймання є можливим, дослідник зупиняється на ідеї проективної ідентифікації, оскільки саме її врахування дає змогу осмислювати в тому числі й довербальні феномени психоаналітичної комунікації. Одним же з результатів позасвідомої перцепції психоаналітика є ревері (термін В. Біона, розширений Т. Огденом).

Тема *позасвідомої комунікації* між аналітиком та аналізантом розкрита також у роботі S. Brahnam, присвяченій порівнянню психоаналізу наживо й онлайн (Brahnam, 2017). Авторка відзначає, що в онлайн-аналізі шум тіл і шум позасвідомого заміняється шумом пристроїв і зв'язку, що спотворює можливість комунікації, яка б замінила психоаналіз наживо.

С. Jaenicke досліджує появу життєвих тем у терапевтичних відносинах (Jaenicke, 2017).

Автор уводить два нові поняття, які описують реалії психоаналітичного процесу й залученість самого психоаналітика як суб'єкта. Ідеться про *двоспрямований та асиметричний рівні дискурсу* психоаналізу. На двоспрямованому рівні дискурсу відбувається пропрацювання тем аналізанта через зустріч двох суб'єктів, що залучає життєві теми обох учасників. Асиметричний же рівень дискурсу передбачає гарантовану безпеку та захищає цілі терапії. Дослідник відзначає також, що сьогодні немає даних про те, яке поєднання зазначених рівнів є оптимальним. Пояснюючи сутність уведених понять і їх взаємозв'язок, С. Жаєніке пише, що асиметричний рівень дискурсу охоплює етап, коли варто дійти розуміння аналізанта й посилити його почуття особовості. Завдання асиметричного рівня – відстежувати афекти пацієнта, витримувати їх та інтерпретувати задля подальшого розкриття внутрішнього світу аналізанта. Щодо впливу позасвідомого аналітика на цьому рівні автор зазначає, «що ми сприймаємо, що ми обираємо інтерпретувати чи ігнорувати, бо воно є знайомим або незнайомим чи й загрожує нашому власному почуттю суб'єктивності, визначатиметься нашими життєвими темами» (Jaenicke, 2017: 85). На ґрунті цього дослідник переконаний, що терапія формується насамперед як зустріч двох людей, а отже, залучає й двоспрямований рівень дискурсу.

Висновки

Як висновки доречним видається висловити декілька загальних вражень від знайомства з викладеними публікаціями, об'єктом яких є позасвідоме психоаналітика:

– позасвідоме психоаналітика та феноменологія його прояву в аналітичній роботі залишається в постійному фокусі досліджень, виконаних у різних психоаналітичних підходах, охоплюючи не лише безпосередню клінічну практику (у тому числі зі специфічними категоріями аналізанта), а й тренінгову підготовку кандидатів і супервізорську оцінку;

– представники різних психоаналітичних шкіл звертаються до міркувань про позасвідоме психоаналітика в різних «мовних каркасах» (термін Р. Карнапа), де класична та лаканівська школи більшою мірою зосереджені на дослідженні контрперенесення, британська (біонівської) школа – ревері та несвідомої фантазії, інтерсуб'єктивісти зацікавлені в дослідженні можливості й здатності психоаналітика використовувати своє позасвідоме у створенні особливої інтерсуб'єктивної реальності між ним та аналізантом. Утім деякі дослідження охоплюють досягнення різних шкіл, а їхні роздуми та припущення можна зарахувати до метапсихологічних;

– єдність у поглядах на позасвідоме психоаналітика можна простежити в ідеях про його чутливість, про діагностичну цінність переживань, що виникають на сесіях, і про небезпеку в нехтуванні його впливом на аналітичний (у тому числі тренінговий) процес.

З огляду на багатоманітність і строкастість внесків різних авторів лише одного півріччя до розуміння позасвідомого психоаналітика, перспективним є подальше систематизування й інтеграція емпіричних досліджень цієї теми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bandeira M.L. Unconscious perception and reverie: an intersubjective connection. *The American Journal of Psychoanalysis*. 2017. P. 1–9.
2. Blanc A., Boutinaud J. Psychoanalytic psychodrama in France and group elaboration of counter-transference: Therapeutic operators in play therapy. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 98(3). P. 683–707.
3. Brahnem S. Comparison of In-Person and Screen-Based Analysis Using Communication Models: A First Step Toward the Psychoanalysis of Telecommunications and Its Noise. *Psychoanalytic Perspectives*. 2017. № 14:2. P. 138–158.
4. Colombo D. The Analyst's Relocation: Analysis Terminable, Interminable, and Dislocated. *The Psychoanalytic Quarterly*. 2017. № 86 (1). P. 45–73.
5. Elise D. Moving from Within The Maternal: The Choreography of Analytic Eroticism. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 2017. № 65 (1). P. 33–60.
6. Ehrlich L.T., Kulish N.M., Fitzpatrick Hanly M.A., Robinson M., Rothstein A. Supervisory countertransferences and impingements in evaluating readiness for graduation: Always present, routinely under-recognized. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 98 (2). P. 491–516.
7. Holmes J. Reverie-informed research interviewing. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 98 (3). P. 709–728.
8. Imber R.R. The training analyst's self-enhancement. *International Forum of Psychoanalysis*. 2017. Vol. 26. № 2. P. 112–120.
9. Jaenicke C. "I've Got News for You": Life Themes and the Therapeutic Relationship, Psychoanalysis, Self and Context. *International Journal of Psychoanalytic Self Psychology*. 2017. № 12:1. P. 78–90.
10. Jimenez J.P. Unconscious fantasy (or phantasy) as clinical concept. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 98 (3). P. 595–610.

11. Kantrowitz J.L., Balsam R., Greenberg J., Jacobs T., Kulish N., Nunberg H., & Orgel S. What It Means to an Analyst When Analyses End. *The Psychoanalytic Study of the Child*. 2017. № 70 (1). P. 257–272.
12. Lijtmaer R. Untold stories and the power of silence in the intergenerational transmission of social trauma. *The American Journal of Psychoanalysis*. 2017. P. 1–11.
13. Lia M. Reflections, and relative examples, regarding countertransference, empathy, and observation. *International Forum of Psychoanalysis*. 2017. № 26:2. P. 85–96.
14. Pereira da Silva M.C. The analyst's narrative function: Inventing a possibility. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 98 (1). P. 21–38.
15. Peterson C.A. Songs in the countertransference or “gilding the philosophic pill”. *The American Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 77 (2). P. 177–191.
16. Reichenthal B. The broken self: Injured States in The Transference-Countertransference Matrix. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 2017. doi: 0003065117704179.
17. Scharff J.S. Case study: Analysis of a traumatized hemophilic boy. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2017. № 98 (1). P. 71–90.

REFERENCES:

1. Bandeira, M. L. (2017). Unconscious perception and reverie: An intersubjective connection. *The American Journal of Psychoanalysis*, 77 (3), 265–273.
2. Blanc, A., & Boutinaud, J. (2017). Psychoanalytic psychodrama in France and group elaboration of countertransference: Therapeutic operators in play therapy. *The International Journal of Psychoanalysis*, 98(3), 683–707.
3. Brahnam, S. (2017). Comparison of in-person and screen-based analysis using communication models: A first step toward the psychoanalysis of telecommunications and its noise. *Psychoanalytic Perspectives*, 14(2), 138–158.
4. Colombo, D. (2017). The Analyst's Relocation: Analysis Terminable, Interminable, and Dislocated. *The Psychoanalytic Quarterly*, 86(1), 45–73.
5. Elise, D. (2017). Moving from within the maternal: The choreography of analytic eroticism. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 65(1), 33–60.
6. Ehrlich, L. T., Kulish, N. M., Fitzpatrick Hanly, M. A., Robinson, M., & Rothstein, A. (2017). Supervisory countertransferences and impingements in evaluating readiness for graduation: Always present, routinely under-recognized. *The International Journal of Psychoanalysis*, 98(2), 491–516.
7. Holmes, J. (2017). Reverie-informed research interviewing. *The International Journal of Psychoanalysis*, 98(3), 709–728.
8. Imber, R. R. (2017, April). The training analyst's self-enhancement. In *International Forum of Psychoanalysis* (Vol. 26, No. 2, pp. 112–120). Routledge.
9. Jaenicke, C. (2017). “I've Got News for You”: Life Themes and the Therapeutic Relationship. *Psychoanalysis, Self and Context*, 12(1), 78–90.
10. Jimenez, J. P. (2017). Unconscious fantasy (or phantasy) as clinical concept. *The International Journal of Psychoanalysis*, 98(3), 595–610.
11. Kantrowitz, J. L., Balsam, R., Greenberg, J., Jacobs, T., Kulish, N., Nunberg, H., & Orgel, S. (2017). What It Means to an Analyst When Analyses End. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 70(1), 257–272.
12. Lijtmaer, R. (2017). Untold stories and the power of silence in the intergenerational transmission of social trauma. *The American Journal of Psychoanalysis*, 77(3), 274–284.
13. Lia, M. (2017, April). Reflections, and relative examples, regarding countertransference, empathy, and observation. In *International Forum of Psychoanalysis* (Vol. 26, No. 2, pp. 85–96). Routledge.
14. Pereira da Silva, M. C. (2017). The analyst's narrative function: Inventing a possibility. *The International Journal of Psychoanalysis*, 98(1), 21–38.
15. Peterson, C. A. (2017). Songs in the Countertransference or “Gilding the Philosophic Pill”. *The American Journal of Psychoanalysis*, 77(2), 177–191.
16. Reichenthal, B. (2017). The Broken Self: Injured States in The Transference-Countertransference Matrix. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 65(3), 395–421.
17. Scharff, J. S. (2017). Case study: Analysis of a traumatized hemophilic boy. *The International Journal of Psychoanalysis*, 98(1), 71–90.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.
The article was received 14 January 2020.

УДК 159.954 – 043.86:[929:001]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-2>

ФЕНОМЕН НАУКОВОГО ТАЛАНТУ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Виноградова Вікторія Євгенівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та педагогіки

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

vikavin@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9754-0975

У статті розкрито психобіографічний аспект наукових здобутків українського вченого Володимира Івановича Вернадського.

Мета. Основною метою роботи є дослідження передумов розвитку наукової обдарованості В.І. Вернадського у взаємозв'язку з основними біографічними подіями.

Методи. У статті використовуються теоретичні та біографічний методи. Приділено увагу створенню й розвитку біографічного методу в науці, зокрема в українській психологічній сфері. Проаналізовано передумови формування та умови розвитку наукового таланту видатного вченого. Дослідницький фокус спрямовано на середовище письменника. Приділена увага мікросередовищу Володимира Івановича як інтелектуальної мережі родини Вернадських. Аналізуються сімейні умови, які можуть стати дієвими щодо формування творчої особистості.

Результати. Простежено зв'язки між значущими періодами життя Володимира Івановича Вернадського та створеними ним науковими працями. З'ясовано, що системоутворювальним чинником у проблемі розвитку здібностей є сама особистість. Пошук особистістю власної цілісності може бути фактором спроможності робити наукові відкриття. Досліджуються фактори, що впливають на формування наукового таланту в умовах звичайного життя В.І. Вернадського. У статті визначено основні фактори, що вплинули на розвиток здібностей В.І. Вернадського. До них зараховано такі: високий рівень загальних здібностей, який проявлявся в здібностях до навчання; позитивний вплив мікросередовища, спілкування в колі високоінтелектуальних людей, «гімназійне життя» значно вплинуло на розвиток самостійності прийняття рішень і розв'язання життєвих завдань, а також взаємодія з природою, так званий особистісно-природничий чинник, який майбутній науковець використовував у наукових дослідженнях і відкриттях.

Висновки. Отже, мікро- та макросередовище є властивою дійсністю, в умовах якої відбувається розвиток творчих здібностей індивіда. На формування наукового таланту особистості впливає сім'я й інші системи макросередовища, а саме: суспільство, соціально-політичний та економічний устрій країни, у якій формується особистість.

Ключові слова: *особистість, творча особистість, формування особистості, творчий потенціал, наукова обдарованість, біографічний метод у психології.*

THE PHENOMENON OF V.I. VERNADSKY'S SCIENTIFIC TALENT

Vynohradova Viktoriia Yevhenivna,

PhD, Associate Professor,

Head of "Psychology and Pedagogy" Department

V.I. Vernadsky Taurida National University

vikavin@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9754-0975

The article reveals the psychobiographical aspect of the scientific achievements of the Ukrainian scientist Volodymyr Vernadsky.

Purpose. The main purpose of this scientific work is to investigate the scientific talent V.I. Vernadsky in relation to the main stages of his biography.

Methods. The article uses theoretical and biographical methods. Attention has been paid to the creation and development of a biographical method in science, in particular in the Ukrainian psychological sphere. The prerequisites for the formation and the conditions for the development of his scientific talent have been identified. The research focus has been aimed at the writer's environments. Attention has been paid to the micro-environment of Volodymyr, as the intellectual network of the Vernadsky family.

Results. The connections between the significant periods of Volodymyr Ivanovych's life and the scientific works created by him have been traced. A personality stands in as the system-forming factor in the problem of abilities development. A personality's search for one's own integrity can be a factor in the ability to make

scientific discoveries. The factors affecting the formation of scientific talent in V.I. Vernadsky's ordinary life conditions are being investigated. The article identifies the main factors that influenced the development of V.I. Vernadsky's abilities. They included the following: a high level of general abilities which manifested themselves in learning abilities; the positive influence of the microenvironment, communication among highly intellectual people, and "gymnasium life" significantly influenced the development of autonomy of decision-making and solving life problems.

Conclusions. So, micro- and macroenvironments are a specific reality, in the conditions of which the development of the individual's creative abilities takes place. The formation of the scientific talent of the personality is influenced by the family and other systems of the macroenvironment, namely: society, the socio-political and economic system of the country in which the personality is formed.

Key words: *personality, creative personality, personality formation, creative potential, scientific giftedness, biographical method in psychology.*

Вступ

Сучасні трансформації в новій українській школі та вищій освіті привертають нашу увагу до розуміння психологічної генези таланту молодого покоління. Важливим є звернення до видатних постатей, їхнього розвитку, проявів таланту протягом життєдіяльності. Наукова спадщина Володимира Івановича Вернадського ще й сьогодні залишається недостатньо дослідженою, незважаючи на статті, книжки й доповіді присвячені його роботам і біографії. Володимир Іванович став першим президентом Української академії наук, талановитий учений, автор учення про біосферу та ноосферу, самобутній філософ і мислитель. В.І. Вернадський розвивав такі науки, як кристалографія, мінералогія, геохімія, біогеохімія, радіологія та інші наукові напрями. Він мав широкий погляд на явища, здатність створювати, передбачати появу нових наукових тенденцій пов'язаних зі становленням феноменів глобальності й космізму. Отже, необхідно дослідити основні тенденції розвитку творчих здібностей видатної постаті задля використання здобутків в освітньому процесі.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Потрібно відмітити, що сьогодні актуальною є потреба в дослідженні становлення наукових здібностей у В.І. Вернадського. Загальний аналіз наукової спадщини В.І. Вернадського в дисертаційних дослідженнях зробили такі дослідники: Ю.В. Соколова «Козволюционное развитие природы и общества в концепции ноосферы В.И. Вернадского» (1997), А.В. Лещенко «Проблеми виховання і освіти у творчій спадщині В.І. Вернадського» (2000), С.В. Машкіна «Педагогічна діяльність В.І. Вернадського у вищих закладах освіти (кінець XIX початок XX століття)» (2000), В.М. Поздняков «Наука і освіта в ноосферній концепції В.І. Вернадського» (2006), О.О. Андреев «Логіка і методологія науки в творчості В.І. Вернадського» (2007). Однак ці дослідження реалізува-

лися у філософській і педагогічних сферах, а психологічний напрям досліджень залишився поза увагою. Тобто в наукових дослідженнях здебільшого висвітлювались концепція ноосфери та педагогічна діяльність В.І. Вернадського.

Необхідно відмітити, що нерозглянутим залишається питання розвитку особистості В.І. Вернадського, а також формування Володимира Івановича як творчої особистості. Необхідно дослідити передумови розвитку його наукового таланту, життєві події, які вплинули на розкриття творчого потенціалу та які нерозривно пов'язані з основними етапами життя видатного діяча науки. Тому цікавим видається погляд на життєпис науковця крізь призму психології творчості.

Основною метою наукової роботи є дослідження наукової обдарованості В.І. Вернадського у взаємозв'язку з основними етапами його біографії.

2. Методологія та методи

Задля дослідження наукового таланту вченого застосовуємо біографічний метод. Потрібно відмітити, що він слугує шляхом визначення індивідуальних особливостей формування індивіда протягом життя, впливу середовища на розвиток творчої особистості. Вищезазначений метод ґрунтується на дослідженні особистості в контексті історичних подій, перспективного розвитку її індивідуального буття та стосунків із людьми, які мали на неї особливий вплив, спрямовані на формування життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості.

Необхідно зазначити, що вперше біографічний метод застосований на початку XX століття. У ті часи він полягав в аналізі ретроспективних біографічних матеріалів (біографії, листів, щоденників тощо). У психологічній науці біографічний метод уперше застосував Ш. Бюлер. Він у Віденському інституті психології розробив нові біографічні методики такі, як біографічне інтерв'ю, клінічна бесіда, вимірювання хронологічних ліній життєвої активності тощо. За допомогою біографічного методу науковці стали

відзначати особливості розвитку творчих здібностей (Здібності, творчість, обдарованість, 2006: 18–19). Біографічний метод продовжують розвивати й використовувати в психологічних працях сучасні українські науковці такі, як В. Моляко, О. Музика, О. Кульчицька, О. Кривопишина, Н. Чепелева, В. Климчук.

Цікавою є робота М. Перна «Ритм життя та творчість», у якій автор досліджує ідею семирічного творчого циклу та його піків. Також цікавим, на нашу думку, є дослідження В. Дранкова та Б. Ломова про поліфонію таланту. Вони розглядають тенденції проявів у видатних людей «моноталантів» і «політалантів». Усім відома фраза «талановита людина – талановита в усьому» саме підтверджує ідею «політаланту».

В. Моляко зазначає такі положення, які необхідно врахувати під час використання біографічного методу в психології: задля вивчення видатної постаті має бути наявність праць у певній сфері діяльності (продукти творчої діяльності – наукові відкриття, винаходи, статті, книги тощо); виявлення важливих і значущих періодів у житті цієї особистості й установлення зв'язків між періодами і творчими продуктами (досить цікавими є питання про розподіл різних наукових праць саме в розгорнутому хронологічному плані, здобуття найвищих досягнень (аспект акмеології), своєрідного ритму реалізації творчих піків); вивчення особливостей мікро- та макросередовища творчої особистості та їх впливу на творчу діяльність (Здібності, творчість, обдарованість, 2006).

3. Результати та дискусії

Узагалі наукова спадщина В.І. Вернадського вражає кількістю написаних робіт і глибиною й неординарністю відкриттів. За його життя опубліковано 416 праць. У 1913 році вийшла його збірка творів у 24-х томах. Також не залишають осторонь науковців його праці: «Філософські думки натураліста», «Наукова думка як планетне явище», «Біосфера та ноосфера» й низка листів, щоденникових записів тощо. Кількість його робіт наголошує на системності, методичності, наполегливості, таланту та інших чеснотах видатного науковця. Однак Володимир Іванович своїми відкриттями випередив час, і, як наслідок, не всі його роботи сприйняті його сучасниками. Утім його наукові відкриття високо оцінені сучасними поколіннями науковців.

Випередження свого часу, свого роду невчасність тих чи інших нових проблем і відкриттів якраз і є тим яскравим проявом суб'єктивного моменту розвитку наукової думки, яку не можна ігнорувати. Із цього

приводу В.І. Вернадський зазначав: «З історії науки ми знаємо багато прикладів, коли лише через декілька поколінь знову знаходилося те, що було свого часу знайдено, проте не опубліковано окремою видатною особистістю. Цілком можливо, що багато чого залишилося зовсім невідкритим людством через гибель тих, думка яких могла би цього досягнути» (Ярошевський, 1969).

В.І. Вернадський зміг сформулювати проблему ролі людини в науці. На його думку, людина праці як явище унікальне та неповторне потребує бережливого до себе ставлення, як до творчої особистості. «Вернадський володів незвичайною здатністю бачити зв'язки або відсутність їх між найбільш далекими явищами. Його логічні рішення про генезис того чи іншого мінералу здавалися з боку одкровеннями поета або інтуїцією генія» (Гумилевский, 1967: 61). Здатність В.Ф.І. Вернадського переходити від спостережень та експерименту до несподіваних узагальнень приголомшувала. Його ідеї не завжди вміщувалися в рамки наявної науки (Гумилевский, 1967: 106).

Шалва Амонашвілі зазначав про В.І. Вернадського, що «це дивовижна, монументального вигляду Людина, у якій синтезуються громадянин ... геніальний мислитель, унікальний політик, захисник правди і свободи, чуйний сім'янин... Загалом образ Вернадського вражає й надихає». Ш.О. Амонашвілі наголошує, що найголовнішим сенсом життя для В.І. Вернадського була наука. Створити, ствердити науку, її цінності, нові ідеї, берегти науку і сприяти тому, щоб саме наука керувала людьми – наука, яка не знає нічого, крім істини. Він мріяв ще про те, щоб у владу прийшли вчені й науковою свідомістю правили країною. Ось такі цінності й сенс життя у В.І. Вернадського (Амонашвілі). Завдяки високій дисциплінованості мислення та досконалій організованості праці й часу В.І. Вернадський умів працювати та мислити водночас у різних напрямках (Гумилевский, 1967: 193).

В.І. Вернадський був членом вітчизняних наукових товариств, зокрема Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук при Харківському університеті тощо. Дружні взаємини він підтримував із видатним українським діячем М.П. Драгомановим, із яким познайомився в Парижі та який справив значний вплив на його українознавчі погляди.

За життя В.І. Вернадський нагороджений багатьма відзнаками, такими як орден Святого Станіслава III ступеня – у 1901 році,

орден Святої Анни III ступеня – у 1904 році, Орден Святої Анни II ступеня – у 1907 році, медаль «На згадку царювання імператора Олександра III», медаль «На пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», орден Трудового Червоного Прапора – у 1943 році, Сталінська премія I ступеня – у 1943 році («за багаторічні видатні роботи в галузі науки й техніки» за 1942 рік (присуджена в 1943 році)), почесна грамота Президії АН УРСР у зв'язку з 25-річчям Академії наук України. Отже, ще за життя більшість наукових здобутків В.І. Вернадського визнані й отримали нагороду. Сьогодні його відкриття використовує офіційна наука, високо оцінений внесок як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

На нашу думку, щоб дослідити витoki наукового таланту вченого, варто приділити увагу родині його батьків. Володимир Іванович народився в сім'ї, яка мала дворянське походження. У родині Вернадських було четверо дітей: старший брат Микола, Володимир і дві молодші сестри-близнючки Ольга й Катерина. На перший погляд Володимир Іванович зростав у звичайній сім'ї. Однак, якщо звернутися до листування науковця зі своєю дружиною, він розкриває особливості характеру своїх батьків і родичів. Необхідно відзначити, що особливу роль у розвитку особистості Володимира Івановича Вернадського відіграв його батько. Він займався професорською діяльністю, спочатку викладав фінансове право, згодом політичну економію. Саме батько Іван Васильович займався вихованням сина. Він сформував у Володимира Івановича інтерес до науки. Володимир доволі рано навчився читати й багато годин проводив з книжками, при цьому він читав різноманітну літературу. Велике враження справили на нього географічні книги, описи подорожей і великих явищ природи. Також Володимир цікавився історією, головним чином грецькою. Майбутній науковець багато читав, звичайно, вірші та оповідання, але заздалегідь любив заглядати в кінець, бо терпіти не міг сумних фіналів. Наприклад, він захоплювався географією, йому подобалися книжки про мандрівників, про природу, у п'ять років захопився історією та прочитав велику кількість історичних книжок. Отже, з раннього дитинства В.І. Вернадському було цікаво знаходити та систематизувати різні факти. Про це також свідчать його спогади в листі Н.Є. Старицькій, де він описує, як у ранньому віці продивлявся та розкладав батькові папери біля письмового стола. Продивляючись журнали, які випишував батько, відмічав картинки, які в них

були, і запам'ятовував їх. Можемо припустити, що це свідчить про інтенсивний розвиток когнітивних процесів, таких як пам'ять та увага, що нерозривно пов'язані з науковим мисленням. Володимир Іванович мав багато спогадів про батька, який, безумовно, відіграв головну роль у формуванні особистості сина та його життєвої філософії. В.І. Вернадський згадував: «У нього була дивна манера впливати на мене. Він соромив мене, коли я чогось не знав, і говорив, що в мене, у моїй волі є повна можливість знати і я повинен цією можливістю користуватися, а якщо я нею не користувався, то винен я, а не інші. Що інші цього не знають, як і я, анітрохи мене не має виправдовувати в моїх очах. А так само не виправдовує й у його очах» (Мочалов, 1982: 31). На прикладі батька й під його впливом Володимир Вернадський осягав важливість, необхідність систематичного освіти, заглибленості в певну галузь діяльності.

Ще однією з важливих постатей у формуванні Володимира Вернадського як особистості та становленні його як науковця був, безперечно, його старший на одинадцять років брат по батькові – Микола Вернадський. Саме він навчив Володимира читати, писати, цікавитися наукою та поринати в книжкові мандри. Однак Микола рано помер, ця подія сильно вразила Володимира. Скоріш за все це навчило його цінувати життя і ставитися бережливо до кожної хвилини власного життя. Пізніше він написав: «Немає нічого більш цінного у світі й нічого, що потребує більшого збереження та поваги, як вільна особистість» (Гумилевский, 1967: 237).

Також вагомий, на нашу думку, внесок у розвиток особистості В.І. Вернадського зробив його двоюрідний дядько Е.М. Короленко, який довгими вечорами багато спілкувалися з Володимиром, підтримуючи в юного Вернадського жагу до природничих наук. Він пригадував, що найсвітлішими хвилинами йому видавалися в той час ті книги й думки, які ними викликалися, і розмови з батьком і моїм двоюрідним дядьком Е.М. Короленком. Євграф Максимович Короленко був особистістю непересічною. Він відслужив офіцером на Кавказі, захворів, вийшов у відставку й захопився науково-філософськими дослідженнями. Євграф Максимович любив гуляти перед сном у супроводі свого юного друга Володимира Вернадського. У ці хвилини ніщо не заважало поважному Євграфу Максимовичу фантазувати вголос. Він не визнавав бога, і зоряне нічне небо викликало в нього надзвичайні образи. Він не сумнівався в тому,

що далекі світи населені розумними істотами. Більш того, він вірив, що всі світи, сузір'я зірок і галактик не розкидані у світовому просторі випадково, не хаотичні, але становлять щось єдине, нескінченно складне, організоване й розумне. Подібні думки глибоко врзалися в душу вразливого хлопчика. «Я довго після цього не міг заспокоїтися, – згадував Володимир Іванович, – у моїй фантазії ми бродили через нескінченне світовий простір; падаючі зірки оживали, я не мирився з безжиттєвістю Місяця й населяв її цілим роєм істот, створених моєю уявою» (Гумилевский, 1967). Євграф Максимович пробуджав у ньому почуття благоговіння перед навколишнім світом, розвивав фантазію, відкриваючи несподівані таємниці в таких звичних створіннях, як зірки і небо, Місяць і Земля.

Через шість років після смерті Є.М. Короленка В.І. Вернадський напише про нього в листі до дружини: «Мені іноді здається, що не тільки за себе, а й за нього я повинен працювати, що не тільки моя, а і його життя залишиться дарма прожитим, якщо я нічого не зроблю» (Вернадский, 1988).

В.І. Вернадський любив підкріплювати свої теоретичні знання практично. Він писав, що через природу намагався знайти відповіді на питання, що його хвилювали. За допомогою здатності помічати дрібниці він міг систематизувати та застосувати свої знання, спілкуючись із природою. Пригадуючи роки юності, Володимир Іванович писав про однокласника Краснова, що «він завжди був однією з тих натур, для яких обговорення своїх думок, планів і їх розгортання перед іншими було однією з форм творчого мислення. Про ці плани він міг говорити годинами, і тут, у бесіді, у нього народжувалися й формувалися думки та бажання» (Гумилевский, 1967: 20). Отже, за допомогою А.Н. Краснова Вернадський почав розкривати свій потенціал у природничих науках, публікуючи статті в гімназійному природничо-історичному журналі. В.І. Вернадський уважав, що саме так можна знайти відповіді на всі питання. Тобто за допомогою сенсорних процесів він розвивав здібність до висловлення інтуїтивних суджень. За допомогою взаємодії з природою В.І. Вернадський розвивав здібність до розв'язування задач в умовах неповної детермінованості. Тобто намагався пояснити взаємозв'язок того, що в низі й у житті. Один зі значних і ранніх проявів високого рівня креативного мислення ми можемо прослідкувати на прикладі того, як саме В.І. Вернадський у гімназії складав іспит з математики. Він здивував викладача Верещагіна своїм

нестандартним підходом, коли запропонував три нетипові рішення задачі.

Після гімназії в 1881 році Володимир Вернадський вступив до Санкт-Петербурзького університету на природниче відділення фізико-математичного факультету. Його викладачами були такі видатні науковці, як Д. Менделєєв, А. Бекетов, О. Бутлеров, В. Докучаєв, І. Сеченов та інші. В.І. Вернадський писав такі думки з приводу навчання в університеті: «На першому курсі на лекціях Д. Менделєєва, А. Бекетова, В. Докучаєва відкрився перед нами новий світ, і ми всі кинулися пристрасно й енергійно в наукову роботу, до якої ми були так несистематично й неповно підготовлені попереднім життям» (Вернадский, 1922: 104). З третього курсу В.І. Вернадський спеціалізувався з кристалографії й мінералогії та знаходився під впливом Д.І. Менделєєва, який читав неорганічну хімію (Гумилевский, 1967: 29).

Проте, яким би значним не був вплив окремих курсів, тих чи інших лекторів, цікавих розмов, випадкових зустрічей, усе ж справжнім учителем В.І. Вернадського й керівником на все життя став засновник зовсім нової науки ґрунтознавства, оригінальний мислитель Василь Васильович Докучаєв (Гумилевский, 1967: 30).

В.І. Вернадський умів швидко приймати нові наукові ідеї, мав гнучкість мислення, толерантність і сприйнятливість до нових ідей. На його думку, це проявилось після переосмислення доповіді професора мінералогії та кристалографії Джона Джолі на Дублінському з'їзді Британської асоціації наук у серпні 1908 року: «... наукова підготовка Вернадського, наукова атмосфера, в якій він сам жив і мислив, були такі, що йому знадобилося не віки, не роки, а тільки години й дні, щоб примкнути повністю до наукового руху, який в основі змінив усі основи людського світогляду, основи всіх наук» (Гумилевский, 1967: 86).

У родині Вернадських панували культ декабристів і негативне ставлення до самодержавства та кріпосного права. В.І. Вернадський доволі детально описував події з видатними діячами того часу. Зокрема, зауважував, що рідний дядько матері – М. Гулак – був членом та «одним із вождів таємного українського товариства – Кирило-Мефодіївського, на чолі якого стояли Шевченко, Костомаров та інші» (Вернадский, 1988: 22). У Харківський період у Вернадських часто бували професор Харківського університету Д. Каченовський і письменниця Х. Алчевська.

Володимир Іванович досліджував родовід і ставився до цього з великою повагою.

Він уважав, що «людська особистість, як і все в оточуючому нас світі, є не випадковістю, а роздана довгим ходом минулих поколінь» (Гумилевский, 1967: 10).

Тобто світогляд Володимира Вернадського формувався значною мірою під впливом батька, старшого брата Миколи, а також найближчого оточення наукової еліти. Отже, доброзичлива домашня атмосфера в родині Вернадських, яка була пронизана духовністю, прихильністю один до одного членів сім'ї, взаєморозумінням, бажанням бути корисним для своїх рідних, спільна праця, родинні свята, народні звичаї та обряди надзвичайно глибоко вплинули на становлення й розвиток особистості В.І. Вернадського.

Отже, ми бачимо, що на формування наукового мислення В.І. Вернадського вплинули його соціальне оточення, спілкування в колі високоінтелектуальних людей, природне середовище та власні особливості особистості.

Висновки

Психобіографія Володимира Вернадського певним чином розкриває особливості його наукового таланту. У статті вперше проаналізовано умови формування видатного вченого з погляду теорії розвитку творчого мислення та феномена наукового таланту В.І. Вернадського. Вагоме значення має саме поєднання генетичного спадку та сприятливого мікросередовища в дитинстві. Майбутній науковець мав можливість сформувати свободу думки, критичне, творче мислення, що й вплинуло на розвиток його таланту. Позитивний приклад батька, брата, оточуючих, їхня підтримка, освіта, постійна самоосвіта надали науковому таланту майбутнього науковця професійної спрямованості. Також пошук сфери діяльності в молоді роки, переїзди,

зарубіжні поїздки, спілкування з цікавими та фаховими людьми відшліфовували життєвий досвід ученого. Згодом цей вплив розвинув у Володимира Івановича гнучкість, нестандартність мислення, незалежність у поглядах і критичне мислення. Біографія науковця відбиває наявність значущих періодів у його житті й наявність взаємозв'язку між життєвими етапами та створеними ним науковими працями. Талант Володимира Івановича підтверджується низкою його наукових робіт і відкриттів, сучасною популярністю та визнанням його ідей про ноосферу як в Україні, так і за межами.

Отже, на прикладі видатного науковця В.І. Вернадського можна зробити висновок, що для того, щоб стати науковцем, необхідні такі якості, як активність, свобода, ініціативність, здатність удосконалювати навколишній світ і нести за це відповідальність, продукувати нові ідеї та змінювати себе. Як суб'єкт виховання особистість формується лише за наявності в батьків певної системи цінностей. Тому це дає можливість дитині розвиватися та проявляти свої здібності, а також допомагає їй стати творцем своєї долі та суб'єктом власної життєдіяльності. Пріоритетами сім'ї мають бути демократія, гуманізм і свобода.

Незважаючи на те що спадковий фактор і вплив родинного оточення стали вагомими факторами у становленні В.І. Вернадського як науковця, необхідно також звернути увагу на роль досвіду та подій, які розгорталися навколо видатного вченого. Його життєвий шлях пройшов крізь події, які вплинули на більшість родин і змінили державність. Надалі в дослідженні ми проаналізуємо виявлені важливі та значущі періоди в житті Володимира Івановича й установемо зв'язки між ними та науковими працями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амонашвили Ш.А. О смысле жизни. URL: <https://public.wikireading.ru/114928> (дата звернення: 23.12.2019).
2. Вернадский В. Очерки и речи. Москва, 1922.
3. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской (1886–1889). Москва : Наука, 1988.
4. Гумилевский Л.И. Вернадский. Москва : Молодая гвардия, 1967. 256 с.
5. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир : Рута, 2006. 320 с.
6. Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский. Москва : Наука, 1982.
7. Ситник К., Бевз Т. Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений. Київ : Наукова думка, 2017. 368 с.
8. Ярошевский М.Г. О генезисе субъекта научного познания. *Вопросы философии*. 1969. № 6. С. 68–80.

REFERENCES:

1. Amonashvili, Sh. A. (2010). *O smy'sle zhizni [About the meaning of life]*. Moscow. Retrieved from <https://public.wikireading.ru/114928> [in Russian].
2. Vernadskij, V. (1922). *Oчерki i rechi [Essays and Speeches]*. Moscow. [in Russian].
3. Vernadskij, V.I. (1988). *Pis'ma N.E. Vernadskoj (1886–1889) [Letters N.E. Vernadsky (1886 - 1889)]*. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Gumilevskij, L.I. (1967). *Vernadskij [Vernadsky]*. Moscow: «Molodaya gvardiya» [in Russian].

5. Moliako, V.O., & Muzyka, O.L. (2006). *Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen* [Abilities, creativity, talent: theory, methodology, research results]. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta [in Ukrainian].
6. Mochalov, I.I. (1982). *Vladimir Ivanovich Vernadskij* [Vladimir Ivanovich Vernadsky]. Moscow: Nauka [in Russian].
7. Sitnik K., Bevz T. (2017). *Volodimir Vernads`kij: Lyudina. Gromadyanin. Uchenij* [Vladimir Vernadsky: Man. Citizen. Scientist]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Yaroshevskij, M.G. (1969). *O genezise sub`ekta nauchnogo poznaniya* [On the genesis of the subject of scientific knowledge]. *Voprosy` filosofii - Philosophy Issues*, 6, 68–80 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.

The article was received 13 January 2020.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-3>

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ІНТЕГРАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

Зливков Валерій Лаврентійович,

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач лабораторії методології і теорії психології

*Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України*

vzlivkov@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8404-8866

Котух Олена Вікторівна,

молодший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології

*Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України*

snegyro4ka4@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5706-3190

Статтю присвячено проблемі визначення можливостей інтеграції психологічних знань щодо ідентичності особистості.

Мета статті – висвітлення результатів апробації методики нарративної ідентичності в контексті інтегративного підходу в психології.

Методи: опитувальник нарративної ідентичності (NIQ, S.T. Douglas, 2019). Методика NIQ – це міра рефлексивності пам'яті у відповідь на читання тексту; складається із 19-ти тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою (від 0 = «зовсім не так» до 4 – «цілком вірно»). Опитувальник містить три шкали: 1) трансформація спогадів, 2) румінативна сепарація та ізоляція і 3) саморозуміння та самоприйняття. У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 96 студентів-майбутніх психологів, які на першому етапі писали есе щодо травматичної кризової ситуації, а на другому етапі відповідали на запитання опитувальника.

Результати. Трансформація спогадів краще виражена в досліджуваних чоловіків, натомість жінки, хоча й не сприймають описувану ними кризову ситуацію як дискомфортну, все ж більше пам'ятають її деталі. Чоловіки більше схильні до румінацій, частіше за жінок вважають свій досвід унікальним, значущим саме для них, вони ізолюють кризову ситуацію від свого повсякденного життя, натомість жінки схильні пов'язувати події свого минулого, теперішнього та майбутнього в єдиний життєвий континуум, краще включають набутий досвід у посткризове функціонування.

Висновки. Розмежування соціальної та особистісної ідентичності необхідно для подальшої інтеграції змісту цих понять із метою більш повного розгляду феномена ідентичності в різноманітті можливих проявів; інтегративна психологія, зокрема в контексті теорії особистісної ідентичності, дедалі більше стає популярною, її теоретичні розвідки підтверджуються психодіагностичними опитувальниками, зокрема Опитувальником нарративної ідентичності (NIQ, 2019), а результати діагностики, у свою чергу, зумовлюють актуалізацію нарративних і дискурсивних психотерапевтичних практик.

Ключові слова: автентичність, ідентичність, психологічне благополуччя, самореалізація, педагогічна діяльність, соціономічні професії.

PERSONAL IDENTITY: INTEGRATION OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE

Zlivkov Valeriy Lavrentievich,

Candidate of Psychological Sciences,
Chief of Laboratory Methodology and Theory of Psychology
G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

vzlivkov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8404-8866

Kotukh Olena Viktorivna,

Researcher of Laboratory Methodology and Theory of Psychology
G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

snegyro4ka4@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5706-3190

The article is devoted to the problem of identifying the possibilities of integrating psychological knowledge of personality identity.

The **purpose** of the article is to elucidate the results of testing the methodology of narrative identity in the context of an integrative approach in psychology.

Methods: Narrative Identity Questionnaire (NIQ, S.T. Douglas, 2019). The NIQ technique is a measure of memory reflexivity in response to reading a text; consists of 19 statements, which are rated on a 5-point scale (from 0 = “not quite” to 4 – “quite true”). The questionnaire contains three scales: 1) transformation of memories, 2) ruminative separation and isolation, and 3) self-understanding and self-acceptance. In our empirical study, 96 students-future psychologists participated, who in the first stage – wrote an essay on a traumatic crisis situation, and in the second – answered the questionnaire.

Results. Transformation of memories is better expressed in the studied men, while women, although they do not perceive the crisis described as uncomfortable, still remember its details. Men are more likely to ruminate, more often than women find their experience unique, meaningful to them, they isolate the crisis from their daily lives, while women tend to relate the events of their past, present and future into a single continuum of life, better integrate the experience they have acquired. in post-crisis functioning.

Conclusions. The distinction between social and personal identity is necessary to further integrate the content of these concepts in order to more fully consider the phenomenon of identity in the variety of possible manifestations; integrative psychology, in particular in the context of identity theory, is becoming increasingly popular, its theoretical intelligence is confirmed by psychodiagnostic questionnaires, in particular the Narrative Identity Questionnaire (NIQ, 2019), and the results of diagnostics, in turn, make psychoactive discoveries.

Key words: *authenticity, identity, psychological well-being, self-realization, pedagogical activity, socionomic professions.*

Вступ

Необхідність інтегративного підходу до сучасних досліджень ідентичності зумовлена усвідомленим прагненням науковців і практиків до інтеграції різних мультидисциплінарних напрацювань у даній галузі.

Трансформація психологічного знання в умовах інформаційного суспільства зумовлює безперервні якісні і кількісні зміни, що впливають на вибір тем дослідження і їх організацію, методи та рівні аналізу, що, у свою чергу, ускладнює формування повного концептуального і формалізованого опису «метапсихології» та висуває на передній план динаміку розвитку психологічного знання.

У широкому сенсі використання інтегративного підходу в психології спрямовано на позитивну динаміку процесів саморозкриття, саморуку, саморозвитку в кон-

тинуумі часу та простору. Інтегративний підхід дозволяє вивчати ідентичність як єдиний цілісний феномен, активний простір, схильний до самовдосконалення, зданий наповнювати реальність змістом, ставленням і переживаннями. Наше дослідження ідентичності ми базували на визначенні інтегративної психології як системи концепцій, методів і технік, використання яких забезпечує більшу інтегральність особистості і меншу роздробленість у свідомості, діяльності та поведінці, інтегративна психологія акцентує на тому, що людина – істота цілісна, самостійна, здатна до саморегуляції і розвитку.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Ідентичність і споріднені з нею слова мають довгу історію як технічні терміни Західної філософії – від стародавніх

греків до сучасної аналітичної філософії. Вони використовуються для звернення до вічних філософських проблем постійності серед очевидних змін, а також єдності серед очевидної різноманітності. Дослідження ідентичності як тотожності міститься ще в діалектиці Платона, а подальший розвиток – у численних філософських дослідженнях постійності і мінливості, Я і не-Я у працях Г. Лейбніца, Дж. Локка, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Гегеля, В. Соловйова. У сучасному суспільстві структура Я його індивідів набуває найбільшої когнітивної складності порівняно з будь-якою історичною епохою. Відповідно, питання про становлення ідентичності та можливі шляхи її переформатування також набувають значної складності. Оскільки чим більше Я-образів, тим складніше зберегти саму ідентичність, усвідомлення належності кожного зі своїх Я-образів до єдиного комплексу «Я».

Першою психологічною теорією, яка виникла на основі психоаналізу З. Фрейда і яку дійсно можна віднести до концепції автентичності особистості, М. Рагуліна вважає аналітичну психологію К.Г. Юнга. Зокрема, у працях К.Г. Юнга автентичність тісно пов'язана і архетипом Тіні людини, а також із поняттям персоналізації, при цьому Тінь уособлює автономну частину особистості, яка складається з особистісних і колективних психічних установок, які не можуть бути прийнятими особистістю через несумісність зі свідомим уявленням про себе, втім, задля гармонійного розвитку людини тіньові установки мають бути інтегровані в цілісну структуру особистості (Зливков, Лукомська, 2013). Одним з основних понять у К.Г. Юнга виступає «індивідуація». Цим терміном він позначав процес особистісного розвитку, що передбачає встановлення зв'язків між Его і Самістю, тобто між свідомим і несвідомим. Тобто індивідуація – це процес розвитку цілісності шляхом інтеграції різноманітних частин психіки. Завдання психоаналізу якраз і полягає в тому, щоб інтегрувати свідоме і несвідоме в людині і зробити її цілісною. Із точки зору концепції автентичності К.Г. Юнг стверджує, що для того, аби бути собою, бути справжньою, людина повинна усвідомлювати всі елементи і явища власного психічного життя (бажання, думки, почуття, відчуття тощо). Ототожнюючи ідентичність та автентичність, Е. Еріксон стверджував, що про почуття ідентичності свідчать три ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі: дії в минулому та очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із самістю сьогодення; відчуття

внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі: людина сприймає себе всюди та завжди як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як такі, що внутрішньо зумовлені; ідентичність переживається серед інших, що є соціально значущими, взаємостосунки та ролі допомагають підтримати та розвинути почуття інтегрованої в часі особистості. Ототожнення феноменів «автентичності» й «ідентичності» характерне і для представників символічного інтеракціонізму (Рагуліна, 2009). У рамках даної концепції Дж. Мід виділив усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність. Перша базується на неусвідомлено прийнятих нормах та звичках, що поступають від соціальної групи, до якої належить особа. Друга пов'язана з розвитком когнітивних процесів та появою рефлексії, коли людина починає аналізувати себе як особистість та власну поведінку (Брунер, 2005).

У контексті постмодернізму розглядає ідентичність російський філософ І. Довгальова. На її думку, ідентичність – це послідовність психічного життя людини, її самототожність із певним визнанням зразком, що виникає в соціальних інтеракціях як різний вияв особистості. Ідентичність відображає не лише усвідомлювані, але і нерелексивні, нераціональні механізми самовизначення. Можливість зміни ідентичності пов'язана з адаптаційною практикою, з використанням захисних механізмів і стратегій. І. Довгальова стверджує, що в мінливому світі принципово неможлива стабільна соціальна ідентичність. «Криза ідентичності», відмирання старих і становлення нових ідентичностей супроводжують соціум, що трансформується, і є нормальним станом індивідів, які змушені змінювати свої цінності та настановлення у просторі «Я-ми-вони» (Довгальова, 2010).

Натепер вважається, що люди по-різному застосовують релевантну до ідентичності інформацію, відповідно, М.Д. Berzonsky виокремив три стилі ідентичності: інформаційний, нормативний, дифузний (Berzonsky, Soenens, Luysckx, 2013).

Інформаційний стиль передбачає готовність людини аналізувати всі можливі варіанти розв'язання певної проблеми і лише після цього приймати рішення. Особа з інформаційним стилем ідентичності є самодисциплінованою, відповідальною і цілеспрямованою, характеризується вираженою рефлексивністю, скептицизмом, зацікавленістю в самопізнанні. Цей стиль пов'язаний із когнітивною складністю, проблемно-орієнтованим копінгом, відкритістю до змін, комплексним підходом до прийняття рішень, персональною

ефективністю, статусом досягненої ідентичності чи її мораторієм.

Нормативний стиль означає залежність людини від соціальних очікувань та очікувань значущих інших, під час прийняття рішень особа з нормативним стилем ідентичності керується зовнішніми оцінками, а не власними переконаннями, вона високо дисциплінована, відповідальна, однак всі свої прагнення співвідносить із референтною групою, яка, у свою чергу, зумовлює самооцінку та самосприйняття людини з нормативним стилем ідентичності. Характеризується передвизначеним статусом ідентичності, низькою толерантністю до невизначеності, потребою в чіткому структуруванні оточуючого світу й прагненням до захисту власних усталених поглядів на світ і себе в цьому світі зокрема.

Дифузний / унікаючий стиль характеризується тенденцією до прокрастинації, відкладання прийняття рішення та цілковитої ситуативності поведінки. Люди із цим стилем ідентичності намагаються уникати розв'язання проблем та відчують дискомфорт у випадку необхідності робити вибір, на їхню поведінку значною мірою впливають оточуючі, рівень відповідальності та самодисциплінованості при цьому невисокий, оскільки всю відповідальність за свої вчинки такі особи перекладають на інших. Цей стиль ідентичності пов'язаний із зовнішнім локусом контролю, низьким самоконтролем, статусом дифузної ідентичності.

2. Методологія та методи

У даному дослідженні ми проаналізували можливість використання Опитувальника нарративної ідентичності (NIQ, S.T. Douglas, 2019) для роботи з людиною в ситуації кризи. Насамперед зазначимо, що розробники методики базувалися на формуванні нарративної ідентичності в контексті розуміння літературних текстів. Ми ж замість уривків із поем і віршів запропонували студентам самим описати кризову ситуацію з їхнього життя, яка їм найбільше запам'яталася (Vamberg, 2005). У результаті написані есе або спогади про кризову ситуацію стали основою для подальшої роботи з опитувальником.

Методика NIQ – це міра рефлексивності пам'яті у відповідь на читання тексту; складається із 19-ти тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою (від 0 = «зовсім не так» до 4 = «цілком вірно»). Опитувальник містить три шкали: 1) трансформація спогадів, 2) румінативна сепарація та ізоляція і 3) саморозуміння та самоприйняття.

Так, до шкали «трансформація спогадів» входять чотири твердження. «Коли я думаю

про цей спогад»: я не можу відтворити його чітко в пам'яті; згадую, як ніби це щойно сталося (R); мені складно пригадати всі деталі події; не сприймаю ситуацію як дуже кризову, таку, що завдає сильного дискомфорту.

Шкала «румінативна сепарація та ізоляція» містить вісім тверджень. «Роздумуючи над цим спогадом»: я відчував, що люди пам'ятають цю подію так само, як пам'ятаю її я; мені здається, що лише я один можу згадати, як це насправді сталося; я думаю, що жоден учасник події не пам'ятає її так, як я; цей спогад є важливим, оскільки й інші люди пам'ятають про цю подію (R); я відчуваю, що «застряг» у минулому; я й подумати не міг, наскільки минуле впливає на теперішнє або майбутнє; я відчував те саме, що й тоді, коли ця подія трапилася; мені здавалося, що я знову опинився в тій ситуації; я відчуваю, що та подія ніяк не пов'язана з моїм майбутнім, бо після неї життя вже немає, є лише існування.

До шкали «саморозуміння та самоприйняття» ввійшли сім тверджень. «Коли я згадую подію, що сталася»: я думаю, що завдяки їй краще пізнав себе; я розумію, що в житті важливе, а що – ні; в мене більше позитивних емоцій, ніж негативних; я розумію, що втратив, що пережив, але все ж вдячний долі за ту подію; я розумію, що завдяки тій події став більше цінувати життя; я відчуваю смуток, але не гострий біль; я розумію, що таке «світла пам'ять».

3. Результати та дискусії

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 96 студентів-майбутніх психологів, які на першому етапі писали есе щодо травматичної кризової ситуації, а на другому – відповідали на запитання опитувальника, результати представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Особливості нарративної ідентичності студентів-психологів (за методикою NIQ, 2019)

Шкали	Жінки	Чоловіки
Трансформація спогадів	7,1	9,6
Румінативна сепарація та ізоляція	8,2	12,3
Саморозуміння та самоприйняття	17,4	16,9

Отже, трансформація спогадів краще виражена в досліджуваних чоловіків, натомість жінки, хоча й не сприймають описувану ними кризову ситуацію як дискомфортну, все ж більше пам'ятають її деталі. Чоловіки більше схильні до румінацій, частіше за жінок вважають свій досвід унікальним,

значущим саме для них, вони ізолюють кризову ситуацію від свого повсякденного життя, натомість жінки схильні пов'язувати події свого минулого, теперішнього та майбутнього в єдиний життєвий континуум, краще включають набутий досвід у посткризове функціонування. І в чоловіків, і в жінок спостерігаються високі показники за шкалою «самоприйняття та саморозуміння», тобто досліджувані завдяки кризовій ситуації краще розуміють цінність свого життя, свої потенційні можливості і ресурси.

Ми зазначаємо, що даний опитувальник потребує подальшої адаптації до українських реалій, однак вже нині його можна використовувати як додатковий інструмент визначення посткризової нарративної ідентичності особистості з подальшим планування психокорекційних втручань. Окрім діагностики, важливе значення має психотерапевтичний контекст, зокрема дискурсивні практики та нарративна терапія як ефективні інструменти психологічної допомоги на різних етапах кризи ідентичності. Для створення інтегративної моделі ідентичності нами здійснено мета-аналіз зарубіжних досліджень 1995–2019 років, за його результатами виявлено інтегративні складові частини, які характеризують усі можливі види ідентичності (табл. 2).

Прийняття своєї приналежності до певної соціальної групи означає самовизначення як члена цієї групи, що зумовлює необхідність визначити співвідношення особистісних особливостей з особливостями, які, як вважається, характеризують усіх членів даної групи. Це самовизначення може привести до різних моделей ідентичності, від повного прийняття до радикального відкидання групових особливостей; останнє, у свою чергу, може спровокувати як пошук нової соціальної ідентичності, так і спроби змінити соціальну групу, з якою дана особистість себе ідентифікує.

Оскільки ідентичність передбачає формування відчуття неперервності Я в часі, важливо враховувати, ким би людина хотіла стати (прогресивний розвиток ідентичності) і чого уникає, аби не відчувати себе поза спільнотою (альтернативне Я). Дослідженнями встановлено, що переважання альтернативного Я зумовлює депресивні прояви, натомість соціальна ідентифікація зі значущими групами передбачає нижчий рівень депресії, соціальні втручання (наприклад, розвиток мережі соціальної підтримки) під час депресії будуть ефективнішими, оскільки вони підвищують соціальну ідентифікацію.

Процес осмислення особистістю власної соціальної ідентичності в більшості випадків

Таблица 2

Інтегративні складові частини ідентичності

Приналежність	Бажання бути прийнятим іншими людьми, відчувати свою подібність, близькість до інших
Приналежність персоналізована	Прагнення до визнання, базоване на міжособистісній атракції
Приналежність деперсоналізована	Прагнення до визнання, відчуття членом групи, що базується на атракції соціальній
Потреба в ідентифікації	Бажання відчувати себе частиною соціокультурної спільноти
Суб'єктивна інтерпретація	Світ сприймається і інтерпретується індивідом із точки зору його потреб, у контексті власних конотацій і раніше сформованих когнітивних моделей
Самовдосконалення	Прагнення сформувати позитивну Я-концепцію, усвідомлений розвиток у себе позитивних навичок і якостей, а на їх основі – освоєння нових ролей
Самопізнання	Вивчення індивідом своїх властивостей, системи цінностей, життєвих намірів, провідних мотивів і мотивацій, характеру, темпераменту, особливостей процесів пізнання. Самопізнання дає можливість самостійно визначити шляхи успіху в певній сфері діяльності, проаналізувати та вдосконалити свою повсякденну діяльність
Самовираз	Потреба широко і відкрито виражати свої думки та почуття (поняття дотичне до автентичності, водночас не тотожне йому)
Конгруентність	Узгодженість інформації, одночасно переданої людиною вербальним і невербальним способом (або різними невербальними способами), а також несуперечність її мовлення, уявлень, переконань між собою; в ширшому сенсі – цілісність, самоузгодженість особистості взагалі. Стосовно Я-концепції виражається міра відповідності Я-реального до Я-ідеального, що конструюється в процесі самооцінки
Неперервність	Відчуття неперервності Я у часі

не має ні постійного і безперервного, ні систематичного характеру. Як правило, особистість піддає ревізії засвоєні в ході соціалізації і інкультурації компоненти своєї соціальної ідентичності лише в тих ситуаціях, коли внутрішні логічні протиріччя в загальній структурі стають не тільки очевидними, але і значущими для здійснення особистістю вибору одного з варіантів подальшого життєвого шляху. Реальні життєві ситуації у справжньому соціальному контексті відрізняються крайньою складністю і комплексністю, яка унеможливує їх моделювання методом лабораторного експерименту, в той час як використання реально виникаючих ситуацій такого роду в дослідницьких цілях занадто складні та, насамперед, неетичні.

Висновки

Отже, сучасна психологія трактує особистісну ідентичність як набір характеристик, що відрізняють одну людину від інших, і соціальну ідентичність як результат усвідомлення своєї групової належності із прийняттям типових для цієї групи рис, передбачає зіставлення цих аспектів ідентичності. Інтегративний аналіз особистісної та соціальної ідентичності полягає в їх розгляді як двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих аспектів самовизначення особистості в соціальній реальності. При цьому особистісна ідентичність охоплює індивідуально-специфічні

рис, в той час як соціальна ідентичність – особливості, що виявляються внаслідок приналежності до певної соціальної групи. Слід враховувати умовність такого первинного розмежування, оскільки конвергенція індивідуальних особливостей з особливостями групи в багатьох випадках виражена двостороннім процесом як на стадії самокатегоризації і самоідентифікації, так і пізніше, в ході розвитку і трансформації особистості, групи і особистості в групі. Водночас індивідуальні особливості концептуалізуються кожним окремим суб'єктом самоідентифікації за допомогою понятійного апарату, засвоєного ним у процесі соціалізації і інкультурації, та на основі індивідуального життєвого досвіду розвитку в певному соціальному контексті. Іншими словами, особистісна ідентичність за своєю природою соціальна, причому в залежності від розглянутої в кожному конкретному випадку групи членства одні і ті ж елементи ідентичності можуть усвідомлюватися як особистісні риси або як соціальні властивості. Це особливо яскраво проявляється в тих випадках, коли рамки групи членства розмиті і складно визначаються. Таким чином, розмежування соціальної та особистісної ідентичності необхідно для подальшої інтеграції змісту цих понять із метою більш повного розгляду феномена ідентичності в різноманітті можливих проявів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брунер Дж. Жизнь как нарратив. *Постнеклассическая психология*. 2005. № 1(2). С. 9–29.
2. Довгалёва И.В. Идентификационный дискурс о социальной ситуации человека. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2010. № 120. С. 86–91.
3. Зливков В.Л., Лукомська С.О. Становлення поняття професійна ідентичність у вітчизняній і зарубіжній психології. *Горизонти освіти*. 2013. № 3. С. 143–148.
4. Рагулина М.В. Аутентичность: системное качество экзистенции личности. Монография. Хабаровск : ДВГГУ, 2009. 179 с.
5. Bamberg M. Narrative discourse and identities. *Narratology beyond literary criticism*. Ed. by J. Meister, T. Kindt, W. Schernus. Berlin: Walter de Gruyter, 2005. P. 213–237.
6. Berzonsky M. D., Soenens B., Luyckx K. Development and validation of the revised Identity Style Inventory (ISI-5): Factor structure, reliability, and validity. *Psychological assessment*. 2013. Vol. 25(3). P. 893–908.
7. Douglas S. T. Narrating Identity: The impact of literary reading on storied autobiographical memory development. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Alberta, 2019. 152 p.

REFERENCES:

1. Bruner Dzh. (2005) Zhizn' kak narrative [Life as a narrative]. *Postneklassicheskaya psikhologiya - Post-non-classical psychology*, № 1(2). 9–29 [in Russian].
2. Dovgalova, I. V. (2010) Identifikatsionnyy diskurs o sotsial'noy situatsii cheloveka [Identification discourse on the social situation of a person]. *Izvestiya RGPU im. A.I. Gertsena - Proceedings of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 120, 86–91 [in Russian].
3. Zlivkov, V. L., Lukoms'ka, S.O. (2013) Stanovlennya ponyattya profesiyina identichnist' u vitchiznyaniy i zarubizhniy psikhologii [Formation of the concept of professional identity in domestic and foreign psychology]. *Gorizonti osviti - Education horizons*, 3, 143–148 [in Ukrainian].
4. Ragulina, M.V. (2009) Autentichnost': sistemnoye kachestvo ekzistentsii lichnosti. Monografiya [Authenticity: the systemic quality of a person's existence. Monograph]. Khabarovsk: DVGGU, 179 p. [in Russian].
5. Bamberg, M. (2005). Narrative discourse and identities. *Narratology beyond literary criticism*, 213-237.
6. Berzonsky, M. D., Soenens, B., Luyckx, K., Smits, I., Papini, D. R., & Goossens, L. (2013). Development and validation of the revised Identity Style Inventory (ISI-5): Factor structure, reliability, and validity. *Psychological assessment*, 25(3), 893.
7. Douglas, S. T. (2019). Narrating Identity: The impact of literary reading on storied autobiographical memory development.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.
The article was received 17 January 2020.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-4>

САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСТЬ І СПЕЦИФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Казанжи Марія Йосипівна,

доктор психологічних наук,

професор кафедри загальної та диференціальної психології

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

kazanzhy.mariya@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8316-1288

Сучасне суспільство висуває нові вимоги до особистості, яка мусить відповідати економічним і соціально-політичним викликам сьогодення, що актуалізує вивчення самоздійснення людини.

Мета дослідження – виявлення сутнісних характеристик самоздійснення особистості.

Методи. У дослідженні використано комплекс методів і конкретних методик, а саме: теоретичні методи (аналіз і синтез літератури, застосування порівняння й узагальнення відомостей з проблематики самоздійснення) та емпіричні методи (бесіда, контент-аналіз творів) – для вивчення сутності й специфічних характеристик самоздійснення особистості, а також математико-статистичні методи (кількісний і якісний аналіз установлених даних).

Результати. Установлено, що погляди дослідників щодо феномена самоздійснення різняться виходячи з теоретичних концепцій, яких вони дотримуються. Загалом самоздійснення розглядається як процес і результат власної активності людини, яка може бути детермінована як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, має специфічні ознаки, форми та рівні. За даними літературних джерел, її сутність залишається приблизно однаковою, незважаючи на розбіжності пропонованих концепцій і теоретичних поглядів.

Висновки. Установлена доцільність створення психодіагностичного інструментарію задля вивчення виокремлених аспектів самоздійснення особистості – емоційних, когнітивних і вольових складників – у процесі самоздійснення, який неможливий без результату й наявності в особистості визначених цінностей/смислів. Форми ж самоздійснення (власне, як і чинники та ознаки) варто розглядати залежно від його рівнів.

Ключові слова: *основи самоздійснення, ознаки самоздійснення, категорії, контент-аналіз, бесіда, компоненти самоздійснення.*

PERSONAL SELF-REALIZATION: ESSENCE AND SPECIFIC CHARACTERISTICS

Kazanzhy Mariia Yosypivna,

Doctor of Psychological Sciences,

Professor of the General and Differential Psychology Department

State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushynsky"

kazanzhy.mariya@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8316-1288

Modern society is putting forward new demands on the individual that should meet today's economic and socio-political challenges, actualizing the study of human self-realization.

Purpose of the research is to reveal essential characteristics of personal self-realization.

Methods. There have been used a system of methods and techniques, which included: theoretical methods (literature analysis; synthesis, comparison, generalization) of existing conceptions and approaches to the problem of self-realization and empirical methods (conversation, content analysis of essays) – to study the essence and specific characteristics of personal self-realization, as well as mathematical and statistical methods (quantitative and qualitative analysis of the data obtained).

Results. There has been found out that researchers' views on the phenomenon of self-realization differ according to the theoretical concepts they adhere to. In general, self-realization is considered a process and result of one's own activity, which can be determined by both internal and external factors, has specific characteristics, forms and levels. Based on the data obtained from scientific literature it should be mentioned that its essence remains approximately the same, despite the differences of the proposed concepts and theoretical views.

Conclusions. The expediency of creating psychodiagnostic tools for studying the individual aspects of personal self-realization – emotional, cognitive and volitional components in the process of self-realization, which is impossible without a certain result and certain personal values/meanings, has been established. Forms of self-realization (as well as factors and signs) should be considered depending on its levels.

Key words: *grounds of self-realization, signs of self-realization, categories, content analysis, conversation, components of self-realization.*

Вступ

Сучасний соціум висуває нові вимоги до особистості, яка мусить відповідати економічним і соціально-політичним викликам сьогодення. Трансформації в країні та світі призводять до незначної участі держави в розкритті потенціалу окремої особистості, попри те що зростає зацікавленість у досягненні нею певних висот. Цінуються люди сильні, здатні досягти успіху, забезпечити гідний рівень власного існування та водночас спроможні до саморозкриття, самореалізації в соціумі, професійній сфері, адже саме зі самоздійсненням, самореалізацією, самоактуалізацією в поєднанні з наданням свободи, сприянням і послабленням тиску пов'язують диво, що призвело до значного зростання, прогресу економіки певних країн. Тож вивчення сутності та специфічних характеристик самоздійснення є актуальним дослідницьким завданням.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Вітчизняні й зарубіжні дослідники часто послуговуються поняттям самоздійснення, що використовують без тлумачення сутності як досить зрозумілої характеристики людини, яка є суб'єктом власного життєвого шляху. Однак складність і безперечна значущість цього явища потребує його психологічного аналізу, означення змісту й систематизації складу (Большакова, 2015: 206). Самоздійснення визнається як неперервний ланцюг дій, кожна з яких здійснюється на основі вільного вибору людини. При цьому детермінація може бути як зовнішня, так і внутрішня, що актуалізує можливості людини, дає їй змогу розширювати сферу потенційного. Тому в кожному вчинку, дії людини самоздійснення відшукує сутнісні характеристики та примножує їх на життєвому шляху (Гуменюк, 2014). Особистісне самоздійснення визнається як свідомий саморозвиток людини з розкриттям її потенційних можливостей у певних сферах життєдіяльності, у результаті чого досягаються соціально значущі ефекти, формується простір власного життя (Кокун, 2016); процес «реалізації особистістю свого внутрішнього змісту, який передбачає незалежний вибір способу взаємодії зі світом і відповідальність людини за здійснені вчинки» (Кузнєцова, 2016: 131); опредметнення, утілення себе, своєї самості – сил, здібностей, цілей, смислів, цінностей у різних формах (Гуляс, 2011: 85).

Отже, самоздійснення можна розглядати як процес і результат, а також прояв активності людини в процесі руху до сутності, яка детермінована самою людиною, тобто

здійснити себе може тільки вона сама. Самоздійснення як сформований як мета-ідеал результат задає напрям саморозвитку людини загалом (Долгих, 2017: 8–9). Приблизно тотожні думки знаходимо в багатьох дослідників. Зокрема, А.М. Большакова наголошує, що самоздійснення водночас є процесом (який виявляється в прагненні до сутнісних характеристик) і результатом (що виражений досягненням істинності й повноти буття); а людина, що проявляє активність у процесі руху до реалізації, здійснення своєї сутності, є ініціатором і реалізатором самоздійснення, відповідальність за яке цілком покладається на саму людину; самоздійснення є процесом і водночас головною метою життя; саме самоздійснення задає напрям і визначає зміст процесів руху самості на життєвому шляху: самоактуалізації, самореалізації, самовизначення, саморозвитку, зростання, самоствердження тощо (Большакова, 2015: 208). Тож цілком очевидним є узагальнений характер самоздійснення стосовно розлого кола феноменів, що описують життєвий саморух особистості.

Зокрема, як спосіб самоздійснення розглядається самовираження (самовиявлення, самопрезентація, самодемонстрація), самореалізація (продуктивне використання, реалізацію свого потенціалу в соціально значущій сфері) та самотрансценденція людини. Повнота самоздійснення залежить від здатності ставити цілі, що релевантні внутрішній сутності людини. Отже, чим ясніше для людини її покликання (виражене самовизначення), тим імовірнішим є її самоздійснення (Болотнікова, 2016). Г.В. Гуменюк дещо ширше розглядає ці способи, крім уже згаданих вище, зазначає ще й самовизначення як усвідомлення власних бажань і можливостей (Гуменюк, 2014). Способи самоздійснення в дорослому віці варто розглядати скрізь призму індивідуальності, а системотвірні фактори – на рівні індивіда, особистості й суб'єкта (Болотнікова, 2016). Становлення особистості являє собою вичерпування з наявної нужди тих можливостей, які могли б бути в людині. Індивід, перебуваючи в соціумі, вибирає в себе потенції й сили, що притаманні цьому середовищу, і «повертає» їх в опосередкованих, суб'єктивно значущих потребово-мотиваційних силах. Отже, самоздійснення можна розглядати через категорію нужди (Максименко, 2009).

Отже, феномен самоздійснення вирізняється складністю та багатовимірністю, і цей факт потрібно обов'язково враховувати під час його дослідження. Залежно від розу-

міння сутності самоздійснення можна виділити його різні складники й інші специфічні характеристики.

2. Методологія та методи

У дослідженні використано комплекс методів і конкретних методик, а саме: теоретичні методи (аналіз і синтез літератури, застосування порівняння й узагальнення відомостей з проблематики самоздійснення) та емпіричні методи (бесіда, контент-аналіз творів) – для вивчення сутності та специфічних характеристик самоздійснення особистості), а також математико-статистичні методи (кількісний і якісний аналіз установлених даних).

Теоретичний аналіз показав неоднозначність поглядів щодо компонентного складу самоздійснення. Так, послуговуючись діяльнісним підходом, І.А. Кузнецова й Н.М. Кузнецова визначили такі компоненти процесу самоздійснення: мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-вольовий і результативний. Мотиваційно-ціннісний виявляється у визначенні особистістю «свого життєвого покликання й включає в себе розуміння власних потреб, інтересів і життєвих цілей; усвідомлення внутрішнього потенціалу та інтенцій; ставлення до себе як до суб'єкта діяльності; бажання діяти і творити самого себе; розуміння мети, що визначає спосіб життя». Діяльнісно-вольовий складник процесу самоздійснення виявляється як внутрішня певна зібраність; уміння зробити вибір і, незважаючи на труднощі, завершити розпочату справу; упевненість у власних рішеннях і діях; готовність нести за них відповідальність. Результативність самоздійснення можна виділити окремо на кожному етапі життя людини залежно від мети, що поставлена (Кузнецова, 2016: 131).

По-іншому розглядає компонентний склад самоздійснення Г.В. Гуменюк, виділяючи результативний (самоздійснення як завершеність, реалізованість особистості і бутті), процесуальний (розгортання самоздійснення як процесу в часі та просторі світу людини, де значущим є її активність у русі до здійснення власного єства), діяльнісний (постановка мети життя, яка встановлює спрямування саморозвитку) його складники. Об'єднання цих аспектів воедино дає змогу зрозуміти, що рівень (повноту) самоздійснення можна встановити через досягнуті людиною успіхи. Авторка підкреслює доцільність розгляду питання, як саме перетворюється природа людини задля досягнення успіхів, реалізації власних потреб і можливостей (Гуменюк, 2014), адже можливість повного, гармонійного збігу самовираження та самореалізації залежить як від сформо-

ваності власного образу людини, так і від її готовності забезпечувати, організовувати, створювати комплекс зовнішніх умов для самореалізації (Болотнікова, 2016).

Виділяються також певні види та форми самоздійснення. Зокрема, особистісне, надособистісне, професійне, життєве тощо.

У професійному самоздійсненні виділено такі форми: зовнішньо-професійна (досягнення здобутків у різних аспектах професійної діяльності); внутрішньо-професійна (професійне самовдосконалення) (Кокун, 2016). Щодо ознак самоздійснення, то вони різняться залежно від форми. Наприклад, ознаками внутрішньо-професійного самоздійснення є потреба в професійному вдосконаленні, наявність планів власного фахового розвитку, задоволення від професійних здобутків, ставлення перед собою нових професійних цілей, формування власного простору як у житті, так і в професії. Ознаками зовнішньо-професійного самоздійснення є досягнення поставлених професійних цілей, визнання досягнень професійним співтовариством, використання професійного досвіду та здобутків іншими спеціалістами, розкриття здібностей у професії, вияв креативності саме у фаховій діяльності (Кокун, 2016). Як надособистісне самоздійснення визначається самотрансценденція (орієнтація на необхідність, корисність своєї діяльності не для себе, а для інших) (Болотнікова, 2016).

Витоки, основи, підґрунтя самоздійснення досліджувалися різними авторами. Так, встановлено статеву специфіку чинників професійного самоздійснення: для професійного самоздійснення чоловіків більше значення має вплив таких чинників, як ступінь вираженості цінностей, властивих особистості, що самоактуалізується; ступінь творчої спрямованості особистості; рівень розвитку комунікативних здібностей; зацікавленість у професійній діяльності; кількість зусиль, спрямованих на підвищення власного професійного рівня; для професійного самоздійснення жінок – рівень розвитку організаційних здібностей; професійної самоефективності; задоволеність змістом професійної діяльності; здатність менше стомлюватися впродовж робочого дня; а ось редукція особистих досягнень є негативним чинником (Кокун, 2016).

Особистісними детермінантами вибору стратегії та сфери самоздійснення є мотиваційно-сміслові – потреби, мотиви, цілі й сенс життя особистості. У зв'язку з потребами обирається сфера активності людини, де може відбуватися процес самоздійснення – мотиви визначають його стратегію.

Якщо наявна потреба розкриття себе, то самоздійснення відбувається як самореалізація; за намагання реалізуватися в служінні іншим людям самоздійснення набуває ознак самотрансценденції; якщо ж людина не докладає зусиль до самоздійснення, «пливе за течією», то самоздійснення зводиться до самовираження (Гуляс, 2011: 90–91). Водночас наявні певні тенденції прояву самоздійснення в різні періоди дорослості: для ранніх періодів більш властива орієнтація на себе, для більш пізніх – орієнтація на служіння (Лукина, 2006). Загалом життєве самоздійснення характеризується хронотопічністю, континуальністю, протяжністю «місце-часу», які є його умовою та визначають стратегії (Логінова, 2010).

Проведений теоретичний аналіз дав змогу зорієнтувати досліджуваних у написанні твору щодо самоздійснення особистості. Отже, створено дві групи досліджуваних (загальна кількість – 128 осіб 18–25 років), приблизно однакові за чисельністю. З учасниками обох груп проводилася бесіда після написання твору. Перша група писала твір за певним планом, який розроблений згідно з результатами попереднього теоретичного дослідження (сутність феномена, складники, форми, основи, специфіка тощо). Досліджувані іншої групи відштовхувалися лише від власного життєвого досвіду, розуміння самоздійснення та його особливостей.

3. Результати та дискусії

За результатами застосування контент-аналізу можна надати надійні та валідні висновки щодо змісту творів досліджуваних за допомогою певних «інтерсуб'єктивно узгоджених законів систематизації інформації». Використання в роботі інтерпретаційного різновиду контент-аналізу дало змогу встановити латентні категорії, що прямо не відображені у творах, але наявність яких засвідчує аналізований текст, звичайно ж, з урахуванням похибки, яку вносить суб'єктивність точки зору дослідника (до речі, сутністю інтерпретації є й латентний, і явний зміст). Варто зауважити, що нині не настільки важливим і, на думку низку науковців, навіть застарілим є методичне дотримання в сучасних дослідженнях процедури проведення контент-аналізу «в класичній інтерпретації» (Согорін, 2016).

Аналіз літератури дав змогу виділити певні категорії, які об'єднують різні параметри самоздійснення. Зокрема, виділено сутнісні компоненти самоздійснення, його результативність, особистісні та соціальні основи, його форми й методи, детермінанти й перепони тощо.

Кодувальна матриця містила саме ці категорії, ознаки яких виявлялися в тексті дослідником, і в відповідній графі матриці помічалася частота зустрічання у творі досліджуваних тієї чи іншої одиниці. По вертикалі зазначалися категорії аналізу, а по горизонталі – досліджувані (їхні твори), середину таблиці заповнено цифрами (частота появи певної категорії у творі респондента). Інструкція для проведення контент-аналізу містила вказівки: які категорії виділені, які ознаки в тексті відповідають їм, якого типу одиниці відліку при цьому використовують, адже результати контент-аналізу будуть більш об'єктивні, якщо процедура достатньо формалізована, а інструкція оформлена в письмовому вигляді, навіть якщо дослідник і кодувальник є однією особою, а тим паче це є необхідністю в ситуації, коли дослідник достеменно не може зорієнтуватися, що саме на увазі мав кодувальник (Галян, 2011).

Варто зауважити, що контент-аналіз проводився в досить вільній формі, що стало можливим унаслідок того, що експериментатор є й дослідником, і кодувальником. Це дало змогу в кодувальній матриці залишити вільні графи для позначення певних лінгвістичних одиниць, які не входять у жодну з категорій аналізу, але можуть описувати самоздійснення особистості й лише після проведення процедури контент-аналізу співвідносяться з певною гранню означеного феномена.

Отже, за результатами контент-аналізу встановлено, що категорія «детермінанти самоздійснення» виявлялася такими ознаками, як «мотивація досягнення успіху» (29%), на противагу, зокрема, «намаганням уникати невдачі», що визначалися досліджуваними як перепона самоздійснення (конкретні маркери – «прагне досягати бажаного», «у неї все виходить», «віра в себе», «конструктивність прагнень», «уважає, що все вийде» тощо). Узагалі наявність протиріч, суперечностей між наявним і бажаним (цілі, прагнення, завдання) відзначалася більшістю досліджуваних (68%) як чинники самоздійснення («розуміє, що має й чого прагне», «точно знає, чого хоче», «якщо розбирається в собі й знає, чого хоче», «будує життєві плани»). Потреби, бажання, інтерес входили в категорію «детермінанти самоздійснення» та відзначалися більшістю респондентів (87%): конкретні ознаки були часто фактично тотожними («хоче відтворити те, що в ньому закладено», «прагне змінити себе», «цікаво змінюватися і змінювати все навколо в кращий бік», «прагне до самоздійснення без певної причини, просто є таке бажання» тощо).

Певні особистісні особливості виокремлювали як детермінанти самоздійснення 45% досліджуваних («вольова людина», «не може всидіти на місці», «енергійний», «беручий», «лінь – це не його», «переживання й емоції надихають на звершення») тощо. Соціальні умови відзначили 73% респондентів (конкретні ознаки: «сімейне виховання», «стосунки між батьками», «приклад рідних», «удоба так було заведено», «приклад людей, що здійснили себе самі», «реалізація себе близьким оточенням» тощо). Важливо зауважити, що чинники самоздійснення виокремлювалися у творах респондентів найчастіше не поодинокі, а комплексно. Як додаткові категорії зазначено категорію «ієрархія чинників», яку відмітили 47% вибірки («не завжди однаково», «залежить від віку», «на певних етапах батьки сприяли, потім – сам» тощо).

Категорія «сфери самоздійснення» (57%) зустрічалася в текстах творів і дала змогу згодом їх конкретизувати («самоздійснення в професії», «жінки відтворюють себе в сім'ї», «реалізованість у певному виді діяльності», «для чоловіка важливо реалізувати себе в професії», «в особистих стосунках», «у дітях» тощо). Досліджувані вказали відсутність «рафінованого» самоздійснення, «у чистому вигляді», «досягнутого», «завершеного», так підкреслюється процесуальний характер самоздійснення, його дискретність (через наявність «проміжних» результатів, періодів «накопичення ресурсів для втілення себе в житті»), органічний зв'язок самоздійснення з іншими психологічними особливостями людини, які є його «ресурсами» («відповідальні», «емоційні, але не істеричні», «занурені в себе», «життєстійкі, незламні», «рефлексивні», «творчі, не такі як усі», «їх не турбує самотність», «справжні» тощо), наявність специфічних «засобів» самоздійснення, «рівнів» і «форм» («це була моя реалізація себе», «служіння людям», «форма самовираження», «реалізація творчих задумів», «проект, що відтворив його», «особливе самовідчуття» тощо).

Категорію «компоненти самоздійснення» зазначили 94% досліджуваних, описуючи самоздійснення та людину, що схильна до нього. Зокрема, усіма досліджуваними виділялася категорія «результативний компонент самоздійснення» («якщо людина самоздійснюється, це завжди помітно», «самоздійснення неможливе без результату, інакше його й не було», «прогрес людства є цілком результатом самоздійснення окремих людей», «результат самоздійснення може мати матеріальний і нематеріальний вияв», «людина завжди може переосвідчитися в цьому» тощо).

«Емоційний» відображав увесь спектр переживань як у процесі самоздійснення, так і в емоційному відгуку на його результати («радість», «хвилювання», «тремтіння, що в мене це виходить», «невпевненість», «тривога», «сумніви», «провина, що не приділяю уваги рідним», «задоволення», «відсутність страху невідомого» тощо). Вольовий (47%) означувався такими фразами: «такі люди вміють докладати зусилля», «часто це важко», «недостатньо мати в собі творче начало, важливо втілити це в житті, а це складно», «цілеспрямовані», «вольові та наполегливі» тощо. Крім того, виділялися категорії «когнітивний компонент» (63%), «ціннісний» (49%), а також трансливалися певні «сенси самоздійснення» (часто в поєднанні з роздумами в площині екзистенційності (12%) – додатково виділена категорія в процесі аналізу текстів). Наприклад, «самоздійснення – це не тільки для себе, важливо, що ти зробив для людей», «самоздійснення не може бути за рахунок інших людей», «самоздійснення не на шкоду іншим, інакше це не самоздійснення», «самоздійснення не може бути злом» тощо.

Певні змістові одиниці можна згрупувати й інтерпретувати як рівні самоздійснення. Зокрема, з тих досліджуваних, хто виокремив таку змістову одиницю (24%), усі сконцентрувалися на рівні самоздійснення «для інших людей», «не для себе», «результати самоздійснення важливі для людства», «на користь іншим», «людина здійснює себе не спеціально, плодами не користується сама (навіть про це не задумується)», «керується добрими намірами» тощо.

Важливо, що не було суттєвих відмінностей у творах досліджуваних обох груп за кількістю виділених змістових одиниць, частотою зустрічань у тексті та специфічністю, що свідчить про дійсну представленість феномена самоздійснення у свідомості особистості, а отже, у досвіді конкретної людини незалежно від заданості дослідження ззовні (планом, завданнями тощо). Бесіди з досліджуваними підтвердили це, дали додаткові відомості щодо їхнього власного самоздійснення. Досліджувані відзначили, що якщо й уважають, що ще взагалі жодним чином не самоздійснилися в житті (38%), то прагнуть до самоздійснення (98%). Зауважимо в цьому контексті досить молодий вік опитаних. Загалом же узагальнення результатів теоретичного й емпіричного дослідження виявило складність і багатовимірність самоздійснення, наявність специфічних особистісних особливостей, що його вирізняють, а також складнощі в діагностиці, оскільки навіть побіжний перегляд діагностичних інструментів показав, що їх

обмаль, особливо українською мовою, хоча є й винятки, наприклад, опитувальник особистісної здійсненності О.С. Штепи чи опитувальник професійного самоздійснення О.М. Кокун тощо.

Висновки

Установлено, що феномен самоздійснення вирізняється складністю та багатомірністю. Погляди дослідників щодо компонентного складу різняться виходячи з теоретичних концепцій, яких вони дотримуються. Усе ж більшість науковців сходиться на думці щодо значущості емоційних, когнітивних і вольових складників у процесі самоздійснення, яке неможливе

без певного результату й наявності в особистості визначених цінностей/смислів. Узагальнення даних, отриманих емпіричним шляхом, показує їх співвідносність із теоретичними розвідками та розлогий перелік можливого прояву в психіці людини кожного специфічного компонента самоздійснення. Форми самоздійснення (власне, як і чинники) варто розглядати залежно від його рівнів, які можна виділяти виходячи з певних ціннісно-смислових аспектів.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у створенні надійного та валідного інструмента для дослідження самоздійснення особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Болотнікова І.В. Акмеологічні основи особистісного самоздійснення. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2016. Вип. 16. Том V : Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. С. 3–12.
2. Большакова А.М. Психологічний аналіз феноменів самоздійснення особистості. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 206–209.
3. Галян І.М. Психодіагностика : навчальний посібник. Київ : «Академвидав», 2011. 464 с.
4. Гуляс І.А. Детермінанти самоздійснення особистості. *Психологічні перспективи*. 2011. Вип. 17. С. 83–92.
5. Гуменюк Г.В. Психологічний простір професійного самоздійснення особистості як предмет дослідження. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.), М-Л.А. Чепя (заст. гол. ред.), Ю.Т. Рождественський та ін. Київ, 2014. Т. XVI. Ч. 1, 2. С. 299–310.
6. Долгих Н.П. Психология готовности личности к самоосуществлению : учебное пособие. Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. унта, 2017. 216 с.
7. Кокун О.М. Чинники професійного самоздійснення особистості (статеві особливості). *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том V. Вип. 16. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jm/v5/i16/10.pdf> (дата звернення: 23.12.2019).
8. Кузнєцова І.А., Кузнєцова Н.М. Самоздійснення як проблема гуманістичної психології. *Наука і освіта*. 2016. № 2–3. С. 129–134.
9. Логинова І.О. Жизненное самоосуществление человека: системно-антропологический контекст : автореф. дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». Томск, 2010. 42 с.
10. Лукина Е.А. Особенности самоосуществления человека в разные периоды взрослости : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Санкт-Петербург, 2006 258 с.
11. Согорін А.А. Окремі аспекти забезпечення валідності результатів контент-аналізу як методу дослідження соціального дискурсу. *Український соціум*. 2016. № 2 (57). С. 41–47.
12. Максименко С.Д., Максименко К.С. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. Вип. 5. С. 3–13.

REFERENCES:

1. Bolotnikova I. V. (2016). Akmeologichni osnovy osobystisnoho samozdiisnennia [Acmeological grounds of personal self-realization]. *Aktualni problemy psykhologii – Actual problems of psychology*, V, 16, 3–12 [in Ukrainian].
2. Bolshakova A. M. (2015). Psykhologichnyi analiz fenomeniv samozdiisnennia osobystosti [Psychological analysis of the phenomena of personal self-realization]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 2 (17), 206–209 [in Ukrainian].
3. Halian I. M. (2011). Psykhodiahnostyka : navch. posibn. [Psychodiagnostics : textbook]. K.: «Akademvydav» [in Ukrainian].
4. Hulias I. A. (2011). Determinanty samozdiisnennia osobystosti [Determinants of personal self-realization]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological perspectives*, 17, 83–92 [in Ukrainian].
5. Humeniuk H. V. (2014). Psykhologichnyi prostir profesiinoho samozdiisnennia osobystosti yak predmet doslidzhennia [Psychological space of professional self-realization of personality as a subject of research]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykhologii: zb. nauk. prats Instytutu psykhologii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy* / [red. kol.: S.D. Maksymenko (hol. red.), M-L.A. Chepa (zast. hol. red.), Yu.T. Rozhdestvenskyi ta in.]. K. T. XVI. chast. 1,2. S. 299–310 [in Ukrainian].
6. Dolgih N. P. (2017). Psihologija gotovnosti lichnosti k samoosushhestvleniju: ucheb. posobie [Psychology of personal readiness for self-realization: textbook]. Habarovsk: Izd-vo Tihookean. gos. unta. 216 [in Russian].

7. Kokun O. M. (2016). Chynnyky profesiinoho samozdiisnennia osobystosti (statevi osoblyvosti) [Factors of professional self-realization of a person (sexual characteristics)]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology*, V, 16. Retrieved from <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v5/i16/10.pdf> [in Ukrainian].
8. Kuznietsova I. A., Kuznietsova N. M. (2016). Samozdiisnennia yak problema humanistychnoi psykholohii [Self-realization as a problem of humanistic psychology]. *Nauka i osvita*, 2–3, 129–134 [in Ukrainian].
9. Loginova I. O. (2010). Zhiznennoe samoosushhestvlenie cheloveka: sistemno-antropologicheskij kontekst [Human self-realization: system-anthropological context]. *Dissertation abstract*, Tomsk. [in Russian].
10. Lukina E. A. (2006). Osobennosti samoosushhestvlenija cheloveka v raznye periody vzroslosti [Features of personal self-realization in different periods of adulthood]. *Dissertation*, SPb. [in Russian].
11. Sohorin A. A. (2016). Okremi aspekty zabezpechennia validnosti rezultativ kontent-analizu yak metodu doslidzhennia sotsialnoho dyskursu [Some aspects of content analysis validity as a method of social discourse research]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 2(57), 41–47 [in Ukrainian].
12. Maksymenko S. D., Maksymenko K. S. (2009). Teoretychni problemy samozdiisnennia osobystosti. *Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. Problemy suchasnoi psykholohii*. Vypusk 5. S. 3–13 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.01.2020.
The article was received 15 January 2020.

УДК 159.923.2-055.2:17.023.35
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-5>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНОК РАНЬОГО ДОРОСЛОГО ВІКУ

Кондратюк Світлана Миколаївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи

*Хмельницький інститут соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

svetakondratyuk@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3987-136X

Жилкіна Ірина Юрїївна,

студентка магістратури

*Хмельницький інститут соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

irinazhilkina@ukr.net
ORCID 0000-0001-6710-9711

Мета. Здійснити теоретичний аналіз феномену психологічного благополуччя, описати особливості психологічного благополуччя особистості. Проаналізувати результати експериментального дослідження особливостей психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку.

Методи. Теоретичний аналіз вітчизняних і закордонних наукових джерел, який дозволив виявити, узагальнити і систематизувати матеріали із проблеми дослідження. Із групи емпіричних методів: психодіагностичний метод (тести); із групи методів аналізу (обробки) даних: якісний і кількісний аналіз отриманих результатів. Методичний інструментарій: методика К. Ріфф «Шкали психологічного благополуччя» в адаптації Т. Шевеленкової, П. Фесенка. У дослідженні взяли участь 50 осіб жіночої статі, віком від 20 до 35 років. Усі вони на момент дослідження були одружені та працевлаштовані.

Результати. Представлено теоретичний аналіз феномену психологічного благополуччя в контексті психології, висвітлено її особливості з погляду різних наукових тлумачень. Розкрито погляд на поняття психологічного благополуччя як умови самореалізації особистості. Проаналізовано чинники, компоненти даного феномену. У роботі описано підходи психологічного благополуччя в сучасній психології. Проаналізовано результати емпіричного дослідження особливостей психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку.

Висновки. У результаті проведеного дослідження здійснено емпіричний аналіз психологічного благополуччя. Установлено, що в даній групі жінок раннього дорослого віку у структурі психологічного благополуччя найзначущі такі параметри: «особистісне зростання», «позитивні стосунки з оточенням», «самоприйняття». Дещо меншою мірою виражені параметри «цілі в житті», «автономія», «управління середовищем». Притаманний загальний помірний рівень психологічного благополуччя, досягається через те, що жінки реалізують свою здатність до саморозвитку й особистісного росту, підтримують стосунки з іншими людьми, мають життєві цілі, що відповідають їхнім потребам. За результатами дослідження вироблено рекомендації щодо оптимізації рівня психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку.

Ключові слова: особистість, благополуччя, суб'єктивне благополуччя, позитивні стосунки з оточенням, автономія, управління середовищем, особистісне зростання, цілі в житті, самоприйняття.

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING EARLY ADULT BY WOMEN

Kondratyuk Svetlana Mykolayivna,

Candidate of Psychological Sciences, Docent,
Head of the Department of Psychology and of Social Work

*Khmelnytsky Institute of Social Technologies
of the Open International University for Human Development "Ukraine"*

svetakondratyuk@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3987-136X

Zhilkina Irina Yuriivna,

Master's Student

*Khmelnytsky Institute of Social Technologies
of the Open International University for Human Development "Ukraine"*

irinazhilkina@ukr.net
ORCID 0000-0001-6710-9711

Purpose. Purpose of the article is to carry out a theoretical analysis of the phenomenon of psychological well-being, to describe the features of psychological well-being of the individual. To analyze the results of an experimental study of psychological peculiarities of well-being of early adulthood.

Methods. Theoretical analysis of domestic and foreign scientific sources, which allowed to identify, summarize and organize the materials on the research problem. The methodical tools were: a method "Scale of psychological well-being" (K. Riff).

Results. Theoretical analysis of the phenomenon of psychological well-being in the context of psychology is presented, its features from the point of view of various scientific interpretations have been highlighted. A view on the concept of psychological well-being as a condition for self-realization of personality is revealed. The factors, components of the phenomenon been analyzed. This paper describes the approaches of psychological well-being in modern psychology. The results of the empirical study of the peculiarities of this phenomenon psychological well-being in early adulthood have been analyzed.

Conclusions. As a result of the study an empirical analysis of the psychological peculiarities of psychological well-being. It is established that in this group of women of early adulthood in the structure of psychological well-being the most important are the following parameters: "personal growth", "positive relationship with others", "self-perception". Somewhat less pronounced are the parameters "goals in life", "autonomy", "environment management". Practical recommendations for raising the level of psychological well-being of women of early adulthood been developed according to the results of the study.

Key words: *personality, well-being, subjective well-being, positive relationship with others, autonomy, environment management, personal growth, goals in life, self-perception.*

Вступ

Прагнення до благополуччя виступає важливою умовою позитивного життя особистості, пізнання власного потенціалу, успіхів чи досягнень в особистому житті. Період ранньої дорослості характеризується самостійним прийняттям відповідальності за власне життя, наповнює його неповторним індивідуально-особистісним змістом. Особистість може лише усвідомлювати факт наявності або відсутності благополуччя, а результати впливу благополуччя відчувати і сприймати. Із почуттям благополуччя особистість може справлятися з різними труднощами, передбачати емоційну оцінку свого життя в усіх його проявах. Особистість ранньої дорослості переживає психологічне благополуччя через самореалізацію власної життєвої перспективи в теперішньому, переосмислюючи минуле і моделюючи своє майбутнє. Метою статті є теоретико-емпіричне дослідження особливостей психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку. Завдання такі: 1) теоретичне узагальнення

наукової літератури, що описує феномен «психологічне благополуччя особистості»; 2) представлення результатів психодіагностичного дослідження особливостей психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

До вивчення проблеми психологічного благополуччя із часів її першої появи в науковій літературі зверталися багато українських і закордонних дослідників. Н. Бердберном було введено термін «психологічне благополуччя», він описував його в категоріях щастя або нещастя, суб'єктивного відчуття задоволеності або незадоволеності життям.

Поняття «благополуччя» є міждисциплінарним, уживається в багатьох галузях науки. Аналіз психологічної літератури засвідчив, що не існує єдиної думки щодо визначення поняття «благополуччя». У науковій літературі поняття «благополуччя» розуміється як: налагодженість психічних процесів і функцій, відчуття цілісності,

внутрішньої рівноваги, задоволеності собою та навколишнім світом (С. Ruff, 1996); складне психічне утворення, яке детерміновано системою власних цінностей та переконань, проявляється у відчутті задоволення життям і собою, досягненні актуальних мотивів і потреб особистості в перспективі соціально значущої мети та позитивній оцінці свого існування (Каргіна, 2018); інтегральний психічний феномен, що відображає суб'єктивну реальність індивіда і характеризує успішне функціонування даного індивіда в соціальному середовищі, яке супроводжується позитивним емоційним тоном, функціональним станом організму і задоволеністю життя (Гуляєва, 2018); як інтегральний показник ступеня реалізованості особистістю власної спрямованості, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеність життям та собою, можна виділити групу об'єктивних чинників, як-от економічний, соціокультурний та біологічний, що мають тісний зв'язок із психологічним благополуччям і впливають на його рівень (Кашлюк, 2016).

А. Курова пропонує своє бачення психологічного благополуччя. Психологічне благополуччя традиційно розглядається в контексті проблеми якості життя як його суб'єктивна складова частина, системна якість людини, що набувається нею у процесі життєдіяльності, узагальнене і відносно стійке переживання, що має особливу значущість для особистості, власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, що мають велике значення для неї з погляду засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище, толерантність як інтегральний психологічний показник життя людини, що відбиває ціннісні аспекти її ставлення до різних сфер свого життя, через метаімплікативну модель мотивації вибору, яка включає уявлення про благополуччя індивіда у взаєминах із середовищем, складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників. У науці досліджені соціальні й онтогенетичні аспекти суб'єктивного благополуччя (Курова, 2018: 37–38).

О. Гуляєва, узагальнюючи аналіз структурних компонентів психологічного благополуччя, виділила три компоненти: емоційний, когнітивний і поведінковий. Під емоційним компонентом розуміється позитивний чи негативний емоційний стан, що виникає за реалізації цілей, потреб і намірів особистості; під когнітивним – оцінка індивідом власного життя, яка характеризується задоволеністю життям; під поведінковим компонентом розуміється ступінь

реалізованості у процесі життєдіяльності потенціальних якостей особистості: автономія, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивні відносини з оточенням, наявність життєвих цілей, самоприйняття та самоактуалізація. Отже, емоційний і когнітивний компоненти психологічного благополуччя являють собою суб'єктивне благополуччя та належать до гедоністичної парадигми психологічного благополуччя, поведінковий компонент відображає евдемоністичну парадигму психологічного благополуччя і складається з особистісного потенціалу та самоактуалізації індивіда (Гуляєва, 2018: 46–47).

Аналіз дослідження психологічних ресурсів і чинників психологічного благополуччя, здійснений Н. Каргіною, дозволяє констатувати, що чинниками психологічного благополуччя виступають зовнішні та внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні, соціально-економічні, генетичні, культурологічні, екзистенційні, світоглядні, ціннісні, емоційні, поведінкові, когнітивні та вольові. Як ресурси психологічного благополуччя вченими виділяються самоефективність, суб'єктивна вітальність, самоконтроль, життестійкість, оптимізм, часова перспектива, самодостатність, почуття зв'язності та багато інших. До екзистенційних ресурсів психологічного благополуччя належать самотрансценденція, самодистанціювання, екзистенція, персональність, свобода, відповідальність, самодостатність, осмисленість життя, віра, життестійкість, час і довіра (Каргіна, 2018).

На думку Л. Куликова, можна виділити такі чинники психологічного благополуччя: соціальні – задоволеність особистості своїм соціальним статусом і станом соціуму, до якого вона себе зараховує, задоволеність міжособистісними зв'язками, статусом у мікросоціальному оточенні чи інтерес до «ідеального суспільства всього людства» (за А. Адлером, почуття спільності); духовні – відчуття причетності до духовної культури суспільства, усвідомлення можливості долучатися до її багатств, розуміння сутності та призначення людини, усвідомлення переживання нею сенсу життя; фізичні – добре фізичне самопочуття, фізичний тонус, тілесний комфорт, що задовільняє індивіда; матеріальні – задоволеність матеріальним аспектом свого існування (житло, харчування, відпочинок тощо), стабільність матеріального статку; психологічні – узгодженість психічних процесів і функцій, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги (Куликов, 2000: 476–510).

Психологічне благополуччя визначається готовністю особистості до варіативності,

змінюваності, здатності до відповідального життєтворення. Вплив внутрішніх, особистісних чинників на досягнення психологічного благополуччя більш виражений, ніж вплив чинників зовнішніх (Титаренко, 2018: 117). Психологічне та суб'єктивне благополуччя виступає двома різними, хоча і взаємопов'язаними характеристиками людського благополуччя. Психологічне благополуччя приводить до суб'єктивного благополуччя, але суб'єктивне благополуччя не завжди передбачає психологічне (Ryan, Deci, 2000).

Ю. Кашлюк констатує, що суттєвий взаємозв'язок, рівень психологічного благополуччя має із суб'єктивним чинником – психологічним. Психологічний чинник визначає структурні та функціональні компоненти психологічного благополуччя. До структурних компонентів відносимо емоційний, когнітивний і конативний компоненти. Під емоційним компонентом розуміємо позитивне чи негативне ставлення, що виникає під час реалізації цілей, потреб і намірів особистості; під когнітивним – оцінку індивідом власного життя та задоволеність життям; під конативним компонентом розуміємо функціональні компоненти, що забезпечують позитивне функціонування особистості: автономію, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивні взаємини з оточенням, наявність життєвих цілей і самоприйняття (Кашлюк, 2016).

Н. Волинець, проаналізувавши переживання психологічного благополуччя, констатує, що у процес переживання психологічного благополуччя включена вся психічна діяльність особистості. Переживання психологічного благополуччя є суб'єктивною психічною інстанцією, яка має власну структуру й може бути представлена у свідомості людини як репрезентаційна форма власного внутрішнього відрефлексованого вдалого благополучного Я-існування, у якому людина реалізовує процес власного життя, і яка пов'язана з емоційно насиченим «пристрасним» проживанням позитивної здійсненності задумів, учинків, справ, праці, взаємодії з людьми та життя загалом. Переживання психологічного благополуччя не відбувається випадково або під впливом зовнішніх чинників – воно виникає в континуумі певних важливих видів діяльності з уключенням у цей процес відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уваги й емоцій, підпорядковане цільовій детермінації (Волинець, 2018).

У сучасному суспільстві здатність людини зберігати баланс між пристосуванням до нових вимог та прагненням жити гармонійно, повноцінно виступає особистісним ресур-

сом конструктивного додання стресу та відновлення внутрішньої рівноваги. Життєстійкість виступає показником благополуччя, стійкості до зовнішніх впливів, сприяє оптимальному рівню психологічного комфорту, збереженню психологічного здоров'я, віри та довіри до оточення. Отже, людина вибирає оптимальні шляхи подолання життєвих труднощів залежно від складності ситуації, знань про способи боротьби із труднощами, індивідуального життєвого досвіду. Життєстійка людина може бути спрямована на зміну як зовнішніх умов, так і внутрішніх. Труднощі допомагають людині ставати сильнішою та пробуджують те краще, що закладено генами та природою (Германський, Кондратюк, 2016).

У результаті аналізу вивчення феномену психологічного благополуччя можна констатувати, що всі підходи в сучасній психології щодо даного явища розділяють на чотири групи, які беруть витоки з філософії. Перша група включає гедоністичні й евдемонічні теорії. Гедоністичні теорії описують психологічне благополуччя в термінах задоволення/незадоволення (Н. Бредберн, Е. Дінер); евдемонічні теорії пояснюють психологічне благополуччя через особистісне зростання (А. Вотермен, А. Кронік). Друга група включає теорії, у яких психологічне благополуччя розглядають на основі вивчення проблеми позитивного психологічного функціонування особистості (К. Ріфф). Третя група включає теорії, які вивчають психологічне благополуччя на основі психофізіологічної збереженості функцій (Е. Дисі, Р. Раян, К. Фредерік). Четверта група включає теорії, які пояснюють психологічне благополуччя як цілісне переживання, що виражене в суб'єктивному відчутті переживання щастя, задоволеності собою та власним життям, а також пов'язане з базовими людськими цінностями та потребами (П. Фесенко, Т. Шевеленкова).

У контексті нашого дослідження розглядаємо психологічне благополуччя особистості як стан задоволеності, який сприяє повноцінному функціонуванню особистості у фізичній, емоційній, когнітивній, соціальній і духовній сферах її розвитку.

2. Методологія та методи

Проведене дослідження, метою якого було проаналізувати особливості психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку. Об'єктом дослідження став феномен психологічного благополуччя як психологічне явище, предметом – особливості психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку. Вибірка дослідження формувалась на добровільній

основі. Для проведення даного дослідження була підбрана вибірка з 50 осіб жіночої статі, віком від 20 до 35 років. Усі вони на момент дослідження були одружені та працевлаштовані.

Ранній дорослий вік є періодом життєвих починань особистості, для якого характерно визначення свого ставлення до суспільного життя, узгодження своїх мрій і реальності, бажаного та можливого. Психологічне благополуччя жінок раннього дорослого віку залежить від включеності в різноманітні сфери суспільних відносин і діяльності, що потребує мобілізації всіх її ресурсів. Найсприятливішим періодом для формування основних підструктур жінок раннього дорослого віку є досягнення зрілості як особистості, індивідуальності, суб'єкта спілкування, пізнання, самопізнання і діяльності. Зростання психологічного благополуччя в цьому віці пов'язане з позитивним спрямуванням – самоповагою та самовпевненістю, задоволеністю власною активністю, усвідомленням власної унікальності й унікальності значущих людей.

3. Результати та дискусії

Для діагностики загальних особливостей психологічного благополуччя особистості було використано стандартизовану методику психодіагностики К. Ріффа «Шкали психологічного благополуччя» в адаптації Т. Шевеленкової, П. Фесенко (Шевеленкова, Фесенко, 2005). Ця методика є надійним і практичним методом, що дає можливість визначити рівень ключових параметрів, загальний рівень психологічного благополуччя досліджуваних. До таких параметрів належать: «позитивні стосунки з оточенням», «автономія», «управління середовищем», «особистісне зростання», «цілі в житті», «самоприйняття».

За показником «позитивні відносини» у більшості опитаних (36%) виявляються позитивні відносини з оточенням, які характеризуються довірою, бажанням виявляти турботу про інших людей, здатністю співпереживати, умінням будувати стосунки на взаємних поступках. На середньому рівні позитивні відносини з оточенням виявля-

ються у 34% досліджуваних. Низький рівень позитивних відносин з іншими виявляє 30% жінок. Для такого рівня характерна обмежена кількість близьких взаємин з оточенням, їм складно бути відкритою, проявляти теплоту і піклуватися про інших. Їм притаманні переживання власної ізоляції, фрустрованості, небажання йти на компроміси для підтримки важливих зв'язків з оточенням.

За показником «автономія» високий рівень автономії притаманний 30% осіб. Для таких осіб характерна самостійність і незалежність, здатність протистояти соціальному тиску у власних думках і вчинках, можливість регулювати поведінку й оцінювати себе, виходячи із власних стандартів. На середньому рівні автономія проявляється в 52% жінок. Низький рівень автономності продемонстрували 18% осіб. В ухваленні важливих рішень вони покладаються на думку інших людей, нездатні протистояти соціальному тиску в думках і вчинках, здебільшого заклопотані очікуваннями й оцінками інших.

За показником «управління середовищем» високий рівень притаманний 30% жінок. В управлінні повсякденними справами їм властиві відчуття впевненості та компетентності, здатність контролювати власну зовнішню діяльність, уміння самостійно обирати і створювати умови, що задовольняють особистісні потреби й цінності. На середньому рівні зазначений показник виявляють 36% досліджуваних. Низький рівень за цією шкалою спостерігається у 34% жінок. Для таких осіб характерна нездатність впоратися з повсякденними справами, неможливість зарадити або поліпшити умови свого життя, безсилля в управлінні оточенням.

За показником «особистісне зростання» високий рівень спостерігається у 34% осіб. Їм властиве особистісне зростання, що виявляється в безперервному саморозвитку, самореалізації, самовдосконаленні. Такі особистості змінюються відповідно до своїх знань і досягнень. На середньому рівні розвитку зазначеного показника

Таблиця 1

Рівні психологічного благополуччя жінок раннього дорослого віку

Показники	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Позитивні відносини	36	34	30
Автономія	30	52	18
Управління середовищем	30	36	34
Особистісне зростання	34	36	30
Цілі в житті	32	54	14
Самоприйняття	40	44	16

виявляються 36% досліджуваних. Низький рівень продемонстрували 30% жінок. Вони усвідомлюють відсутність власного розвитку, не самореалізуються, відчувають нудьгу і не мають інтересу до життя, часто нездатні встановлювати нові стосунки, засвоювати нові навички, змінювати свою поведінку.

За показником «цілі в житті» 32% жінок мають високий рівень. Для них характерно ставити цілі, усвідомлювати минуле життя, мати наміри щодо майбутнього. На середньому рівні розвитку зазначеного показника виявляються 54% досліджуваних. Низький рівень продемонстрували 14% жінок. Особистість позбавлена сенсу в теперішній час, має замало життєвих замислів. У неї відсутнє почуття спрямованості, меншою мірою властиве осмислення сьогодення й минулого, відсутні переконання, що мають додавати цілей життю.

За показником «самоприйняття» 40% жінок притаманний високий рівень. Для них характерна підтримка позитивного ставлення до себе, визнання й прийняття власного особистісного розмаїття, що включає як сильні, так і слабкі сторони, також вони позитивно оцінюють своє минуле. На середньому рівні розвитку зазначеного показника виявляються 44% досліджуваних. Низький рівень самоприйняття властивий для 16% досліджуваних. Особистість відчуває невдоволення собою, розчарування у власному минулому. Також характерні для них стурбованість щодо деяких рис власної особистості, неприйняття себе та бажання бути іншими, не такими, якими є насправді.

Отже, у даній групі жінок у структурі психологічного благополуччя найзначущими є такі параметри: «особистісне зростання», «позитивні відносини з оточенням», «самоприйняття». Деяко меншою мірою виражені параметри «цілі в житті», «автономія», «управління середовищем». Притаманний загальний помірний рівень психологічного благополуччя досягається через те, що жінки реалізують свою здатність до саморозвитку й особистісного росту, підтримують стосунки з іншими людьми, мають життєві цілі, що відповідають їхнім потребам.

Зазначимо, на підтвердження досліджень В. Майструк, що жінки, яким менше 40 років, мають нижчі показники сформованості самоприйняття та психологічного благополуччя порівняно із жінками віком більше 40 років. Вони мають низькі показники сформованості позитивних стосунків, автономії, особистісного зростання, самоприйняття у структурі психологічного благополуччя (Майструк, 2018). У дослі-

дженні Н. Волинець зазначено, що показники особистісного благополуччя жінок раннього дорослого віку: особистісна гармонія, професійна компетентність і самореалізованість жінок-прикордонників, професійний розвиток і досягнення жінок-психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, є вищими порівняно із чоловіками (Волинець, 2019).

На окрему увагу в контексті дослідження заслуговують результати дослідження, проведеного О. Груб'як. Необхідно зазначити, що отриманні дані загалом підтверджують результати дослідниці. У період ранньої дорослості жінок констатовано середній рівень вияву психологічного благополуччя особистості. Це зумовлено суперечливістю досліджуваного періоду, браком досвіду з різноманітних життєвих питань, труднощами особистісного становлення. Найвищі результати, які також мають значний вплив на загальний рівень психологічного благополуччя, виявлено за шкалою «особистісне зростання». Це вказує на активний розвиток особистості, пошук перспектив і зацікавленість подальшим життям. Найнижчих значень набувають шкали «автономія» й «управління середовищем», що, з одного боку, вказує на брак досвіду, недостатню сформованість у молодих жінок власних стандартів, а з іншого – на наявність нових завдань і зон розвитку осіб досліджуваного періоду (Груб'як, 2016).

Висновки

Психологічне благополуччя позначає стан єдності об'єктивних і суб'єктивних умов процесу становлення особистості: позитивного ставлення до себе і свого минулого життя; наявності цілей і занять, що надають життю сенсу; здатності дотримуватися вимог повсякденного життя; відчуття безперервного розвитку і самореалізації; відносин з іншими, пронизаних турботою і довірою; здатності дотримуватись власних переконань.

Нами проведене дослідження з метою визначення особливостей психологічного благополуччя жінок ранньої дорослості. У результаті дослідження виявили, що психологічно благополучним жінкам ранньої дорослості притаманна потреба самостійно обирати та свідомо конструювати власний життєвий шлях, проявляти бажання турбуватися про інших, розвинена здатність до емпатії, любові та близькості. Такі жінки вміють долати життєві кризи, отримувати певний життєвий досвід, формувати власний світогляд, виробляти свої життєві перспективи та життєві цінності. Сприймають процес життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом, вони демонструють

високий рівень задоволеності самореалізацією. Відчуття осмисленості минулого і сьогодення відкривають перспективи подальшого розвитку жінок, усвідомлення особистістю цілісності життєвої перспективи, усвідомлення свого місця в соціумі, продуктивного використання власних ресурсів; вони впевнені в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення та втілювати їх.

Такі результати є передумовою до проведення розвивальної роботи. Для оптимізації психологічного благополуччя жінок пропонуємо рекомендації для практичних психологів: розширювати і вдосконалювати теоретичні знання про психологічні особливості періоду ранньої дорослості (ресурси

віку, особистісні, професійні, сімейні кризи) та особливості переживання психологічного благополуччя (чинники, ресурси); застосовувати різні форми психологічної роботи (вебінари, консультування, освітні програми, коучінг, психотерапія, тренінги тощо), які орієнтовані на підвищення рівня психологічного благополуччя особистості; підвищення рівня психологічного благополуччя через самореалізацію власної життєвої перспективи в теперішньому, переосмислюючи минуле і моделюючи своє майбутнє.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з обґрунтування особливостей і шляхів формування благополуччя жінок із задоволеності особистісним життям.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинець Н. Гендерні особливості переживання особистісного благополуччя в середовищі професійної діяльності. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. Т. 1. С. 29–38.
2. Волинець Н. Психологічний аналіз переживання психологічного благополуччя особистістю. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 31. С. 22–44.
3. Германський І., Кондратюк С. Теоретичні підходи до розуміння сутності життєстійкості особистості. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. С. 129–132.
4. Груб'як О. Психологічне благополуччя особистості в період ранньої дорослості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ, 2015. 219 с.
5. Гуляєва О. Чинники психологічного благополуччя у студентів з обмеженими можливостями здоров'я : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харків, 2018. 207с.
6. Каргіна Н. Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2018. 270 с.
7. Кашлюк Ю. Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 34. С. 170–186.
8. Куликов Л. Детермінанти задоволеності життям. *Общество и политика*. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000. С. 476–510.
9. Курова А. Психологічні індивідуально-особистісні детермінанти суб'єктивного благополуччя майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2018. 226 с.
10. Майструк В. Методологічні засади дослідження самоприйняття сучасної жінки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2018. Вип. 1 (1). С. 117–121.
11. Титаренко Т. Способи підвищення психологічного благополуччя особистості, що пережила травму. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 1 (1). С. 112–119.
12. Шевеленкова Т., Фесенко П. Психологическое благополучие личности : обзор основных концепций и методик исследования. *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–122.
13. Ryan R., Deci E. The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*. 2000. Vol. 11. P. 319–338.
14. Ryff C. Psychological Well-Being. *Encyclopedia of Gerontology*. 1996. Vol. 2. P. 365–369.

REFERENCES:

1. Volynets N. V. (2019). Henderni osoblyvosti perezhivannia osobystisnoho blahopoluchchia v seredovishchi profesiinoi diialnosti. [Gender peculiarities of experiencing personal well-being in the environment of professional activity]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 1(1). 29–38 [in Ukrainian].
2. Volynets N.V. (2018). Psykholohichni analiz perezhivannia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystistiu. [Psychological analysis of the experience of psychological well-being of the individual]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological Prospects*, 31, 22–44 [in Ukrainian].
3. Hermanskyi I. Yu. Kondratiuk S. M. (2016). Teoretychni pidkhody do rozuminnia sutnosti zhyttiistiikosti osobystosti. [Theoretical approaches to understanding the essence of vitality of the individual]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraine" – Collection of Scientific Papers of Khmelnytsky Institute of Social Technologies, University of Ukraine*, 12, 129–132 [in Ukrainian].
4. Hrub'iak O. M. (2015). Psykholohichne blahopoluchchia osobystosti v period rannoї doroslости [Psychological well-being of a person in early adulthood]. Candidate's thesis. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
5. Huljaieva O. V. (2018). Chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchia u studentiv z obmezhenymy mozhlyvostiamy zdorovia. [Factors of psychological well-being in students with disabilities]. Candidate's thesis. Harkiv [in Ukrainian].

6. Kargina N.V. (2018). Resursi ta chinniki psihologichnogo blagopoluchchja osobistosti [Resources and factors of the personality's psychological well-being]. Candidate's thesis. Odessa [in Ukrainian].
7. Kashljuk Ju.I. (2016). Osnovni chinniki, jaki vplivajut' na psihologichne blagopoluchchja osobistosti [The main factors that influence the personality's psychological well-being]. *Problemy suchasnoi psichologii – Problems of modern psychology*, 34, 170–186 [in Ukrainian].
8. Kulikov L. V. (2000). Determinanty udovletvoryonnosti zhizn'yu. [Determinants of life satisfaction]. *Obshchestvo i politika – Society and politics*. Sankt Peterburg : Izd-vo S.-Peterburgskogo un-ta, 476–510 [in Russian].
9. Kurova A.V. (2018). Psykholohichni indyvidno-osobystisni determinanty subiektyvnoho blahopoluchchia maibutnikh psykholohiv. [Psychological individual-personal determinants of the subjective well-being of future psychologists]. Candidate's thesis. Odessa [in Ukrainian].
10. Maictruk V. M. (2018). Metodolohichni zacady doclidzhennia camopryiniattia cuchacnoi zhinky. [Methodological methods of researching the self-acceptance of the woman in question]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia "Psykhologichni nauky" – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 1(1), 117–121 [in Ukrainian].
11. Tytarenko T.M. (2018). Sposoby pidvyshchennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti, shcho perezhyla travmu [Ways to enhance the psychological well-being of the trauma survivor]. *Psykhologhiia: teoriia i praktyka – Psychology: theory and practice*, 1(1), 112–119 [in Ukrainian].
12. Shevelenkova T.D. (2005). Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnykh koncepcij i metodik issledovanija) [Psychological well-being of the personality (review of the basic concepts and methods of research)]. *Psihologicheskaja diagnostika – Psychological diagnostics*, 3, 95–122 [In Russian].
13. Ryan R.M., Deci E.L. (2000). The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*, 11, 319–338 [in English].
14. Ryff C. D. (1996). Psychological Well-Being. *Encyclopedia of Gerontology*, 2, 365–369 [in English].

Стаття надійшла до редакції 16.01.2020.

The article was received 16 January 2020.

УДК 159.923.33:75.03

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-6>

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЖИВОПИСУ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Мартинюк Юлія Олександрівна,

кандидат психологічних наук,

викладач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

qerida28@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5246-848X>

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження зв'язку уподобань стилю живопису і сформованих видів життєвих сценаріїв. У статті розглядається актуальна для сучасного суспільства тема, а саме зв'язок залежності художніх переваг і соціальної ситуації розвитку суспільства в різні епохи. У статті зроблено акцент на тому, що культура завжди відіграла особливу роль в удосконаленні особистості, у формуванні її індивідуальної картини світу, бо в ній акумульовано весь емоційно-моральний і оцінний досвід суспільства.

Методи. З метою дослідження сформованих впродовж життя психологічних особливостей була використана методика «Мій життєвий шлях», методика «Індекс життєвого стилю» (ІЖС) (Р. Плучик, Г. Келлерман, Г. Конте), методика «Виявлення життєвих цінностей особистості» (П.М. Іванов, Є.Ф. Колобов). Для дослідження уподобань певного стилю живопису була використана авторська анкета, а також метод спостереження та метод бесіди для уточнення достовірності отриманих результатів.

Результати. Встановлено зв'язок між уподобаннями респондентів в живописі певних стилів та сформованими психологічними особливостями. Встановлено високий рівень взаємозв'язку між уподобаннями в живописі стилю Відродження, Класицизму, Імпресіонізму та Абстракціонізму і сформованими впродовж життя особливостями респондентів. Завдяки емпіричному дослідженню було встановлено, що існує зв'язок між уподобаннями в живописі стилів Бароко та Сюрреалізму та сформованими психологічними особливостями вибірки. Виявлено такі види життєвих сценаріїв респондентів: відроджений, барочний, класичний, імпресіоністичний, сюрреалістичний та абстрактний. Представлено особливості виявлених видів життєвих сценаріїв.

Висновки. Аналіз особливостей сприйняття стилів живопису як результат життєвого шляху особистості свідчить про те, що існує зв'язок на високому рівні між сформованими психологічними особливостями в онтогенезі та уподобаннями в живописі певних стилів. Через виявлений зв'язок були встановлені види життєвих сценаріїв та їх особливості.

Ключові слова: людина, мистецтво, життєвий сценарій, стилі і напрямки в живописі, епоха, художньо-естетичні цінності, індивідуально-типологічні особливості.

PECULIARITIES OF PERCEPTION OF PAINTING AS A RESULT PERSONALITY LIFE WAY

Martyniuk Yuliia Oleksandrivna,

Candidate of Psychological Sciences,

Senior Lecturer in the Department of General Psychology and Psychology
of Personality Development

I. I. Mechnikov Odessa National University

qerida28@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5246-848X>

Purpose. The purpose of the article is theoretical substantiation and empirical study of the connection between preferences of the style of painting and the formed types of life scenarios. The article deals with a topic that is relevant to modern society, namely the connection of the dependence of artistic preferences and social situation of the development of society in different epochs. The article focuses on the fact that culture has always played a special role in the improvement of personality, in the formation of its individual picture of the world, because it accumulated all the emotional, moral and evaluative experience of society.

Methods. Were used the next psychodiagnostic tests for the research of the formed psychological features during life: the test "My life path", the test "Life style Index" (R. Pluchik, G. Kellerman, G. Conte), the test "Detection of life's values of the personality" (P.M Ivanov, E.F Kolobov). Was used an author questionnaire to the research preferences of a particular style of painting, and the method observation and the method conversation were used to clarify of the results obtained.

Results. The connection between the respondents' preferences in painting certain styles and the formed psychological features is established. There is a high level of correlation between preferences in painting style of Renaissance, of Classicism, of Impressionism and of Abstractionism and the formed psychological characteristics of the respondents throughout life. Owing to empirical research, it has been found that there is the connection between preferences of Baroque and Surrealism painting and the formed psychological features of the sample. The following types of respondents' life scenarios were identified: revived, baroque, classical, impressionistic, surreal and abstract. Features of identified types of life scenarios are presented.

Conclusions. The analysis of the peculiarities of the perception of painting styles as a result of the life path of the person shows that there is a high level connection between the formed psychological peculiarities in ontogeny and the preferences in the painting of certain styles. In turn, through the revealed connection, types of life scenarios and their peculiarities were established.

Key words: *person, art, life scenario, styles and directions in painting, epoch, artistic and aesthetic values, individually typological features.*

Вступ

Одним з основних завдань суспільства, що постають перед системою сучасного виховання і освіти, а також перед психологічною наукою, є формування культури особистості. Актуальність цього завдання пов'язана з переглядом системи життєвих сценаріїв, що засвоєні індивідом. Стрімкість змін у всіх сферах життя змушує адаптуватися до ритму руху в майбутнє і шукати нові й нестандартні рішення. Кожна особистість є творцем власної біографії, тісно залежить від свого минулого, що безпосередньо й опосередковано впливає на сьогодення. Згідно з цим формування культури підростаючого покоління можливо здійснити при зверненні до художніх цінностей, накопичених суспільством в процесі його існування. За своєю природою мистецтво є глибоко гуманістичним, оскільки у центрі його інтересів завжди стоїть людина, а живопис – це особлива мова, яка вироблена і розвинена людством за багатовікову історію свого існування. Живопис був створений для передачі думок і почуттів, для передачі людського досвіду, який

іноді дуже важко або неможливо передати ніяким іншим шляхом. Отже, однією з головних переваг живопису є те, що це особливе бачення, яке передбачає специфічну здатність сприймати синхронізм зовнішніх речей і явищ в їх зв'язку з внутрішнім змістом. Ця особливість дозволяє побачити особливості впливу пізнавальної та виховної сфер і засвоєних життєвих сценаріїв на цій основі. Таким чином, стає істотною необхідність встановлення взаємозв'язку психологічних особливостей особистості та уподобань в певних видах живопису, а також встановлення на цій основі відповідних особливостей життєвих сценаріїв.

Метою дослідження є розкриття зв'язку сформованих особливостей життєвих сценаріїв та уподобань особистістю певних стилів живопису.

Завдання: 1) теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження впливу мистецтва на суспільство і суспільства на мистецтво; 2) встановлення зв'язку між уподобаннями особистістю певних стилів живопису та сформованими психологічними особливостями; 3) виявлення

основних видів життєвих сценаріїв та їх особливостей.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Дослідження багатьох вчених показали, що на розвиток науки і людську діяльність впливають кілька таких факторів: соціальна ситуація розвитку суспільства і особливості особистості суб'єкта діяльності. З огляду на це художньо-естетичне життя як компонент соціальної ситуації розвитку займає одне з найважливіших місць у житті суспільства взагалі. Значення цієї галузі духовного життя суспільства зумовлене специфікою призначення, яка полягає у тому, щоб залучити людину до багатств світової та вітчизняної культури, навчити прийомам та правилам її споживання, а також сприяти розвитку творчої активності особистості. Аналіз функціонування суспільної свідомості переконливо доводить, що духовні і художньо-естетичні фактори дозволяють суттєво впливати на вирішення актуальних проблем українського суспільства. Отже, первинні форми афективно-смыслових утворень людської свідомості існують поза кожною окремою людиною. Вони існують в людському суспільстві у вигляді творів художнього мистецтва (Сафронов, 1984).

Єдиним принципом художнього мислення є ключова ознака, відповідно до якої роботи майстрів можуть бути віднесені до того чи іншого часу. Кожне покоління та кожна епоха внесла свій вклад у формування системи моральних цінностей людини та суспільства в цілому. Це відображено у відповідних стилях мистецтва. Стили та напрямки в живописі, як і в інших видах образотворчого мистецтва, дуже різноманітні і багатогранні. Стили живопису являють собою систему художніх прийомів, засобів художньої виразності, які покликані висловити певну ідею, світогляд, що є домінуючим в певному співтоваристві на даному відрізку часу (Ермолаева-Томина, 2003).

Теоретичний аналіз показав, що художники будь-якої епохи в живописних роботах відображали внутрішній світ людини. Представники психології мистецтва вважали, що живопис повинен бути результатом дослідження світу з метою відтворення його картини (Пезешкиан, 2004).

Отже, соціальна ситуація певного часового відрізка розвитку суспільства вимагала від живопису поєднання знань та інтуїції, що дозволяло створювати фізичну інтерпретацію емоцій і почуттів. Робота художників – це результат спостереження за людьми. Основною метою живопису було і є пробудження думок і емоцій, відгук

людей певної епохи (Грузенберг, 2008: 69–80).

У живопису картина внутрішнього світу людини відбивається найчастіше. Формування певних психологічних особливостей – бажань, мотивів, інтересів, рівня розвитку культури – є складним і тривалим процесом, який залежить від самої людини та суспільства. З огляду на зазначене можливе становлення чи якісна зміна ціннісних орієнтацій за допомогою засобів мистецтва (Титаренко, 2003).

Отже, актуальним є завдання з огляду на зв'язок між уподобанням особистістю певного живописного стилю та її сформованими особливостями встановити типові психологічні ознаки життєвого сценарію особистості.

2. Методологія та методи

На думку вчених, особливе значення мистецтво має при вивченні особистості. Прихильники гуманістичного підходу вважали, що взаємодія вчених з письменниками, які відображають свій життєвий досвід та особливості своєї інтуїції у творах, значно урізноманітнює і поглиблює вивчення особистості. Це стосується прийомів тонкого психологічного спостереження та опису, розуміння конкретної особистості в її цілісності, а також інтересу до індивідуальності (Стишенок, 2010).

Згідно з системно-динамічним підходом взаємодія особистості і творів мистецтва має складний системно-динамічний характер. Динамічна система цієї взаємодії визначається цілою низкою ситуативних, позаситуативних і особистісних факторів, включає різні психологічні процеси, стадії (Зиновьева, 2001: 3–12).

З огляду на сказане епоху Відродження європейської культури, яка мала світове значення, можна розглядати в рамках цього підходу. Епоху Відродження часто називають періодом гуманізму, оскільки вона пов'язана з пробудженням всебічного інтересу до людини. Основними рисами культури та вимогами до особистості були такі: необхідність повернення з божественних висот на земний ґрунт, відмова від релігійних і схоластичних уявлень про душу, заклик до правдивого і досвідченого опису душевного світу. Тобто основну увагу було приділено людині і її проблемам. (Синергетическая парадигма: нелинейное мышление в науке и искусстве, 2011: 356–377).

У рамках індивідуально-цілісного підходу розглядаються реальні процеси взаємодії особистості і твори мистецтва в усьому їхньому якісному різноманітті. Особливості даної взаємодії можливо розглянути в рамках такого стилю живопису, як Бароко.

Основним завданням даного стилю була демонстрація складності і суперечливості натури людини, багатогранності її зовнішнього та внутрішнього вигляду. До головних особливостей художнього стилю Бароко слід віднести його урочистість, величність, здатність висловити задоволення життям, його повноту. Тобто художники того часу захоплювалися людьми. Це відчуття краси, поміркованого і спокійного перебігу життя, щастя людини знаходило переломлення в їх творіннях. Необхідно зазначити, що відрізняється Бароко в живопису своєю виразністю, контрастністю, надзвичайною фантазійністю (Зиновьева, 2001: 3–12; Нагибина, 2005).

Відповідно до еволюційного підходу для власного виживання людина повинна задіяти всі свої ресурси (зокрема, психічні). Це призводить до змін у середовищі, тому людина змушена знову і знову пристосовуватися, адаптуватися. Середовище завдяки своїм змінам є творчою силою. Поведінка людини формується під впливом чинників соціального середовища. Необхідно відзначити, що саме в цю епоху формується Класицизм, де велике значення надавалося виховній та громадській функції мистецтва. Основним завданням Класицизму у живопису було формування новітніх етичних норм, через образи відтворених у картинах митців, тобто підпорядкування загальному особистому, пристрастей – розуму, обов'язку, верховним інтересам громадськості, законам світобудови, стійкості перед мінливістю буття і жорстокістю долі.

Згідно з когнітивно-афективним підходом існує зв'язок між мистецтвом і емоційною сферою людини, де емоції, які працюють в мистецтві, відрізняються від інших тим, що вони сублімовані. У рамках даного підходу виникає абсолютно новий напрямок – Імпресіонізм, оскільки це світ почуттів, емоцій і швидкоплинних вражень. Цей стиль художнього мистецтва демонстрував, що необхідно цінувати не зовнішні риси (реалістичність, натуральність), а внутрішні почуття (реалістичність виражених відчуттів, внутрішній стан особистості, атмосферу, глибину) (Синергетическая парадигма: нелинейное мышление в науке и искусстве, 2011: 356–377; Пезешкиан, 2003).

Протиріччя між зростаючими потребами особистісно орієнтованої практики (консультування і психотерапія з використанням творів живопису) в адекватній їй проблематизації науковій основі призвели до формування такого стилю, як Сюрреалізм. Великий вплив на розвиток даного стилю зробили роботи психоаналітиків, тому для

створення своїх специфічних шедеврів сюрреалісти використовували сні і галюцинації. Необхідно зазначити, що картини художників-сюрреалістів зробили революцію у взаєминах людського розуму з навколишньою дійсністю у зв'язку з відсутністю достовірних даних про специфіку живого й реального процесу сприйняття живопису в цю епоху.

У контексті діяльного підходу мистецтво розглядається як механізм трансляції смислів. У рамках даного підходу розвивається абстрактне мистецтво як стиль, який відмовився від форм, максимально наближених до дійсності. На думку художників-абстракціоністів, їх мистецтво привчає людину до філософського способу життя. Основним завданням абстракціонізму є розширення світогляду людини через демонстрацію безпредметності світу, існування чогось незрозумілого і непідвладного, що знаходиться за межею звичного сприйняття (Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнотворчества, 2001: 177–186).

Ми використали теоретичні методи, зокрема індукцію, абстрагування, узагальнення, систематизацію, та емпіричні методи, зокрема метод психологічної діагностики, а також методи математичної обробки даних, зокрема описову статистику, кореляційний аналіз. Метод психологічної діагностики містив методіку «Мій життєвий шлях» (І.Л. Соломін), методіку «Індекс життєвого стилю» (ІЖС) (Р. Плучик, Г. Келлерман, Г. Конте), методіку «Виявлення життєвих цінностей особистості» (Must-тест) (П.М. Іванов, Є.Ф. Колобов), авторську анкету для обрання стилю живопису. Після проходження дослідження з респондентами застосовувався метод бесіди для уточнення достовірності отриманих результатів.

3. Результати та дискусії

Необхідно зазначити, що дослідницьку вибірку склали 86 жінок і чоловіків віком від 30 до 35 років з психологічною освітою. У ході дослідження був встановлений значущий кореляційний зв'язок на рівні 0,867 між уподобаннями в живопису стилю Відродження та такими особливостями респондентів: наявністю великого інтересу до людини і її діяльності, новим баченням себе, прагненням інтегрувати досвід, отриманий в минулому, до нового. Кореляційний аналіз даних за методикою «Індекс життєвого стилю» та авторською анкетою показав, що уподобання стилю Відродження високо корелюють з такими захисними механізмами, як компенсація, раціоналізація та проекція.

Завдяки кореляційному аналізу результатів, які були отримані під час дослідження, встановлено, що існує значущий взаємозв'язок на рівні 0,654 між уподобанням стилю живопису Бароко та виявленими особливостями респондентів. Отриманий результат свідчить про те, що респондентам, які обрали стиль Бароко, притаманні такі особливості: поєднання фантазій і реальності у своєму житті, життєстверджуючий характер, конфронтація, знаходження в стані динаміки, важливість масштабу розгорнутої ними діяльності, здібність висувати прогресивні ідеї про складність світобудови, безмежності і різноманіття світу, про його непостійність. Їм притаманне використання таких захисних механізмів: заміщення та реактивного формування.

Встановлено значущий взаємозв'язок на рівні 0,85 між уподобаннями такого стилю живопису, як Класицизм, та прагненням розпізнавати тільки істотні й типологічні риси у кожному явищі, відкиданням випадкових індивідуальних ознак; між дотриманістю високої моралі та стриманістю культури; між прагненням до тілесних контактів і важливістю власних кордонів, а також кордонів інших людей. На основі даних, отриманих за методикою «Індекс життєвого стилю», було виявлено, що існує прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,65 між уподобаннями Класицизму та такими захисними механізмами, як регресія, витискання та раціоналізація.

Необхідно відмітити, що існує значущий зв'язок на рівні 0,971 між обранням такого стилю живопису, як Імпресіонізм, схильністю до фокусуватися на виключно позитивних і світлих моментах, та такими захисними механізмами, як заперечення реальності, регресія, заміщення, раціоналізація та компенсація.

Існує кореляційний зв'язок на рівні 0,678 між уподобаннями респондентами стилю Сюрреалізму та прогресивністю поглядів, прагненням до перетворень в світі. Слід зазначити, що існує слабкий зв'язок на рівні 0,567 між уподобаннями стилю Сюрреалізму та чистим психологічним автоматизмом, позбавленим емоційності і внутрішнього змісту. Згідно з даними методики «Індекс життєвого стилю» було встановлено, що респонденти, які обрали стиль Сюрреалізму, використовують такі захисні механізми: проєкцію, реактивне формування, заміщення та заперечення реальності.

Встановлено, що існує зв'язок на рівні 0,844 між уподобаннями стилю Абстракціонізму та дотриманням суворої і чіткої лінії поведінки, демонстрацією стійких станів.

Необхідно наголосити, що встановлено зв'язок на рівні 0,76 між уподобаннями абстрактного стилю живопису та необхідністю вільного прояву і демонстрації динаміки почуттів. Завдяки кореляційному аналізу було виявлено, що респондентам, яким подобається абстрактний стиль живопису, притаманні раціоналізація, компенсація та проєкція.

На основі проведеного дослідження були сформовані такі види життєвих сценаріїв особистості: відроджений, барочний, класичний, імпресіоністичний, сюрреалістичний та абстрактний.

Були виявлені основні характеристики відродженого життєвого сценарію. Це реалістичний погляд на світ, жвавість і гуманістичні ідеали, метапозиція (що дозволяє побачити картину того, що відбувається, цілком і кожен елемент окремо).

У ході емпіричного дослідження було виявлено, що основними ознаками барочного життєвого сценарію є прагнення показати свою міць і спроможність, прагнення до урочистості і парадності, пишноти.

Класичний життєвий сценарій характеризується такими психологічними особливостями, як будова світогляду на основі міцних канонів, структурність, логічність самої світобудови.

Було виявлено, що основними психологічними ознаками імпресіоністичного життєвого сценарію є такі: уникання будь-яких подробиць і фокусування на тому, що є важливим на даний час; спрямованість на події і моменти, що відбуваються тут і зараз; демонстрація неважливості форми і змісту. Було встановлено, що респонденти зі сформованим імпресіоністичним життєвим сценарієм демонструють ефективні результати роботи, працюючи на відкритому повітрі, люблять природу і чітко розмежовують отримані враження, почуття й емоції.

Виявлено, що сюрреалістичному життєвому сценарію притаманне відображення через інтуїтивні, несвідомі почуття справжньої людської сутності і довколишньої світобудови. Встановлено, що для респондентів зі сформованим сюрреалістичним життєвим сценарієм величезне значення має символіка образів, а також магічний зміст речей.

Було встановлено, що абстрактний життєвий сценарій має основну психологічну ознаку, якою є прагнення до пізнання світу через надсвідомість (пізнання завдяки своєму чуттєвому світу).

Висновки

На основі теоретичного аналізу літератури з проблеми дослідження зв'язку

мистецтва і розвитку суспільства було встановлено, що за своєю природою мистецтво є глибоко гуманістичним, адже в центрі його інтересів завжди стоїть людина. Як частина однієї сім'ї, суспільства, як сучасник епохи, як представник покоління кожна людина якимось чином включає в свою історію, історію своєї сім'ї, людства величезний спектр соціально-історичних ритмів.

Був встановлений взаємозв'язок уподобань особистістю певних стилів живопису та сформованих психологічних особливостей. Існує зв'язок на рівні 0,867 між обранням в живопису стилю Відродження та наявністю великого інтересу до людини і її діяльності. Був встановлений зв'язок на рівні 0,654 між перевагою в живопису стилю Бароко та наявністю життєстверджуючого характеру, здібністю висувати прогресивні ідеї про складність світобудови, про безмежність і різноманіття світу, про його непостійність. Існує зв'язок на рівні 0,85 між обранням респондентами стилю Класицизму та прагненням в кожному явищі розпізнати тільки істотні, типологічні риси з відкиданням випадкових індивідуальних ознак. Встановлено, що існує зв'язок на рівні 0,971 між обранням стилю Імпресіонізму та схильністю фокусуватися на виключно позитивних і світлих моментах. Існує кореляційний зв'язок на рівні 0,678 між уподобаннями респондентами стилю Сюрреалізму та прогресивністю, прагненням до перетворень у світі. Був встановлений зв'язок на рівні 0,844 між уподобаннями стилю Абстракціонізму та дотриманням суворої і чіткої лінії поведінки, а також можливістю проявляти всю гаму почуттів.

Були виявлені основні види життєвих сценаріїв та їх особливості. Це відроджений, барочний, класичний, імпресіоністичний, сюрреалістичний та абстрактний життєві сценарії. Особливості відродженого життєвого сценарію такі: реалістичний погляд на світ, жвавість і гуманістичні ідеали. Особливості барочного життєвого сценарію такі: прагнення показати свою міць і спроможність, прагнення до урочистості і парадності, пишноти. Особливості класичного життєвого сценарію такі: дотримання суворих канонів у своїй життєдіяльності, фокусування на суспільно-виховній функції в процесі саморозвитку. Особливості імпресіоністичного життєвого сценарію такі: диференціація отриманих вражень, почуттів і емоцій, за можливості уникання будь-яких подробиць, намагання вловити загальне враження від ситуації. Особливості сюрреалістичного життєвого сценарію такі: відображення через інтуїтивні, несвідомі почуття справжньої людської сутності і довколишньої світобудови. Особливістю абстрактного життєвого сценарію є прагнення до пізнання світу завдяки своїй чуттєвості.

Отже, культурний час – дуже тривалий час. Позбавити себе від його впливу дуже важко, як і від впливу своєї родини, етносу, генерації та держави. В умовах затвердження державності, коли головним чинником українського суспільства є значимість людської особистості, подальші перспективи дослідження вбачаємо в обґрунтуванні впливу особливостей виховання та взаємовідносин у родині на формування певних життєвих сценаріїв, оскільки останні впливають на формування певних художньо-ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грузенберг С.О. Теория катарсиса. Творчество как катарсис. *Практична психологія і соціальна робота*. 2008. № 1. С. 69–80.
2. Ермолаева-Томина Л.Б. Психология художественного творчества. Москва : Академический Проект, 2003. 304 с.
3. Зиновьева М.В. Влияние стиля родительского воспитания на развитие предпосылок мировоззрения у детей дошкольного возраста. *Психологическая наука и образование*. Москва, 2001. № 1. С. 3–12.
4. Индивидуальные стратегии восприятия живописи. Синергетическая парадигма: нелинейное мышление в науке и искусстве. Москва : «Прогресс-традиция», 2001. С. 356–377.
5. Нагибина Н.Л., Артемцева Н.Г., Грекова Т.Н. Психология искусства: типологический подход. Москва : Моск. гуманит. ун-та, 2005. 240 с.
6. Пезешкиан Х., Воронов М. Введение в позитивную психологию и психотерапию. Харьков, 2003. 66 с.
7. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 288 с.
8. Сафронов Б.В. Эстетическое сознание и духовный мир личности. Москва : Знание, 1984. 247 с.
9. Стишенов И.В. Сказкотерапия для решения личных проблем. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 252 с.
10. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
11. Художественная деятельность и личностная интеграция. *Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнестроительства*. Кемерово : ИПК «Графика», 2002. С. 177–186.

REFERENCES:

1. Gruzenberg S.O. (2008). Teoriya katarsisa. Tvorchestvo kak katarsis: [The theory of catharsis. Creativity as a catharsis]. *Praktichna psihologiya i social'na robota – Practical psychology and social work, 1*. 69 – 80. [in Russian].
2. Ermolaeva-Tomina L.B. (2003) *Psihologiya hudozhestvennogo tvorchestva [Psychology of art creation]*. Moscow: Akademicheskij Proekt. [in Russian].
3. Zinov'eva M.V. (2001) Vliyanie stilya roditel'skogo vospitaniya na razvitie predposylok mirovozzreniya u detej doskol'nogo vozrasta [The influence style parental education on the development of prerequisites world view inpreschool children]. *Psihologicheskaya nauka i obrazovanie – Psychological science and education, 1*. 3-12. [in Russian].
4. Individual'nye strategii vospriyatiya zhivopisi (2011) [Individual strategies for the perception of painting]. *Sinergeticheskaya paradigma: nelinejnoe myshlenie v nauke i iskusstve – Synergetic paradigm: nonlinear thinking in science and art*. Moscow: «Progress-tradiciya», 356-377. [in Russian].
5. Nagibina N. L., Artemceva N. G., Grekova T. N. (2005) *Psihologiya iskusstva: tipologicheskij podhod [Psychology of art: typological approach]*. Moscow: Mosk. gumanit. un-ta, [in Russian].
6. Pezeshkian N. (2004) *Psihoterapiya povsednevnoj zhizni: trening razresheniya konfliktov [Psychotherapy of everyday life: the training of conflict resolution]*. Saint Petersburg, Rech. [In Russian].
7. Safronov B.V. (1984) *Esteticheskoe soznanie i duhovnyj mir lichnosti [Aesthetic consciousness and the spiritual world of a person]*. Moscow: Znanie, [in Russian].
8. Stishenok I. V. (2010) *Skazkoterapiya dlya resheniya lichnykh problem [Fairytale for solving personal problems]*. Saint Petersburg, Rech' [in Russian].
9. Tytarenko T.M. (2003). *Zhyttievyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti. [The personal life of the individual: within and beyond every day life]* Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
10. Hudozhestvennaya deyatel'nost' i lichnostnaya integraciya (2002) [Artistic activities and personal integration]. *Lichnost' v sovremennom mire: ot strategii vyzhivaniya k strategii zhiznetvorchestva. Personality in the modern world: from a survival strategy to a life-creating strategy*. Kemerovo : IPK «Grafika», 177-186. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.

The article was received 13 January 2020.

УДК 159.923:534.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-7>

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СВЯЗЬ ПРИСТРАСТΙΑ К ПРОСЛУШИВАНИЮ МУЗЫКИ С ПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ ЗАЩИТАМИ СТУДЕНТОВ

Плохих Виктор Владимирович,

доктор психологических наук, профессор,

профессор кафедры психологии развития и социальных коммуникаций

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского

plokhikh_v@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7897-3417

Яковлева Татьяна Андреевна,

магистр

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского

tatiana_03@meta.ua

ORCID: 0000-0001-5151-232X

Майер Юрий Вячеславович,

магистр

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского

ezoterik7@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4643-060X

Целью исследования было определение личностных предпосылок и особенностей реализации пристрастия к прослушиванию музыки как ресурса психологических защит у студентов. **Методы.** Испытуемыми были 97 студентов. Уровень увлечения испытуемых прослушиванием музыки оценивался с помощью исследовательской анкеты. Были использованы такие методики: шкала субъективного контроля Р. Баумейстера, опросник временной перспективы Ф. Зимбардо, Фрайбургский личностный опросник, опросник «Защитные стили поведения» (Келлерман–Плутчик–Конте). Для статистического анализа данных применялся кластерный и корреляционный анализ, критерий U Манна-Уитни. **Результаты.** Посредством кластерного анализа в группе было выделено две подгруппы. В подгруппе 1 сравнительно выше самоконтроль, но ниже гедонистическая направленность настоящего, субъективная значимость

музики, частота изменения чувства времени при прослушивании музыки. В подгруппе 2 частота прослушивания музыки сравнительно выше при более высоком предпочитаемом уровне громкости звучания, а также выше частота прослушивания музыки в учебе и для устранения плохого настроения. В подгруппе 2 сравнительно выше выраженность раздражительности, спонтанной агрессивности, реактивной агрессивности, депрессивности. Увлечение музыкой в подгруппе 2 соответствует большей выраженности психологических защит и напряжению. **Выводы.** Пристрастие к прослушиванию музыки у студентов обусловлено доступностью техники, высокой субъективной значимостью музыки, сниженным самоконтролем, сужением направленности на отношения реальности, гедонизмом, склонностью к уходу от объективной реальности. Для пристрастных к музыке студентов важны такие факторы: высокая частота прослушивания, высокая громкость звука, выраженный ритм. Реализация пристрастия к прослушиванию музыки у студентов выступает как личностный ресурс психологических защит отрицания реальности, замещения, регрессии, компенсации, вытеснения. Защитная функция пристрастия к прослушиванию музыки реализуется студентами в связи с усилением агрессивности, раздражительности, депрессивности, с желанием перемены настроения и получения удовольствия.

Ключевые слова: субъект, личностный ресурс, психологические защиты, прослушивание музыки, пристрастие, самоконтроль, гедонизм, студенты.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК ПРИСТРАСТІ ДО ПРОСЛУХОВУВАННЯ МУЗИКИ З ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЗАХИСТАМИ СТУДЕНТІВ

Плохих Віктор Володимирович,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

plokhikh_v@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7897-3417

Яковлева Тетяна Андріївна,

магістр

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

tatiana_03@meta.ua

ORCID: 0000-0001-5151-232X

Майер Юрій Вячеславович,

магістр

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

ezoterik7@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4643-060X

Метою дослідження було визначення особистісних передумов й особливостей реалізації пристрасті до прослуховування музики як ресурсу психологічних захистів у студентів. **Методи.** Досліджуваними були 97 студентів. Рівень захопленості досліджуваними прослуховуванням музики оцінювався за допомогою дослідницької анкети. Були використані такі методики: шкала суб'єктивного контролю Р. Баумейстера, опитувальник часової перспективи Ф. Зимбардо, Фрайбургський особистісний опитувальник, опитувальник «Захисні стилі поведінки» (Келлерман–Плутчик–Конте). Для статистичного аналізу даних використовувався кластерний і кореляційний аналіз, критерій U Манна-Уїтні. **Результати.** Завдяки кластерному аналізу в групі виокремлено дві підгрупи. У підгрупі 1 порівняно вищий самоконтроль, але нижча гедоністична спрямованість теперішнього, суб'єктивна значущість музики, частота зміни відчуття часу у процесі прослуховування музики. У підгрупі 2 частота прослуховування музики порівняно вища при більш високому рівні такої гучності звучання, яка до вподоби, а також вище частота прослуховування музики в навчанні й для усунення поганого настрою. У підгрупі 2 порівняно вища виразність драгівливості, спонтанної агресивності, реактивної агресивності, депресивності. Захоплення музикою у підгрупі 2 відповідає більшій виразності психологічних захистів та напруженню. **Висновки.** Пристрасть до прослуховування музики у студентів зумовлена доступністю техніки, високим суб'єктивним значенням музики, зниженим самоконтролем, змушенням спрямованості на відношення реальності, гедонізмом, схильністю до уникнення об'єктивної реальності. Для студентів, які мають пристрасть до музики, є важливими такі фактори: висока частота прослуховування, висока гучність звучання, виразний ритм. Реалізація пристрасті до прослуховування музики у студентів виступає в якості особистісного ресурсу психологічних захистів заперечення реальності, заміщення, регресії, компенсації, витіснення. Захисна функція пристрасті до прослуховування музики реалізується студентами у зв'язку з підсиленням агресивності, драгівливості, депресивності, з бажаннями зміни настрою й отримання задоволення.

Ключові слова: суб'єкт, особистісний ресурс, психологічні захисти, прослуховування музики, пристрасть, самоконтроль, гедонізм, студенти.

FUNCTIONAL CONNECTION OF THE CRAVING FOR MUSIC WITH PSYCHOLOGICAL DEFENSES OF STUDENTS

Plokhikh Viktor Volodymyrovych,

Doctor of Psychology,

Professor of the Department of Developmental Psychology and Social Communications
South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky

plokhikh_v@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7897-3417

Yakovleva Tetiana Andriivna,

Master

South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky

tatiana_03@meta.ua

ORCID: 0000-0001-5151-232X

Maier Yurii Viacheslavovych,

Master

South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky

ezoterik7@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4643-060X

The **purpose** of the research is to determine personal presuppositions and peculiarities of the realization of the craving for music as a source of psychological defenses of students. **Methods.** The test persons were 97 students. The level of the test persons' immersion in listening to music was assessed with the help of a research questionnaire. The following methods were used: subjective control scale of R. Baumeister, time perspective questionnaire of P. Zimbardo, Freiburg Personality Questionnaire, "Defending action patterns" (Kellermann–Plutchik–Conte). For a statistical data analysis, the author used the cluster and correlation analyses, Mann–Whitney U-test. **Results.** With the cluster analysis, the author distinguished two subgroups. Subgroup 1 had a higher control, but a lower hedonistic orientation of the present, a subjective value of music, frequency of a changing time perception while listening to music. Subgroup 2 had a higher frequency of music listening with a preferred higher level of music loudness as well as frequency of music listening in studies and for averting a bad mood. Subgroup 2 had a higher level of irritability, spontaneous aggressiveness, reactive aggressiveness, depressiveness. The craving for music in subgroup 2 corresponds to the distinct manifestation of psychological defenses and their intensity. **Conclusions.** Students' craving for music is driven by the availability of devices, high subjective value of music, reduced self-control, reduced orientation to real relationships, hedonism, aptitude for escaping from an objective reality. The following is important for students with a bias towards music: high listening frequency, high sound level, expressed rhythm. The realization of students' craving for music serves as a source of psychological defenses – denying the reality, substitution, regression, compensation, suppression. The defending function of craving for listening to music is realized by students due to aggravated aggressiveness, irritability, depressiveness, intent to change the mood and have fun.

Key words: *Entity, personal source, psychological defenses, music listening, craving, self-control, hedonism, students.*

Введение

Новая техника и технологии позволяют удовлетворять многие потребности современного человека. Это относится и к потребностям эстетического порядка. Компактные и удобные звуковоспроизводящие электронные устройства и персональные средства прослушивания (наушники) обеспечивают практически неограниченную доступность музыки для большинства людей. Вместе с этим бурный научно-технический прогресс способствует усложнению информационной среды жизнедеятельности человека, повышению общей неопределенности оценок, решений и действий. Следствием этого является то, что нерв-

но-психическое напряжение человека под влиянием социума, искусственной реальности и естественного окружения все более возрастает (Плохих, 2018).

Помимо факторов влияния, характерных для современного информационного общества, для юношей и девушек существенно значимыми являются специфические возрастные особенности развития (Пилюгина и др., 2018). Юношеский возраст – возраст решительного перехода человека к самостоятельной жизни с активным и целенаправленным освоением окружающей действительности, профессиональным обучением, стремлением к осознанию себя, формированием устойчивой структуры

личности. Наряду с многочисленными противоречиями организации жизнедеятельности необходимость усвоения значительного объема учебной информации и неопределенность перспективы профессиональной востребованности существенно усиливают эмоциональное напряжение современного студента. Все это в значительной мере обуславливает поиск в студенческой среде новых и эффективных средств и способов для реализации психологических защит и для достижения субъективного благополучия.

1. Теоретическое обоснование проблемы

Музыка – явление культурного порядка, которое отражает ключевые отношения в социуме к жизни, к человеку, к природе, к обществу. В качестве важнейших функций музыки утверждаются функции изменения психического и физического состояния, осознания у исполнителя и слушателя (Sacks, 2006; Schäfer и др., 2013; Schäfer, 2016). Под влиянием музыки настрой психической организации, нервных процессов и физиологических систем может меняться в широких пределах (от поверхностных колебаний настроения до глубоких трансформаций личности и перестроек в функционировании организма). При этом отмечается важность сохранения субъективного контроля человека над музыкальными впечатлениями. При определенных характеристиках вариантов построения музыкальных композиций утрата слушателем контроля над своим состоянием может способствовать актуализации и спонтанному разрыванию скрытых личностных комплексов, последствий психологических травм, нарастанию нервно-психического напряжения, дисфункциям в различных системах организма. У склонных к утрате самоконтроля фанатичных поклонников жестких ритмов и громких звуков довольно часто наблюдается повышенная агрессивность, угнетение чувства реальности, неприятие объективной действительности. Именно ритм и громкость звучания, собранные в определенных комбинациях и ориентированные на повышение уровня возбуждения и ослабление самосознания, издревле использовались для направленного погружения человека в трансное состояние.

Возникающее под воздействием музыки пролонгированное трансовое состояние – это своего рода потоковое состояние. Состояние потока определяется М. Чиксентмихайи в связи с деятельностью человека и активизацией личностного потенциала (Чиксентмихайи, 2013). Однако перечисляемые автором ключевые признаки потока

достаточно универсальны и могут быть отнесены к довольно простым формам активности человека с обедненным ресурсным подкреплением, а также к реакциям на психоактивные вещества (Schäfer и др., 2013). В более общем варианте и с учетом описаний измененных состояний сознания признаки потока представляются следующим образом: высокая определенность задач, способов и средств решения; актуальная динамическая согласованность внутреннего и внешнего планов действий; полная сосредоточенность внимания на задаче в контексте текущих условий с последующим непротиворечивым сочетанием психических явлений с событиями объективной реальности; выраженные переживания; существенные изменения чувства и оценок времени.

Конечно же, по своим психологическим особенностям и характеру самоконтроля различается потоковая погруженность в деятельность у исполнителя музыкального произведения и увлеченность выбранной темой у слушателя музыки (Schäfer, 2016). В первом случае перед нами находится активный, контролируемый субъектом порождающий процесс, требующий для своей реализации немалых начальных усилий и ресурсов. Во втором случае, оставляя в стороне оценочную функцию и критическое отношение, слушатель больше выступает как пассивный приемник последовательности звуковых сигналов, выполняющий по преимуществу перцептивные действия и ориентированный на выраженные эмоциональные реакции. В позиции слушателя состояние увлеченности музыкальной темой у человека определяется личностными и нейрофизиологическими особенностями, музыкальной восприимчивостью, физическими и семантическими характеристиками самой музыки.

Здесь необходимо отметить, что с развитием искусственных комплексов технической и технологической поддержки жизнедеятельности и при наличии широкой распространенности в социуме потребительских и гедонистических ценностных ориентаций все больше людей неуклонно стремится минимизировать свои усилия с ожиданием наибольшей выгоды и удовольствия (Плохих, 2018). Все это способствует выраженному смещению в предпочтениях способов достижения потокового состояния в сторону наиболее упрощенных вариантов с безусловным переносом ведущего потока фактора во внешнюю среду. При закреплении представленной тенденции в поддерживающих личностных комплексах можно вполне определенно отмечать

ограничение субъектности человека, усиление аддиктивных проявлений (Акопов, 2008).

Музыка, увлекающая человека своими формами и мелодией, способствует возбуждению своеобразных конфигураций и ритмов нейрональной активности, настраивает функционирование физиологических систем, синхронизирует психические процессы со сменами событий окружающей действительности. Увлеченность слушателя музыкой (например, грустной и спокойной) может способствовать самопроизвольно разворачивающемуся в ментальной сфере потоку свободных ассоциаций и оригинально переплетающихся мыслей (Taruffi и др., 2017). В таком потоке мыслей представление мира может расширяться, реальные противоречия – сглаживаться. Увлеченный музыкальной темой субъект имеет возможность переживать и всеобъемлющую сопричастность с мировыми процессами, и полное единение с фрагментами окружения при уравновешенном отношении к естественному и социальному контексту. Но при иных (неблагоприятных) обстоятельствах увлечение музыкой вызывает уход и отрешенность от отрицаемой объективной реальности, слабо контролируемое погружение в желанную, беспроблемную виртуальную реальность (Акопов, 2008; Schäfer, 2016).

В зависимости от характера звучания и построения музыкальной темы сопоставление психического и внешнего планов действий человека может затрагивать как обширные, многоуровневые системы отношений, так и локальные значимые связи. В первом случае наблюдается не только стремление субъекта к устранению противоречий с окружением, но и реализация установки на возможно более полную сопричастность и согласованность психических процессов с многообразными изменениями действительности в их временной развертке и целостности (например, образцы классической и медитативной музыки). Второй случай можно принимать как сочетание актуальной предельной умственной концентрации слушателя на представлениях разворачивающихся музыкальных тем и избранных отношениях реальности при спонтанном или намеренном отвлечении от многочисленных сопутствующих обстоятельств. И здесь отмеченная устойчивая выборочная умственная концентрация в аспекте построения психологических механизмов реализации может рассматриваться в двух вариантах. В одном из вариантов при всей текущей интеллектуальной и эмоциональной погруженности в поток представлений отдельного процесса на

уровне измененного сознания субъект сохраняет довольно высокий самоконтроль. В таком аспекте потоковое изменение психического состояния – это лишь в меру открытое прохождение очередного этапа более масштабных трансформаций состояния, личности и деятельности. Примером здесь может быть дозированное использование функциональной музыки в труде и спорте. В другом варианте потребность в прослушивании музыкальных композиций и увлеченность музыкой может возникать у человека спонтанно или в силу ранее установившихся условных связей, успешно подкрепленных удовольствием и эффективным устранением нервно-психического напряжения в прошлом.

Эффект укрепляющейся увлеченности музыкой вполне описывается с точки зрения теоретической модели «ситуация – функция – предпочтение» (Schäfer, 2016). Отмечается, что формирование музыкальных предпочтений в функциональном выражении обусловлено как внешними обстоятельствами, так и индивидуальными особенностями человека. В этом аспекте исследования показали, что применение музыки для изменения психического состояния обратно коррелирует с уровнем отнесенного к эмоциям интеллекта (Lonsdale, 2019). На музыкальные предпочтения влияют временные ориентировки, социальные установки, психические состояния, характерологические особенности человека (Плохих, 2018; Nowack, 2019; Schäfer, 2016).

Модель формирования и усиления предпочтений в музыке представляет собой способ закрепления условно рефлекторной схемы, в рамках которой вызывающая излишнее психическое напряжение ситуация (внешняя или связанная с обострением внутриличностных противоречий) выступает в качестве условного стимула, а прослушивание определенной музыки выступает как условная реакция, ведущая к эмоциональной разрядке. Такой вариант текущего снятия напряжения и ухода от разрешения актуальных противоречий вполне соответствует реализации психологических защит как малоосознаваемых автоматизмов (Jamilian и др., 2014). Более того, как и избыточность в использовании и закреплении схем психологических защит, так и все более усиливающееся до пристрастия увлечение определенной музыкой ведет к снижению самоконтроля субъекта (Лапкина, 2011; Никуленкова, 2016; Плохих, 2018). В таком отношении музыка может становиться для личности объектом пристрастного отношения, желанным средством защиты и иллюзорного ухода от требований объективной

реальности с укрепляющимися признаками аддиктивного агента.

Цель исследования – определение личностных предпосылок и особенностей реализации пристрастия к прослушиванию музыки как ресурса психологических защит у студентов.

2. Методология и методы

В эмпирическом исследовании в качестве испытуемых приняли участие 97 студентов (возраст: $Me = 20$ лет; $min = 17$ лет; $max = 26$ лет). Испытуемым предлагалось ответить на вопросы исследовательской анкеты и ряда стандартизированных методик.

Вопросы анкеты позволяли оценивать у студентов выраженность увлечения музыкой. Увлечение музыкой в значительной мере может быть охарактеризовано количественными признаками. Такими признаками являются частота и продолжительность прослушивания музыкальных композиций, частота утраты чувства времени как показателя измененного сознания (мера воздействия музыки на человека), предпочитаемые громкость и ритм звучания (Акопов, 2008; Nowack, 2019; Schäfer и др., 2013). Генерализация функциональной востребованности музыки для студентов устанавливалась по частоте ее использования в учебной деятельности и для изменения настроения. Так как продолжительность отдельного прослушивания редко ограничивается временем звучания одной композиции и зачастую прерывается лишь внешними обстоятельствами, объем прослушивания музыки оценивался по показателю частоты использования музыкального сопровождения. Вопросы анкеты предлагались в следующем виде: как часто Вы слушаете музыку(?); музыку с каким ритмом Вы предпочитаете слушать (?); с какой громкостью Вы обычно слушаете музыку (?); как часто Вы меняете стиль прослушиваемой музыки (?); помогает ли Вам музыка в борьбе с плохим настроением (?); в какой мере Вы увлечены прослушиванием музыки, выполняя определенную (учебную) деятельность (?); как часто из-за прослушивания музыки Вы теряли чувство времени (?); оцените значимость музыки в Вашей жизни. Испытуемому предлагалось выбрать один из пяти уровней выраженности признака.

Личностные особенности студентов диагностировались при помощи таких методик: шкала субъективного контроля Р. Баумейстера, опросник временной перспективы Ф. Зимбардо, Фрайбургский личностный опросник. Для оценки выраженности у испытуемых психологических защит применялась методика «Защитные стили поведения» (LSI) (Келлерман–Плутчик–Конте).

Для количественного анализа данных использовался статистический пакет IBM SPSS Statistics 20. Применялся кластерный анализ (метод К-средних), корреляционный анализ (по Спирмену), критерий U Манна-Уитни.

3. Результаты и дискуссии

На основе ряда выделенных выше ключевых характеристик увлечения музыкой (высокая значимость музыки, уровень самоконтроля, гедонизм в настоящем, изменение чувства времени в процессе прослушивания музыки) посредством кластерного анализа группа испытуемых была разделена на две подгруппы. В подгруппу 2 вошли 53 испытуемые личности с полагаемым более высоким уровнем увлечения музыкой в сравнении с 44 испытуемыми подгруппы 1. Было установлено, что в отношении ключевых характеристик вторая подгруппа превосходит первую по уровню гедонистической направленности настоящего, по степени субъективной значимости музыки, по частоте изменения чувства времени, но явно уступает в самоконтроле (табл. 1).

Оценивались различия между подгруппами в операциональном аспекте

Таблица 1

Статистическое сравнение выраженности субъективных предпосылок увлечения музыкой у испытуемых подгрупп (U-критерий Манна-Уитни)

Под-группа	Статистический параметр	Субъективные предпосылки увлечения музыкой			
		Гедонистическая направленность настоящего	Изменение чувства и оценки времени	Субъективная значимость музыки	Самоконтроль
1	<i>Me</i>	3,060	3,000	4,000	44,500
	<i>min</i>	1,860	1,000	1,000	39,000
	<i>max</i>	4,530	5,000	5,000	54,000
2	<i>Me</i>	3,530	3,000	4,000	35,000
	<i>min</i>	2,600	1,000	3,000	22,000
	<i>max</i>	4,930	5,000	5,000	39,000
	U-критерий	618,500	875,500	858,000	,500
	<i>p</i>	,000	,029	,017	,000

прослушивания музыки. Установлено, что в подгруппе 2 увлеченных частота прослушивания музыки была сравнительно выше при более высоком желаемом уровне громкости звучания (табл. 2). По предпочитаемой выраженности ритма в музыкальной теме подгруппы не отличались. Однако корреляционный анализ данных всей группы показал, что усиление предпочтения в выраженности ритма было связано с увеличением желаемой громкости звуковоспроизведения ($r=.319$; $p=.001$) и частоты прослушивания музыки ($r=.339$; $p=.001$).

В подгруппе 2 также была сравнительно выше частота прослушивания музыки во время выполнения учебных заданий и с целью устранения плохого настроения (см. табл. 2). В аспекте личностных коррелятов увлечения музыкой во второй подгруппе наблюдаются сравнительно более высокие уровни выраженности следующих особенностей: спонтанной агрессивности, реактивной агрессивности, депрессивности, раздражительности (табл. 3).

Установлено, что увлечение музыкой у испытуемых подгруппы 2 сравнительно больше связывается с такими психологическими защитами, как отрицание реальности, замещение, регрессия, компенсация (табл. 4). Общее напряжение психологических защит у увлеченных испытуемых также выше (см. табл. 4). Наряду с этим корреляционный анализ данных группы показал и наличие связи предпочитаемой испытуемыми выраженности ритма музыкальной темы с такими психологическими защитами, как замещение ($r=.306$; $p=.002$), регрессия ($r=.274$; $p=.007$), компенсация ($r=.220$; $p=.030$), вытеснение ($r=.215$; $p=.034$).

Следует отметить наличие для группы прямой статистической связи ранее выделенных психологических защит с рефлексивными реакциями, ориентированными на удовольствие и на избегание неудовольствия (табл. 5). Реализация психологических защит также связана с определенными режимами прослушивания музыки (табл. 6). При этом громкость, выраженность ритма

Таблица 2

Статистическое сравнение показателей выраженности увлечения музыкой у испытуемых подгрупп (U-критерий Манна-Уитни)

Под-группа	Статистический параметр	Показатели увлечения музыкой			
		Частота прослушивания музыки	Предпочтение в громкости звучания музыки	Частота прослушивания музыки в учебной деятельности	Частота прослушивания музыки для устранения плохого настроения
1	<i>Me</i>	4,000	3,000	2,000	4,000
	<i>min</i>	1,000	2,000	1,000	1,000
	<i>max</i>	5,000	5,000	5,000	5,000
2	<i>Me</i>	5,000	4,000	3,000	4,000
	<i>min</i>	2,000	3,000	1,000	1,000
	<i>max</i>	5,000	5,000	5,000	5,000
	U-критерий	883,000	847,500	839,000	908,000
	<i>p</i>	,025	,013	,014	,049

Таблица 3

Статистическое сравнение выраженности личностных особенностей у испытуемых подгрупп (U-критерий Манна-Уитни)

Под-группа	Статистический параметр	Личностные особенности			
		Спонтанная агрессивность	Реактивная агрессивность	Депрессивность	Раздражительность
1	<i>Me</i>	5,000	5,000	5,000	6,000
	<i>min</i>	1,000	1,000	1,000	1,000
	<i>max</i>	8,000	9,000	9,000	8,000
2	<i>Me</i>	7,000	6,000	6,000	7,000
	<i>min</i>	1,000	1,000	1,000	3,000
	<i>max</i>	9,000	9,000	9,000	9,000
	U-критерий	840,000	856,500	697,500	755,500
	<i>p</i>	,016	,023	,001	,003

и частота прослушивания могут быть отнесены к количественным характеристикам увлечения музыкой. Наряду с этим увеличение частоты смены стилей музыкальных тем, связанное со всеми выделенными стилями психологических защит, может рассматриваться в отношении нарушения у испытуемых устойчивости содержания предпочтений в музыке.

Критический анализ эмпирических результатов в основном подтверждает правомерность теоретических построений в выделении базовых личностных предпосылок увлечения человека музыкой. Действительно, выраженная увлеченность студентов прослушиванием музыки мотивирована высокой субъективной значимостью музыки, связана со снижением самоконтроля, сопровождается изменением чувства времени как важнейшего показателя измененного сознания, настроена на текущие удовольствия (см. табл. 1).

Прослушиваемая музыкальная тема может увлекать человека, снимать нервно-психическое напряжение и доставлять удовольствие, способствовать изменению состояния сознания с погружением в поток приятных образов и переживаний (Schäfer, 2016; Taruffi и др., 2017). Указанный эффект от увлечения музыкой известен давно, но в своей реализации он имел существенные объективные ограничения по частоте, продолжительности и громкости прослушивания, по выбору темы. В настоящее время с достижениями техники и технологий ситуация кардинально изменилась. Указанные ограничения практически устранены, и человек может слушать что угодно, как угодно долго, часто, с любой громкостью. Однако, как видно из полученных результатов, такому организационному преимуществу сопутствует и снижение у испытуемых самоконтроля, и повышение у них склонности к применению музыки как средства отстранения от внутриличностных противоречий и от стеснений со стороны объективной реальности, а также как средства сохранения комфортного состояния (см. табл. 1, 2, 3).

По полученным статистическим связям у студентов прослеживаются склонности к получению удовольствия от музыки, к устранению нежелательных состояний (дискомфорта) в аспекте реализации психологических защит (см. табл. 4, 5). При этом с высокой вероятностью укрепляются следующие отношения. С получением удовольствия от музыки возникает стремление к уходу от противоречий реальности. Наоборот, в случае актуализации психологической защиты и ухода

от реальности посредством музыки субъект настраивается на получение удовольствия. Избыточная реализация указанной цепи отношений ведет к ее кольцевому замыканию и закреплению в форме устойчивого защитного комплекса в структуре личности. При внешней инициации цепь «удовольствие ↔ избегание дискомфорта» актуализируется с нарастающей интенсивностью и отвлекает человека от противоречий объективной действительности вместе с формированием иллюзии всеобъемлющего благополучия. Указанная цепная схема функциональной реализации увлеченности музыкой и музыкальных предпочтений вполне соответствует теоретической модели «ситуация – функция – предпочтение» (Schäfer, 2016). Такого рода функциональный комплекс поведения человека инициируется психическим напряжением от обостряющихся внутриличностных противоречий в связи с действительной или мнимой угрозой благополучию и спонтанно возникающим стремлением к удовольствию. Рассматриваемая тенденция, укрепляясь, распространяется у студентов и на учебную деятельность, где важна особая концентрация на изучаемом предмете, а не прогрессирующее отвлечение от объективной реальности в неконтролируемый поток образов и переживаний. Таким образом, все более усиливающееся, выраженное, спонтанно возникающее, гедонистическое ориентированное и эмоционально насыщенное увлечение прослушиванием музыки вполне может приниматься как пристрастие, а при наличии диссонанса с целями выполняемой деятельности и требованиями актуальной ситуации – как аддиктивная проблема студента (Акопов, 2008).

В качестве укрепляющегося пристрастия у многих испытуемых студентов музыка не предупреждает развитие личностных деструкций (агрессивности, депрессивности, раздражительности), а скорее их сопровождает, компенсирует, скрывает под впечатлением сиюминутной эмоциональной разрядки и удовольствия (см. табл. 3). Музыка здесь уже сродни доступному и приятному лекарству, употребление которого вызывает малозаметное, но стойкое привыкание. И именно в этом качестве пристрастие к прослушиванию музыки у части студентов функционально выступает как активно применяемое защитное средство, как ресурс психологических защит отрицания реальности, замещения, регрессии, компенсации и (с оговорками) вытеснения.

Схемы психологических защит с применением музыки реализуются путем задания таких количественных характеристик режимов прослушивания, как частота, громкость, выраженность ритма, частота смены стилей. Повышение значимости музыки в качестве ресурса психологических защит сопровождается увеличением предпочитаемого уровня реализации по указанным параметрам (см. табл. 4, 6). При этом следует добавить, что усиление у слушателя акцента

на количественных параметрах музыкальных воздействий при нивелировании их качественного своеобразия вполне увязывается с их утверждением аддитивными агентами, с закреплением увлечения прослушиванием музыки (Акопов, 2008). Все это относится к укрепляющемуся пристрастию человека к музыке, к избыточному защитному выражению, деформирующему восприятие реальности и обуславливающему неадекватность поведенческих реализаций.

Таблица 4
Статистическое сравнение интенсивности применения психологических защит испытуемыми подгрупп (U-критерий Манна-Уитни)

Под-группа	Статистический параметр	Психологические защиты				
		отрицание реальности	замещение	регрессия	компенсация	общее напряжение
1	<i>Me</i>	,450	,200	,350	,400	,420
	<i>min</i>	,090	,000	,000	,000	,130
	<i>max</i>	,910	,800	,710	,900	,670
2	<i>Me</i>	,550	,300	,470	,500	,450
	<i>min</i>	,180	,000	,120	,000	,200
	<i>max</i>	1,000	,800	,820	,900	,700
	U-критерий	842,000	803,000	694,500	799,000	860,000
	<i>p</i>	,017	,008	,001	,007	,026

Таблица 5
Коэффициенты корреляции в группе испытуемых между показателями выраженности психологических защит и показателями гедонизма и склонности к прослушиванию музыки для устранения плохого настроения

Показатели функционального использования музыки	Статистический параметр	Психологические защиты				
		отрицание реальности	замещение	регрессия	компенсация	общее напряжение защит
Гедонистическое настоящее	<i>r</i>	,270	,243	,322	,288	,265
	<i>p</i>	,007	,016	,001	,004	,009
Устранение плохого настроения	<i>r</i>	,295	,108	,199	,295	,276
	<i>p</i>	,003	,293	,050	,003	,006

Таблица 6
Коэффициенты корреляции в группе испытуемых между показателями выраженности психологических защит и характеристиками режимов прослушивания музыки

Характеристики режимов прослушивания музыки	Статистический параметр	Психологические защиты				
		отрицание реальности	замещение	регрессия	компенсация	общее напряжение защит
Частота прослушивания	<i>r</i>	,092	,270	,269	,225	,268
	<i>p</i>	,369	,007	,008	,027	,008
Выраженность ритма	<i>r</i>	,023	,306	,274	,220	,248
	<i>p</i>	,825	,002	,007	,030	,014
Громкость	<i>r</i>	-,086	,289	,349	,123	,173
	<i>p</i>	,401	,004	,000	,230	,089
Частота смены музыкального стиля	<i>r</i>	,252	,213	,218	,026	,306
	<i>p</i>	,013	,036	,032	,010	,002

Выводы

1. Пристрастие к прослушиванию музыки у студентов связано с такими личностными особенностями, как высокая субъективная значимость музыки, сниженный самоконтроль, сужение направленности на отношения реальности, гедонистическая ориентация, склонность к уходу от объективной реальности. Для современного студента закрепление и усиление увлечения прослушиванием музыки в виде слабо контролируемого пристрастия обусловливается практически неограниченной доступностью электронных звуковоспроизводящих устройств.

2. Для пристрастных к музыке студентов имеют особое значение такие количественные характеристики прослушивания музыки, как высокая частота прослушивания в целом и в учебной деятельности в частности, высокий уровень громкости звука, выраженный ритм в построении музыкальных композиций, высокая частота смены актуально предпочитаемого музыкального стиля. Усиливающаяся зна-

чимось количественных характеристик звучания при закреплении пристрастия к музыке соответствует аддиктивным тенденциям реорганизации личности.

3. Закрепление пристрастия к прослушиванию музыки у студентов вполне согласуется с теоретической моделью формирования музыкальных предпочтений «ситуация – функция – предпочтение» и функционально выступает в качестве личностного ресурса психологических защит отрицания реальности, замещения, регрессии, компенсации и вытеснения. Защитная функция пристрастия к прослушиванию музыки реализуется студентами в связи со стремлением к снижению субъективной значимости обостряющихся внутриличностных противоречий, относящихся к агрессивности, депрессивности, раздражительности, а также для перемены настроения и получения удовольствия в текущий момент времени.

Перспективной для исследования представляется связь увлеченности прослушиванием музыки и познавательных процессов у учащихся.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Акопов А.Ю. Свобода от зависимости. Социальные болезни Личности. Санкт-Петербург : Речь, 2008. 224 с.
2. Лапкина Е.В. Психологическая защита и совладание: защитная система личности. *Ярославский педагогический вестник*. 2011. № 2. Том II. С. 232–236.
3. Никуленкова О.Е. Личностные особенности системы психологической защиты. *Приоритетные направления развития науки и образования* : материалы XI Междунар. научн.-практ. конф., г. Чебоксары. 2016. в 2 т. Том 1. Чебоксары : ЦНС «Интерактив плюс», 2016. С. 290–295.
4. Пилюгина Е.Р., Сулейманов Р.Ф., Юсупов И.М., Семенова-Полях Г.Г., Григорьева О.В. Факторы, активизирующие механизмы психологической защиты личности в юношеском возрасте. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2018. Т. 7. № 6 А. С. 262–272.
5. Плохих В.В. Противоречия социального взаимодействия в условиях ускоренного развития искусственной реальности. *Весті БДПУ. Сер. I*. 2018. № 1. С. 44–51.
6. Плохих В.В. Личностные корреляты функционального использования музыки студентами. *Психология состояний человека: актуальные теоретические и прикладные проблемы* : материалы Третьей Международной научной конференции, г. Казань, 2018. Казань : Изд. Казан. ун-та, 2018. С. 401–404.
7. Чиксентмихайи М. Эволюция личности. Москва : Альпина нон-фикшн, 2013. 420 с.
8. Jamilian HR, Zamani N, Darvishi M, Khansari MR. Study of defensive methods and mechanisms in developmental, emotional (internalization), and disruptive behavior (externalization) disorders. *Glob J Health Sci*. 2014; 6 (7 Spec No): 109–115. DOI:10.5539/gjhs.v6n7p109 (дата обращения: 23.12.2019).
9. Lonsdale AJ. Emotional intelligence, alexithymia, stress, and people's reasons for listening to music. *Psychology of Music*. Vol 47, Issue 5, 2019. page(s): 680–693.
10. Nowack K. Unfinished sympathies: Influence of individual temporal orientation on music preferences. *Psychology of Music*. Vol 47, Issue 5, 2019. page(s): 736–746.
11. Sacks O. The power of music. *Brain*. Vol. 129. Iss. 10. P. 2528–2532.
12. Schäfer T., Fachner J., Smukalla M. Changes in the representation of space and time while listening to music. *Front Psychol*. 2013; 4:508. DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00508. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3734375/> (дата обращения: 23.12.2019).
13. Schäfer T. The Goals and Effects of Music Listening and Their Relationship to the Strength of Music Preference. *PLoS One*. 2016; 11(3): e0151634. DOI: 10.1371/journal.pone.0151634. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4795651/> (дата обращения: 23.12.2019).
14. Schäfer T., Sedlmeier P., Städtler C., Huron D. The psychological functions of music listening. *Front Psychol*. 2013; 4:511. DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00511. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3741536/> (дата обращения: 23.12.2019).
15. Taruffi L, Pehrs C, Skouras S, Koelsch S. Effects of Sad and Happy Music on Mind-Wandering and the Default Mode Network. *Sci Rep*. 2017; 7(1):14396. DOI: 10.1038/s41598-017-14849-0. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5663956/> (дата обращения: 23.12.2019).

REFERENCES:

1. Akopov A. Yu. (2008). *Svoboda ot zavisimosti. Sotsialnye bolezni Lichnosti [The freedom from the addiction. The social diseases of the personality]*. SPb.: Rech, 224 [in Russian].
2. Lapkina E.V. (2011). Psikhologicheskaiia zashchita i sovladanie: zashchitnaia sistema lichnosti. [The psychological defense and the condominium: the protective system of the personality]. *Yaroslavskii pedagogic heskii vestnik – Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, 2, Tom II, 232-236 [in Russian].
3. Nikulenkov O.E. (2016). *Lichnostnye osobennosti sistemy psikhologicheskoi zashchity. Prioritetnye napravleniia razvitiia nauki i obrazovaniia: materialy XI Mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. (Cheboksary, 27 noiab. 2016 g.) v 2 t. [The personal characteristics of the psychological defense system. The priority areas for the development of the science and the education: the tenth international scientific practical conference materials' (Cheboksary, 27 nov.2016) in 2 t.]*. Cheboksary: TsNS «Interaktiv plus». Tom 1, 290-295 [in Russian].
4. Piliugina E.R., Suleimanov R.F., Iusupov I.M., Semenova-Poliakh G.G., Grigoreva O.V. (2018). Faktory, aktiviziruiushchie mekhanizmy psikhologicheskoi zashchity lichnosti v iunosheskom vozraste. [The factors which activate the mechanism of psychological defense of personality in adolescence]. *Psikhologiya. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovaniia – The psychology. The historically-critical reviews and modern research*. T. 7. № 6A, 262-272 [in Russian].
5. Plokhikh, V.V. (2018). Protivorechiia sotsialnogo vzaimodeistviia v usloviakh uskorenno razvitiia iskusstvennoi realnosti [The contradictions of social interaction in conditions of the accelerated development of the artificial reality]. *Vesti BDPU – Lead of BDPU*. Ser.1, 44-51 [in Russian].
6. Plokhikh V.V. (2018). *Lichnostnye korreliaty funktsionalnogo ispolzovaniia muzyki studentami. Psikhologiya sostoianii cheloveka: aktualnye teoreticheskie i prikladnye problem [The personal correlates of the functional use of music by students. The psychology of human's condition: the actual theoretical and applied problems]*. Materialy Tretei Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Kazan, 2018 g. Kazan: Izd. Kazan. un-ta, 401-404 [in Russian].
7. Chiksentmikhaii M. (2013). *Evolutsiia lichnosti [The personality evolution]*. M.: Alpina non-fikshn, 420 [in Russian].
8. Jamilian HR, Zamani N, Darvishi M, Khansari MR. (2014). *Study of defensive methods and mechanisms in developmental, emotional (internalization), and disruptive behavior (externalization) disorders*. *Glob J Health Sci*. 6 (7 Spec No): 109–115. doi:10.5539/gjhs.v6n7p109.
9. Lonsdale AJ. (2019). *Emotional intelligence, alexithymia, stress, and people's reasons for listening to music*. *Psychology of Music*. Vol 47, Issue 5. page(s): 680-693.
10. Nowack K. (2019). *Unfinished sympathies: Influence of individual temporal orientation on music preferences*. *Psychology of Music*. Vol 47, Issue 5. page(s): 736-746.
11. Sacks O. (2006) *The power of music // Brain*. Vol. 129. Iss. 10. P. 2528-2532.
12. Schäfer T., Fachner J., Smukalla M. (2013). *Changes in the representation of space and time while listening to music*. *Front Psychol*. 4:508. doi:10.3389/fpsyg.2013.00508. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3734375/>
13. Schäfer T. (2016). *The Goals and Effects of Music Listening and Their Relationship to the Strength of Music Preference*. *PLoS One*. 11(3): e0151634. doi:10.1371/journal.pone.0151634. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4795651/>.
14. Schäfer T., Sedlmeier P., Städtler C., Huron D. (2013). *The psychological functions of music listening*. *Front Psychol*. 4:511. doi:10.3389/fpsyg.2013.00511. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3741536/>.
15. Taruffi L, Pehrs C, Skouras S, Koelsch S. (2017). *Effects of Sad and Happy Music on Mind-Wandering and the Default Mode Network*. *Sci Rep*. 7(1):14396. doi:10.1038/s41598-017-14849-0. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5663956/>.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.

The article was received 17 January 2020.

УДК 159.964.26(092)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-8>

МЕТАМЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ К.Г. ЮНГА

Савчин Мирослав Васильович,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології

Дрогобицький державний педагогічний університет

msavchun@gmail.com

ORCID: 0000-0002-248-4661

Метою статті є методологічний аналіз основних ідей концепції К.Г. Юнга. Використано такі **методи:** методологічний і теоретичний аналіз, емпіричне дослідження. Виділено такі рівні методологування у психології: внутрішньоконцептуальний, міжконцептуальний, загальнопсихологічний, загальнонауковий, метаметодологічний.

Результати та висновки. Констатується, що на найвищому (метаметодологічному) рівні з'ясовується вплив психологічної концепції (теорії) на розв'язання проблем сучасної людини, суспільства та цивілізації. Констатується конструктивність ідеї К.Г. Юнга про первинність завдання психології в обґрунтуванні цілей здорового, щасливого та осмисленого життя людини, навчання самопізнанню та способам самореалізації і саморозвитку, а також вторинність завдань щодо надання психологічної допомоги потребуючим. Обґрунтовується ідея, що у внутрішньому світі людини, окрім, індивідуально неповторного, яке К.Г. Юнг вважає головною реальністю внутрішнього світу особистості, існує спільнісне, загальнолюдське у вищих його проявах, а не просто як архетипне. Зазначається, що гостра орієнтація особистості на індивідуальне призводить не тільки до саморозвитку, прояву творчості, прагнення стати щасливою людиною, одержувати автентичні задоволення, але й до культивування егоїзму, необґрунтованого самопокладання, зумовлює бар'єри, непорозуміння і конфлікти у міжособистісній взаємодії. Стверджується, що поєднання зазначених тенденцій посилює здатність людини до прояву любові, творення добра і боротьби зі злом, забезпечення свободи і відповідальності, долає егоїстичні тенденції, поглиблює взаєморозуміння, духовну, моральну, соціальну та психологічну ідентичність. Аналізуються виділені та охарактеризовані вченим головні комплекси (архетипи) колективного несвідомого – «самість», «персона», «тінь», «аніmus» та «аніма». Обґрунтовується теза про те, що центром архетипу «самість» є духовне Я трансцендентного походження та іманентного існування. Характеризується феноменологія духовного Я. Стверджується, що наша «тінь» зумовлена не тільки архетипом соціальної та психологічної природи, але й духовними чинниками, зокрема, наслідком гріхування людини. Зазначається, що архетип «персона» як несвідомий елемент колективної психіки не має однозначної архетипічної природи, бо форми вираження цього архетипу динамічно змінюються під впливом тенденцій розвитку сучасної культури та цивілізації загалом. Констатується, що у внутрішньому світі людини, окрім психіки (особистості), існує духовне Я. Охарактеризовано взаємозв'язки між ними. Висунуто гіпотезу, що для здорової особистості архетип «аніма» майже однозначно представлений в колективному несвідомому жінки, а «аніmus» – чоловіка, а не в обох статях одночасно.

Ключові слова: *рівні методологування, індивідуальність, спільність, «самість», «тінь», «персона», «аніма», «аніmus», духовне Я, психологічне Я.*

META-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF C.G. JUNG'S CONCEPT

Savchyn Myroslav Vasylovych,
Doctor of Psychology, Professor,
Head of the Department of Psychology
Drohobych State Pedagogical University

msavchun@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2481-4661

The **purpose** of the article is a methodological analysis of the main ideas of the concept of C.G. Jung. The method used is a methodological and theoretical analysis, empirical research. The following levels of methodology in psychology have been identified: intra-conceptual, inter-conceptual, general psychological, general scientific, meta-methodological. It is stated that at the highest, meta-methodological level, the influence of the psychological concept (theory) on the solution of the problems of modern people, society and civilization is revealed. The constructiveness of the idea of K.G. Jung about the primacy of the task of psychology in justifying the goals of a healthy, happy and meaningful life, teaching self-knowledge and self-realization and self-development, and secondary to the task of providing psychological assistance to the needy is stated. The idea is

substantiated that in the inner world of man, beside the individually unique, which K.G. Jung considers the main reality of the inner world of the individual, there is also the common, universal in its higher manifestations, and not just archetypal. It is noted that the sharp orientation of a person towards the individual leads not only to self-development, creativity, the desire to become a happy person, to receive authentic pleasure, but also to cultivating selfishness, unreasonable self-centering, causes barriers, misunderstandings. It is argued that the combination of these tendencies enhances a person's ability to manifest love, create good and fight against evil, ensure freedom and responsibility, overcome selfish tendencies, deepen mutual understanding, spiritual, moral, social and psychological identity. The main complexes (archetypes) of the collective unconscious – “self-identity”, “person”, “shadow”, “animus” and “amine”, are selected and characterized by the scholar. The thesis is argued that the centre of the archetype “self-identity” is the spiritual ego, of transcendental origin and immanent existence, characterized by the phenomenology of the spiritual ego. It is argued that our “shadow” is caused not only by the archetypal social and psychological nature, but also by spiritual factors, first of all, as a result of human sin. It is noted that the person as an unconscious element of the collective psyche is not uniquely archetypal in nature, because its forms of expression are dynamically changing under the influence of trends of modern culture and civilization in general. It is stated that in the inner world of man, apart from the psyche (personality), there is a spiritual ego, characterized by the relationship between them. It is hypothesized that for a healthy individual, the “amine” is almost uniquely represented in the collective unconscious woman, and the “animus” is a man, and not in both sexes simultaneously.

Key words: *levels of methodology, individuality, community, “self-identity”, “shadow”, “person”, “amine”, “animus”, spiritual ego, psychological ego.*

Вступ

Загальноцивілізаційні конструктивні та деструктивні тенденції і досягнення у розвитку психологічної науки зумовлюють необхідність постійної методологічної оцінки та переоцінки існуючих концепцій, теорій та підходів. Сучасні методологічні традиції (Вітакультурна методологія, 2019; Методологія, 2019) та власний досвід методологування (Савчин, 2013а; 2013б; 2016; 2019) дозволив виділити такі рівні методологування: 1) внутрішньоконцептуальний (методологічна рефлексія здійснюється в межах конкретної психологічної теорії. Зокрема, з'ясовуються засади методологічного вичленювання нового психологічного феномену (критерії виділення та аналізу його феноменології, структури, властивостей, закономірностей, функціонування і розвитку, взаємозв'язки з іншими явищами тощо)); 2) міжконцептуальний (методологічна рефлексія спрямована на з'ясування методологічних засад теорії в порівнянні з іншими концептуальними підходами до вивчення досліджуваного психологічного феномену); 3) загальнопсихологічний (методологічна рефлексія стосується з'ясування методологічних засад запропонованої концепції в межах загальнопсихологічних парадигм, методологем і принципів); 4) загальнонауковий (в методологічній рефлексії встановлюється відповідність психологічної концепції (теорії) до загальноприйнятих в науці методологічних засад, наукових традицій і стандартів); 5) метаметодологічний (загальноцивілізаційний) (в методологічній рефлексії оцінюється те, наскільки теорія впливає на розв'язання проблем розвитку людини, її щастя і смислу життя, розв'язання проблем конкретного суспільства та людської цивілізації загалом, чи пропонує вона живе

знання, яке має значення, цінність, особистісний сенс, чи його можна технологізувати для вдосконалення життя людини, суспільства і цивілізації загалом.

Мета статті – здійснити метаметодологічний аналіз психоаналітичної концепції К.Г. Юнга на найвищому рівні. Зокрема, необхідно проаналізувати вплив ідей засновника аналітичної психології не тільки на розвиток психологічної науки, але й на розвиток західної культури та західної цивілізації. Це важливо, бо ці ідеї викладаються в підручниках з психології, тому засвоюються майбутніми фахівцями-психологами і стають основою їх професійного світогляду та реалізуються у практичній діяльності. Вони можуть відповідати сучасному стану розгляду проблеми, бути конструктивними чи ні.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Аналіз праць вченого (Юнг, 1994; 1997а; 2003; 2008; 2009) показує, що він вважав, що основною метою психології є не лікування розладів психіки та особистості, а обґрунтування цілей щасливого та осмисленого життя людини, її навчання самопізнання і способам самореалізації та саморозвитку. Ця ідея є надактуальною в наш час, бо навіть на початку ХХІ ст. більшість вітчизняних та зарубіжних психологів йде за психологічними проблемами сучасної людини, суспільства, а не попереджає їх виникнення. Зокрема, психологи не пропонують психологічні засади здорового, щасливого і повноцінного життя.

2. Методологія та методи.

Використано такі методи: методологічний і теоретичний аналіз, емпіричне дослідження. Виділено такі рівні методологування у психології: внутрішньоконцептуальний, міжконцептуальний, загально-

психологічний, загальнонауковий, метаметодологічний.

3. Результати та дискусії

К.Г. Юнг (Юнг, 1994; Yung, 1974; Shamdasani, 2003) розглядає психіку як складне ціле, центром якого є комплекс Я («самість»). На його думку, несвідоме виявляється як індивідуальне (відповідно до вчення З. Фрейда), як і колективне, групове. Індивідуальне (біографічне) – складник несвідомого, якого особистість набуває протягом свого індивідуального життя. Колективне (архетипне) несвідоме передається спадково, є своєрідним неусвідомленим соціальним досвідом людства, що зафіксований в міфах, первісних формах мислення, образах, які успадковуються нащадками і реалізуються у сновидіннях, творах мистецтва, віруваннях. Ці заряджені психічною енергією утворення, комплекси (архетипи) уособлюють дух предків, їх спосіб розмірковування і переживання настанов пізнавати життя, світ і людину. Вони поєднують у собі тенденції творити добро і зло, небесні і земні елементи, а їх інтеграція є позитивним явищем для особистості. К.Г. Юнг вважав, що проникнення людиною у власну унікальну природу передбачає пізнання несвідомого, інтеграцію архетипів особистісної структури – «тіні», «персона», «аніми» чи «анімуса» (Юнг, 1991; 1996; 1997 б; 2003; 2010; 2017).

Одна з основних ідей вченого – це ідея індивідуалізації людини, згідно з якою людина може реалізувати свої надії та мрії на благополуччя тільки завдяки індивідуалізації (Юнг, 1994; 1997 а, 2008; 2017). Цей процес передбачає оволодіння людиною своїм внутрішнім світом з метою якнайповнішої реалізації своїх здатностей, особистісних смислів, володіння інтелектуальною свободою, що дозволяє жити без страху, тривоги, стати цілісною особистістю у психологічному та соціальному планах. Завдяки гнучкості, сприйнятливості і покладанню на інтуїцію такої індивідуалізованій особистості немає потреби щось приховувати, а її несвідоме, проявляючи себе, дозволяє побачити справжні цілі. Це передбачає наявність синхронності, здатної збагатити життя людини неочікуваними результатами та навіть чудами. К.Г. Юнг вважав, що головним привілеєм всього життя людини є стати тим, чим вона насправді є. Йому належить ідея про розвиток індивідуальності дитини як мети виховання.

Звісно, орієнтація на індивідуально неповторне є значущим мотиваційним чинником для прояву творчості, саморозвитку, прагнення бути щасливою людиною, мати автентичні задоволення у житті. У цій ситу-

ації актуалізуються психологічні механізми самоідентифікації, саморефлексії. Однак К.Г. Юнг не зауважив, що тенденція до індивідуалізації неминує бути поєднана з протилежною тенденцією – бути як усі, тобто з тенденцією прагнення до загальнолюдського у вищих його проявах. Як показують наші емпіричні дослідження та аналіз психотерапевтичної практики, індивідуальність людини повинна обов'язково бути поєднана із спільнісним, загальнолюдським, духовним. Як зазначав сам вчений, однією із засад повноцінного життя є якість стосунків з іншими людьми, бо людина в принципі не може жити окремо від інших людей, вона потребує мати здорові стосунки, потребує спілкуватися, налагоджувати контакти, ділитися думками, переживаннями і намірами, відкривати для себе нові горизонти і смисли життя, турбуватися про інших і самій приймати таку ж турботу (допомогу, підтримку, пораду), потребує безпеки, дружби та любові. В інтелектуальній сфері це, зокрема, передбачає відкрити пізнавальну позицію, коли в центрі розмірковування постає проблема (задача, запитання), а не егоїстичне Я, коли суб'єкт враховує досвід розмірковування інших людей, може сприймати найімовірніші ідеї, думки, факти. Загалом людина інтуїтивно відчуває, що у внутрішньому світі іншої людини є аналогічні феномени і тенденції не тільки архетипної природи.

Як показують емпіричні дані, гостра орієнтація людини на свою індивідуальну неповторність без одночасно такої ж сильної орієнтації на спільнісне у вищих його проявах призводить до культивування егоїзму, необґрунтованого самопокладання, зумовлює бар'єри, непорозуміння, конфлікти у взаємодії з іншими людьми. Це виразно характерно для нашої епохи. Поєднання зазначених тенденцій посилює здатність особистості до проявів любові, творення добра і боротьби зі злом, забезпечення свободи для інших і для себе, власної відповідальності, долає егоїзм, самозакоханість, конфліктність, поглиблює взаєморозуміння. Завдяки цьому у внутрішньому світі особистості актуалізуються механізми духовної, моральної, соціальної та психологічної ідентифікації.

У внутрішньому світі особистості К.Г. Юнг вичленував феномен колективного несвідомого, в якому виділив такі архетипи: «самість», «персона», «тінь», «анімус», «аніма». Так, «самість», як центральний архетип структури особистості уособлює максимальну повноту її самореалізації, творчий потенціал і різноманітні можливості та життєву силу (Юнг, 2008; 2009; 2017).

На його думку, «самість» – головна і визначальна сутність внутрішнього світу особистості, яка поєднує та гармонізує свідоме та всі інші аспекти несвідомого, утворюючи їх єдність і стабільність. Індивідуалізація «самості» – це самопізнання і саморозвиток, шлях до себе, «створення душі». Вчений вважав, що якраз у «самості» є тенденція до самоактуалізації, яка визначає цілісність і гармонійність особистості, зумовлює якнайповніше розкриття її мінливості. Проте К.Г. Юнг однозначно не наголосив на тому, що визначальним у «самості» є духовне Я, яке має трансцендентне походження та іманентне існування, яке є стабілізуючим і гармонізуючим чинником внутрішнього світу, основою єдності надсвідомого, свідомого і несвідомого людини та різних аспектів її життєдіяльності. Внутрішній голос людини (сумління) – це голос, зокрема, духовного Я, а вже згодом і психологічного та соціального Я. Прислухавшись до цього голосу, людина відчуває себе по-справжньому вільною, тоді її життя наповнюється великими смислами. Духовне Я забезпечує функціонування фундаментальних здатностей вірити в Бога (в себе, інших людей, світ), безумовно, жертвовно і всезагально любити, творити добро для себе, своїх рідних і загального блага та одночасно боротися зі злом, захищаючи добро, творити відповідальну свободу як автентичну здатність, надіятися на Бога, на себе, на інших людей, бути безпристрасним, смиреним і постійно каятися.

Отже, фундаментальне життєве завдання людини – відкрити в собі духовне Я трансцендентного походження та іманентного існування, що є спільним для всіх людей та проявляється у відповідних духовних здатностях. Якщо людина відкриє свій індивідуальний і неповторний талант та загальнолюдські якості і буде їх реалізовувати та розвивати, то її життя стане повноцінним і здоровішим. Проблема полягає в тому, що людство створило цивілізацію, яка фактично витісняє з внутрішнього світу людини та її життя духовний складник, людина постає не на повен зріст, живе без духовного Я. З одного боку, відкриття, розвиток та реалізація свого індивідуального, неповторного таланту (задатки, схильності), що зумовлений генетично, соціально, психологічно, а з другого – духовного Я робить життя людини осмисленим, повноцінним, щасливішим, про що вона завжди мріє.

К.Г. Юнг виділив архетип «тінь», який, на його думку, присутній у внутрішньому світі кожної людини (Юнг, 1994; 2003; 2008, 2010). Аналізуючи вплив атмосфери холодної війни, вчений заявив: «Всі

ми є джерелом наступаючого зла. Я є не тим, ким мене робить життя, а є тим, ким я сам хочу стати». Вчений був переконаний, що людина однаково здатна творити як жакливі речі, так і великі добрі справи. Архетип «тінь», на думку вченого, включає несвідомі, інстинктивні прагнення людини, що несумісні з соціальними та моральними стандартами, спонукає людину робити те, чого вона собі не дозволяє. «Тінь» включає неусвідомлені прагнення, що суперечать духовним, моральним і соціальним нормам та ідеалам. Цей архетип уособлює негативні аспекти (риси характеру, мотиви, прагнення, деструктивні думки і почуття, цілі та цінності). Цей архетип, як вважав вчений, – природна складова частина колективного несвідомого, інстинктивне (імпульсивне) утворення, що не змінилося з часів виникнення суспільства розумних людей. Найяскравішим втіленням архетипу «тінь» є образ диявола. Цей архетип важко піддається впливові через виховання. К.Г. Юнг, стверджував, що процес індивідуалізації людини починається з усвідомлення власних тіньових характеристик, які вона переживає як хворобливі, нестерпні, трагічні, катастрофічні (Юнг, 1994). Водночас вчений не пояснює причини існування цього архетипу. У контексті духовної парадигми (Савчин, 2013а) «тінь» спричинена індивідуальним гріхом людини та гріхом прародичів. Сам гріх стосується наших гріховних помислів (намірів) та гріховних пристрастей (самолюбства, срібнолюбства). Як показують результати психотерапевтичної практики, високорозвинені у духовному плані особистості опановують свою «тінь», а часом і взагалі звільняються від неї.

Згідно з концепцією К.Г. Юнга у колективному несвідомому на протизагу «тіні» існує «персона» (особа) як ідеальний образ соціалізованої (цивілізованої) людини, як колективне Я людства (Юнг, 1997 а; 2003; 2017). Це зовнішня частина особи, якою вона звернена до людей і суспільства. «Персона» охоплює систему компромісів, необхідних для життя в суспільстві, вона закорінена у примітивному психічному житті. Вона є тим, чим людина звикла себе вважати, хоч справжня її сутність може бути інакшою. Властивості «персона» протилежні справжній суті людини (автентичності), ілюзорні, сформовані напоказ. Ототожнення особистості себе з ілюзією зумовлює своєрідну психічну інфляцію – надмірне возвеличення особистості, яка некритично асимілює несвідомі змісти та ідентифікується з ними. Якщо індивідуалізація – це наближення до «самості», то інфляція – віддалення від неї. Її супрово-

джують роз'єднаність психічних складників, розщеплення особистості, антагонізм свідомої та несвідомої настанов. «Персона» – це «психічний одяг», а не найголовніший її вміст, це маска, яку людина одягає, спілкуючись з іншими, презентуючи себе такою, якою хоче, щоб її сприймало суспільство. Цей архетип може не збігатися зі справжньою спрямованістю особистості, бо є своєрідною рольовою поведінкою, коли людина чинить відповідно до уявлення про очікування оточуючих щодо її поведінки.

Аналіз показує, що архетип «персона» є несвідомим елементом колективної психіки, але не є однозначно архетипом у запропонованому трактуванні вченого. Як показують дослідження у сфері соціальної психології, вимоги до соціальної поведінки постійно змінюються під впливом змін у суспільстві та цивілізації загалом. Одночасно духовно розвинені особистості взагалі не проявляють архетипу «персона», що не можна пояснити тільки дією механізму витіснення.

К.Г. Юнг висунув гіпотезу, що незалежно від статі кожній людині одночасно притаманні психологічні характеристики обох статей – «аніма» та «аніmus» (Юнг, 1996; 2003; 2017). Так, у трактуванні вченого «аніма» – це фемінні риси колективної (узагальненої) жінки в чоловічій психіці, яка усвідомлюється через образи реальних жінок, зокрема, через образ матері. Цей архетип регулює емоційне та почуттєве життя, зумовлює особливості кохання, міжстатеві стосунки, шлюб, стосунки із жінками (матір'ю, сестрами, жіночими фігурами у бізнесі або політиці). «Аніма» відіграє вирішальну роль у сприйнятті літератури і мистецтва, забезпечує духовне зростання, визначає релігійний аспект життя. Навпаки, «аніmus» – маскулітні характеристики колективного (узагальненого) образу чоловіка у жіночій психіці, який усвідомлюється через образи реальних чоловіків, зокрема й образ батька. Чоловіча частина душі жінки («аніmus») відповідає за раціональність її поведінки, спонукає до соціальних досягнень та кар'єрного зростання, допомагає приймати рішення і розв'язувати проблеми. «Аніmus» містить досвід спілкування з чоловіками, формує уявлення про них, про кохання і шлюб, впливає на світосприймання, цінності та життєві цілі. Виділені архетипи доповнюють чоловічу або жіночу природу людини і уособлюють жіночі аспекти психіки чоловіків та чоловічі – жінок. Вважається, що архетипи «аніма» та «аніmus» беруть початок у найбільш глибоких, примітивних пластах досвіду предків людини, які засвоювали певні раціональні,

емоційні та поведінкові патерни (тенденції) протилежної статі.

Як показують наші попередні емпіричні дослідження (опитування та екзистенційні бесіди, у яких взяло участь 127 чоловіків та 112 жінок, серед яких були кандидати і доктори психологічних наук), близько 74,5% досліджуваних однозначно і відразу заявили, що в їх внутрішньому світі відсутні елементи психіки протилежної статі, ще 18,3% це підтвердили після нетривалого розмірковування, тільки 7,2% опитаних не змогли дати однозначної відповіді. Ми висуваємо гіпотезу, що архетип «аніма» все ж таки присутній в представниць жіночої статі, а «аніmus» – у представників чоловічої статі. Проте різні чоловіки характеризуються різним рівнем емоційності, імпульсивності (іраціональності), що більше притаманно жінкам. Безумовно, бувають чоловіки з сильно вираженими жіночими якостями (емоційністю, ніжністю, іраціональністю). Але це зумовлено властивостями типу нервової системи, особливостями соціалізації та виховання, а не наявністю в їхній психіці колективного архетипу «аніма». Так само різні жінки характеризуються різним рівнем прояву раціональності, самовладання, що більше притаманно чоловікам. Зокрема, бувають жінки з вираженою раціональністю, слабо вираженою емоційністю, маскулітністю. Але прояв цих чоловічих рис теж зумовлений типом їх нервової системи, особливостями соціалізації та виховання, а не наявністю в їхній психіці колективного архетипу «аніmus».

Отже, наш методологічний і теоретичний аналіз, результати прикладних досліджень і результати психологічної практики показують, що внутрішній світ людини включає два таких складники: духовне Я і психіку (особистість). Перший складник – духовне Я, яке має трансцендентне походження та іманентне існування, виявляється у духовних здатностях людини вірити, любити, творити відповідальну свободу, надіятися на Божу благодать, чути голос власного сумління як голос Божий, змиритися, каятися. Соціум може лише сприяти йому чи блокувати його актуалізацію. Другий складник – психіка (особистість) – виникає під впливом соціуму, життєдіяльності та самоактивності людини. Між цими складниками можуть бути різні взаємозв'язки: 1) синергія – гармонія, взаємне посилення; 2) ситуативна гармонія, відсутність хронічних суперечностей між ними; 3) неактуалізація духовного Я і переважання психологічного (і соціального) Я; 4) витіснення, заперечення чи навіть побороення психологічним (і соціальним) Я духовного Я (наприклад,

у людей з матеріалістичним чи атеїстичним світоглядом); 5) абсолютна нейтралізація побороення духовного Я та одночасне спотворення психологічного Я в напрямі його антисоціальності і виникнення антидуховного Я з антилюдськими (антисоціальними) тенденціями (наприклад, у сатаністів).

Висновки

Отже, можна констатувати, що фундаментальна концепція аналітичної психології К.Г. Юнга має фундаментальне конструктивне начало, але одночасно потребує суттєвого уточнення у таких планах: 1) розгляд феномену індивідуалізації у взаємозв'язку з тенденцією до спільнісного (загальнолюдського у вищих його проявах); 2) вичленовування у «самості» як центрального духовного Я, трансцендентного походження та іманентного існування; 3) трактування архетипу «тінь» як зумовленого не тільки соціальними і психологічними чинниками, але й гріхуванням людини, яке конструктивно долають особистості з розвиненим духовним Я; 4) архетип «персона»

має не тільки архетипічне, але і конкретно історичне спричинення, тобто досить суттєво змінюється під впливом соціальних умов та загальної духовної атмосфери від покоління до покоління; 5) гіпотетично можна припустити, що в здорових особистостях архетипи «аніма» та «анімус» при таманні переважно представникам однієї статі, зокрема «аніма» – жіночій, а «анімус» – чоловічій, а не одночасно представлені в одній статі. У загальноцивілізаційному плані поширення ідеї про поєднання цих архетипів в одній статі призводить до культивування деструктивної тенденції, тобто критичного поширення практики психологічної гомосексуальної та гендерної ідеології з вичленовуванням третьої псевдостаті, руйнуванням духовних, моральних, соціальних та психологічних засад сім'ї.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення впливу концептуальних ідей К.Г. Юнга на розвиток сучасної психологічної науки та психологічної практики, а також на загальноцивілізаційні тенденції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : колект. монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 980 с.
2. Методологія і психологія гуманістичного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.
3. Савчин М.В. Духовна парадигма психології : монографія. Київ : Академвидав, 2013а. 224 с.
4. Савчин М.В. Здатності особистості : монографія. Київ : Академвидав, 2016. 288 с.
5. Савчин М.В. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри : монографія. Дрогобич : ПП «Посвіт», 2019. 232 с.
6. Савчин М.В. Методологеми психології : монографія. Київ : Академвидав, 2013 б. 224 с.
7. Юнг К.Г. Архетип и символ. Москва, 1991. 304 с.
8. Юнг К.Г. Божественный ребенок. Москва : АСТ-ЛТД, 1997 а. 400 с.
9. Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления. Минск : ООО «Харвест», 2003. 496 с.
10. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. Киев : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.
11. Юнг К.Г. ЭОН: Исследование о символике самости. Москва : Академический проект, 2009. 340 с.
12. Юнг К.Г. Об энергетике души / пер. с нем. В. Бакусева. Москва : Академический Проект, 2008. 297 с.
13. Юнг К.Г. Психология и алхимия. Москва : Рефл-бук, 2003. 592 с.
14. Юнг К.Г. Психология бессознательного. Москва : Когито-Центр, 2010. 352 с.
15. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / пер с нем., предисл. А.В. Брушлинского. Москва : Изд. группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 336 с.
16. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное : сборник / пер. с англ. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997 б. 544 с.
17. Юнг К.Г. Человек и его символы. Москва : Серебряные нити, 2017. 352 с.
18. Jung C.G. The practical use of drem-analysis. In C.G. Jung, *Dreams* (p. 87–109) (W. McGuire, Ed.; R.F.C. Hull, Trans.). Princeton, NJ : Princeton University Press. 1974.
19. Shamdasani, S. Jung and the Making of Modern Psychology: The Dream of a Science. Cambridge University Press, 2003. XVI, 387 p.

REFERENCES:

1. Vitakultura metodolohiia: antolohiia. (2019) Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana. Kolektyvna monohrafiia [Vicultural methodology: an anthology. To the 25th Anniversary of Professor A. V. Furman. Collective monograph]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].
2. Metodolohiia i psykholohiia humanistychnoho piznannia (2019) Do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana. Kolektyvna monohrafiia [Methodology and psychology of humanistic cognition. To the 25th Anniversary of Professor A. V. Furman. Collective monograph]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].
3. Savchyn, M. V. (2013a) Dukhovna paradyhma psykholohii: monohrafiia [The spiritual paradigm of psychology: a monograph]. K.: Akademydav. [in Ukrainian].
4. Savchyn, M. V. (2016) datnosti osobystosti: monohrafiia [Personality Abilities: Monograph]. K.: Akademydav. [in Ukrainian].
5. Savchyn, M. V. (2019) Zdorovia liudyny: dukhovnyi, osobystisnyi i tilesnyi vymiry: monohrafiia [Human health: spiritual, personal and physical dimensions: monograph]. Drohobych: PP "Posvit". [in Ukrainian].

6. Savchyn, M. V. (20136) Metodolohemy psykholohii: Monohrafiia [Methodologists of Psychology: Monograph]. Kyiv. Akademvydav. [in Ukrainian].
7. Jung, K. G. (1991) Arhetip i simvol [Archetype and symbol]. Moscow. [in Russian].
8. Jung, K. G. (1997a) Bozhestvennyj rebenok [Divine child]. M.: AST-LTD. [in Russian].
9. Jung, K. G. (2003) Vospominanija, snovidenija, razмышlenija [Memories, dreams, thoughts]. Minsk: OOO Harvest. [in Russian].
10. Jung, K. G. (1996) Dusha i mif: shest' arhetipov [Soul and myth: six archetypes]. Kiev: Gosudarstvennaja biblioteka Ukrainy dlja junoshestva. [in Russian].
11. Jung, K. G. (2009) Aion: Issledovanie o simvolike samosti [Aion: A study of the symbolism of the self]. M.: Akademicheskij proekt. [in Russian].
12. Jung, K. G. (2008) Ob jenergetike dushi / per. s nem. V. Bakuseva [About soul energy]. M.: Akademicheskij Proekt. [in Russian].
13. Jung, K. G. (2003) Psihologija i alhimija [Psychology and Alchemy]. M.: Refl-buk. [in Russian].
14. Jung, K. G. (2010) Psihologija bessoznatel'nogo [Psychology of the unconscious]. M.: Kogito-Centr. [in Russian].
15. Jung, K. G. (1994) Problemy dushi nashego vremeni: per s nem.; predisl. A. V. Brushlinskogo [Soul problems of our time]. M.: Izd. Gruppy "Progress" - "Univers". [in Russian].
16. Jung, K. G. (19976) Soznanie i bessoznatel'noe: sbornik [Consciousness and the Unconscious: Compilation]: SPb.: Universitetskaja kniga. [in Russian].
17. Jung, K. G. (2017) Chelovek i ego simvoly [Man and his symbols]. M.: Serebrjanye niti. [in Russian].
18. Jung, C. G. (1974). The practical use of drem-analysis. In C.G. Jung, *Drems* (p. 87–109) (W. McGuire, Ed.; R.F.C. Hull, Trans.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
19. Shamdasani S. (2003) Jung and the Making of Modern Psychology: The Dream of a Science. Cambridge University Press, 2003. XVI, 387 p.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.
The article was received 13 January 2020.

УДК 159.98-056.2

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-9>

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ІНВАЛІДИЗОВАНИХ ОСІБ ДО СЕБЕ ЗАЛЕЖНО ВІД ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Ставицький Олег Олексійович,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри суспільних дисциплін

Національний університет водного господарства та природокористування

stavitskyioleg@ukr.net

[ORCID.org/0000-0002-0792-5036](https://orcid.org/0000-0002-0792-5036)

Ставицька Олена Григорівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології та психодіагностики

Рівненський державний гуманітарний університет

stavitcka_elena@ukr.net

[ORCID.org/0000-0003-2499-775X](https://orcid.org/0000-0003-2499-775X)

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження проявів комплексу гандикапу в людей, які мають інвалідність. Під категорією «комплекс гандикапу» розуміється властивість, новоутворення психіки, що проявляється у зменшенні соціальної активності, обмеженні кола спілкування неповносправного, зміні самооцінки та самоставлення, яке набуває негативного характеру.

Методи. Використано авторський опитувальник для діагностики гандикапу, який дає змогу виявити ступінь прояву комплексу гандикапу в інвалідизованій особистості. Опитувальник охоплює 5 діагностичних шкал, таких як: комунікабельність, рівень самооцінки, рівень самоконтролю, емоційна нестійкість, вразливість. Показники кожної психодіагностичної шкали розподілили за трьома рівнями: високий, середній, низький. Опантантами дослідження були інвалідизовані представники таких професій: працівники промисловості, працівники сільського господарства, працівники сфери обслуговування, державні службовці, працівники системи освіти, працівники сфери охорони здоров'я, студенти, пенсіонери, приватні підприємці, колишні військовослужбовці, безробітні, домогосподарки. Опитуванням було охоплено 517 осіб працездатних груп інвалідності різної нозології, які проживають у 5 областях України. **Результати.** Узагальнюючи результати дослідження, маємо підстави стверджувати, що загалом комплекс гандикапу не виявлено лише у 26 відсотків досліджуваних, у 45 відсотків опантантів

виявлено середній рівень сформованості комплексу гандикапу, а 29 відсотків інвалідизованих мають яскраво виражене таке психологічне новоутворення.

Висновки. Аналізуючи показники проявів комплексу гандикапу залежно від професійної спрямованості респондентів, було виявлено, що найбільшою мірою він притаманний пенсіонерам, безробітним, колишнім військовослужбовцям та домогосподаркам, тоді як решта респондентів зберігають впевненість у собі та достатню самоповагу. Саме ці категорії інвалідизованих найбільше уражені психологічними наслідками інвалідизації, які виявляються у комплексі гандикапу. Це пов'язано з їх відносно більшою соціальною ізоляцією, нездатністю знайти іншу сферу для самореалізації.

Ключові слова: *симптомокомплекс гандикапу, неповносправний, інвалідизована особистість, опитувальник, комунікабельність, рівень самооцінки, рівень самоконтролю, емоційна нестійкість, вразливість.*

EMPIRICAL RESEARCH ON THE ATTITUDE OF THE DISABLED TO THEMSELVES IN ACCORDANCE WITH PROFESSIONAL DIRECTION

Stavytskyi Oleh Oleksiiovych,

Doctor of Psychology, Professor,

Professor of the Department of Social Disciplines

National University of Water Management and Environmental Management

stavitskyioleg@ukr.net

ORCID.org/0000-0002-0792-5036

Stavytska Olena Hryhorivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of General Psychology and Psychodiagnostics

Rivne State Humanities University

stavitcka_elena@ukr.net

ORCID.org/0000-0003-2499-775X

The purpose of the article is to cover the results of an empirical study of the manifestations of the handicap complex in people with disabilities. The category of "handicap complex" refers to the property, the formation of the psyche, which is manifested in the reduction of social activity, limitation of the circle of communication of disabled, change of self-esteem and self-alignment, which acquires negative character.

Methods. For this purpose, we used the author's questionnaire for the diagnosis of handicap, which allows to detect the degree of manifestation of the handicap complex in a disabled person. The questionnaire covers 5 diagnostic scales: communicability, level of self-esteem, level of self-control, emotional instability, vulnerability. The indicators of each psychodiagnostic scale are divided into three levels: high, medium, low. The research participants were disabled representatives of the following professions: industrial workers, agricultural workers, service workers, civil servants, education workers, health care workers, students, retirees, private entrepreneurs, former servicemen, unemployed, housewives. The survey included 517 people with disabilities of different nosology who live in 5 regions of Ukraine.

Results. Summarizing the results of the study, we have reason to say that as a whole, the handicap complex was found not only in 26 percent of the investigated, 45 percent of optants found the average level of handicap complex formation, and 29 percent of the disabled had a pronounced psychological neoplasm.

Conclusions. Analyzing the indicators of the handicap complex, depending on the professional orientation of the respondents, it was found that it is mostly retired, unemployed, former servicemen and housewives, while the rest of the respondents remain confident and self-sufficient. It is these categories of people with disabilities who are most affected by the psychological consequences of disability, which are manifested in the handicap. This is due to their relatively greater social isolation, inability to find another area for self-fulfillment.

Key words: *handicap symptom complex, disabled, disabled person, questionnaire, sociability, level of self-esteem, level of self-control, emotional instability, vulnerability.*

Вступ

Чисельність інвалідизованих в Україні, на жаль, щороку зростає. За даними Державної служби статистики України (Держстат України, 2018), станом на 01 січня 2017 року їх було 2535,6 осіб, тоді як у 2018 році стало вже 2603,3 осіб. Це становить 6,22% від усього населення. Причин такого зростання чимало: від суто економічних, соціальних до політичних (або навпаки!), але не це є питанням нашого дослідження. Інвалідність виступає своєрідним бар'єром між людьми, який розділяє суспільство на «своїх» та «чужих». Нас непокоїть той факт, що від психологічного стану інвалідизова-

них людей залежить психологічний мікроклімат практично у всіх соціальних групах суспільства, адже вони взаємодіють в усіх сферах буття й не помічати цієї взаємодії неможливо.

Чи в комфортному психологічному середовищі перебувають неповносправні? Як почуваються люди з інвалідністю? Як вони рефлексують щодо себе та ставляться до інших людей? Відповіді на ці запитання дадуть змогу реально оцінити внутрішній психологічний стан інваліда та, виходячи з цього, розробити та впровадити ефективну програму психологічної корекції негативних впливів інвалідизуючого фактору.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Широкий діапазон когнітивного, емоційного та поведінкового ставлення суспільства до інвалідизованих, інвалідизованих до інших та до самих себе охоплюється поняттям гандикапізм – суспільне явище, що актуалізується за рахунок негативних уявлень про інвалідизованих людей. Такі погляди містяться в суспільній свідомості, а також виявляються на несвідомому рівні як колективне підсвідоме (архаїчні стереотипи), які функціонують за рахунок архетипів. Щодо проявів гандикапізму на особистісному рівні, то слід відзначити такі його основні види, як: гандикапність, комплекс гандикапу та гандифобність.

Гандикапність – індивідуально-психологічна властивість, яка виявляється в поведінці, емоційних станах та експресивних реакціях щодо людей з вадами фізичного або психічного розвитку. Отже, з огляду на індивідуальний прояв соціальної установки гандикапізму, гандикапність – це риса характеру.

Гандифобність – особистісна форма прояву гандикапізму – фобія, що проявляється у виникненні в здорової людини відчуття дискомфорту, тривоги та страху у разі взаємодії з неповносправним.

З усього спектра проявів гандикапізму у площині поставленого питання нас цікавитиме симптомокомплекс гандикапу, який тлумачимо як психологічний стан, за якого поєднання фізичних, розумових, психологічних та соціальних якостей інвалідизованих ускладнює процес пристосування, не дозволяючи їм досягнути оптимального рівня розвитку і функціонування (Corsini R., 1996: 241–242). Л.С. Виготський називав цей феномен «повною недовершеністю або соціальною інвалідністю» (Виготський, 1995: 73).

Інвалідність є предметом дослідження багатьох наук: медицини, соціальної роботи, фізичної реабілітації тощо, кожна

з них вивчає свій предмет відповідно до своїх методів дослідження. Дотепер проблема соціально-психологічних аспектів інвалідності: гандикапізм, гандикап, гандикапність (без вживання цих термінів) вивчалась лише в межах спеціальної психології та педагогіки, де основна увага приділялась психологічному дизонтогенезу та видам порушень психічного розвитку, відхиленням від норми психічного розвитку дітей з вродженими або набутими дефектами сенсорної, інтелектуальної, емоційної сфер. Питання соціального атияду в площині «суспільство – інвалідизований» у вітчизняному науково-психологічному просторі не досліджувалось, оскільки у соціалістичному суспільстві проголошувався один з основних соціальних принципів громадського буття: «загальної рівності»; всі члени суспільства рівні за матеріальним та соціальним статусом та ніякої дискримінації за ознакою «інвалідність» існувати не могло (Краснова, 2011).

Симптомокомплекс гандикапу – це індивідуальне, внутрішнє неприйняття себе інвалідизованим, деформований образ «Я» внаслідок негативних впливів соціальних установок. Комплекс гандикапу трактується нами як властивість, новоутворення психіки, що проявляється у зменшенні соціальної активності, обмеженні кола спілкування неповносправного, зміні самооцінки та самоставлення, яке набуває негативного характеру.

За Д.Л. Ветліб (Corsini R., 1996: 241–242), слід відрізнити інвалідність (фізична або психічна вада) від комплексу гандикапу – соціальних і психологічних реакцій на цей стан. Інвалідність не обов'язково передбачає наявність симптомокомплексу гандикапу. Неповносправна людина може відчувати свою неповноцінність, несхожість з іншими, меншовартість, що призводить до руйнації її стосунків із суспільством, зменшення соціальної активності, самоізоляції. З іншого боку, інвалідизований може відчувати себе повноцінним членом суспільства, бути соціально адаптованим, мати можливості для самореалізації. Тут інвалідність не є поштовхом, детермінантою, що зумовлює перебудову «Я-концепції» індивіда та зазвичай не впливає на спосіб її життя й специфіку самоставлення.

У найбільш загальному вигляді всі поведінкові прояви між вказаними вище групами людей (здорові – інвалідизовані) можна представити у трьох модальних варіантах: толерантні – нейтральні – інтолерантні. Перші два варіанти не несуть у собі будь-якої соціальної небезпеки, тому їх можна вважати позитивними та такими, що зніма-

ють наявні бар'єри між цими двома соціальними групами. А ось третя група – інтолерантні форми поведінки, власне й спонукає суспільство до пошуку шляхів їх подолання, оскільки вони провокують зростання напруженості, появу конфліктів, що можуть набувати національних масштабів.

Джерелами формування інтолерантності до людей з особливими потребами, на нашу думку, є складне соціально-економічне становище, що панує нині в державі та призводить до зростання жорстокості соціуму; низький рівень індивідуальної культури окремих індивідів, що зумовлює негативне ставлення до людей з обмеженими можливостями; негативні взірці та стереотипи, що склались у суспільній свідомості й провокують формування гандикапності.

У нашому суспільстві поширеними є дискримінаційні наміри, коли на перший план ставляться саме відмінності між людьми, а не те спільне, що їх об'єднує, соціально-психологічний статус однієї групи штучно підвищується, а позитивні характеристики іншої нівелюються та не помічаються. Саме це слугує основою поширення та розвитку інтолерантних тенденцій, зокрема у ставленні до неповносправних людей, стосовно яких у суспільній свідомості панує багато негативних стереотипів.

2. Методологія та методи

З метою вирішення поставленої задачі ми використали авторський опитувальник для діагностики гандикапу, який призначений для визначення ступеня прояву комплексу гандикапу в особистості, яка має інвалідність (Ставицький, 2015). Методика складається зі 100 тверджень, які становлять 5 вимірювальних шкал:

– шкала «Комунікабельність» обрана нами, оскільки ознаками, які свідчать про прояви комплексу гандикапу, є нездатність особистості до встановлення контактів, замкнутість, невміння знайти спільну мову з оточуючими, відсутність бажання до інтеграції;

– шкала «Рівень самооцінки» використана нами, оскільки неадекватно занижена самооцінка є одним з проявів комплексу гандикапу та включає в себе такі особливості, як нездатність побачити в собі позитивні риси, стійке акцентування уваги на власній ваді, очікування негативної оцінки оточуючих, неприйняття себе, негативне самоставлення;

– шкала «Рівень самоконтролю» була обрана тому, що свідченням наявності комплексу гандикапу є недостатній самоконтроль, який виражається у невмінні особистості керувати своєю поведінкою, стримувати потяги, діяти раціонально;

– шкала «Емоційна нестійкість» застосовувалась, оскільки високі показники за цією шкалою також вказують на наявність комплексу гандикапу: швидка зміна емоційних станів, недостатня саморегуляція емоційних ситуацій, нездатність стримувати емоції.

– шкала «Вразливість» дає змогу діагностувати рівень сенситивності особистості, її чутливості до зовнішніх і внутрішніх впливів, здатність протистояти впливу негативних чинників та стресових ситуацій.

Високі показники за шкалами характеризують особистість як таку, що схильна встановлювати велику кількість контактів, комфортно почувається під час спілкування з незнайомими людьми, здатна знаходити спільну мову з оточуючими, прагне до нових знайомств. Людина має віру в себе, позитивне самоставлення. Проявляє до себе повагу, схильна позитивно оцінювати свої вчинки та дії, очікує позитивного ставлення від оточуючих, практично не виділяє в собі негативних рис. Вказує на здатність особистості контролювати свої потяги, дії та вчинки, наявність вольової регуляції поведінки, можливість керувати власним життям, тримати все під контролем. Високий рівень емоційної нестійкості характеризує особистість як чутливу до емоційних ситуацій. Їй притаманна лабільність емоційного фону, що значною мірою залежить від зовнішніх обставин, при цьому навіть незначний подразник здатен викликати бурхливу емоційну реакцію. Такій особистості притаманна підвищена образливість, замкненість, негативізм. Високі показники характеризують особистість як чутливу, сенситивну. Велике значення надається оцінкам оточуючих, зовнішні та внутрішні впливи сприймаються як значущі. Така особистість є нестійкою до стресорів, негативних впливів, проявляє низькі адаптивні здібності.

Середні показники вказують на достатню комунікабельність, такій особистості подобається процес спілкування, вона здатна на відвертість та щирість. Комфортніше почувається під час взаємодії зі знайомими людьми. Середній рівень самооцінки вказує на наявність в «Я-концепції» як позитивних, так і негативних характеристик, усвідомлення своїх недоліків. Така людина рідко страждає від комплексу неповноцінності, не акцентує увагу та власних вадах, рідко вагається в правильності та доцільності своїх дій. Середній рівень самоконтролю дає змогу критично оцінювати свої досягнення та промахи, правильно організувати власну діяльність, проявляти відпо-

відальність та дисциплінованість. Середні показники вказують на легку збудливість, стурбованість, коливання настроїв, зміну інтенсивності емоцій. Такій особистості важко стримувати власні емоції, контролювати прояви психічних станів, підтримувати емоційну рівновагу. Середній рівень вразливості свідчить про незначну чутливість до зовнішніх впливів, здатність адекватно реагувати на зовнішні чинники, контролювати власні емоції.

Низькі показники за шкалами свідчать про недостатній рівень розвитку комунікативних здібностей та небажання встановлювати нові контакти. Така людина прагне бути на самоті, дискомфортно почувається в ситуаціях комунікації, схильна до самоізоляції, не здатна проявляти відкритість під час спілкування, очікує негативних наслідків від взаємодії з оточуючими. Людина бачить у собі більше недоліків, ніж позитивних рис, не здатна оцінити свої переваги, проявляє негативне самоствавлення, часто відчуває свою неповноцінність порівняно з іншими. Низький самоконтроль проявляється в недисциплінованості, безвідповідальності, нездатності до самоорганізації та самостійності. Така людина не хоче брати відповідальність за своє життя на себе, прагне перекласти її на інших, не здатна свідомо регулювати власні стани. Низькі показники свідчать про емоційну стабільність, здатність регулювати емоційні стани, стримувати власні емоції, адекватно реагувати на ситуацію. Така особистість характеризується стресостійкістю, здатністю емоційно відгороджуватись від негативних впливів. Низький рівень вразливості вказує на емоційну стійкість особистості до негативних оцінювань чи критики оточуючих, здатність зберігати цілісний і несуперечливий образ «Я» у разі впливу на самооцінку негативних факторів.

Опитувальник розрахований на роботу

з інвалідизованими для виявлення наявності чи відсутності у них гандикапу як комплексу характеристик, що зумовлюють неприйняття себе, відчуття власної неповноцінності через інвалідизуючу ваду. Опитувальник може використовуватись для діагностики неповносправних різних вікових груп починаючи зі старшого шкільного віку, що мають різну нозологію інвалідності.

Обрана вибірка дослідження відповідала всім вимогам репрезентативності: опитуванням було охоплено 517 осіб працездатних груп інвалідності різної нозології, які проживають у 5 областях України.

3. Результати та дискусії

Статистичний аналіз результатів дослідження всієї вибірки дає змогу стверджувати, що комплекс гандикапу не виявлено лише у 26 відсотків досліджуваних, у 45 відсотків опитантів виявлено середній рівень сформованості комплексу гандикапу, а 29 відсотків інвалідизованих мають яскраво виражене таке психологічне новоутворення.

Розглянемо більш детально рівні прояву комплексу гандикапізму за всіма діагностичними шкалами.

Аналіз отриманих даних дав змогу визначити відмінності у ставленні інвалідизованого до себе залежно від його професійної спрямованості (табл. 1).

За шкалою «Комунікабельність» високий рівень більшою мірою притаманний працівникам сфери обслуговування (47,7%), державним службовцям (43,3%), працівникам освіти (46,6%), охорони здоров'я (41,3%). Для цих опитантів розвинена комунікабельність є вимогою професій, оскільки їм доводиться тісно взаємодіяти з людьми, знаходити з ними спільну мову. Такі респонденти зазвичай вільно встановлюють контакти з незнайомими людьми, не комплексують з приводу своєї фізичної вади, не страждають від наявності комунікативних

Таблиця 1

Високий рівень прояву комплексу гандикапу (%)

Ш	Показники											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	36,6	38,6	47,7	43,3	46,6	41,3	35,3	46,3	30,2	27,6	25,4	32,3
2	23,7	27,3	21,6	31,6	26,3	30,6	16,3	14,7	19,6	11,5	9,4	10,8
3	36,6	19,7	35,4	19,3	20,6	31,3	39,7	43,5	25,4	29,5	44,7	42,4
4	13,3	15,7	11,8	9,6	16,4	17,6	22,7	32,6	19,3	30,3	27,4	23,7
5	29,5	27,4	30,8	28,7	32,8	33,2	51,6	54,4	30,2	44,3	49,4	46,3

Примітка: нумерація по горизонталі: 1 – працівник промисловості; 2 – працівник сільського господарства; 3 – працівник сфери обслуговування; 4 – державний службовець; 5 – працівник освіти; 6 – працівник охорони здоров'я; 7 – студент; 8 – пенсіонер; 9 – підприємець; 10 – колишній військовослужбовець; 11 – безробітний; 12 – домогосподарка. Нумерація по вертикалі: 1 – шкала «Комунікабельність»; 2 – шкала «Рівень самооцінки»; 3 – шкала «Рівень самоконтролю»; 4 – шкала «Емоційна нестійкість»; 5 – шкала «Вразливість»

бар'єрів.

Показники за шкалою «Рівень самооцінки», які вказують на її високий рівень, переважають у працівників сільського господарства (27,3%), державних службовців (31,6%), працівників охорони здоров'я (30,6%). Вони зазвичай задоволені собою, виділяють у власному «Я» значну кількість позитивних характеристик, що допомагає підтримувати позитивне самостварення. Такі досліджувані здатні до адекватної оцінки себе та, незважаючи на наявність інвалідизуючого дефекту, демонструють достатній рівень самоповаги.

За шкалою «Емоційна нестійкість» високий рівень притаманний більшою мірою студентам (39,7%), пенсіонерам (43,5%), безробітним (44,7%), домогосподаркам (42,4%). Такі респонденти характеризуються нездатністю стримувати емоції, регулювати свої психічні стани. Вони схильні до імпульсивної поведінки, у них домінує негативний емоційний фон.

Показники за шкалою «Вразливість» переважають у студентів (51,6%), пенсіонерів (54,4%), колишніх військовослужбовців (44,3%), безробітних (49,4%), домогосподарок (46,3%). Їм притаманна особлива чутливість до оцінок оточуючих, зокрема до негативних відгуків на свою адресу. Такі респонденти важко переживають факт та наслідки інвалідизації, втрату працездатності та зниження соціального статусу. Їм важко змиритися зі змінами життя, що викликані вадою, необхідністю обмежувати свої потреби.

Представимо результати, які вказують на середній рівень прояву комплексу гандикапу (табл. 2).

За шкалою «Комунікабельність» середній рівень переважає у державних службовців (42%), працівників охорони здоров'я (41,5%), підприємців (38,3%). У таких респондентів відсутні бар'єри спілкування,

однак потреба у встановленні контактів у них виражена незначною мірою. Вони не страждають від самотності, не обмежують коло спілкування через переживання, які зумовлені наявністю інвалідизуючого дефекту.

Показники, отримані за шкалою «Рівень самооцінки», вказують, що її середній рівень спостерігається у працівників промисловості (48,6%), сільського господарства (48,3%), підприємців (53,8%). Такі опитані зазвичай мають адекватну самооцінку, не схильні до її завищення чи заниження, не впадають у крайнощі під час побудови свого психологічного портрета, виділяють у собі як позитивні, так і негативні характеристики.

Середній рівень прояву комплексу гандикапу за шкалою «Рівень самоконтролю» притаманний працівникам сільського господарства (60,6%) та освіти (61,6%). Вони демонструють достатню здатність до регуляції власної поведінки, не схильні до імпульсивних вчинків, однак характеризуються певною нестримністю емоцій.

За шкалою «Емоційна нестійкість» середній рівень виявлено у працівників сфери обслуговування (56,8%), державних службовців (55,6%), домогосподарок (60,6%). Їм достатньою мірою притаманна емоційна стабільність, здатність втамовувати свої імпульси. Такі досліджувані вільно виявляють свої емоції, не схильні до пригнічення власних потягів.

Показники за шкалою «Вразливість», які вказують на її середній рівень прояву, переважають у працівників промисловості (49,3%), сільського господарства (49,3%), сфери обслуговування (49,5%), підприємців (50,4%). Ці опитані характеризуються помірною сенситивністю, здатністю адекватно сприймати оцінки оточуючих, у тому числі і негативні. Вони не схильні до надмірних переживань щодо інвалідизації, не

Таблиця 2

Середній рівень прояву комплексу гандикапу (%)

Ш	Показники											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	36,4	32,7	34	42	34	41,5	34,5	21	38,3	30,8	35,4	37,3
2	48,6	48,3	47	39	39	38	39	35,6	53,8	37,2	41	42,8
3	46	60,6	48,2	58,4	61,6	47	41,6	30,8	57	55	26,6	55,3
4	51	50,8	56,8	55,6	54,3	53,7	52,7	47,2	46	44	55	60,6
5	49,3	49,3	49,5	45	42,5	45,6	37	36	50,4	37	39,3	44,3

Примітки: нумерація по горизонталі: 1 – працівник промисловості; 2 – працівник сільського господарства; 3 – працівник сфери обслуговування; 4 – державний службовець; 5 – працівник освіти; 6 – працівник охорони здоров'я; 7 – студент; 8 – пенсіонер; 9 – підприємець; 10 – колишній військовослужбовець; 11 – безробітний; 12 – домогосподарка. Нумерація по вертикалі: **1** – шкала «Комунікабельність»; **2** – шкала «Рівень самооцінки»; **3** – шкала «Рівень самоконтролю»; **4** – шкала «Емоційна нестійкість»; **5** – шкала «Вразливість»

зосереджуються на негативних подіях, які з ними через це трапляються.

Результати дослідження, які вказують на низький рівень прояву комплексу гандикапу, представлені у табл. 3.

За шкалою «Комунікабельність» низький рівень притаманний студентам (30,2%), пенсіонерам (32,7%), підприємцям (31,5%), колишнім військовослужбовцям (41,6%), безробітним (39,2%). У таких респондентів зазвичай нереалізована потреба в спілкуванні через наявність комплексів щодо інвалідизуючого дефекту. Вони відчувають власну неповноцінність та вважають себе гіршими від здорових людей. На них значною мірою впливають стереотипи щодо сприйняття інвалідів, вони сприймають себе у відповідності зі стигмами, що накладаються соціумом на інвалідизовану людину.

Показники за шкалою «Рівень самооцінки», які вказують на її низький рівень, переважають у студентів (44,6%), пенсіонерів (49,7%), колишніх військовослужбовців (51,3%), безробітних (49,5%), домогосподарок (46,4%). Цим досліджуваним притаманна недостатня самоповага та низька самооцінка, нездатність адекватно оцінити себе, відкрити свої сильні сторони та позитивні якості.

Низький рівень за шкалою «Рівень самоконтролю» притаманний пенсіонерам (25,7%) та безробітним (28,7%), яким важко стримувати свої імпульси. Вони характеризуються схильністю до необдуманих дій, їм важко контролювати власні потяги та емоції.

За шкалою «Емоційна нестійкість» низький рівень прояву комплексу гандикапу переважає у працівників промисловості (35,7%), сільського господарства (33,5%), сфери обслуговування (31,4%), державних службовців (34,8%), підприємців (34,7%). Такі респонденти мають стабільний емоційний фон, у них превалюють стеничні емоції та позитивні емоційні стани. Їм не властивий стан депресії та фрустрації, оскільки вони

не сприймають наявність інвалідизуючого дефекту як невиправну трагедію, високо оцінюють свої здібності та можливості.

Низькі показники прояву комплексу гандикапу за шкалою «Вразливість» притаманні більшою мірою працівникам сільського господарства (23,3%), державним службовцям (26,4%), працівникам освіти (24,7%). Цим опитантам властива незначна сенситивність до зовнішніх впливів, нечутливість до критики на свою адресу. Вони не акцентують увагу на власній інвалідизуючій ваді, зосереджуються на своїх позитивних якостях, сприймають себе як особистість, нічим не гіршу за здорову людину.

Висновки

Узагальнюючи результати дослідження, маємо підстави стверджувати, що загалом комплекс гандикапу не виявлено лише у 26 відсотків досліджуваних, у 45 відсотків опитаних виявлено середній рівень сформованості комплексу гандикапу, а 29 відсотків інвалідизованих мають яскраво виражене таке психологічне новоутворення.

Аналізуючи прояви комплексу гандикапу залежно від професійної спрямованості респондентів, було виявлено, що найбільшою мірою він притаманний пенсіонерам, безробітним, колишнім військовослужбовцям та домогосподаркам, тоді як решта респондентів зберігають упевненість у собі та достатню самоповагу. Саме ці категорії інвалідизованих найбільше уражені психологічними наслідками інвалідизації, які виявляються у комплексі гандикапу. Це пов'язано з їх відносно більшою соціальною ізоляцією, нездатністю знайти іншу сферу діяльності для самореалізації.

Перспективними напрямками наукових розвідок у царині психології інвалідності ми вбачаємо розробку та апробацію дієвих психокорекційних програм подолання комплексу гандикапу у людей, які мають інвалідність.

Таблиця 3

Низький рівень прояву комплексу гандикапу (%)

Ш	Показники											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	27,3	28,7	18,3	14,7	19,4	17,2	30,2	32,7	31,5	41,6	39,2	30,4
2	27,7	24,4	31,3	29,5	34,6	32,4	44,6	49,7	26,6	51,3	49,5	46,4
3	17,5	19,7	16,4	22,3	17,8	21,7	18,7	25,7	17,7	15,4	28,7	22,3
4	35,7	33,5	31,4	34,8	29,3	28,7	24,6	20,2	34,7	25,7	17,5	15,7
5	21,2	23,3	19,7	26,4	24,7	21,2	11,3	9,7	19,4	18,7	11,3	9,4

Примітки: нумерація по горизонталі: 1 – працівник промисловості; 2 – працівник сільського господарства; 3 – працівник сфери обслуговування; 4 – державний службовець; 5 – працівник освіти; 6 – працівник охорони здоров'я; 7 – студент; 8 – пенсіонер; 9 – підприємець; 10 – колишній військовослужбовець; 11 – безробітний; 12 – домогосподарка. Нумерація по вертикалі: 1 – шкала «Комунікабельність»; 2 – шкала «Рівень самооцінки»; 3 – шкала «Рівень самоконтролю»; 4 – шкала «Емоційна нестійкість»; 5 – шкала «Вразливість»

ЛІТЕРАТУРА:

1. Статистичні дані з інвалідності. Державна служба статистики України. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/statistichni_dani_z_invalidnosti. (дата звернення: 05.01.2020).
2. Raymond Corsini, Alan Auerbach "Concise Encyclopedia of Psychology", 2nd ed., 1996. 1876 p.
3. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии / сост., авт. вступит. ст. и библиогр. Т.М. Лифанова: авт. комент. М.А. Степанова. Москва : Просвещение, 1995. С. 71–77.
4. Психология инвалидности : хрестоматия / сост. О.В. Краснова. Москва : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2011. 352 с. (Серия «Библиотека психолога»).
5. Ставицький О.О. Опитувальник комплексу гандикапу. *Проблеми та перспективи розвитку вищої школи та економіки в XXI сторіччі, присвяченої 90-річчю від дня народження С.Я. Дем'янчука* : зб. тез доп. міжнар. наук-практ. конф., м. Рівне, 22–23 жовт. 2015 р. Рівне, 2015. С. 113–116.

REFERENCES:

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Statystichni dani z invalidnosti (2019). [State Statistics Service of Ukraine. Disability statistics (2019)]. Retrieved from: https://dostup.pravda.com.ua/request/statistichni_dani_z_invalidnosti. (data zvernennia: 05.01.2020).
2. Raymond Corsini and Alan Auerbach (1996). *Concise Encyclopedia of Psychology*. 1876 p.
3. Vygotskiy L.S. (1995). Problemy defektologii [Problems of defectology] / sost., avt. vstupil. st. i bibliogr. T.M. Lifanova: avt. koment. M.A. Stepanova. Moskva: Prosveshcheniye. S. 71–77 [in Russian].
4. Psihologiya invalidnosti : hrestomatiya (2011). [*Psychology of disability: a textbook*] / sost. O.V. Krasnova. Moskva : MPSU; Voronezh: MODEC, 352 p. (Seriya "Biblioteka psihologa").
5. Stavytskyi O.O. (2015). Opytvalnyk kompleksu handykapu. [Handicap Complex Questionnaire]. *Problemy ta perspektyvy rozvytku vyshchoi shkoly ta ekonomiky v XXI storichchi, prysviachenoї 90-richchiiu vid dnia narodzhennia S.Ia. Demianchuka* : zb. tez dop. mizhnar. nauk-prakt. konf., m. Rivne, 22–23 zhovt. 2015 r. Rivne. S. 113–116 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.
The article was received 17 January 2020.

УДК 159.923.38

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-10>

ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПІАНІСТІВ

Щербак Тетяна Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

shcherbak.tetiana1325@gmail.com

orcid.org/0000-0002-7701-9450

Пухно Світлана Валеріївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

svetlanapuhno@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0657-442x

Метою є теоретичне вивчення та емпіричне дослідження здібності піаністів.

Методи. Дослідження проводилося на базі Сумського вищого училища мистецтв і культури ім. Д.С. Бортнянського. Основним дослідженням було охоплено 30 студентів спеціальності «Музичне мистецтво» спеціалізації «Фортепіано». З метою емпіричного дослідження здібностей піаністів нами були використані методики діагностики музичних здібностей (музичного слуху, музично-ритмічного відчуття, музичної пам'яті, музичного мислення) Ю.А. Цагареллі.

Результати. За результатами емпіричного дослідження можемо констатувати, що у вибірці більшій половині досліджуваних характерний рівень розвитку мелодійного слуху – вище середнього, отже, ці піаністи здатні до вирізнення змін у творі, адекватно сприймати ладову окраску мелодії. Більшість піаністів- респондентів характеризується середнім рівнем розвиненості гармонійного слуху, тому можуть мати певні труднощі у визначенні зміни гармонійних функцій ладу. У межах дослідження звуковисотного слуху у піаністів було оцінено здатність до визначення заданої висоти звуку та виділено його різновиди: абсолютний активний, абсолютний пасивний, абсолютний синестезичний, псевдоабсолютний. З'ясовано, що серед досліджуваних піаністів найбільшу групу утворюють ті, у яких розвинений абсолютний пасивний та абсолютний синестезичний звуковисотний слух. У рамках вивчення музично-ритмічного відчуття досліджено здібність до правильного сприйняття і відтворення часу у музиці. Відчуття темпу та метру у більшості респондентів розвинені на рівні вище середнього, тоді як відчуття ритму середньо розвинене, тому досліджувані можуть мати ускладнення в адекватному відтворенні ритмічного малюнку. Дослідження музичної пам'яті дало змогу визначити перевагу в опитуваних піаністів слухової музичної пам'яті, тому у них виражена здібність до збереження в свідомості образів прослуханої музики та миттєвого відтворення їх. Музичне мислення більшості досліджених піаністів носить характер репродуктивного, отже, вони добре відтворюють мелодійні, гармонійні, темброві і ритмічні зв'язки у музичних творах.

Висновки. У межах емпіричного дослідження музичних здібностей піаністів констатовано середній рівень розвиненості гармонійного слуху та відчуття ритму, отже, вбачається потреба в розвитку здібності визначати зміну гармонійних функцій ладу та сприйняття ритмічного малюнку. Перевага у респондентів репродуктивного мислення вказує на необхідність розвитку творчого музичного мислення, що сприятиме створенню мелодійних, гармонійних і ритмічних зв'язків усередині музичного твору.

Ключові слова: музичний слух, ритм, відчуття темпу, метр, здібності, музична пам'ять, музичне мислення.

THE RESEARCH OF MUSICAL ABILITIES OF PIANISTS

Shcherbak Tetiana Ivanivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor of the Department of Psychology

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

shcherbak.tetiana1325@gmail.com

orcid.org/0000-0002-7701-9450

Pukhno Svitlana Valeriivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Assistant professor of the Department of Psychology

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

svetlanapuhno@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0657-442x

Purpose. The purpose of the paper is the theoretical and empirical research of the pianists' musical abilities. **Methods.** The research has been conducted on the basis of Sumy Higher School of Arts and Culture named after D.S. Bortniansky. The main study involved 30 students of the specialty "Musical Arts" of the specialty "Piano". For the purpose of empirical research of the musical abilities of pianists, we have used the following psychodiagnostic methods: (musical hearing, musical-rhythmic sensation, musical memory, musical thinking) by Yu.A. Tzagarelli.

Results. According to the results of empirical research, it can be stated that in the sample more than half of the studied people have an above average level of development of melodic hearing, so these pianists are able to distinguish changes in the work and adequately perceive the harmonious coloration of the melody. The overwhelming majority of the pianists of the respondents are characterized by an average level of development of harmonious hearing, so they may have some difficulties in certain changes in the harmonic functions of the tonal. Within the study of high-pitched sound of pianists the ability to determine a given pitch has been evaluated and its varieties were distinguished: absolute active, absolute passive, absolute synesthetic, pseudo-absolute. It has been found that among the studied pianists, the largest group is formed by those, who have developed absolute passive and absolute synaesthetic high-pitched sound hearing. The ability to perceive correctly and reproduce time in music has been studied in the research of music-rhythmic sensation. Most of the subjects have a sense of pace and meter developed above average, while the sense of rhythm is average. Thus, the respondents can have complications in adequate reproduction of the rhythmic pattern. The study of music memory has identified the preference for the pianists of auditory music memory, so they have the ability to preserve the images of listening music and instantly play them. The musical thinking of most of the pianists is reproductive, so they play melodic, harmonious, timbre and rhythmic connections in the music.

Conclusions. An average level of development of harmonious hearing and a sense of rhythm has been established in an empirical study of the pianists' musical abilities. Therefore, there is a need to develop the ability to detect changes in the harmonic functions of the mode and the perception of rhythmic pattern. Respondents' preference for reproductive thinking indicates the need to develop creative musical thinking, that will help create melody, harmonic and rhythmic connections within the music.

Key words: *musical hearing, rhythm, sense of tempo, meter, abilities, musical memory, musical thinking.*

Вступ

Індивідуально-психологічні особливості музикантів постають основним компонентом комплексу професійно важливих якостей майбутніх музикантів, а врахування їхніх особливостей сприяє ефективній музично-виконавській діяльності. Зважаючи на виражену чутливість, тривожність, невпевненість у собі та емоційність музикантів, що сприяють надмірній напрузі, вигоранню та деформації особистості, музиканти потребують врахування їхніх індивідуально-психологічних особливостей як психологічного чинника їхньої професійної діяльності в процесі підготовки, навчання та концертної діяльності. Успіх у музичній діяльності і легкість оволодіння нею забезпечують здібності, що також є індивідуально-психологічними особливостями особистості. Тому видається необхідним цілеспрямоване використання комплексу методів роботи, що відповідають індивідуально-психологічним особливостям музикантів. Це сприятиме свідомому підходу до вибору музичного репертуару, вдосконаленню виконавської майстерності музикантів та визначатиме стратегію формування виконавських навичок.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Презентація ідеальної моделі музичного твору у ході виконання заломлюється через психічний конструкт особистості музиканта, одне з головних місць у якому належить здібностям. Індивідуальні особливості людей яскраво виявляються в їхній діяльності: продуктивності, використанні оригінальних, новаторських прийомів та ін. За цими особливостями діяльності особистості можна виносити судження про її здібності (Güsewell, Ruch, 2013).

Здібності – індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують успіх у діяльності і легкість оволодіння нею. Спеціальні ж музичні здібності – це система індивідуально-психологічних властивостей особистості, що зумовлюють сприйняття, виконання, створення музичних творів, навчання у сфері музики; вони є підґрунтям успішності у музичній діяльності (Теплов, 2003). Здібності є підґрунтям якості виконання музичного твору, успішності музичної діяльності та рівня творчих досягнень (Coffman, Adamek, 2001).

Своєрідний комплекс індивідуально-психологічних особливостей, необхідних для

музичної діяльності, називають музикальністю. З психологічного боку музикальність містить не тільки музичні, а й особистісні властивості. Саме емоційний компонент дає змогу сприймати естетику музики як виду мистецтва і засобу передачі емоційної інформації. Серед цих двох аспектів музикальності провідне місце, за твердженням Б.М. Теплова, належить емоційному, оскільки емоційна реакція на музику вже вказує на музикальність, а слуховий аспект може бути і незалежним від музикальності. Однак коли музикант емоційно реагує на музику, але не може помітити ритмічних змін, фальшу у грі, то його емоції відображають лише загальні, приблизні нариси змісту твору, отже, про наявність музикальності не йдеться. Так само сприйняття музичної тканини, комплексу її тонкощів (коли переживання музики є емоційним переживанням музичних образів та їх значення) не можна ототожнювати з емоціями, що виникають під час слухання музики, її відтворення чи написання (Теплов, 2003).

У структурі музикальності виділяють два аспекти: слуховий та емоційний. Слуховий відповідає за диференційоване розрізнення музики, емоційний – забезпечує переживання змісту і значення музичного твору (Надилова, 2008). Основними музичними здібностями постають: 1) відчуття ладу (або музичний слух) – здатність емоційно розрізняти ладові функції звуків мелодії, що забезпечує розуміння смислу музикальних інтонацій, інтервалів, співзвуч; 2) відчуття музичного ритму – забезпечує сприйняття виразності часового, ритмічного розвитку в музиці; 3) здатність до слухового уявлення – слуховий компонент музичного слуху (Теплов, 2003). Їх дослідженню і присвячено основну частину роботи.

Д.С. Надилова визначила основні складники структури музичних здібностей: 1) загальні музичні здібності (особливості емоційної сфери, мислення та уяви); 2) основні музичні здібності як центр музикальності (відчуття ладу, відчуття ритму, емоційний відгук на музику); 3) виконавські здібності (артистичність, віртуозність) (Надилова, 2008: 21).

Особливу увагу звернемо на ядро музикальності – основні музичні здібності, зокрема почуття ладу і почуття ритму, що разом дають емоційний відгук на музику. Емоційний відгук часто розглядають як одну з форм загальної емпатії – властивості особистості емоційно відгукуватися на переживання іншого. Об'єктом можуть виступати образи, створені засобами мистецтва, які постають зашифрованими, закодованими з почуттями та переживан-

нями їх творця. Тому основні закономірності, що виявляються в емпатії, зберігаються і у разі сприйняття музичних творів. Основними механізмами емпатії є ідентифікація та емоційне зараження. Рухово-моторна активність як неусвідомлена імітація виявляється і під час музичного сприйняття, хоча і набуває специфічних форм.

Б.М. Теплов відзначав, що сприйняття музики є слухоруховим процесом. Звуко-частотні і ритмічні рухи відображаються у відповідних рухах голосового апарату і великих м'язів людини. Отже, рухові реакції, що супроводжують сприйняття музики, виконують функцію уподібнення властивостям сприйманого об'єкта. У музичному сприйнятті імітуються різні музичні інтонації, внутрішнє відтворення яких у психіці призводить до відтворення відповідних естетичних емоцій. Інтонації одночасно є і механізмом вираження емоцій в музиці, і механізмом зараження ними слухачів. Музична інтонація опосередковано містить у собі життєві прояви різних емоцій. Сприйняття та переживання музики неусвідомлено супроводжується підлаштованими рухами, котрі часто упредметнюються у рухових ідеомоторних відчуттях (Теплов, 2003: 63).

Виходячи із зазначеного, можемо стверджувати, що інструментальне, зокрема фортепіанне, виконання створює підґрунтя для розвитку і функціонування ладового і музично-ритмічного відчуття. Отже, необхідно звернути увагу на відчуття ладу або музичний слух.

Перш ніж визначити сутність поняття «музичний слух», звернемо увагу на необхідність розрізняти музичний та фізіологічний слух (здатність чути). Так, зв'язок музичного слуху із фізіологічним не тісний, що дає змогу констатувати той факт, що люди із повною відсутністю фізіологічного слуху можуть мати музичний слух (наприклад, Л. Бетховен).

Поняття «музичний слух» тлумачиться по-різному, однак найчастіше розуміється як здатність чути та розрізняти музичні звуки, зокрема їх якісні характеристики (висота, гучність, окраска і тривалість), а також переживати та розуміти зміст музичного твору (Надилова, 2008). Інші ж тлумачення стосуються ототожнення музичного слуху із відчуттям ладу.

У класифікації музичного слуху вирізняють перцептивний та інтонаційний слух. Сутність перцептивного слуху полягає в розпізнаванні структури музичного твору. У межах перцептивного слуху виділяють: звуковисотний, мелодійний, гармонійний, темброво-динамічний, поліфонічний,

фактурний, інтервальний слух (Теплов, 2003).

1). Звуковисотний слух посідає провідне місце, проявляється найбільш яскраво, тому часто ступінь розвитку звуковисотного слуху сприймають за наявність і розвиток слуху взагалі, що є неправильним твердженням.

2). Мелодійний слух відповідає за сприйняття і розуміння музичних інтонацій, фраз, мотивів і забезпечує цілісне сприйняття мелодії твору. Він є основою музичного розвитку, на яку спираються всі інші елементи музичності.

3). Гармонійний слух ґрунтується на ладовому відчутті і є високою мірою вираження музично-слухового розвитку і його формування. Виникає на основі взаємодії ладо-тонального і звуковисотного слуху, дозволяючи музиканту чути гармонічні «вертикалі» музичного твору і осмислювати їх складники, тобто кожен звук окремо та функції таких акордів.

4). Тембро-динамічний слух є поєднанням двох видів слуху – тембрального, який дає змогу розпізнавати і чути тембри, тобто «забарвлення» звуку, і динамічного, який показує зміни сили звуку. Між ними наявний тісний взаємозв'язок, адже тембр цілком залежить від сили звуку.

5). Поліфонічний слух постає комплексним синтетичним проявом музичного слуху, що містить елементи мелодійного, гармонійного і тембродинамічного слуху музиканта.

6). Фактурний слух дає змогу виокремлювати шари фактури, тобто оформлення багатоголосної музики, які містять як вертикалі, так і горизонталі.

7). Інтервальний слух дає змогу розрізняти і чути інтервали, тобто співвідношення двох звуків. Цей вид слуху формується і розвивається в процесі навчання гри на інструменті.

За іншими класифікаціями, зокрема Д.С. Надирової, в межах музичного слуху виділяють два його різновиди: абсолютний та відносний слух. Абсолютний слух постає як здібність розпізнавати і відтворювати абсолютну висоту звуків, не порівнюючи їх з іншими (як тими, що безпосередньо звучать, так і тими, що зберігаються у пам'яті). На противагу йому постає відносний слух, який ґрунтується на визначенні висоти звуків стосовно відомих звуків. Розподіл музичного слуху на ці види характеризує не їх якісні властивості, а особливості функціонування (Надирова, 2008).

2. Методологія та методи

Діагностика музичних здібностей тісно пов'язана із задачами професійного відбору

та індивідуалізації навчання, отже, це одна з найактуальніших проблем у музичній психології та педагогіці. Це питання є складним з огляду на специфіку музичної діяльності, відсутність тотожності між творчими здібностями та перцептивними даними. Виходячи із зазначеного, музичні феномени складно представити у вигляді формалізованих емпіричних даних. У дослідженні музичних феноменів їх опис носить якісний характер, натомість кількісний та математичний аналіз практично неможливий (Сулейманов, 2003; Таллібуліна, 2011).

Дослідження проводилося на базі Сумського вищого училища мистецтв і культури ім. Д.С. Бортнянського. Основним дослідженням було охоплено 30 студентів спеціальності «Музичне мистецтво» спеціалізації «Фортепіано». З метою емпіричного дослідження здібностей піаністів нами були використані методики діагностики музичних здібностей (музичного слуху, музично-ритмічного відчуття, музичної пам'яті, музичного мислення) Ю.А. Цагареллі (Цагареллі, 2008).

3. Результати та дискусії

Теоретично досліджуючи види музичних здібностей, виявили, що музичний слух поділяється на: мелодійний, гармонійний, звуковисотний (абсолютний активний, абсолютний пасивний, абсолютний синестезичний та псевдоабсолютний). У ході дослідження було проведено три методики на визначення рівня розвитку кожного із зазначених видів слуху. Результати внесено до таблиць (табл. 1–2).

Таблиця 1
Рівні розвитку мелодійного слуху у піаністів

Рівень розвитку мелодійного слуху	n	%
Високий	9	30,00%
Вище середнього	14	47,00%
Середній	7	23,00%
Нижче середнього	–	–
Низький	–	–

Показники обох видів слуху виявились у рамках середнього рівня розвитку і вище, що свідчить про гарний загальний рівень розвитку слуху в опитуваних. Високий рівень розвитку мелодійного слуху виявили у 30% опитуваних, а гармонійного – у 23%. Вище середнього рівня розвитку мелодійного слуху проявився у 47% респондентів, а гармонійного – у 10%. Показники середнього рівня розвитку мелодійного слуху виявились у 23% піаністів, а гармонійного слуху – у 44%. Тобто мелодійний слух

у більшості досліджуваних музикантів виявився краще розвинутий, ніж гармонійний. Тому ці піаністи здатні до вирізнення змін у творі, адекватно сприймати ладову окраску мелодії та разом з тим можуть мати певні труднощі у визначенні зміни гармонійних функцій ладу.

Таблиця 2
Рівні розвитку гармонійного слуху у піаністів

Рівень розвитку гармонійного слуху	n	%
Високий	7	23,00%
Вище середнього	10	33,00%
Середній	13	44,00%
Нижче середнього	–	–
Низький	–	–

Оскільки кожному музиканту притаманний власний звуковисотний слух (здатність до визначення заданої висоти звуку), тому проведено діагностичне дослідження на визначення виду звуковисотного слуху. Згідно з отриманими даними, серед 30 опитаних піаністів переважають музиканти з абсолютним пасивним слухом (37%) та абсолютним синестезичним слухом (33%), тоді як відсоток респондентів з абсолютним активним слухом становить 13%, а з псевдоабсолютним – 17% (табл. 3).

Таблиця 3
Вид звуковисотного слуху у піаністів

Вид звуковисотного слуху	n	%
Абсолютний активний	4	13,00%
Абсолютний пасивний	11	37,00%
Абсолютний синестезичний	10	33,00%
Псевдоабсолютний	5	17,00%

Розглянемо результати **дослідження музично-ритмічного відчуття**, а саме відчуття ритму, метру і темпу. Результати подано у таблиці (див. табл. 4).

Аналізуючи отримані дані, виявили, що 40% піаністів мають середній рівень розвитку відчуття ритму, 23% – вище середнього, 20% – нижче середнього і 17% –

Таблиця 4
Рівні розвитку ритму, метру та темпу у музикантів

Рівень розвитку	n	%
<i>відчуття ритму</i>		
Високий	5	17,00%
Вище середнього	7	23,00%
Середній	12	40,00%
Нижче середнього	6	20,00%
Низький	–	–
<i>відчуття метру</i>		
Високий	8	26,00%
Вище середнього	11	37,00%
Середній	9	30,00%
Нижче середнього	2	7,00%
Низький	–	–
<i>відчуття темпу</i>		
Високий	7	23,00%
Вище середнього	11	37,00%
Середній	10	33,00%
Нижче середнього	2	7,00%
Низький	–	–

високий рівень. За отриманими результатами діагностики рівня розвитку відчуття метру було встановлено, що у 37% опитуваних піаністів рівень розвитку досягає вище середнього, 30% – середнього, 26% – високого і 7% – нижче середнього. На основі отриманих даних про рівень розвитку відчуття темпу виявили, що показники 37% респондентів досягають рівня вище середнього, 33% – середнього, 23% – високого і 7% – нижче середнього. Виходячи з показників музично-ритмічного відчуття, можемо стверджувати, що досліджувані можуть мати ускладнення в адекватному відтворенні ритмічного малюнку.

Отже, виходячи з отриманих результатів, можемо констатувати, що показники музично-ритмічних відчуттів дещо гірші за показники рівня розвитку різних видів слуху. У темпо-ритмових відчуттях показники коливаються вже від рівня нижче середнього і до високого.

Таблиця 5
Різновиди музичної пам'яті у піаністів

Загальна кількість опитуваних, n	Кількість опитуваних із переважаючою логічною музичною пам'яттю, %	Кількість опитуваних із переважаючою зоровою музичною пам'яттю, %	Кількість опитуваних із переважаючою тактильно-моторною музичною пам'яттю, %	Кількість опитуваних із переважаючою слуховою музичною пам'яттю, %
30	10%	27%	20%	43%

Таблиця 6

Типи музичного мислення піаністів

Загальна кількість опитуваних піаністів, n	Кількість опитуваних з переважаючим репродуктивним музичним мисленням, %	Кількість опитуваних з переважаючим творчим музичним мисленням, %
30	63%	37%

Перейдемо до аналізу отриманих даних щодо **музичної пам'яті**. Музична пам'ять – це здатність зберігати і відтворювати людиною музичні твори або музичні фрагменти. Як і звичайна пам'ять, музична має також свої компоненти і розподіл на види: логічна музична пам'ять, зорова, тактильно-моторна і слухова. За допомогою чотирьох методик було досліджено види пам'яті у 30 опитуваних піаністів. Результати дослідження представлені у таблиці 5.

У ході діагностики видів музичної пам'яті з'ясували, що більшості респондентів притаманна слухова пам'ять (43%), тобто піаністи краще запам'ятовують фрагмент музичного твору, попередньо прослухавши його. 27% піаністів володіють зоровою пам'яттю, що означає, що нотний текст їм краще запам'ятовується, коли вони його гарно вивчають очима, а потім відтворення відбувається шляхом «зчитування» нот з уявного нотного тексту, який «постає» у вигляді уявної фотографії. Тактильно-моторна пам'ять притаманна 20% респондентів, тобто запам'ятовування пов'язане з одночасним слуханням і відтворенням пальцями на площині. Отже, у досліджуваних виражена здібність до збереження в свідомості образів прослуханої музики та миттєвого відтворення їх.

Проаналізуємо результати **діагностики музичного мислення**. Досліджуючи літературні джерела, стало відомо, що

виокремлюються 2 типи музичного мислення: репродуктивне та творче. Завдяки двом методикам вдалося визначити вид музичного мислення у досліджуваних піаністів. Результати діагностування представлені у таблиці 6.

Під час діагностики видів музичного мислення отримали такі результати: 63% опитуваних піаністів володіють репродуктивним типом мислення, тобто здатні охарактеризувати прослуханий музичний твір; і 37% досліджуваних притаманне творче музичне мислення, тобто вони можуть не лише охарактеризувати почутий музичний твір, а ще й самі його створити (шляхом імпровізації). Отже, більшість досліджених піаністів добре відтворюють мелодійні, гармонійні, темброві і ритмічні зв'язки у музичних творах.

Висновки

У межах емпіричного дослідження музичних здібностей піаністів констатовано середній рівень розвиненості гармонійного слуху та відчуття ритму, тому у подальших дослідженнях видається потреба в розвитку здібності визначати зміну гармонійних функцій ладу та сприйняття ритмічного малюнку. Перевага у респондентів репродуктивного мислення вказує на необхідність розвитку творчого музичного мислення, що сприятиме створенню мелодійних, гармонійних і ритмічних зв'язків усередині музичного твору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. Санкт-Петербург : Наука, 2003. 384 с.
2. Сулейманов Р.Ф. Психологическая диагностика и развитие музыкального слуха. Казань : Изд-во «Татлитмат» Института экономики, управления и права, 2003. 97 с.
3. Надырова Д.С. Музыкальное развитие в процессе фортепианного обучения. Казань : Изд-во ТГГПУ, 2008. 95 с.
4. Таллибулина М.Т. Музыкальная одаренность: модель структуры, методы выявления и развития. Пермь, 2011. 279 с.
5. Цагарелли Ю.А. Психология музыкально-исполнительской деятельности. Санкт-Петербург : Композитор-Санкт-Петербург, 2008. 368 с.
6. Coffman D.D. & Adamek M. Perceived social support of New Horizons Band participants, Contributions to Music Education, 2001. Vol. 28. No. 1, pp. 27– 40.
7. Güsewell A. & Ruch W. Are musicians particularly sensitive to beauty and goodness? *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 2013. No 8(1), pp. 96–103.

REFERENCES:

1. Teplov, B.M. (2003). Psihologiya muzyikalnyih sposobnostey. [Psychology of Musical Abilities]. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
2. Suleymanov, R.F. (2003). Psihologicheskaya diagnostika i razvitie muzyikalnogo sluha. [Psychological diagnosis and development of musical hearing]. Kazan: Izd-vo "Taglimat" Instituta ekonomiki, upravleniya i prava [in Russian].

3. Nadyirova, D.S. (2008). Muzyikalnoe razvitie v protsesse fortepiannogo obucheniya. [Musical development in the process of piano learning]. Kazan: Izd-vo TGGPU [in Russian].
4. Tallibulina, M.T. (2011). Muzyikalnaya odarennost: model strukturyi, metodyi vyiyavleniya i razvitiya. [Musical talent: a model of structure, methods of identification and development]. Perm [in Russian].
5. Tsagarelli, Yu.A. (2008). Psihologiya muzyikalno-ispolnitelskoy deyatelnosti. [Psychology of musical performing activities]. Sankt-Peterburg: Kompozitor-Sankt-Peterburg [in Russian].
6. Coffman, D.D. & Adamek, M. (2001). Perceived social support of New Horizons Band participants, Contributions to Music Education, Vol. 28. No. 1, pp. 27–40.
7. Güsewell, A. & Ruch, W. (2013). Are musicians particularly sensitive to beauty and goodness? Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 8(1), 96–103.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2020.
The article was received 16 January 2020.

СЕКЦІЯ 2. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.953.5

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-11>**МЕТАКОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ****Балашов Едуард Михайлович,**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
*Національний університет «Острозька академія»*eduard.balashov@oa.edu.ua
ORCID: 0000-0002-6486-0494
SCOPUS ID: 56705096900

Мета. У статті розглянуто теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей метакогнітивних процесів у навчальній діяльності студентів. На основі теоретичного аналізу підкреслено актуальність вивчення метакогнітивних процесів, необхідних для успішної навчальної діяльності. Для ефективного навчання від студентів вимагається здатність осмислювати й контролювати свою навчальну діяльність, тобто здійснювати її саморегуляцію. У зв'язку з цим, окрім власної когнітивної діяльності, студент повинен уміти здійснювати й метакогнітивну, адже саме раціональна комбінація цих стратегій зможе забезпечити ефективність та успішність навчальної діяльності. Основною метою дослідження було виокремлення психологічних особливостей метакогнітивних процесів у навчальній діяльності студентів і визначення їх впливу на успішність навчальної діяльності студентів.

Методи. У роботі ми використали теоретичні, емпіричні та математично-статистичні методи обробки емпіричних даних.

Результати. Емпірично визначено середній показник успішності студентів, рівень розвитку їхніх метакогнітивних процесів, охарактеризовано ступінь впливу метакогнітивних процесів на навчальну діяльність студентів і визначено кореляцію між рівнями розвитку метакогнітивних процесів у студентів і рівнями успішності їхньої навчальної успішності.

Емпіричне дослідження за допомогою попередньо визначеного методичного інструментарію показало, що середній рівень розвитку метакогнітивних процесів студентів прямо корелює з високим рівнем їхньої успішності, так підтвердивши гіпотезу дослідження. Кореляційний зв'язок між низьким рівнем розвитку метакогнітивних процесів студентів і високим рівнем успішності є статистично значимим оберненим. Кореляція між високим рівнем розвитку метакогнітивних процесів і високим рівнем навчальної успішності є також статистично значимою оберненою.

Висновки. Теоретичний аналіз та емпіричне дослідження вказує на необхідність подальших детальних досліджень розвитку компонентів психологічної саморегуляції навчальної діяльності студентів у процесі метакогнітивного моніторингу, а також метакогнітивних процесів і рефлексії як основних регулятивних механізмів навчальної діяльності студентів.

Ключові слова: *метакогнітивні процеси, навчальна діяльність, успішність, студент.*

METACOGNITIVE PROCESSES IN LEARNING ACTIVITY OF STUDENTS**Balashov Eduard Mykhailovych,**Candidate of Science in Psychology,
Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy
*National University of Ostroh Academy*eduard.balashov@oa.edu.ua
ORCID: 0000-0002-6486-0494
SCOPUS ID: 56705096900

Purpose. The theoretical approaches to the study of psychological features of the learning the metacognitive processes in student learning activity have been studied in the article. Based on theoretical analysis, the topicality of studying the metacognitive processes needed for successful learning activities, and necessity to control own intellectual activity has been emphasized. For efficient learning of students, it is required from them to have an ability to analyze and control own learning activity by self-regulation. Therefore, a student must be able to execute metacognitive activity for ensuring efficient learning as the rational combination of these strategies can ensure efficiency and success of learning activity. The main purpose of our research was to determine

psychological characteristics of metacognitive processes in learning activity of students and their impact on academic success of students.

Methods. Theoretical, empirical, mathematical and statistical methods of data processing have been used in the research.

Results. An average level indicator of student academic success been empirically evaluated. The level of impact of the metacognitive processes on learning activity of students, and the correlations between the levels of the metacognitive processes development of the students and the levels of their academic achievements have been characterized. Empirical research with the use of appropriate methodological instruments proved that the average level of development of metacognitive processes directly correlates with the high level of their success, thus confirming the hypothesis of our research.

Correlation between the low level of development of student metacognitive processes and the high level of success is inversely statistically significant. Correlation between the high level of development of student metacognitive processes and the high level of success is also inversely statistically significant.

Conclusions. Theoretical analysis and empirical research emphasizes the necessity of further particular researching the components of psychological self-regulation of student learning activity in the process of metacognitive monitoring, and metacognitive processes and reflexivity as the most important mechanisms of the student learning activity.

Key words: *metacognitive processes, learning activity, academic achievement, student.*

Вступ

Сучасні тенденції розвитку метакогнітивізму характеризуються підвищенням актуальності дослідження цього феномена у сфері вищого шкільництва, стають дедалі пріоритетнішими в педагогічній, когнітивній, віковій психології та інших наукових напрямках. Вагоме значення сфери освіти в когнітивізмі та метакогнітивізмі пояснюється тим, що процеси, які досліджуються, широко представлені саме в навчальній діяльності, впливають на її успішність та ефективність.

Неабияке наукове зацікавлення виявляється у вітчизняній психологічній науці до вивчення механізмів і стратегій саморегуляції особистості, особливо це наявне в теоретичному дослідженні саморегульованої навчальної діяльності. Велика увага надається визначенню основних компонентів саморегульованого навчання, таких як адекватне визначення навчальних цілей, створення алгоритму діяльності, аналіз і корекція результатів, усвідомлення важливості саморегульованого навчання тощо.

Останнім часом дослідження метакогнітивних процесів стосується всіх сфер шкільництва: від початкової школи й до університетів. Пріоритетність вивчення цієї сфери можна пояснити надзвичайно важливим значенням цих процесів для успішності навчальної діяльності студентів. Кількість теоретичних та емпіричних досліджень послідовно зростає (Карпов, 2004; Пошехонова і Карпов, 2014), і збільшення цієї кількості можна пов'язати з підвищенням рівня їх прикладного використання (наприклад, у процесі коучингу – самомоніторинг, рефлексія щодо успішного пізнавального досвіду, самосвідомість тощо). У навчальному процесі використовуються специфічні метакогнітивні технології для підвищення рівня ефективності навчальної діяльності

студентів, а також різноманітні механізми і стратегії особистісного розвитку студентів, такі як самомоніторинг, когнітивна реструктуризація, рефлексія щодо позитивного й негативного метакогнітивного досвіду, ментальна репрезентація, ідентифікація когнітивних обмежень і перешкод тощо (Балашов, 2019).

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Вивчення метакогнітивних процесів також є важливим з огляду на їх безпосередній вплив на успішність навчальної діяльності студентів, оскільки вони виконують важливі функції, такі як організація й контроль власної інтелектуальної діяльності. Вивчення метакогнітивних процесів у вищій школі також актуальне, з огляду на те що ці процеси відіграють визначальну роль в успішності навчальної діяльності студентів і виконують важливі функції, такі як організація й контроль за власною інтелектуальною діяльністю, аналіз і корекція цієї діяльності тощо (Балашов, 2017).

Характерною особливістю метакогнітивних процесів є те, що вони водночас є й когнітивними, і регулятивними. Вони визначають індивідуальне знання особистості про власні когнітивні процеси та пізнавальну діяльність особистості, а також виконують функції контролю, регуляції й організації метакогнітивних процесів особистості в досягненні конкретних навчальних цілей (Карпов, Скитяєва, 2005).

У сучасній психології метакогнітивні процеси розглядаються як фактор успішності пізнавальної діяльності суб'єкта та визначення її продуктивності й ефективності. Успішне використання метакогнітивних ресурсів більшою мірою дорослими не до кінця розвинуте, оскільки ці ресурси є психічними вміннями вищого порядку, лише наявність відповідного рівня освіти чи

інтелекту не гарантує їх ефективний розвиток (Самойличенко, Чернявская, 2012).

Більшість студентів на початку свого навчання в університеті відчувають серйозні проблеми, пов'язані з нездатністю розуміти й засвоювати інформацію, структурувати навчальний матеріал і критично його аналізувати (Ананьев, 1977; Andrade & Brookhart, 2016). Це може виявлятися в повній чи частковій нездатності розуміти навчальний матеріал, обробляти, структурувати і критично його аналізувати. Недостатній розвиток метакогнітивної й регулятивної сфер, які дають змогу керувати власними психічними процесами, може частково спричинити такі труднощі, оскільки студенти, які використовують метакогнітивні процеси в навчальній діяльності, є набагато автономнішими у вирішенні навчальних проблем, самодетерміновані в навчальній діяльності та вирішенні поставлених завдань (Пошехонова, Карпов, 2014).

Освітній процес у вищій школі вимагає від його суб'єктів мобілізації низки особистісних ресурсів, таких як активність за допомогою внутрішньої мотивації, здатність створювати реалізувати власні життєві стратегії, гнучкість та адаптивність у різноманітних життєвих ситуаціях (Flavell, 1976). Метакогнітивна регуляція й метакогнітивний контроль є надзвичайно важливими протягом навчання з погляду майбутнього професійного становлення студентів. Метакогнітивна регуляція поєднує низку характеристик навчальних здібностей студентів, таких як планування, управління інформацією, виокремлення головних ідей тощо. Вона поєднує ментальні структури, які здійснюють усвідомлену й неусвідомлену регуляцію їхньої інтелектуальної діяльності (Холодная, 2002).

Відомо, що сучасний процес навчання висуває високі вимоги до майбутніх фахівців, що, у свою чергу, вимагає від них мобілізації їхніх особистісних ресурсів, таких як здатності до активності за допомогою активізації внутрішньої мотивації; створення, модифікування й реалізації власних стратегій життєдіяльності; гнучкості й адаптивності в різноманітних ситуаціях, що виникають у соціокультурному житті. Зрозуміло, що успішна адаптація необхідна студентам для здійснення ефективної навчальної діяльності.

Деякі автори зазначають, що останніми роками в наукових дослідженнях проводиться велика кількість експериментальних та емпіричних досліджень щодо встановлення кореляційних взаємозв'язків між особистісними й метапізнавальними здібностями суб'єкта навчальної діяльності.

Наприклад, у дослідженнях впливу метакогнітивних здібностей на загальні адаптаційні характеристики особистості доведено, що метакогнітивно розвинуті суб'єкти мають можливість значно краще адаптуватися в соціокультурному середовищі, аніж особистості із середнім рівнем розвитку метакогнітивних здібностей (Карпов, Скитяева, 2005).

Відомо, що віковий період студентів, який припадає на їхнє навчання у ЗВО, є сензитивним щодо інтелектуального розвитку й характеризується високими показниками пам'яті, мисленні та інтелекту загалом (Ананьев, 1977). Навчальна діяльність передбачає й вимагає від студентів навичок оволодіння знаннями, які в подальшому спричиняють розвиток пізнавальних здібностей суб'єкта навчання. Знання у ЗВО надаються студентам на вищому від попередніх рівні, що передбачає гостру необхідність звернення студентів до використання своїх метакогнітивних процесів.

Для подолання труднощів у процесі навчання студентам потрібно регулювати свої метакогнітивні процеси. За допомогою усвідомленої активності й самостійності, які необхідні для якісного структурування набутих знань, студенти як суб'єкти навчального процесу повинні навчитися забезпечувати його успішність. Власне, свідоме використання своїх метакогнітивних стратегій робить студентів більш автономними й самодетермінованими в подоланні труднощів (Антипенко, 2015).

Також разом із відповідним використанням метакогнітивних стратегій важливою передумовою успішного навчання має бути відповідна мотивація студентів до їх використання. Студентам важливо не лише володіти метакогнітивними стратегіями, а й мати відповідну мотивацію до їх використання під час навчальної діяльності, оскільки саме це робить навчальну діяльність студентів саморегульованою, автономною й самодетермінованою. Низка мотивів впливає на ефективність навчання студентів, серед яких – пізнавальні, професійні, соціальні, мотиви соціального та особистісного престижу (Реан, 1999).

Оскільки відомо, що сучасний навчальний процес вимагає засвоєння студентами великої кількості теоретичної інформації та набуття практичних компетенцій, обов'язковим стає залучення до своєї навчальної діяльності метакогнітивних здібностей та інтелектуальної рефлексії, якими має володіти кожен студент.

У сучасній психологічній науці феномен рефлексії займає одну з ключових позицій для дослідження. У дослідженнях

багатьох вітчизняних і закордонних науковців питання дослідження феномена рефлексії посідає одне з ключових місць (Балашов, 2019). Результати досліджень представлені в теорії рефлексивної регуляції діяльності (Карпов, 2004) та метакогнітивних підходів до вивчення рефлексивних процесів (Холодная, 2002; Терешонок і Бакшеева, 2015).

У навчальній діяльності рефлексія безпосередньо впливає на функціонування когнітивної, мотиваційної, вольової, поведінкової та інших сфер суб'єкта цієї діяльності. Рефлексія є своєрідним метакогнітивним механізмом, який виконує регулятивну функцію навчально-пізнавальної діяльності й безпосередньо впливає на функціонування когнітивно-мотиваційної сфери особистості суб'єкта навчальної діяльності (Прохоров, Чернов, 2014; Balashov et al. 2018). Метакогнітивні й рефлексивні процеси взаємопов'язані, це пояснює те, що засвоєння знань та отримання компетенцій з метою підвищення ефективності навчання вимагає розвинутої рефлексії студентів (Andrade & Brookhart, 2016; Пеан, 1999).

Засвоєння нових знань вимагає розвинутої здатності студентів до рефлексії, це пояснюється взаємозв'язком метакогнітивних і рефлексивних процесів, адже саме завдяки здатності до рефлексії студент свідомо може керувати своїми психічними процесами, у тому числі й метакогнітивними, а також контролювати їх. Організація й контроль своєї метакогнітивної діяльності здійснюється за допомогою метакогнітивних процесів і механізмів.

Навчальний процес вимагає від студентів здатності й т. зв. «м'яких» навичок і компетенцій, таких як критичне осмислення своєї інтелектуальної діяльності, ефективне управління процесом, контроль тощо. Саме тому, окрім здатності здійснювати когнітивні дії, студент повинен мати здібності й уміння здійснювати метакогнітивну діяльність, оскільки раціональне співіснування когнітивних і метакогнітивних стратегій у діяльності забезпечує її ефективність та успішність навчальних результатів. Отже, аналіз наукових праць дає нам змогу стверджувати, що метакогнітивні процеси й рефлексія є основними регулятивними механізмами навчальної діяльності студентів (Балашов, 2019).

Протягом навчальної діяльності студенти здійснюють контроль над нею виходячи зі ступеня розвитку в них метакогнітивних здібностей. Середній рівень розвитку метакогнітивних процесів є найоптимальнішим. Студенти з низьким рівнем розвитку метакогнітивних процесів усвідомлюють пере-

біг функціонування своєї процесів меншою мірою й тому, очевидно, меншою мірою можуть їх контролювати. Студенти з високим рівнем розвитку метакогнітивних процесів, у свою чергу, усю свою увагу приділяють вивченню метакогнітивних процесів, що зовсім не дає їм змоги сконцентруватися на виконанні своєї навчальної діяльності.

Уважаємо, що така закономірність може бути пояснена тим, що надмірний самоконтроль однієї сфери діяльності значно знижує рівень самоконтролю над іншою сферою, що, очевидно, призводить до зниження рівня її ефективності.

Основною метою дослідження було виокремлення психологічних особливостей метакогнітивних процесів у навчальній діяльності студентів і визначення їх впливу на успішність навчальної діяльності студентів.

Поставлена мета зумовила вирішення таких завдань: теоретично проаналізувати наявні наукові напрацювання щодо характеристик, емпірично визначити середній показник успішності студентів, рівень розвитку метакогнітивних процесів у студентів, охарактеризувати ступінь впливу метакогнітивних процесів на навчальну діяльність студентів і визначити кореляцію між середнім рівнем розвитку метакогнітивних процесів у студентів і високим рівнем навчальної успішності.

Гіпотеза дослідження полягала в тому, що середній рівень розвитку метакогнітивних процесів студентів прямо корелює з високим рівнем їхньої навчальної успішності.

2. Методологія та методи

Емпіричне дослідження відбувалося на базі Національного університету «Острозька академія». З метою визначення ступеня впливу розвитку метакогнітивних процесів студентів на їхню навчальну успішність нами сформована вибірка студентів у кількості 54 особи (21 юнак і 33 дівчини) у віковому діапазоні від 17 до 21 років.

Емпіричні дані отримувалися нами за допомогою використання таких методичних інструментів:

1) Методика діагностики рефлексивності (А. Карпов, В. Пономарева) – дала нам змогу визначити рівень спрямованості рефлексивності студентів, а також її поділ на групи – ретроспективну, актуальну, перспективну, само- та соціорефлексивність. Отримані результати переводяться в стени (більше ніж 7 стенів – високий рівень; 4–7 стенів – середній рівень; нижче ніж 4 стени – низький рівень рефлексивності). Високий рівень рефлексивності свідчить про те, що студент схильний до аналізу

власної діяльності й діяльності інших, причин і наслідків такої діяльності в теперішньому та майбутньому. Він планує діяльність у найменших деталях і прогнозує всі можливі наслідки цієї діяльності. Студент із середнім рівнем розвитку рефлексивності посередньо регулює власну когнітивну діяльність, а низький рівень розвитку рефлексивності свідчить про труднощі, які цей студент відчуває в регулюванні власної навчальної діяльності й аналізі поведінки інших.

2) Опитувальник метакогнітивної включеності в діяльність (Г. Шроу, Р. Деннісона, в адаптації А. Карпова). Ця методика складається з 52 пунктів і дає змогу визначити рівень знань, а також регуляцію власної когнітивної діяльності. Також визначаються інтелектуальні якості студентів, можливість діагностики особливостей їхнього мислення, способи вирішення проблем, здатність контролювати власну когнітивну діяльність.

3) Методика самооцінки метакогнітивних знань і метакогнітивної активності (М. Кашапов, Ю. Скворцова). Ця методика дає можливість діагностувати такі метакогнітивні характеристики, як метакогнітивні знання, метакогнітивна активність, концентрація, набування інформації, вибір основних цілей, управління часом. Автори визначають, що метакогнітивні знання, набуті особистістю, про власні пізнавальні процеси представлені: 1) знаннями про засоби набуття й переробки інформації та власні процеси учіння; 2) знання про тип і зміст завдання та вимоги до його виконання; 3) знання метакогнітивних стратегій для виконання завдання. Метакогнітивна активність, у свою чергу, представлена процесами отримання й вибору інформації, контролю, трансформації та планування метапізнання.

4) Опитувальник метакогнітивних властивостей особистості (Д. Еверсон), який визначає метакогнітивну включеність у діяльність, використання стратегій, планування дій, самоперевірку. В основі моделі

лежить базове положення, що основними компонентами метапізнання є планування, самоперевірка, відстеження розумових процесів, вибір і застосування когнітивних стратегій.

У процесі обробки результатів визначено середній бал успішності кожного респондента (низький, високий), які потім розділені на групи (успішні студенти, неуспішні студенти). Після обробки емпіричних даних, отриманих згідно з методиками метакогнітивних знань і метакогнітивної активності, а також метакогнітивної включеності в діяльність, проведено їх стеноування. Також ми виокремили середній стеноування згідно зі шкалами дослідження й визначили рівні розвитку метакогнітивних процесів студентів (високий, середній, низький). Кореляційний аналіз здійснювався за допомогою критерію Спірмена.

3. Результати та дискусії

Показники співвідношення студентів з різним рівнем метакогнітивної включеності в діяльність і рівнем навчальної успішності наведені в таблиці 1. Кореляційний аналіз за допомогою критерію Спірмена показав статистично значимі зв'язки між характеристиками метакогнітивної включеності в діяльність і рівнем навчальної діяльності студентів.

Отже, статистична обробка емпіричних даних показала значну пряму кореляцію між середнім рівнем метакогнітивної включеності й високим рівнем навчальної успішності ($r=0,642$, $p=0,01$). Отже, нами визначено, що кількість студентів, у яких прослідковується кореляція між середнім рівнем розвитку метакогнітивних процесів і високою успішністю успішних студентів, значно більша, ніж серед неуспішних студентів. Це доводить прямий кореляційний зв'язок між середнім рівнем розвитку метакогнітивних процесів і навчальною успішністю студентів.

Нами виявлено обернений кореляційний зв'язок між низьким рівнем метакогнітивної включеності студентів і високим рівнем навчальної успішності ($r=-0,512$,

Таблиця 1

Співвідношення студентів з різним рівнем метакогнітивної включеності в діяльність і рівнем навчальної успішності (%)

РМКВ \ РНУ	Низький		Високий		R	P
	Успішні студенти	Неуспішні студенти	Успішні студенти	Неуспішні студенти		
Низький	70,4	29,6	14,8	85,2	-0,512	0,05
Середній	68,5	31,5	86,5	13,5	0,642	0,01
Високий	51,2	48,1	55,6	44,4	-0,578	0,01

Примітка: РНУ – рівень навчальної успішності; РМКВ – рівень метакогнітивної включеності в діяльність.

$p=0,01$), а також між високим рівнем метакогнітивної включеності й високим рівнем навчальної успішності студентів ($r=-0,578$, $p=0,01$). Виявлення значимого кореляційного зв'язку між цими в обох групах указує на те, що ці психологічні поняття є пов'язаними й обернено залежними.

Результати дослідження підтверджують висновки, зроблені в напрацюваннях низки сучасних вітчизняних психологів. Так, наші висновки підтверджують результати досліджень М. Салюк та С. Ковальчук щодо позитивних кореляційних зв'язків між задоволеністю навчальним процесом у процесі дистанційної освіти, ступенем розвитку метапізнавальних процесів і властивостей особистості й рівнем автономності навчальної діяльності студента (Салюк, Ковальчук, 2015). О. Зайцева також вивчала взаємозв'язки між саморегульованим навчанням студентів і показниками їхньої метакогнітивної активності, у результаті чого визначила наявність кореляційних зв'язків між метакогнітивною активністю і стилями саморегуляції (Зайцева, 2018). Нами підтверджується думка Т. Доцевич, що навчальна діяльність як частина метакогнітивної компетентності студентів впливає на навчальну успішність студентів – майбутніх педагогів. А. Большакова та О. Зайцева також визначили співвідношення між метакогнітивною активністю студентів у навчальному процесі та їхньою мотивацією до успішного навчання й зробили висновок, що структура мотивів, пов'язаних із розвитком метакогнітивної активності студентів, представлена факторами, які спрямовують діяльність студентів між іншими факторами на досягнення індивідуального навчального успіху, що співвідноситься з результатами нашого дослідження (Большакова, Зайцева, 2018). Результати теоретичного аналізу й емпіричного дослідження підтверджують думку, що організація власної інтелектуально-навчальної діяльності й контроль над нею та її успішністю здійснюється студентами за допомогою активного використання метакогнітивних процесів.

Висновки

Теоретичний аналіз наявних досліджень дає змогу стверджувати, що в процесі навчальної діяльності студенти можуть свідомо керувати своїми психічними процесами, у тому числі й метакогнітивними, і контролювати їх. Для ефективного навчання від студентів вимагається здатність осмислювати й контролювати свою навчальну діяльність, тобто здійснювати її саморегуляцію. У зв'язку з цим, окрім

власної когнітивної діяльності, студент повинен уміти здійснювати й метакогнітивну, адже саме раціональна комбінація цих стратегій зможе забезпечити ефективність та успішність навчальної діяльності. Можемо стверджувати, що метакогнітивні процеси й рефлексія є основними регулятивними механізмами навчальної діяльності студентів. Саме ступінь розвиненості метакогнітивних процесів має визначальну роль у здійсненні контролю над своєю навчальною діяльністю та її успішністю.

Емпіричне дослідження за допомогою попередньо визначеного методичного інструментарію показало, що середній рівень розвитку метакогнітивних процесів студентів прямо корелює з високим рівнем їхньої успішності, так підтвердивши гіпотезу дослідження. Теоретично це можна пояснити функціональною оптимальністю середнього рівня розвитку метакогнітивних процесів, оскільки саме цей рівень водночас забезпечує виконання певного виду навчальної діяльності й контроль над своїми когнітивними процесами за допомогою використання таких стратегій, як планування, управління інформацією, ефективний вибір головних цілей, керування часом тощо.

Кореляційний зв'язок між низьким рівнем розвитку метакогнітивних процесів студентів і високим рівнем успішності є статистично значимим оберненим. Це можна пояснити тим, що студенти з низьким рівнем розвитку метакогнітивних процесів мають низьку здатність ефективно усвідомлювати перебіг власних когнітивних процесів, здійснювати контроль над ними й регулювати їх, унаслідок цього відчують складнощі в процесі виконання різноманітних видів навчальної діяльності.

Кореляція між високим рівнем розвитку метакогнітивних процесів і високим рівнем навчальної успішності є також статистично значимою оберненою. Пояснюється це тим, що студенти з високим рівнем розвитку метакогнітивних процесів надають надлишкову увагу функціонуванню власних когнітивних процесів, ця надмірність заважає їм сконцентруватися на успішному здійсненні власної навчальної діяльності.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в подальшому детальному дослідженні розвитку компонентів психологічної саморегуляції навчальної діяльності студентів у процесі метакогнітивного моніторингу, а також метакогнітивних процесів і рефлексії як основних регулятивних механізмів навчальної діяльності студентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. Москва, 1977. 379 с.
2. Антипенко О.Е. Метакогнитивная регуляция понимания научного текста студентами-психологами. *Материалы XX Региональной научно-практической конференции преподавателей, научных сотрудников и аспирантов* : в 2 т. Витебск : Витебский государственный университет им. П.М. Машерова, 2015. С. 119–120.
3. Балашов Е.М. Теоретичні підходи до вивчення чинників мотивації саморегульованого навчання студентів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 2 (1). С. 10–16.
4. Балашов Е.М. Психологічні особливості метакогнитивного моніторингу в навчальній діяльності студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 4. С. 64–71.
5. Балашов Е.М. Психологічні особливості саморегуляції навчальної діяльності студентів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2017. Вип. 5. С. 5–13.
6. Большакова А., Зайцева О. Загальні та професійні мотиви як особистісні кореляти розвитку метакогнитивної активності студентів. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 3. С. 26–35.
7. Доцевич Т.І. Розроблення й апробація опитувальника педагогічної рефлексивності викладача вищої школи. *Психологічні перспективи / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. Вип. 23. С. 99–112.
8. Зайцева О.О. Взаємозв'язок метакогнитивної активності зі стилями саморегуляції студентів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 107–111.
9. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : ИП РАН, 2004. 450 с.
10. Карпов А.В., Скитяева И.М. Психология метакогнитивных процессов личности. Москва : Ин-т психологии РАН, 2005. 352 с.
11. Пошехонова Ю.В., Карпов А.В. Мотивационные и волевые особенности метапознания студентов ВУЗа. *Известия ДГПУ*. 2014. № 4. С. 31–36.
12. Прохоров А.О., Чернов А.В. Влияние рефлексии на психические состояния студентов в процессе учебной деятельности. *Экспериментальная психология*. 2014. Т. 7. № 2. С. 82–93.
13. Реан А.А. Социальная педагогическая психология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 416 с.
14. Салюк М.А., Ковальчук О.С. Особливості взаємозв'язку метакогнитивної компетентності з емоційним ставленням до онлайн-навчання студентів дистанційних навчальних курсів. URL: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/conference/2015/shlyahu_form/Salyuk_Kovalchuk.pdf (дата звернення: 23.12.2019).
15. Самойличенко А.К., Чернявская В.С. Развитие метамышления у студентов. *Сборник научных трудов Sworld по материалам Международной научно-практической конференции*. 2012. № 11 (2). С. 80–82. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer27/539.pdf> (дата звернення: 23.12.2019).
16. Терешонок Т.В., Бакшеева С.С. Метакогнитивные компоненты в структуре учебной деятельности. *Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ*. 2015. № 1. С. 175–180.
17. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 272 с.
18. Andrade H. & Brookhart S.M. The Role of Classroom Assessment in Supporting Self-Regulated Learning. *Laveault D., Allal L. (eds) Assessment for Learning: Meeting the Challenge of Implementation. The Enabling Power of Assessment*. Springer, Cham, 2016. Vol. 4. P. 293–309.
19. Balashov E., Pasichnyk I. & Kalamazh R. Self-Monitoring and Self-Regulation of University Students in Text Comprehension. *Psycholinguistics*. 2018. Vol. 24. Issue 1. P. 47–62.
20. Flavell J.M. Metacognitive aspects of problem solving. *The nature of intelligence*. 1976. P. 231–135.
21. Winne P.H. Bootstrapping Learner's Self-Regulated Learning. *Psychological Test and Assessment Modeling*. 2010. Vol. 52. № 4. P. 472–490.

REFERENCES:

1. Ananyev, B.G. (1977). *O problemakh sovremennogo chelovekoznaniiya [About the Problems of Modern Human Studies]*. Moscow. 379 p. [in Russian].
2. Andrade H., Brookhart S.M. (2016) The Role of Classroom Assessment in Supporting Self-Regulated Learning. In: Laveault D., Allal L. (eds) *Assessment for Learning: Meeting the Challenge of Implementation. The Enabling Power of Assessment*, vol 4. Springer, Cham. P. 293–309.
3. Antypenko, O.E. (2015). Metakognitivnaya reguliatsya ponimaniya naucznoogo teksta studentami-psikhologami [Metacognitive Regulation of Understanding Texts by Students-Psychologists]. *Materialy XX Regionalnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii prepodavateley, nauchnykh sotrudnikov I aspirantov: v 2 tomakh – Materials of XX Regional Scientific and practical conference of teachers, scientists and doctoral students: in 2 vol.* Vitebsk: VGU im. Masherova, p. 119–120 [in Russian].
4. Balashov, E.M. (2019). Teoretychni pidkhody do vyvchennia chynnykiv motyvatsiji samorehuliovanoho navchannia studentiv [Theoretical Approaches to Studying Self-Regulated Learning of Students]. *Theoriia i praktyka suchansoji psykholohii – Theory and Practice of Modern Psychology*, #2 (1), 10–16 [in Ukrainian].
5. Balashov, E.M. (2019). Psykholohichni osoblyvosti metakohnityvnoho monitorynhu v navchalniy diyalnosti studentiv [Psychological Characteristics of Metacognitive Monitoring in Learning Activity of Students]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seria: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, #4, 64–71 [in Ukrainian].

6. Balashov, E.M. (2017). *Psykholohichni osoblyvosti samorehuliatcii navchalnoi dialnosti studentiv* [Psychological Characteristics of Self-Regulated Learning Activity of Students]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho Universytetu "Ostrozka Akademia" – Scientific Papers of the National University of Ostroh Academy*. № 5, P. 5–13 [in Ukrainian].
7. Balashov, E., Pasichnyk, I. & Kalamazh, R. (2018). Self-Monitoring and Self-Regulation of University Students in Text Comprehension. *Psycholinguistics* Vol. 24, Issue 1, P. 47–62.
8. Bolshakova, A. Zaitseva, O. (2018). Zahalni ta profesiini motyvy yak osobystisni koreliaty rozvytku metakohnityvnoi aktyvnosti studentiv [General and Professional Motives as Personal Correlates of Development of Metacognitive Activity of Students] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria "Psykholohichni nauky" – Bulletin of Lviv University. Series "Psychological Sciences"*, #3, 26–35 [in Ukrainian].
9. Dotsevych, T. (2014). Rozroblennia i aprobatsiia opytuvalnyka pedahohichnoi refleksyvnosti vykladacha vyshchoi shkoly [Design and Approbation of Questionnaire of Pedagogical Reflexivity of a Higher School Teacher]. *Psykholohichni perspyktyvy – Psychological Perspectives*, #23, 99–112 [in Ukrainian].
10. Flavell J. M. (1976). *Metacognitive aspects of problem solving. The nature of intelligence*. P. 231–135.
11. Karpov, A.V. (2004). *Psikhologia refleksivnykh mekhanizmov deyatelnosti* [Psychology of Reflexive Mechanisms of Activity]. Moscow: IP IRAN. 450 p. [in Russian].
12. Karpov, A.V. & Skityayeva, I.M. (2005). *Psikhologia metakognitivnykh protsessov lichnosti* [Psychology of Metacognitive Processes of Personality]. Moscow: Institute of Psychology of RAS. 352 p. [in Russian].
13. Kholodnaya, M.A. (2002). *Psikhologiya intellekta. Paradoksy issledovaniya* [Psychology of Intellect. Paradoxes of Research]. Saint-Petersburg: Piter. 272 p. [in Russian].
14. Poshekhonova, Y.V. & Karpov, A.V. (2014). Motivatsyonnye i volevye osobennosti metapoznaniya studentov VUZa [Motivational and Volitional Characteristics of Metaknowledge of HEI Students]. *Izvestiya DGPU – Bulletin of DGPU*. Vol. 4. P. 31–36 [in Russian].
15. Prokhorov, A.O. & Chernov, A.V. (2014). Vliyaniya refleksii na psikhicheskiye sostoyaniya studentov v protsesse uchebnoy deyatelnosti [Impact of Reflexivity of Psychic State of Students in Learning Activity]. *Ekperimentalnaya psikhologia – Experimental Psychology*. Vol.7, #2, P. 82–93 [in Russian].
16. Rean, A.A. (1999). *Sotsyalnaya pedagogicheskaya psikhologiya* [Social Pedagogical Psychology]. Saint-Petersburg. 416 p. [in Russian].
17. Samoylichenko, A.K. & Chernyavskaya, V.S. (2012). Razvitie metamyshleniya studentov [Development of Metathinking of Students]. *Sbornik nauchnykh trudov SWorld po materialam mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsyi – Collection of Scientific Papers SWorld on Materials of International Scientific and Practical Conference* [e-resource]. #11(2). P. 80–82. Mode of Access: <https://www.sworld.com.ua/konfer27/539.pdf> [in Russian].
18. Saliuk, M. & Kovalchuk, O. (2015). *Osoblyvosti vzaiemozviazku metakohnityvnoi kompetentnosti z emotsiinym stavlenniam do online navchannia studentiv dystantsiinykh navchalnykh kursiv* [Peculiarities of Correlation of Metacognitive Competence with Emotional Attitude to Online Learning of Students of Distant Courses] [e-resource]. – Mode of Access: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/conference/2015/shlyahy_form/Salyuk_Kovalchuk.pdf [in Ukrainian].
19. Tereshonok, T.V. & Baksheyeva, S.S. (2015). Metakognitivnye komponenty v structure uchebnoy deyatelnosti [Metacognitive Components in Structure of Learning Activity]. *Sotsyalno-ekonomicheskii i gumanitarnyy zhurnal Krasnoyarskogo GAU – Socio-Economic and Humanitarian Journal of Krasnoyarsk GAU*. #1. P. 175–180 [in Russian].
20. Winne, P.H. (2010). Bootstrapping Learner's Self-Regulated Learning. *Psychological Test and Assessment Modeling*. Vol. 52, No. 4, 472–490.
21. Zaitseva, O. (2018). Vzaiemozviazok metakohnityvnoi aktyvnosti za styliamy samorehuliatcii studentiv [Interrlation of Metacognitive Activity with Self-Regulation Styles of Studens]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and Practice of Modern Psychology*, #5, 107–111 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.

The article was received 14 January 2020.

УДК 159.9:[316.624:373]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-12>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДИТЯЧОГО ТА УЧИТЕЛЬСЬКОГО БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Бойко-Бузиль Юлія Юріївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
заступник завідувача науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України
b-byy@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1715-4327>

Процик Любов Сергіївна,

кандидат психологічних наук,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України
protsyk14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5440-5826>

Мета. Проаналізувати феномен булінгу в освітніх установах. Виокремити види, ознаки та причини булінгу в шкільному середовищі. Визначити особливості дитячого та учительського булінгу. Розглянути заходи реагування на випадки булінгу з боку учасників освітнього процесу.

Методи. У роботі використано комплекс теоретичних методів, таких як: аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення наукової психологічної літератури, аналіз законодавчої бази та синтез інформації із зазначеної проблематики.

Результати. Зазначено, що проблему шкільного насильства почали досліджувати у другій половині ХХ ст. у зв'язку з вивченням явищ девіантної та агресивної поведінки молоді. Наголошено, що в 2019 році із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» в українське законодавство введено поняття булінгу (або цькування) та визначено відповідні санкції з факту його встановлення. Розглянуто особливості цькування серед дітей різного віку в шкільному середовищі і шляхи реагування батьків та вчителів. Звернено увагу, що з розвитком інформаційних технологій зафіксовано виникнення нового виду шкільного насильства – кібербулінгу. Також вивчено причини та прояви учительського булінгу, запропоновані кроки для батьків у разі його виявлення. Окреслено спектр заходів профілактики булінгу в закладах середньої освіти.

Висновки. Із фактами цькування у шкільному середовищі неможливо впоратися разовими, короткочасними заходами (лекцією, батьківськими зборами, викликом до директора тощо). Шкільний булінг – проблема складна, комплексна і багато в чому соціальна. Саме тому феномен булінгу є викликом закладу середньої освіти як організації. Він вимагає прийняття довгострокових і відповідальних зобов'язань, які стали б частиною організаційної культури школи. Для того щоб дитина не стала жертвою булінгу з боку інших дітей та педагогів, усім учасникам освітнього процесу у взаємодії з батьками необхідно плідно працювати над попередженням та профілактикою шкільного цькування. Прояви булінгу в закладі середньої освіти можна зменшити, об'єднуючи зусилля і системно працюючи на всіх рівнях.

Ключові слова: булінг, насильство, діти, вчителі, шкільне середовище, профілактика, реагування.

PECULIARITIES OF CHILDREN'S AND TEACHER'S BULLING IN THE SCHOOL ENVIRONMENT

Boiko-Buzyl Yuliia Yuriivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Deputy Head of the Research Laboratory of Psychological Support
State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
b-byy@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1715-4327>

Protsyk Liubov Serhiivna,

Candidate of Psychological Sciences,
Research Associate of the Research Laboratory of Psychological Support
State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
protsyk14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5440-5826>

Purpose. To analyze the phenomenon of bullying in the educational process. Identify the types, signs and causes of bullying in the school environment. Consider measures for responding to cases of bullying by participants in the educational process.

Methods. The complex of theoretical methods is used in the work: analysis, comparison, systematization and generalization of scientific psychological literature, analysis of the legislative base and synthesis of information on the mentioned problems.

Results. It is noted that the problem of school violence began to be investigated in the second half of the twentieth century, in connection with the study of the phenomena of deviant and aggressive behavior of young people. It was emphasized that in 2019 with the adoption of the Law of Ukraine «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Countering Bullying (Baiting)», the concept of bullying (or baiting) was introduced into the Ukrainian legislation and the corresponding sanctions were imposed upon its establishment. The features of bullying among children of different ages in the school environment and the ways parents and teachers respond are discussed. It is noted that with the development of information technologies, the emergence of a new type of school violence – cyberbullying. It also examines the causes and manifestations of teacher bullying, and suggested steps for parents when identified. The spectrum of measures of prevention of bullying in secondary education institutions is outlined.

Conclusions. It is not possible to cope with the facts of persecution in the school environment by one-time, short-term activities (lecture, parental fees, a call to the headmaster, etc.). School bullying is a complicated, complex and largely social problem. That is why the phenomenon of bullying is a challenge for the school as an organization. It requires long-term and responsible commitments that would be part of the school's organizational culture. In order for the child not to fall victim to bullying by other children and educators, all participants in the educational process in cooperation with their parents need to work fruitfully to prevent and prevent school bullying. Bullying at in secondary education institution can only be reduced by joining forces and working systematically at all levels.

Key words: *bullying, violence, children, teachers, school environment, prevention, response.*

Вступ

У процесі сучасної глобалізації суспільства та активного розвитку соціальних мереж наша країна переживає негативні соціальні явища, які супроводжуються значними кризовими змінами. У зв'язку із цим загострилась проблема насильницької поведінки в учнівському колективі. Агресія, булінг, кібербулінг, третирування та мобінг все частіше зустрічаються в сучасних закладах середньої освіти. Шкільне цькування – це складний процес, у якому беруть участь жертви, кривдники або переслідувачі, спостерігачі та співчуваючі тій чи іншій стороні. У будь-якій школі може виявитися факт чи факти цькування, провокацій, фізичного або емоційного тиску як серед однолітків, так і у стосунках учня з учителем.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Проблема шкільного насильства не є новою для нинішнього суспільства. У 1910 р. у м. Відень З. Фройд, А. Адлер і В. Стекела провели перший в Австро-Угорщині конгрес на тему «Про суїцид, зокрема про суїцид серед учнів середньої школи», на якому З. Фройд зазначив: «Не можна звинувачувати тільки школу в тому, що в ній стільки насильства, і в тому, що діти здійснюють суїциди, але вина школи в тому, що вона нічого не робить, щоб хоч якось протистояти цій тенденції. Середня школа не просто повинна робити все, щоб не підштовхнути дитину до суїциду, але школа має робити все, щоб діти не були безпорадними перед обличчям насильства, щоб вони хотіли жити, давати їм підтримку в той момент розвитку їхнього життя, коли емоційні зв'язки з батьківською сім'єю

слабшають, і вони виходять у самостійне життя. Школи не повинні забувати, що вони мають справу з незрілими особистостями, але ніхто і не може позбавляти дітей права на цю незрілість, яка є природною стадією їх розвитку» (Friedman, 1967: 25–26). На переконання вченого, школа збирає незрілих особистостей (дітей), тому в ній були і будуть проблеми насильства. Адміністрація, вчитель, психолог не можуть гарантувати, що актів цькування та насильства не буде, але принаймні повинні зробити все, щоб діти знали, як протистояти цим явищам.

Активно проблему шкільного насильства почали досліджувати у другій половині ХХ ст., коли постало питання про вивчення зв'язку між явищами девіантної та агресивної поведінки в соціумі й тим, як людина виховується, зростає, навчається, щоб у результаті мати важелі впливу та профілактики (Б. Глейзер, С. Єніколов, А. Закалюк, А. Пікас, Е. Роланд, Х. Хекхаузен, А. Хорн, Т. Сейджер та ін.).

Термін «булінг» (від англ. «bully» – хуліган, «bullying» – цькування) з'явився у 1970-х роках завдяки систематичним дослідженням скандинавських вчених (Д. Ольвеус, К. Лагерспетц, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн та ін.) прояву серед учнівської молоді регулярної та довготривалої агресії. На початку 1980-х років ситуацію повторювальної агресії між працівниками на робочих місцях досліджував шведський вчений Х. Лейман, який визначив це явище через поняття «мобінг». Використання ж терміну «булінг» актуалізувалось у 90-х роках ХХ ст. завдяки британській журналістиці та статті Е. Адамса про булінг на робочому місці

(«workplace bullying»), а згодом поширилось і у психологічній, педагогічній літературі для позначення систематичної агресивної поведінки однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу (Olweus, 1993; Губко, 2013; Matthiesen, 2007).

Вивченням явища булінгової поведінки у шкільному середовищі, насильства, їх причин, впливу на особистісний розвиток та організації психолого-педагогічної профілактики займалися такі вчені, як: Т. Алексеєнко (булінг і мобінг у взаєминах особистості та колективу) (Алексеєнко, 2019), Л. Вольнова (профілактика девіантної поведінки підлітків) (Вольнова, 2016), О. Ожійова (сутність, види, профілактика булінгу) (Ожійова, 2009), Н. Лесько (адміністративно-правове забезпечення захисту дітей від насильства) (Лесько, 2017), В. Ролінський (соціально-педагогічні умови профілактики насильства), (Ролінський, 2005), Н. Прибиткова (булінг у закладах освіти) (Прибиткова, 2017), Л. Сеньківська (жорстке поводження з дітьми) (Сеньківська, 2014), О. Юрчик (психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах) (Юрчик, 2015) та інші. На особливу увагу заслуговує узагальнений аналіз матеріалів із проблематики насильства, який охоплює період з 2000 по 2017 рік, здійснений авторським колективом Державної бібліотеки України для юнацтва (Настенко, 2017).

Щодо ґрунтовних соціальних проектів, то варто відзначити, що у 2016 році стартувала інформаційна кампанія Посла доброї волі UNICEF Девіда Бекхема під назвою #EndViolence. У рамках цієї кампанії були проведені глобальні опитування U-Report серед майже 200000 людей у 22 країнах світу, які підтвердили існування негативної тенденції щодо насильства над дітьми і молоддю у світі. В Україні молодь і підлітки теж висловили думку, що насильство та булінг є актуальною проблемою для них. Відповідно до результатів опитування U-Report, у якому взяли участь близько 4,5 тисяч учасників, майже половина опитаних (48%) зіштовхувалися із проявами насильства. При цьому найбільша кількість респондентів (62%) страждає від агресії з боку однолітків, а приблизно чверть U-репортерів зізнається про насильство в сім'ї (Герелес, 2018).

2. Методологія та методи

Із метою вивчення особливостей прояву дитячого й учительського булінгу у шкільному середовищі та заходів реагування на них ми використали комплекс теоретичних методів, таких як: аналіз, порівняння, сис-

тематизація та узагальнення наукової психологічної літератури, аналіз законодавчої бази та синтез інформації із зазначеної проблематики.

3. Результати та дискусії

Відповідно до прийнятих змін у 2019 році в українське законодавство вводиться поняття булінгу (або цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, що полягає у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, які вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Відтепер штраф за булінг складатиме 850-1700 грн. або громадські роботи на 20-40 годин. Якщо порушниками виявилися підлітки (діти від 14 до 16 років), то передбачені санкції накладаються на їхніх батьків або опікунів. У ситуації, коли порушення вчинила група осіб, або ж це сталося повторно протягом року, штраф становитиме 1700-3400 грн. або громадські роботи на строк 40-60 годин. Крім того, передбачено штраф для керівника закладу освіти, якщо він не повідомить у Нацполіцію про факти булінгу. Санкція передбачає штраф 850-1700 грн. або виправні роботи на строк до 1 місяця з відрахуванням до 20% заробітку. Разом із тим щоб протидіяти булінгу, розширили також права та обов'язки учасників освітнього процесу. Так, засновник закладу освіти повинен забезпечити надання психолого-педагогічних послуг булерам і тим, хто став свідком чи жертвою булінгу (Закон України № 2657-VIII, 2019).

Прийняття даного закону стало великим кроком на шляху боротьби з булінгом, однак виявились певні труднощі, наприклад, у трактуванні терміну «бездіяльність». Досі тривають дискусії щодо того, які саме явища підпадають під відповідальність стосовно бездіяльності та що може служити доказовою базою в даному випадку.

Якщо дитина стала свідком булінгу, перш за все вона може розказати про це батькам, вчителю, психологу або безпосередньо директору. Окрім цього, дитина може звернутись на гарячу лінію ГО «Ла Страда – Україна» із протидії насильству в сім'ї або із захисту прав дітей; до соціальної служби з питань сім'ї, дітей та молоді; Національної поліції України; Центру надання безоплатної правової допомоги (Гріневич, 2018).

Часто про факти булінгу діти підліткового віку не розповідають дорослим, а молодшого

шкільного віку – або відразу звертаються до дорослого, або теж замовчують правду, хоча інколи починають проговорювати про деякі події насильницького характеру, що з ними трапилися.

Для виявлення фізичного булінгу батькам та вчителям необхідно стежити за можливими попереджувальними сигналами й непрямими ознаками, такими як: незрозумілі порізи, подряпини, удари, синці, відсутній або порваний одяг, часті скарги на головний біль і біль у животі тощо. Щоб притягнути до відповідальності винних, батькам потрібно документувати дати й час інцидентів, пов'язаних зі знуцаннями, звертатись до лікарів для підтвердження фактів фізичного булінгу. Не завжди доречним буде звертатись безпосередньо до батьків булерів, щоб розібратися в ситуації самостійно. Спочатку потрібно звернутись до класного керівника, директора та психолога для залучення їх до розв'язання проблеми. Якщо на рівні школи вирішити конфлікт не вдається і насильство над дитиною продовжується, батьки мають звернутись до місцевих правоохоронних органів. У даному процесі завжди потрібно фіксувати відповідну реакцію залучених осіб та їхні дії.

Відповідно до змін у законодавстві якщо педагог або інший працівник закладу освіти став свідком булінгу, то він має повідомити керівника закладу незалежно від того, чи покаржилася йому жертва булінгу чи ні. Після отримання звернення дитини відповідна особа або орган інформує керівника закладу освіти в письмовій формі про випадок булінгу. Керівник закладу розглядає таке звернення та з'ясовує всі обставини булінгу. Надалі він скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу та окреслює подальші дії. Якщо комісія визнала, що це був булінг, а не одноразовий конфлікт, то очільник закладу зобов'язаний повідомити уповноважені підрозділи органів Національної поліції України та Службу у справах дітей. У разі якщо комісія не кваліфікує випадок як булінг, а постраждалий не згодний із цим, то він може звернутись до Національної поліції України безпосередньо (Гріневич, 2018).

Викликати занепокоєння повинні випадки не тільки фізичного насильства, а й психологічного. За даними Д. Олвеуса, фізичне насильство стає причиною підліткового суїциду набагато рідше, ніж психологічне (образи, злі чи непристойні жарти, словесні провокації, обзивання і т.д.) (Olweus, 1993). Булінг викликає стреси в дітей, виникають психосоматичні симптоми, психічні здібності слабшають, їм стає важко,

правильно реагувати. Повага оточуючих по відношенню до дитини-жертви різко знижується. Вона впадає в розпач, розвиває неадаптивні захисні копінги, виробляє відразливе ставлення до себе. Психіка дитини ослаблена за рахунок того, що тепер у неї відсутнє підтвердження особистої значимості з боку інших людей, що вкрай важливо для психічного здоров'я дитини.

Найчастіше жертвами шкільного цькування стають учні, які мають: фізичні недоліки, хвороби або особливості зовнішності (окуляри, виступаючі вуха, повнота чи худорлявість, порушення мовлення тощо), особливості поведінки (замкнуті чи імпульсивні), страх перед школою, відсутність досвіду життя в колективі, труднощі в навчанні або навпаки – обдаровані, також неохайні (мають брудні речі, неприємний запах), фізично слабкі та невпевнені в собі діти.

Учні, які зазнали боулінгу, часто починають проявляти інтровертованість, стають вередливими або мають проблеми з апетитом. Учні молодшої школи можуть розповісти дорослим про образливі слова, які хтось висловив на їхню адресу, щоб дізнатись, чи це правда. Вчителям та батькам необхідно розвивати самоповагу дітей і вчити їх цінувати свої сильні сторони. Найкращий захист, який можуть запропонувати батьки, – це зміцнення почуття власної гідності й незалежності дитини та її готовності вжити заходи в разі потреби. Також залучення спеціалістів – психолога, соціального педагога сприяє засвоєнню безпечних, конструктивних способів реагування дітей на слова й дії булерів. Адже булінг формує в постраждалих комплекс неповноцінності та самоізоляцію від суспільства. За умов шкільного насильства в дітей немає внутрішньої спроможності змінювати ні колектив, ні його цінності, ні суспільство в цілому. Щоб запобігти повторенню фактів цькування, зазначені фахівці мають працювати з булерами, з'ясувати мотиви насильницької поведінки та вчасного вжити заходів для її профілактики. Спільною рисою всіх булерів є зовні виражені нарцисичні риси. Вони зациклені на собі, але не мають внутрішньої опори, потребують поваги до себе і підтримки, яку не отримують від батьків. Такі діти домагаються від оточуючих визнання шляхом насильства і терору, тому допомога спеціалістів сприятиме їх конструктивному особистісному розвитку (Адажій, 2018).

Із розвитком сучасних інформаційних технологій, засобів зв'язку і залученням дітей у світ Інтернету та мобільних телефонів з'явився такий вид шкільного насильства,

як кібербулінг – пониження чи цькування за допомогою мобільних телефонів, інших електронних пристроїв. Переважно кібербулінг з'являється в підлітковому віці, набагато рідше – в молодшому шкільному. Дорослі мають бути обізнаними щодо популярних і потенційно образливих сайтів, додатків та цифрових пристроїв для того, щоб мати можливість вчасно запобігти кібербулінгу. Батькам потрібно стежити за тим, скільки часу дитина проводить в Інтернеті, чи почала більше часу витрачати на спілкування в соціальних мережах, чи буває при цьому сумною та тривожною. Навіть якщо вона читає неприємні повідомлення на своєму гаджеті, це може бути її єдиним способом соціалізації. Також батькам потрібно звертати увагу, чи є в дитини проблеми зі сном, просить вона залишитись удома й не ходити до школи чи відмовляється від улюблених занять. За пореби необхідно звернутись до шкільного психолога, класного керівника для виявлення фактів кібербулінгу. Дитині потрібно донести інформацію про те, що коли вона піддається кіберзалежуванню, то не повинна втягуватись, реагувати або провокувати кривдника (хейтера). Замість цього їй необхідно повідомити про все батькам, вчителю, психологу, щоб вони змогли вжити заходів, зафіксувати образливі, провокаційні повідомлення, включаючи дати й час їх отримання. Якщо кіберзалежування загострюється й містить погрози, то батькам і вчителям необхідно звернутися до місцевих правоохоронних органів.

Іноді, коли відбувається різного виду систематичний булінг, мова може йти про клінічний випадок: у такого учня сформований особистісний розлад, описаний у Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-11, 2019). У такому випадку з дитиною-агресором повинні працювати спеціально підготовлені психотерапевти, а з дітьми-спостерігачами – шкільний психолог та вчителі. Щоб займатися проблемами дітей-агресорів, потрібно залучати їхніх батьків. На жаль, не завжди це може допомогти, оскільки більшість дітей-булерів не мають конструктивного контакту з батьками, або їхні батьки самі є людьми із владним характером, і тому поведінка дітей – це відтворення поведінки батьків, яка відкрито або мовчазно ними схвалюється. Інколи такі діти третирують також і власних батьків, оскільки останні не можуть проявити необхідної твердості, ідеалізуючи власну дитину. У зазначеній ситуації вчителі повинні бути готовими протистояти авторитарним учням та їхнім батькам.

Відтак у січні 2019 року в межах співпраці Міністерства освіти і науки України,

громадського проекту масових відкритих онлайн-курсів «Prometheus» та Міжнародного фонду «Відродження» стартував безкоштовний відкритий онлайн-курс для освітян із протидії булінгу (цькування) в закладах освіти, який складається з 5 модулів. У процесі проходження курсу педагогічні працівники дізнаються про причини цькування, про те, як запобігати йому та як правильно вирішувати конфліктні ситуації (Булінг со сторони учителів: інструкція, як захистити свого ребенка, 2018).

Існує вид булінгу, який останнім часом відійшов на другий план, але є не менш актуальним, ніж дитячий, – це учительський булінг. Після вступу до школи в дитини в житті з'являється ще одна важлива авторитетна постать – класний керівник. У молодшій школі педагог стає навіть більш значущим дорослим, ніж батьки. Це нормально, адже дитина адаптується до нового середовища, а вчитель їй у цьому допомагає. Від особистості вчителя також залежить мотивація дитини до навчання і в цілому її успішність. Діти проводять з учителями набагато більше часу, ніж із батьками, тому вони можуть впливати на дитину набагато більше. Вчитель може надихнути на вивчення предмету, стати наставником, а іноді і старшим другом, який допомагає не тільки в навчанні, але у процесі формування особистості.

На жаль, бувають випадки, коли педагоги упереджено ставляться до дитини, прилюдно висміюють її відповіді, здібності й навіть зовнішній вигляд, принижують чи осуджують за щось. Але це можуть бути звичайні конфлікти, які швидко виникають і так само швидко згасають. У разі булінгу конфлікт найчастіше має особистісне підґрунтя та носить систематичний характер.

Вчителі-агресори завжди відрізняються тоталітарним стилем викладання та яскраво вираженою професійною деформацією – вигоранням. Такі педагоги не відчувають задоволення від своєї роботи і любові до дітей – зазвичай таке ставлення відчувається відразу. У вчителя, який недолюблює дитину, є велика кількість методів для цькування: знижувати оцінки (довести упередженість вчителя складно, адже оцінювання завжди суб'єктивне); зводити будь-яке порушення в системність; ігнорувати досягнення дитини або представляти їх у невідгідному світлі; принижувати її бажання виявляти активність тощо. Для того щоб вчасно виявити учительський булінг, батькам необхідно розмовляти зі своєю дитиною, цікавитись її успіхами, переживаннями, життєвими подіями – тоді вони зможуть швидко помітити зміни в її поведінці.

Особливостями дитячої поведінки, що можуть вказувати на ознаки учительського булінгу, є: небажання дитини йти до школи (дитина систематично відмовляється відвідувати школу, починає плакати, прогулювати, а на питання про причини такої поведінки не відповідає чітко); зниження успішності з конкретного предмету; відсутність у дитини бажання розповідати про шкільні події (особливо яскраво це помітно в учнів молодшої школи); страх перед навчальним процесом, вчителями тощо.

Найчастіше дітям, які зазнали учительського булінгу, властиве заниження самооцінки, гіпертрофоване почуття провини, іноді підвищена агресивність. Якщо жертвою булінгу стає підліток, то, на жаль, ця травма може привести до суїциду або «синдрому активного стрілка» (масовий розстріл людей із можливим подальшим самогубством). Також ризики учительського булінгу полягають у тому, що коли педагог починає принижувати одного з учнів, незабаром цим починають займатися його однокласники, адже вчитель – це приклад для наслідування, особливо в початковій школі. Таким чином, ті, кого не сприймає педагог, стають жертвою цькування однокласників та інших вчителів. Коли в таку ситуацію потрапляє учень старшої школи – однолітки можуть стати на його захист перед вчителем, і тоді педагог починає конфліктувати з усім класом або конкретною групою учнів.

Для урегулювання конфліктів між вчителем та дитиною немає єдиного алгоритму, адже в цьому випадку багато вирішує рівень професіоналізму та людський фактор. Але є деякі рекомендації щодо виходу з такої ситуації. Після розмови з дитиною батькам варто оцінити ступінь глибини проблеми, спокійно і об'єктивно поговорити з учителем та з'ясувати його думку про конфлікт. Для зменшення ризику негативної емоційності під час розмови потрібно слідувати, щоб бесіда будувалась на конкретних фактах, а не на особистих враженнях двох сторін. Батькам не потрібно остерігатись того, що вчитель «зіпсує життя» дитині, адже якщо педагог дійсно зловживає посадовими обов'язками, на нього завжди можна вплинути через адміністрацію навчального закладу, представників департаменту освіти і т.д.

Якщо в ході бесіди вчитель озвучить певні претензії до дитини, то батькам варто уважно вислухати їх і, якщо вони об'єктивні, поговорити з дитиною. При цьому бажано не висловлювати агресії на адресу вчителя, а спробувати пояснити дитині ситуацію та переконати, що вчитель не хотів її обра-

зати. Варто продемонструвати дитині, що батьки на її боці, що вона завжди може розраховувати на їхню підтримку. Після цього спланувати шлях виходу із ситуації, що склалася. За потреби можна заручитися підтримкою інших батьків, звернутись до соціального педагога або психолога закладу освіти.

Трапляються випадки, коли дитина скаржиться на вчителя, а насправді жертва не вона, адже деякі діти є чудовими маніпуляторами, вони добре розуміють, що маска жертви – це дуже зручно. Тому на будь-яку подібну ситуацію батькам потрібно дивитись без ілюзій, ідеалізацій власної дитини та спокійно розібратися в конфлікті, що склався. Адже є учні, які об'єктивно заважають вчителям працювати, відкрито порушують поведінку та провокують конфлікти у класі.

На жаль, не завжди батьки та вчителі можуть самостійно врегулювати конфлікт, тому для його вирішення необхідно підключити адміністрацію школи. Якщо ж ситуація зайшла занадто далеко, і не вдається конструктивно владнати проблему, дитина перебуває в постійній стресовій ситуації, а адміністрація школи не поспішає на допомогу, то найкращим виходом буде перехід дитини до іншого навчального закладу. При цьому батькам не варто перекидати відповідальність за виховання дитини на вчителів, адже і в новій школі ситуація може повторитися.

У зв'язку із прийняттям Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» батькам варто дотримуватись такої послідовності дій у разі булінгу зі сторони вчителя:

1. Визначитися з обвинуваченими, адже юридична відповідальність не може бути колективною – вона індивідуальна, залучити до відповідальності неможливо навчальний заклад, тільки – окремо вчителя, класного керівника, директора.

2. Перша скарга має бути на ім'я директора. Саме адміністрація (засновник) закладу повинна стати першою інстанцією, куди слід звертатися зі скаргою про порушення конституційних прав дитини.

3. Із заявою про перевірку методів виховання конкретного вчителя зверніться до Управління освіти району або міста. У свою чергу, Управління освіти повинно надати відповідний Висновок комісії.

4. Зверніться з відповідною заявою в управління (відділ) у справах сім'ї та молоді та до органів внутрішніх справ (Національної поліції України).

5. Якщо подібні звернення не дають результату – подавайте позовну заяву до суду. Дійте відповідно до чинного законодавства та згідно з «Порядком розгляду

звернень та повідомлень із приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення», що затверджений спільним наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19 серпня 2014 року № 564/836/945/577 (Буллінг со стороны учителів: інструкція, як захитить свого ребенка, 2018; Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення, 2014).

У випадку коли доводиться реалізувати рішучі заходи, бажано посприяти, щоб в цей час для мінімізації негативних наслідків та актуалізації мотивації до навчання дитина відвідувала психолога. Також відповідно до змін у законодавстві соціальними педагогами у школах має здійснюватись соціально-педагогічний патронаж, який забезпечує надання консультативної допомоги батькам та психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від (або) вчинили булінг, стали його свідками.

Висновки

Проведений аналіз літератури засвідчує, що у вітчизняній психологічній науці вивчення проблеми учнівського та учи-

тельського булінгу носять фрагментарний характер, а дослідження зарубіжних вчених більше орієнтовані на вивчення агресії як висхідної детермінанти насильства. Шкільний булінг – проблема складна, комплексна і багато в чому соціальна. Саме тому феномен булінгу є викликом школі як організації. Він вимагає прийняття довгострокових і відповідальних зобов'язань, які стали б частиною організаційної культури школи. Для того щоб дитина не стала жертвою булінгу з боку інших дітей та педагогів, усім учасникам освітнього процесу у взаємодії з батьками необхідно плідно працювати над попередженням та профілактикою шкільного цькування. Булінг у закладі освіти можна зменшити, лише об'єднуючи зусилля і системно працюючи на всіх рівнях. Тому одним із першочергових завдань психолого-педагогічної науки є пошук дієвих інструментів профілактики булінгу з метою попередження його впливу на результати освітнього процесу.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямку є вивчення особливостей сприйняття явищ насильства учнями й учителями та розроблення методичних рекомендації для вчителів і батьків щодо профілактики насильства в учнівському середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 5. Ст. 33. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-viii> (дата звернення: 28.12.2019).
2. «Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення», що затверджений спільним наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19 серпня 2014 року № 564/836/945/577. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14> (дата звернення: 26.12.2019).
3. Адажій О. Цькування у школі. Наслідки знущання і для жертви, і для агресора. URL : <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidki-znushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html> (дата звернення: 01.01.2020).
4. Алексєнко Т. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистості та колективу. *Управління освітою*. № 4. 2019. С. 46–53.
5. Булінг со стороны учителів: інструкція, як захитить свого ребенка. URL : <https://politeka.net/life/771363-bulling-so-storony-uchitelej-instrukcija-kak-zashhitit-svoego-rebenka/> (дата звернення: 02.01.2020).
6. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: *навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах*. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.
7. Герелес М. Як подолати булінг, на думку молоді. URL : <https://ukraine.ureport.in/story/390/> (дата звернення: 29.12.2019).
8. Гриневиц Л. Новий Закон, направлений на протидію булінгу, передбачає чіткі алгоритми дій у випадку цькування. URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/novij-zakon-naprvlenij-na-protidiju-bulingu-peredbachaye-chitki-algoritmi-dij-u-vipadku-ckuvan-liliya-grinevich> (дата звернення: 30.12.2020).
9. Губко А.А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 46–50. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_12 (дата звернення: 30.12.2019).
10. Лесько Н.В. Державна політика України у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: адміністративно-правові проблеми формування та реалізації. *Монографія*. Київ. Видавництво «Людмила». 2017. 472 с.
11. МКХ-11. Клас «Розлади психіки та поведінки». URL : who.int/classifications/icd/en/ (дата звернення: 02.01.2020).

12. Ожийова О. М. Булінг. Шкільний булінг: поняття та основні форми. *Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.»*. Х. Т.15. 2009. С. 158–163.
13. Прибіткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків. 2017. С. 58–61.
14. Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти. URL : https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about?fbclid=IwAR1_zjtmLfS1N1wBGeikuTohaFR5RlquuG5SbSeNzoMhp24Agcx6CP8sp8 (дата звернення: 03.01.2020).
15. Ролінський В.І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : дис. .. канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2005. 236 с.
16. Сеньківська Л.І. Проблема шкільного психологічного насилля (булінгу) серед дітей і підлітків. *Сучасні теоретичні та практичні аспекти клінічної медицини : міжнар. наук. конф. студентів та молодих вчених, присвяч. 115-річчю з дня народження М.О. Ясинівського*. Одеса, 24-25 квітня 2014 року : тези доп. Одеса : ОНМедУ. 2014. С. 141–142.
17. Стоп насильству: бібліогр. покажч. / уклад. С. Настенко ; ред.: С. Чачко, В. Кучерява, Н. Лінкевич; Державна бібліотека України для юнацтва. Київ, 2017. 49 с.
18. Юрчик О.М. Соціально-психологічні аспекти булінгу в початкових класах. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова. № 2(47). 2015. С. 81–88.
19. Friedman P. Discussion on the Vienna Psychoanalytic Society: On suicide with particular references to suicide among young students. *N. Y. : International Univ. Press*. 1967. P. 141.
20. Matthiesen S. B. Perpetrators and Targets of Bullying at Work: Role Stress and Individual Differences society. *Violence and Victims*. 2007. Vol. 22. № 6. P. 735–753.
21. Olweus Dan. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Malden, MA : Blackwell Publishing, 1993. P. 140.

REFERENCES:

1. Закон України № 2657-VIII (2019). «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanni») [On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Countering Bullying] : Vidomosti Verkhovnoi Rady, № 5, st. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-viii> [in Ukrainian].
2. «Poryadok rozglyadu zvernenn ta povidomlen z pryvodu zhorstokogo povodzhennya z ditmy abo zagrozy jogo vchynennya» (2014) [Procedure for Consideration of Complaints and Reports of Child Abuse or Threat of Perpetration] : zatverdzhenyj spilnym nakazom Ministerstva socialnoyi polityky Ukrayiny, Ministerstva vnutrishnix sprav Ukrayiny, Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny, Ministerstva ohorony zdorovya Ukrayiny №564/836/945/577. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14> [in Ukrainian].
3. Adazhij O. (2018). Czkuvannya u shkoli. Naslidky znushhannya i dlya zhertvy, i dlya agresora [School Boarding. The Consequences of Bullying for Both the Victim and the Aggressor] : URL: <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidki-znushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html> [in Ukrainian].
4. Aliksieienko T. (2019). Yavlyshcha mobinhu y bulinhu u vzaiemynakh osobystosti ta kolektyvu. [Phenomena of Mobbing and Bulling in the Relationship of Personality and Team] : Upravlinnia osvitoiu. № 4. P. 46–53. [in Ukrainian].
5. Bullyng so storony uchytelaj: instrukciya, kak zashhytyt svoego rebenka (2018). [Teachers Bullying: Instructions on How to Protect Your Child] : URL: <https://politeka.net/life/771363-bulling-so-storony-uchitelej-instrukcija-kak-zashhitit-svoego-rebenka/> [in Ukrainian].
6. Friedman P. (1967). Discussion on the Vienna Psychoanalytic Society: On suicide with particular references to suicide among young students. *N. Y.: International Univ. Press*. P. 141. [in USA].
7. Gereles M. (2018). Yak podolaty buling, na dumku molodi. [How to Overcome Bullying, According to Young People] : URL: <https://ukraine.ureport.in/story/390/> [in Ukrainian].
8. Grinevych L. (2018). Novyj Zakon, napravlennyj na protydiju bulingu, peredbachaye chitki algorytmy dij u vypadku czkuvan. [The New Law Aimed at Counteracting Bullying Provides Clear Algorithms for Hijacking] : URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/novij-zakon-napravlennyj-na-protidiju-bulingu-peredbachaye-chitki-algoritmi-dij-u-vypadku-ckuvan-liliya-grinevich> [in Ukrainian].
9. Gubko A. A. (2013). Shkilnyj buling yak socialno-psychologichnyj fenomen. [School Bullying as a Socio-Psychological Phenomenon] : Visnyk Chernigivskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu. Ser.: Psychologichni nauky. V. 114. P. 46–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_12 [in Ukrainian].
10. ICD-11 (2019). Klas «Rozlady psykhyky ta povedinky». [ICD-11. Mental and Behavioral Disorders] : URL: <http://www.who.int/classifications/icd/en/> [in Switzerland].
11. Lesko N. V. (2017). Derzhavna polityka Ukrainy u sferi zakhystu ditei vid nasylstva ta inshykh protypravnykh dii: administratyvno-pravovi problemy formuvannya ta realizatsii : monohrafiia. [State Policy of Ukraine in the Sphere of Protection of Children from Violence and Other Illegal Actions: Administrative and Legal Problems of Formation and Implementation: Monograph] : Kyiv : Vydavnytstvo «Liudmyla». 472 p. [in Ukrainian].
12. Matthiesen S. B. (2007). Perpetrators and Targets of Bullying at Work: Role Stress and Individual Differences society. *Violence and Victims*. Vol. 22. № 6. P. 735-753. [in Norway].
13. Olweus Dan (1993). *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Malden, MA : Blackwell Publishing. P. 140. [in Norway].
14. Ozhyiova O.M. (2009). Bullinh. Shkilnyi bullinh: poniattia ta osnovni formy. [Bulling. School Bullying: Concepts and Basic Forms] : Vcheni zap. Khark. humanit. un-tu «Nar. ukr. akad.». Kh. T.15. P.158–163. [in Ukrainian].

15. Pribytkova N. (2017). Bulinh u zakladakh osvity: poniattia, struktura, prychny ta shliakhy podolannia. [Bullying in Educational Institutions: Concepts, Structure, Causes and Ways of Overcoming] : Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku derzhavy. Kharkiv. P. 58–61. [in Ukrainian].

16. Protydiya ta poperedzhennya bulingu (czkuvannyu) v zakladax osvity (2019). [Countering and Preventing Bullying in Educational Establishments] : URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about?fbclid=IwAR1_zjtmLfsINiWbGeikuTohaFR5RlquuG5SbSeNzo-Mhp24Agcx6CP8sp8 [in Ukrainian].

17. Rolinskyi V.I. (2005). Sotsialno-pedahohichni umovy profilaktyky nasylstva shchodo pidlitkiv. [Socio-Pedagogical Conditions for Prevention of Violence Against Adolescents] : dys. kand. ped. nauk : 13.00.05. K. 236 p. [in Ukrainian].

18. Senkivska L. I. (2014). Problema shkilnoho psykholohichnoho nasyllia (bulinhu) sered ditei i pidlitkiv. [The Problem of School Psychological Bullying Among Children and Adolescents] : Suchasni teoretychni ta praktychni aspekty klinichnoi medytsyny : mizhnar. nauk. konf. studentiv ta molodykh vchenykh, prysviach. 115-richchiu z dnia narodzhennia M. O. Yasynovskoho. Odesa, 24–25 kvitnia 2014 roku : tezy dop. Odesa : ONMedU. P. 141–142. [in Ukrainian].

19. Stop nasylstvu: bibliogr. pokazhch (2017). [Stop Violence: A Bibliography Index] : uklad. S. Nastenka; red.: S. Chachko, V. Kucheryava, N. Linkey. Derzh. b-ka Ukrayiny` dlya yunacztva. Kiev. 49 p. [in Ukrainian].

20. Volnova L. M. (2016). Profilaktyka deviantnoi povedinky pidlitkiv. [Prevention of Adolescent Deviant Behavior] : navch.-metod. posibnyk do spetskursu «Psykholohiia devyatsii» dlia studentiv spetsialnosti «Sotsialna robota» u dvokh chastynakh. Ch. 1. Teoretychna chastyna. 2-he vyd., pererob i dopovn. K. 188 p. [in Ukrainian].

21. Yurchyk O.M. (2015). Sotsialno-psykholohichni aspekty bulinhu v pochatkovykh klasakh. [Socio-Psychological Aspects of Bullying in Elementary Grades] : Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriya № 12. Psykholohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats. K.: NPU imeni M.P. Drahomanova. № 2 (47). P. 81–88. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.

The article was received 14 January 2020.

УДК 159.922.1

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-13>

ВИВЧЕННЯ ҐЕНДЕРУ ТА ҐЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ ОСОБИСТОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Костіна Тетяна Олександрівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри психології

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

kostina_tanya@ukr.net
orcid.org/0000-0001-9644-0630

Мета статті – систематизація інформації основних теорій закордонних науковців, які працювали у сфері гендерних досліджень. Показати зв'язок дотичних наукових галузей на розвиток гендерних досліджень у психологічній науці (передусім соціології). Актуалізувати значущість гендерних досліджень для розвитку сучасного суспільства. Визначити методичні переваги використання методики С. Бем для визначення гендерних ролей особистості під час роботи з гендерною проблематикою.

Методи. Науковий пошук зосередився на визначенні теоретичних засад, які мають бути підґрунтям роботи з гендерною проблематикою, зокрема щодо попередження гендерної нерівності та проявів гендерної дискримінації. У процесі роботи були використані такі методи дослідження: системно-структурний аналіз літератури, узагальнення даних наукової літератури з гендерної проблематики. Здійснено аналіз методичних можливостей опитувальника С. Бем (Bem Sex-Role Inventory (BSRI)) під час вивчення гендерних ролей особистості.

Результати. Проведений теоретичний аналіз дозволив виділити основні відкриття, що були здійснені закордонними науковцями у сфері гендерних досліджень. Так, соціологічна наука збагатилася психологією такими поняттями: «гендероване суспільство» (M. Kimmel); «дослідження гендерних нонконформістів» (B. Risman); «гегемонна маскуліність» (R. Connell). У сфері психології на розвиток гендерної проблематики істотно вплинули такі вчені, як: W. Farrell (криза чоловічої ідентичності, відхід від гендерних рамок); юнгіанський психолог А. Jolson (співвіднесення фемінності та маскуліності в контексті глибинної психології); Е. Kaschak (дослідження в контексті аналізу жіночого досвіду); Sh. Burn (розроблення соціальної гендерної психології); J. Hyde (теорія гендерної схожості); S. Bem (теорія гендерних схем і методика визначення гендерних ролей, Bem Sex-Role Inventory (BSRI)).

Висновки. Визначено, що методика С. Бем дозволяє визначити такі гендерні ролі: маскуліність, фемінність, адногінність і недиференційований тип. Теорія гендерних схем, яку розробила С. Бем, доз-

воляє виділити дві стратегії щодо виходу за межі гендерних стереотипів у процесі виховання дітей: 1) навчити дітей розмежовувати біологічну стать (розуміти її справжні атрибути); 2) запропонувати дітям альтернативну схему (на противагу усталеним шаблонам).

Ключові слова: гендер, гендерна нерівність, маскуліність, теорія гендерних схем, фемініність.

STUDY OF GENDER AND GENDER ROLES OF PERSONALITY IN FOREIGN PSYCHOLOGY

Kostina Tetiana Oleksandrivna,

Ph. D. in Psychological Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student of the Department of Psychology

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

kostina_tanya@ukr.net

orcid.org/0000-0001-9644-0630

Purpose. Systematize the information of the basic theories of foreign scientists who have worked in the field of gender research. To show the connection of the relevant scientific fields to the development of gender studies in psychological science (primarily sociology). Update the importance of gender studies for the development of modern society. To determine methodological advantages of using S. Bohm's method for determining gender roles of a person when dealing with gender issues.

Methods. Scientific research has focused on identifying the theoretical foundations that should underpin gender issues, including the prevention of gender inequality and gender discrimination. During the work, the following research methods were used: system-structural analysis of literature, generalization of scientific literature data on gender issues. The methodological capabilities of the Bem Sex-Role Inventory (BSRI) questionnaire in the study of gender personality roles were analyzed.

Results. The theoretical analysis made it possible to highlight the main findings that were made by foreign scholars in the field of gender studies. Thus, sociological science has enriched psychology with the following concepts: a gendered society (M. Kimmel); research on gender non-conformists (B. Risman); "Hegemonic masculinity" (R. Connell). In the field of psychology, a significant impact on the development of gender has been made by such scholars as: W. Farrell (crisis of male identity, departure from gender framework); Jungian psychologist A. Janson (correlation of femininity and masculinity in the context of depth psychology); E. Kaschak (research in the context of women's experience analysis); Sh. Burn (development of social gender psychology); J. Hyde (gender similarities hypothesis); S. Bem (gender schema theory and Bem Sex-Role Inventory (BSRI)).

Conclusions. It has been determined that the S. Bem method allows to define the following gender roles: masculinity, femininity, uniformity and undifferentiated type. The gender schema theory developed by S. Bem allows us to distinguish two strategies to move beyond gender stereotypes in the course of raising children: 1) teach children to differentiate between the biological sex (understand its true attributes); 2) offer children an alternative scheme (as opposed to established patterns).

Key words: gender, gender inequality, masculinity, gender schema theory, femininity.

Вступ

Сучасна ситуація як в українській державі, так і в інших країнах усе більше актуалізує гендерне питання, зокрема явище гендерної нерівності та дискримінаційних проявів щодо людей, що мають відмінні прояви / відчуття власної особистості в гендерному аспекті. Наявна ситуація потребує пошуку підходів, які б сприяли формуванню толерантності в Україні до індивідуальності людини, давали змогу кожній особистості реалізовувати право проживати власне життя поза межами нав'язаних шаблонів.

Західні країни досить давно розпочали дослідження гендерного питання та накопили значний науковий матеріал. Саме тому українські вчені мають велике теоретичне, методичне та методологічне підґрунтя для реалізації наукових пошуків у даній сфері. Зрозуміло, що існують розбіжності (культура, історія, особливості менталітету тощо), які необхідно враховувати у процесі проведення досліджень та інтерпретації отриманих даних. Однак досвід закордонних авторів дозволяє розширити розуміння гендерного питання на рівні конкретного індивідууму, соціуму, колективу тощо.

Треба пам'ятати, що розробка гендерної проблематики допоможе сучасному суспільству вийти за межі усталених шаблонів, що, у свою чергу, приведе до актуалізації людського потенціалу нашої держави.

1. **Теоретичне обґрунтування проблеми**

Дослідження гендерної проблематики має свою (хоч і не дуже довгу) історію. На жаль, в Україні ця історія ще коротша порівняно із країнами Західної Європи, Канади та Сполучених Штатів Америки. Однак це не означає, що такі дослідження непотрібні.

Навпаки, Україна сьогодні активно долучається до вивчення ґендерних аспектів українського суспільства. Це означає, що розвиток знань може відбутись для нас пришвидшеним темпом, оскільки ми маємо у своєму розпорядженні дані, які були отримані вченими інших країн. Завдяки такому обміну ми отримуємо шанс вийти на світову арену дослідження ґендерної проблематики.

Водночас ученим України важливо пам'ятати про необхідність адаптації отриманих даних з урахуванням внутрішнього контексту розвитку рівня українського суспільства. Це означає, що сучасна українська наука потребує власних досліджень, проведених на теренах України, для отримання більш об'єктивних і валідних даних.

У вітчизняній психології питання ґендеру вивчалось за такими напрямками: вивчення теорії ґендеру й історії розвитку даного поняття (Бендас, 2006); аналіз статі та ґендеру в контексті статевих відмінностей (Льїн, 2010); співвіднесення понять «стать» і «ґендер», ґендерна просвіта (Говорун, Кікінежді, 2006); аналіз психологічних ролей особистості, що включає в себе аспект ґендерних ролей (Горностаї, 1997); дослідження у сфері ґендерної соціології (Здравомислова, 2015); роль фемінізму в розвитку ґендерних досліджень (Марценюк, 2018); вивчення психології ґендерних відносин (Клецина, 2009); профілактика ґендерної дискримінації серед молоді (Костіна, 2019); аналіз прояву ґендерних відмінностей на рівні сценаріїв сексуальності (Темкіна, 2002); вивчення особливостей психології ґендерної взаємодії персоналу (Ткалич, 2015); антропологія статі (Бутовська, 2013).

Зарубіжна наукова думка збагатилася відкриттями, що були реалізовані вченими різних наукових шкіл і напрямів, що працювали в контексті вивчення ґендерної проблематики. Ці відкриття були зроблені науковцями, які працювали не лише у психології, але й в інших сферах наукового знання: у соціології, антропології, філософії, економіці, педагогіці тощо.

Соціологічна наука та її представники збагатили психологію такими дослідженнями: ґендер як соціальний конструкт, поняття ґендерованого суспільства (Kimmel, 2000); соціальний інститут влади та його роль у підтриманні ґендерної нерівності, дослідження ґендерних нонконформістів (Risman, 2017); вивчення маскулінності, зв'язок влади та ґендеру, введення поняття «гегемонна маскулінність» (Connell, 1987). Дослідження у сфері маскулінності також були реалізовані у психології, зокрема,

учені підкреслювали необхідність вивільнення чоловіків (особливо дітей-хлопців, що зростають під тиском «Будь чоловіком!») із ґендерних рамок (Farrell, 1994). Співвіднесення фемінності та маскулінності в контексті глибинної психології розроблено в юнґіанстві, зокрема у книгах «Він», «Вона», «Ми» (Jonson, 1989). Дослідження особливостей соціальних очікувань щодо жінок та переживання жінок щодо цих вимог були предметом вивчення в контексті аналізу жіночого досвіду (Kaschak, 1992). Вагомий внесок у розуміння ґендерної проблематики зробила соціальна ґендерна психологія, що вивчала даний конструкт у контексті соціальної взаємодії та соціальних інституцій. Однак, на відміну від соціології, у цих дослідженнях акцентована увага не лише на групі, а й на індивідуумі (Burn, 1995).

Цікаві для нас дослідження, здійснені J. Hyde (2005 р.). Свої наукові розробки у вивченні ґендерного питання вона вирішила здійснити з позиції не відмінності (протиставлення) ґендерів, а їхньої схожості. Науковий пошук вивів J. Hyde на теорію ґендерної схожості (gender similarities hypothesis). Спираючись на запропоновану теорію, авторка акцентує увагу на тому, що чоловіки та жінки все ж таки не є різними настільки, щоби розглядати їх як цілком протилежних один одному. Вона підкреслює (спираючись на результати проведеного дослідження), що є аспекти, де різниця дійсно є, проте багато показників, де очікувані відмінності не були виявлені. Як бачимо, існує значна кількість досліджень у сфері ґендерної проблематики. Це ще раз підтверджує актуальність і важливість даного питання для сучасного суспільства. Однак ми бачимо, що все ще існує значна кількість упереджень, що перешкоджає суспільству загалом та індивідууму зокрема вийти за межі усталених шаблонів. Саме тому в цій роботі ми розглянемо важливі відкриття, які мають велике значення для подальших теоретичних і практичних розробок зі зниження рівня ґендерної нерівності у світі.

2. Методологія та методи

Наш науковий пошук зосередився на визначенні теоретичних засад, які мають бути підґрунтям під час роботи з ґендерною проблематикою, зокрема щодо попередження ґендерної нерівності та проявів ґендерної дискримінації. У процесі нашої роботи нами були використані такі методи дослідження: системно-структурний аналіз літератури, узагальнення даних наукової літератури з ґендерної проблематики. Здійснено аналіз методичних можливо-

стей опитувальника С. Бем (Bem Sex-Role Inventory (BSRI)) для вивчення ґендерних ролей особистості.

3. Результати та дискусії

Сучасна психологія має значну кількість теоретичного і емпіричного підґрунтя для розуміння процесів, що зумовлюють прояви ґендерної нерівності та ґендерно зумовленої дискримінації. Як було зазначено вище, таке різноманіття даних психологія отримала завдяки іншим наукам, що вивчали ґендерну проблематику. У даній статті ми розглянемо теоретичні обґрунтування, що були запропоновані західними науковцями та які мають значення для нашого дослідження в контексті роботи з молоддю щодо попередження проявів ґендерно зумовленої дискримінації. Особливо акцентовано роботи С. Бем як однієї з перших лідерок, яка привернула увагу наукової спільноти до питання ґендерної нерівності та витоків її формування.

Однією із впливових дослідниць сучасної науки, що вивчає ґендерну проблематику, є редакторка журналу "Gender&Society", одного з найвпливовіших серед американських видань у сфері ґендерних досліджень. У своїй книзі «ґендерне запаморочення» Б. Рісман ("Gender Vertigo. American Families in Transition") дослідила особливості формування ґендерних стереотипів та їхній вплив на індивідуума (Risman, 1999). Учена підкреслювала, що такі впливи можуть бути здійснені як через сім'ю, так і через інші соціальні інститути. Зокрема, серед таких чинників впливу вона визначила стиль виховання батьків, тип взаємодії в подружжі (егалітарний/авторитарний) тощо. Авторка зазначає, що легалізована дихотомія та домінування маскулінного над фемінним зумовлені наявністю соціального інституту влади, яка підтримує наявність ґендерної нерівності (спираючись на ґендерні відмінності) та протидіє зміні усталених порядків.

Крім того, Б. Рісман зазначає, що на сучасному етапі хлопці частіше стикаються з дискримінаційними обмеженнями, ніж дівчата. Оскільки дівчатам дозволяють мати широкий спектр особистісного прояву: від відмінниці до Пеппі Довга Панчоха. Отже, дівчата можуть бути сміливими, активними, чутливими тощо. І це дозволяє обирати різні стратегії поведінки та шляхи подальшого професійного зростання. Необхідно підкреслити, що Б. Рісман не зменшує ролі дискримінації для жінок, оскільки говорить про те, що дівчата стикнуться з дискримінацією, коли стануть дорослими. Дорослі жінки стикаються з меншою оплатою праці, «подвійним навантаженням» (необхідність

поєднувати роботу та вести домашнє господарство), доглядом за дітьми та неміними родичами. Однак саме в дитячі роки суспільство більш суворо обмежує хлопців у тому, якими їм бути. Здебільшого батьки й оточення будуть вимагати від хлопців сили, відчайдушності, агресивності; демонстрація чутливості й емоційності (частіше) не буде розглядатись як позитивне явище (хлопців змушують уникати всього «дівчачого»). Тому вчена наголошує на необхідності перегляду усталених ґендерних шаблонів.

Дослідження ґендерної проблематики зазвичай включає в себе аналіз фемінності та маскулінності. Важливі дослідження в цьому напрямі здійснив австралійський соціолог R. Connell (1987 р.). Він увів у науковий обіг термін «гегемонна маскулінність» (*hegemonic masculinity*). Цим терміном науковець позначав тип маскулінності, що посідає найвище місце в ієрархії культури чоловічої спільноти; передбачає володіння владою й отримання від неї відповідних переваг (високий соціальний статус, матеріальні блага, домінантність тощо). На побутовій мові термін «гегемонна / домінантна маскулінність» може позначатись нормативним еталоном «справжній чоловік». Даний еталон досить сильно (зазвичай негативно) впливає на чоловіків і хлопців, які намагаються відповідати йому, оскільки фундаментом даного явища є насильство та визнання.

Водночас не всі чоловіки прагнуть бути «справжніми чоловіками», оскільки це передбачає заборону на прояв почуттів, співчуття, ніжності, піклування про інших тощо (так званих «жіночих» характеристик, яких уникає гегемонна маскулінність). Науковець зазначає, що ґендер – це не просто про індивідуума, про його/її самовизначення. Це явище, вивчення якого неможливе без урахування інших складових частин: соціальних, політичних, економічних. Саме тому він не просто акцентує увагу на ґендері, а підкреслює роль ґендерного порядку/устрою ("gender order") (Connell, 1987). Праці та погляди Роберта Коннелла на маскулінність мають значення також через його трансґендерний перехід (від чоловіка до жінки): тепер науковець відомо як Рейвін Коннелл.

Видатна праця американського соціолога «ґендероване суспільство» (Кімел, 2003) актуалізувала питання соціального конструювання ґендеру, що дає підґрунтя для розуміння ролі соціальних очікувань щодо поведінки хлопців і дівчат, чоловіків та жінок. Зниження рівня біологізаторського тлумачення відмінностей між

жіночою та чоловічою статтю дозволяє шукати шляхи розширення ролей, які може програвати людина. Науковець пропонує розуміння ґендеру як соціального конструкта, формування якого зумовлюється дією суспільства та його культури. Такий погляд дозволяє зрозуміти, що вихід за межі ґендерних стереотипів можливий. Однак цей вихід може відбутись за підтримки соціального оточення, насамперед соціальних інститутів, де особистість здобуває досвід міжособистісної взаємодії.

Американська дослідниця у сфері соціальної психології ґендеру Sh. Burn виокремлює п'ять хибних уявлень про ґендер, які перешкоджають позитивним змінам у процесі зниження рівня ґендерної нерівності. Серед них вона виокремлює такі уявлення, які зазвичай прийняті в суспільстві: 1) ґендерні відмінності є значними; 2) ґендерні відмінності зумовлені біологічними відмінностями; 3) біологічні ролі сприяють більш вдалому пристосуванню жінок і чоловіків до виконання різних ролей; 4) ґендери відмежовані один від одного, але є рівними; 5) традиційні ґендерні ролі найбільш повно задовольняють потреби суспільства (Burn, 1995).

У психології однією з важливих подій стали дослідження американської психологині С. Бем, визначною працею якої стала книга «Лінзи ґендеру» (Бем, 1993). У цій книзі на прикладі виховання власних дітей авторка показує складність протидії ґендерним стереотипам. Водночас вона показує певний алгоритм (на прикладі виховання власних дітей), як виховувати дитину з розумінням того, що в суспільстві є ґендерні стереотипи (і не лише ґендерні), що цим шаблонам можна протидіяти. Саме С. Бем була однією з тих дослідниць, яка першою кинула виклик усталеним ґендерним стереотипам.

Важливим внеском у психологічну науку став опитувальник, який С. Бем розробила (Bem Sex-Role Inventory (BSRI)) для дослідження ґендерних ролей особистості, які зазвичай проявляються на дихотомії маскуліності / фемінності.

Сьогодні даний опитувальник позначають як такий, що визначає психологічну стать особистості. У методиці 60 питань, вона складається із трьох блоків по 20 питань, які визначали приналежність людини до одного із трьох типів психологічної статі: 1) психологічна чоловіча стать позначалась терміном «маскуліність» (маскуліний тип), куди відносили традиційні прояви чоловічих рис: активність, упевненість, цілеспрямованість, лідерство тощо; 2) психологічна жіноча стать позначалась терміном «фемін-

ність» (фемінний тип), передбачала такі «жіночі» характеристики, як: пасивність, залежність, емоційність тощо; 3) психологічну стать, що гармонійно поєднує класичні «чоловічі» та «жіночі» прояви, С. Бем позначила як андрогінність. Зазначимо, що до цієї категорії відносились ті опитувані, які набрали високі показники як за шкалою маскуліності, так і за шкалою фемінності. Також С. Бем виділила категорію людей, які демонстрували слабо виражені риси за кожною зі шкал (маскуліність – фемінність), такий варіант психологиня позначила як «недиференційована» психологічна стать (Бем, 2004). Отже, дана методика дозволяє визначити, як само людина ідентифікує себе психологічно (а не лише на рівні біологічної статі). С. Бем мала на меті дослідити можливість поєднання в одній особистості як маскуліних («чоловічих»), так і фемінних («жіночих») характеристик. Таке поєднання маскуліних і фемінних проявів дослідниця позначила терміном «андрогінність». Формування андрогінності авторка протиставляла класичному статевотипізованому підходу, який обмежував особистісні прояви людини та «врізав» її в рамки соціальних статево-рольових очікувань.

Головна ідея С. Бем полягала в тому, що незалежно від приналежності до певної біологічної статі (чоловічої чи жіночої), людина здатна проявляти риси на рівні особистості, що виходять за межі класичної дихотомії «чоловіче – жіноче». Учена підкреслювала, що високі показники за маскуліністю не призводять до автоматичного зниження показників у сфері фемінності (як часто думали до відкриття С. Бем). Це означало, що ґендерні ролі – це не обов'язково протилежні, полярні прояви. Навпаки, зміни в суспільному устрої все більше формують запит на людину, яка може ефективно адаптуватися до змін, спираючись на свої маскуліні та фемінні риси. Саме такий тип поєднання жіночих і чоловічих рис, на думку С. Бем, дозволяє людині бути більш адаптивною та мати більше шансів на досягнення успіху. Оскільки за такого типу психологічної статі людина демонструє активність (як прояв маскуліності) у взаємодії з навколишнім світом і людьми. Однак не проявляє занадто високого рівня домінантності в міжособистісних стосунках, а навпаки, проявляє готовність до співпереживання, емпатії, розуміння емоцій іншої людини (фемінний стиль), що сприяє створенню взаємодії на основі «рівний – рівному».

Подальший науковий пошук С. Бем дозволив їй сформулювати теорію ґендерних схем.

Відповідно до цієї теорії, людина, що веде себе типово для представників своєї статі, використовує певні схеми у процесі сприймання й організації різного типу інформації, що здобувається людиною під час взаємодії із середовищем. Пояснюючи свою теорію та чинники, які визначають наявність гендерних стереотипів, С. Бем підкреслювала роль соціального чинника: «Таким чином, теорія гендерної схеми, як і теорія соціального научіння, передбачає, що статева типізація є результатом научіння. І, відповідно, не є неминучим явищем, що не піддається змінам» (Бем, 2004: 313).

Учена підкреслювала, що її теорія має як риси теорії соціального научіння, так і теорії когнітивного розвитку в розумінні процесу статевої типізації. С. Бем зазначає, що в нашій культурі фактично «вшиті» три лінзи гендеру: гендерна поляризація, андроцентризм і біологічний есенціалізм (Бем, 2004). Спираючись на виокремлені три складові частини, дослідниця показує взаємодію свідомості кожного індивідуума, культури та біології, що взаємодіють в історичному полі та відтворюють самих себе (Бем, 1993). Книга С. Бем «Лінзи гендеру» важлива тим, що авторка наводить способи виховання дітей поза межами усталених гендерних стереотипів. Серед цих способів авторка виділяє такі стратегії: перша полягає в тому, щоби навчити дітей розрізняти біологічну стать; друга полягає в тому, щоби надати дітям альтернативну гендерну схему, яка руйнує усталені шаблони. Спираючись на альтернативну схему, діти зможуть по-іншому дивитись та розшифровувати культурні послання від референтних груп, реклами, фільмів тощо. Таку схему мають запропонувати батьки, наприклад, демонструючи власним поведінням інші форми поведінки, які не є стандартними. Наприклад, тато може готувати обід, а мати – бути за кермом автомобіля, балотуватися на виборах, кар'єрно зростати тощо. Завдяки наявності інших форм поведінки, які можуть спостерігати діти, у них вибудовується інша схема, яка містить

форми поведінки, які відходять від «класичних», прийнятих, формуються уявлення про те, що означають чоловічі та жіночі ролі.

Висновки

Стаття присвячена дослідженню стану розроблення гендерної проблематики у психологічній науці. Акцентовано увагу на аналізі зарубіжних теорій, які висвітлюють здобутки гендерних студій. Показано зв'язок психології з іншими гуманітарними сферами, дослідження яких включає гендерний аспект (антропологія, економічна теорія, соціологія тощо). Однак підкреслено, що перелічені науки здебільшого описують гендерну проблематику на рівні суспільства, практично не заглиблюються на рівень особистості. Таке занурення відбувається у психологічній науці.

Особливу увагу у статті приділено працям і відкриттям, які були зроблені американською вченою С. Бем. Проаналізовано методичну базу для вивчення особливостей гендерних ролей особистості (на прикладі методики Bem Sex-Role Inventory (BSRI)); визначено, що С. Бем виділено чотири такі ролі: маскуліність, фемінність, андрогінність і недиференційований тип. Також зазначено, що С. Бем розробила теорію, яка пояснює процес формування та функціонування гендерних стереотипів, – теорію гендерних схем. Розробка теорії дозволила виділити дві стратегії щодо виходу за межі гендерних стереотипів у процесі виховання дітей: 1) навчити дітей розмежовувати біологічну стать (розуміти її дійсні атрибути); 2) запропонувати дітям альтернативну схему (на протигагу усталеним шаблонам).

Проведене дослідження має значну подальшу перспективу, оскільки тема гендерних стереотипів і шляхів відходу від них досі залишається актуальною не лише для світу, а й для українського суспільства. Особливого значення зміни стереотипного бачення набувають під час роботи з молодими людьми, майбутніми фахівцями, які мають зрозуміти негативний вплив соціальних очікувань, які можуть стримувати особистісне зростання людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бендас Т. Гендерная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 431 с.
2. Бутовская М. Антропология пола. Фрязино : Век-2, 2013. 256 с.
3. Горноста́й П. Социализация личности и психологические роли. *Теоретические и прикладные вопросы психологии*. Вып. 3. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 325–330.
4. Здравомыслова Е., Темкина А. Лекций по гендерной социологии. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета, 2015. 768 с.
5. Ильин Е. Пол и гендер. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 688 с.
6. Клецина И. Практикум по гендерной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 480 с.
7. Костіна Т. Використання циклу Д. Колба для розроблення тренінгових занять із запобігання гендерній дискримінації. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2019/part_2/7.pdf (дата звернення: 31.12.2019).
8. Марценюк Т. Чому не варто боятися фемінізму. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Комора»», 2018. 325 с.

9. Темкина А. Сценарии сексуальности и гендерные различия. В поисках сексуальности : сборник статей. Санкт-Петербург : Д. Буланин, 2002. С. 247–286.
10. Ткалич М. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій. Київ ; Запоріжжя, 2015. 316 с.
11. Як навчати школярів долати гендерні стереотипи: конспекти занять : навчально-методичний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. Говорун та ін. ; за заг. ред. Т. Говорун. Київ : ТОВ «Дорадо-Друк», 2006. 804 с.
12. Bem S. *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. Yale University Press, 1993, 256 p.
13. Burn Sh. *The social psychology of gender*. McGraw-Hill Humanities, 1995. 223 p.
14. Farrell W. *The myth of male power*. Berkley Books, 1994. 446 p.
15. Hyde J. The Gender Similarities Hypothesis. *American Psychologist*. 2005. Vol. 60. № 6. P. 581–592.
16. Jonson A. *She: Understanding Feminine Psychology*. New York : Harper Perennial, 1989. 80 p.
17. Connell R. *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge : Polity Press, 1987. 142 p.
18. Kaschak E. *Engendered Lives: A New Psychology of Women's Experience*. URL: https://www.researchgate.net/publication/265119579_Engendered_Lives_A_New_Psycology_of_Women's_Experience (дата звернення: 31.12.2019).
19. Kimmel M. *The Gendered Society*. New York : Oxford University Press, 2000. 472 p.
20. Risman B. *Gender Vertigo. American Families in Transition*. New Haven : Yale University Press, 1999. 169 p.
21. Risman B. Raising the Visibility of Gender Nonconformists. *Contexts*, 2017. № 16 (2). P. 72–74. DOI: 10.1177/1536504217714268.

REFERENCES:

1. Bendas T.V(2006). *Gendernaya psihologiya [Gender psychology]*. SPb.: Piter, 431 s.[in Russian]
2. Butovskaya M.L. (2013). *Antropologiya pola [Anthropology of sex]*. Fryazino: Vek2, 256 s.[in Russian]
3. Gornostay P.P. (1997). *Sotsializatsiya lichnosti i psihologicheskie roli. Teoreticheskie i prikladnyie voprosy psihologii [Socialization of personality and psychological roles. Theoretical and applied questions of psychology]*. Vyp. 3. Ch.1. SPb, S. 325–330.[in Russian].
4. Zdravomyislova E.A., Temkina A.A. (2015). *Lektsiy po gendernoy sotsiologii [Lectures on gender sociology]*. SPb.: Izdatelstvo Evropeyskogo universiteta, 768 s.[in Russian].
5. Ilin E.P. (2010). *Pol i gender [Sex and gender]*. Spb.: Piter, 688 s.[in Russian].
6. Kletsina I. (2009). *Praktikum po gendernoy psihologii [Practical course on gender psychology]*. SPb.: Piter, 480 s.[in Russian].
7. Kostina T.O. (2019). *Vykorystannia tsykladu D. Kolba dlia rozroblennia treninhovykh zaniat iz zapobihannia gendernii dyskryminatsii [Using the D. Kolb cycle to design training sessions to prevent gender discrimination]*. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2019/part_2/7.pdf [in Ukrainian].
8. Martseniuk T. (2018). *Chomu ne varto boiatysia feminizmu [Why it is not necessary to be afraid of feminism]*. K.: TOV “Vydavnychiy dim “Komora””, 325 s. [in Ukrainian].
9. Temkina A. (2002). *Stsenarii seksualnosti i gendernyye razlichya [Sexuality Scenarios and Gender Differences] // V poiskah seksualnosti: Sb. statey*. SPb.: D. Bulanin, S. 247–286.[in Russian].
10. Tkalych M. H. *Psykholohiia hendernoi vzaiemodiii personalu orhanizatsii [Psychology of gender interaction of staff of organizations]*. Kyiv – Zaporizhzhia, 2015. 316 s. [in Ukrainian].
11. *Yak navchaty shkolariv dolaty genderni stereotypy: konspekty zaniat / navch.-metod. posibnyk dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. T. Hovorun, O. Kikinezhdi ta in., za zah.red. profesora T. Hovorun. (2006) [How to Teach Students How to Overcome Gender Stereotypes: lesson notes / teaching method. guide for general education institutions]. Kyiv: TOV “Dorado-Druk” [in Ukrainian].
12. Bem S. (1993). *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. Yale University Press, 1993, 256 p.
13. Burn Sh. (1995). *The social psychology of gender*. McGraw-Hill Humanities, 223 p.
14. Farrell W. (1994). *The myth of male power*. Berkley Books, 446 p.
15. Hyde J. (2005). *The Gender Similarities Hypothesis*. *American Psychologist*, Vol. 60, № 6, P.581–592.
16. Jonson A. (1989). *She: Understanding Feminine Psychology*. New York: Harper Perennial, 80p.
17. Connell R. (1987). *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press, 142 p.
18. Kaschak E. (1992). *Engendered Lives: A New Psychology of Women's Experience*. URL: https://www.researchgate.net/publication/265119579_Engendered_Lives_A_New_Psycology_of_Women's_Experience
19. Kimmel M. (2000). *The Gendered Society*. NY: Oxford University Press, 472 p.
20. Risman B. (1999). *Gender Vertigo. American Families in Transition*. New Haven: Yale University Press, 169 p.
21. Risman B. (2017). *Raising the Visibility of Gender Nonconformists*. *Contexts*, 16(2), P. 72–74. <https://doi.org/10.1177/1536504217714268>

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.
The article was received 13 January 2020.

УДК 159.922.8:177.82

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-14>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТАНУ САМОТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

Фролова Наталія Вікторівна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
natlick7@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7466-9071

Дмитриковська Анастасія Сергіївна,

магістр факультету психології та спеціальної освіти
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
anastasiadmitrikovskaya@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7883-2163

Мета. Дослідження психологічних особливостей переживання стану самотності в студентському віці мало метою теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити специфіку впливу статевих та особистісних характеристик на переживання стану самотності у студентському віці. Як концептуальна гіпотеза було обране положення про існування певного впливу статевих і особистісних характеристик на переживання стану самотності у студентському віці. Згідно з емпіричними гіпотезами, цей вплив зумовлюється статевими відмінностями у переживанні стану самотності у студентському віці та зв'язком між показниками переживання стану самотності та певними особистісними характеристиками, а саме високий рівень екстраверсії та емоційної стійкості зумовлюють низький рівень переживання самотності.

Методи. Методичний інструментарій емпіричного дослідження становили такі методики: діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон); диференціальний опитувальник переживання самотності (Є. Осін, Д. Леонтьєв); п'ятифакторний особистісний опитувальник (Р. МакКрає, П. Коста в адаптації А. Хромова); тест упевненості в собі (В. Ромек); шкала психологічного благополуччя (К. Ріфф в адаптації Т. Шевеленкової та Т. Фесенко); експрес-методика встановлення рівня самооцінки (Н. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов).

Результати. Після перевірки даних на нормальність розподілу для порівняльного аналізу було обрано критерій Манна-Уїтні, а для кореляційного аналізу було використано коефіцієнт кореляції рангу Спірмена, а також регресійний аналіз. Емпіричні гіпотези було підтверджено таким чином: є відмінності у переживанні стану самотності у студентському віці залежно від статі та високий рівень екстраверсії та емоційної стійкості зумовлюють низький рівень переживання самотності.

Висновки. Встановлено зв'язок з такими особистісними характеристиками, як екстраверсія, емоційна стійкість, упевненість у собі, самооцінка особистості, а також виокремлено по 2 характеристики – предиктора для прогнозування рівня самотності залежно від статі.

Ключові слова: самотність, особистісні характеристики, стать, студентський вік, екстраверсія, емоційна стійкість, упевненість у собі, самооцінка, психологічне благополуччя.

THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LONELINESS EXPERIENCE IN STUDENT'S AGE

Frolova Nataliia Viktorivna,

Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Pedagogical and Age Psychology
Oles Honchar Dnipro National University
natlick7@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7466-9071

Dmytrykovska Anastasiia Sergiivna,
Master

Oles Honchar Dnipro National University
anastasiadmitrikovskaya@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7883-2163

Purpose. The investigation of psychological characteristics of loneliness experience in the student's age was aimed at theoretical substitution and empirical research of the influence of sexual and personal characteristics on

the state of loneliness experience in the student's age. As the conceptual hypothesis the statement of the existence of a certain influence of sexual and personal characteristics on the state of loneliness experience in the student age has been chosen. According to empirical hypotheses, this influence is caused by sex differences of loneliness experience in the student age and the connection between the indicators of loneliness experience and certain personal characteristics – high levels of extraversion and emotional stability cause low level of loneliness. Methods. The following methods were chosen for the empirical research:

UCLA Loneliness Scale (D. Russell, M. Ferguson); differential questionnaire of loneliness experience (E. Osin, D. Leontiev); Five-Factor Model (R. McCray, P. Costa; adapted by A. Khromov); self-confidence self-test (V. G. Romek, adapted by T. Shevelenkova and T. Fesenko); express method of the level of self-esteem establishing (N. Fetiskin, V. Kozlov, G. Manuilov). Results. The study involved students aged 18 to 19 in the amount of 100 students, among whom 60 were selected from the pilot sample – 30 boys and 30 girls with middle and high level of loneliness experience. After checking the data for the normality of distribution, the Mann-Whitney criterion was chosen for the comparative analysis, and the Spearman's rank correlation coefficient was used for the correlation analysis. The empirical hypotheses have been confirmed as follows: there are sex differences of loneliness experience in the student age and high levels of extraversion and emotional stability cause low level of loneliness.

Conclusions. The empirical correlations between the phenomenon of loneliness and personal characteristics have been established and the differences in the loneliness experience depending on the gender have been found. The connection of such personal characteristics as extraversion, emotional stability, self-confidence, self-esteem, as well as 2 characteristics for predicting the level of loneliness depending on sex have been distinguished.

Key words: *loneliness, sex, personal characteristics, student's age, extraversion, emotional stability, self-confidence, self-esteem, psychological well-being.*

Вступ

Питання дослідження самотності привертали до себе увагу тривалий час, однак актуальності вони набули лише у ХХ столітті. Нині, в епоху швидкісного розвитку різноманітних форм спілкування та інформаційних технологій, проблема самотності в житті молодих людей може здаватися надуманою. Проте кожна прогресивна тенденція має зворотну сторону, і вона не завжди є позитивною. Отже, проблема самотності набуває останнім часом інтересу та відповідного тенденціям змісту, саме тому її досліджують у різних сферах психології, медицини, педагогіки, філософії.

Юнацький вік є відповідальним періодом у становленні особистості. У цей період молодь починає будувати своє майбутнє, що зумовлює необхідність навчитися прилаштовуватися під сучасне суспільство та вміння долати проблеми, які виникають на шляху. Доцільність вивчення феномена самотності у студентському віці зумовлена цілою низкою факторів, що викликають переживання цього стану, такими як: труднощі адаптації у новому оточенні, низький рівень розвитку навичок міжособистісної взаємодії, складність у встановленні бажаних емоційних стосунків із значимими людьми.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Останніми роками феномен самотності є предметом міждисциплінарних досліджень, адже його вивченням займаються психологи, філософи, соціологи, педагоги. Вивчення особливостей самотності можна знайти в публікаціях як вітчизняних, так і закордонних науковців: К. Абульханової-Славської, В. Вейса, О. Данчева,

І. Кона, Д. Пісмєна, К. Роджерса, Н. Хамітова, Г. Шагілаєва та інших. Хоча натепер є багато підходів до розуміння цього феномена, однак ще досі визначення терміна «самотність» не має однозначного тлумачення. Для його виокремлення та визначення необхідно відрізнити самотність від схожих понять. Так, дослідники вважають необхідним розрізнити поняття «самотність» та «ізоляція».

На думку С. Корчагіної, змішання поняття «ізоляція» та «самотність» може призвести до втрати змісту цих феноменів. Згідно з визначенням авторки, самотність – це психічний стан людини, що відбиває переживання своєї окремоті, суб'єктивної неможливості або небажання відчувати адекватний відгук, прийняття і визнання себе іншими людьми. Своєю чергою ізоляція – це локалізація особистості від соціального оточення і на факт її виникнення головним чином впливає зовнішня ситуація, а не внутрішні переживання. Самотність же віддзеркалює розлад як зі світом, так і з самим собою та супроводжується стражданнями і кризами. Таким чином, особистість може переживати стан самотності та не бути ізолюваною від оточуючого середовища, і навпаки, може бути ізолюваною та не переживати самотність (Помазова, 2013).

Переживання почуття самотності має як позитивну, так і негативну сторони. З одного боку, самотність пов'язана з деформацією різних відносин особистості та ускладнює успішний процес входження в широкий контекст соціальних відносин. З іншого боку, самотність допомагає поринути в особистісну рефлексію, замислитись над сенсожиттєвими проблемами

та є невід'ємною частиною становлення індивідуальності людини (Гусейнова, 2013).

Аналізуючи вікові особливості прояву самотності, Г. Тихонов зазначає, що самотність в юнацькому віці – явище, яке дуже поширене й інтенсивно протікає. Молоді люди загалом проявляють більш високу вразливість стосовно самотності і більшу схильність до нього, ніж зрілі або літні люди (Берюшова, 2013). Переживання стану самотності вперше усвідомлюється саме у студентському віці, адже це пов'язано із задачами особистісного та соціального самовизначення (Неумоева-Колчеданцева, 2011), а також з тим, що юнаки починають жити самотійно, актуальними для них стають проблеми самореалізації та життєвих труднощів, переживання проблематичності життя. Після закінчення школи змінюється соціальне положення та структура міжособистісних зв'язків. Ці факти викликають у студентів відчуття невпевненості, внутрішнього дискомфорту, напруги, що призводить до переживання самотності у цьому віці (Шагівалеєва, 2007). Визначена наявність зв'язку між певними особистісними характеристиками. Так, Х. Атак виявив, що показники нейротизму, екстраверсії та доброзичливості помірно корелюють із самотністю (Atak, 2009).

Цікавим у вивченні стану самотності вважається також статевий аспект. Так, Р. Арі, М. Деніз та Е. Хамарта стверджували, що рівень самотності вищий серед юнаків, оскільки дівчата краще пристосовуються до нового середовища та добре соціалізуються в соціально-емоційній сфері (Al Khatib, 2012).

Д. Нокс та колеги встановили, що серед першокурсників та другокурсників юнаки набагато рідше перебувають у романтичних стосунках та гірше знають, яким чином завести дружбу. Вони ж вживають більше алкоголю та частіше вважають себе невдахами, аніж дівчата. Все це більшою мірою зумовлює ризик виникнення стану самотності (Колісник, 2012).

Теоретичний огляд наукових досліджень дає можливість стверджувати, що переживання стану самотності актуалізується у студентському віці. Зокрема, встановлено, що переживання такого стану відрізняється у юнаків та дівчат та пов'язане з певними особистісними характеристиками.

2. Методологія та методи

Аналіз теоретичних напрацювань дає змогу стверджувати, що проблема самотності є однією з найважливіших у студентському віці та пов'язана зі зміною місця проживання, соціального положення та структури міжособистісних зв'язків, які

виникають у студентів, відчуттям невпевненості, напруги, внутрішнього дискомфорту. Також було встановлено, що на переживання самотності впливають особистісні характеристики та воно відрізняється у чоловіків та жінок. Саме ці положення дали змогу визначити **мету** роботи – емпірично дослідити особливості впливу статевих і особистісних характеристик на переживання стану самотності у студентському віці та стверджувати на рівні концептуальної гіпотези, що статеві й особистісні характеристики можуть впливати на переживання стану самотності у студентському віці.

Емпіричні гіпотези дослідження було визначено у таких припущеннях:

1. Наявні відмінності у переживанні стану самотності у студентському віці залежно від статі.

2. Є зв'язок між показниками переживання стану самотності та певними особистісними характеристиками, а саме високий рівень екстраверсії та емоційної стійкості зумовлюють низький рівень переживання самотності.

Дослідження особливостей впливу статевих і особистісних характеристик на переживання стану самотності у студентському віці проводилося на базі Дніпровського національного університету ім. О. Гончара (факультет психології та спеціальної освіти, геолого-географічний факультет) та Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» (факультет інформаційних технологій).

На першому етапі було опитано 100 осіб, з яких було відібрано 60 респондентів із середнім та високим рівнем переживання стану самотності. Таким чином, у емпіричному дослідженні взяли участь 30 хлопців та 30 дівчат з середнім та високим рівнями самотності віком 18–19 років.

Для перевірки емпіричних гіпотез дослідження було використано такі *психодіагностичні засоби, як*: методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон, 1998); диференціальний опитувальник переживання самотності (Є. Осін, Д. Леонтьєв, 2013); п'ятифакторний особистісний опитувальник (Р. МакКрає, П. Коста в адаптації А. Хромова, 1999); тест упевненості в собі (В. Ромек, 1998); шкала психологічного благополуччя (К. Ріфф в адаптації Т. Шевеленкової та Т. Фесенко, 2005); експрес-методика встановлення рівня самооцінки (Н. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов, 2002).

3. Результати та дискусії

Для перевірки емпіричних гіпотез нами було виявлено такі статистично значущі розбіжності та зв'язки (див. табл. 1).

Встановлено розбіжності між показниками «рівень самотності» ($U=200$, при $p \leq 0,01$), «самовідчуття» ($U=276,5$, при $p \leq 0,05$), «відчуження» ($U=214$, при $p \leq 0,01$), «загальна самотність» ($U=225,5$, при $p \leq 0,01$), «впевненість у собі» ($U=84$, при $p \leq 0,01$), «рівень самооцінки» ($U=313,5$, при $p \leq 0,05$), «психологічне благополуччя» ($U=218,5$, при $p \leq 0,01$), «екстраверсія – інтроверсія» ($U=288$, при $p \leq 0,05$), «прив'язаність – відокремленість» ($U=306$, при $p \leq 0,05$), «експресивність – практичність» ($U=269,5$, при $p \leq 0,01$) залежно від статі. Таким чином, перша емпірична гіпотеза про існування відмінностей у переживанні стану самотності у студентському віці залежно від статі підтвердилася частково. Були виявлені відмінності за такими показниками, як «рівень самотності», «самовідчуття», «відчуження», «загальна самотність», «впевненість у собі», «рівень самооцінки», «психологічне благополуччя», «екстраверсія – інтроверсія», «прив'язаність – відокремленість», «експресивність – практичність» залежно від статі.

Виявлено, що рівень самотності вищий серед юнаків, також вони усвідомлюють власну самотність, їм не вистачає емоційної близькості та контактів з іншими людьми, тобто в них відсутні значущі стосунки з ото-

чучими. Отриманий результат підтверджує теоретичні відомості Р. Арі, М. Деніза, Д. Нокса та Е. Хамарти, які з'ясували, що юнаки першого та другого років навчання більш схильні до переживання стану самотності та пристосовуються до нового середовища не так добре, як дівчата, соціалізуються в соціально-емоційній сфері (Al Khatib, 2012).

Високий рівень самотності, відсутність значущих та близьких стосунків з оточуючими сприяють тому, що юнаки мають низький рівень самооцінки, вони більш невпевнені, а також менш щасливі та не задоволені собою і власним життям.

Були виявлені відмінності за показниками екстраверсії, прив'язаності та експресивності. Переживання стану самотності впливає на те, що юнаки менше спілкуються з іншими людьми, тримають дистанцію у спілкуванні з іншими, занурюються у власні проблеми та переживання, негативно ставляться до різких змін у власному житті, а тому зміна місця проживання, зміна кола спілкування можуть впливати на те, що переживання стану самотності стає більш вираженим у студентському віці.

Для підтвердження другої гіпотези про існування зв'язку між показниками переживання стану самотності та певними осо-

Таблиця 1

Групові розбіжності особистісних характеристик за методиками Д. Рассела, М. Фергюсона; Є. Осіна, Д. Леонтьєва; Р. МакКрає, П. Коста; В. Ромека; К. Ріфф; Н. Фетіска, В. Козлова, Г. Мануйлова залежно від статі

Шкали методик	Середні показники досліджуваних		Показник критерію U – Манна Уїтні	P-рівень значущості
	Дівчата	Юнаки		
Рівень самотності	22, 17	38,83	200	0,000
Ізоляція	30,95	30,05	436,5	0,841
Самовідчуття	24,72	36,28	276,5	0,010
Відчуження	22,63	38,37	214	0,000
Загальна самотність	23, 02	37,98	225,5	0,001
Дисфорія	27,93	33,07	373	0,253
Самотність як проблема	32,13	28,87	401	0,467
Потреба у компанії	33,32	27,68	365,5	0,208
Залежність від спілкування	31,23	29,77	428	0,745
Позитивна самотність	30,9	30,1	438	0,859
Впевненість у собі	42, 7	18,3	84	0,000
Рівень самооцінки	25,95	35,05	313,5	0,043
Психологічне благополуччя	38,22	22,78	218,5	0,001
Екстраверсія – інтроверсія	35,9	25,1	288	0,017
Прив'язаність – відокремленість	35,3	25,7	306	0,033
Самоконтроль – імпульсивність	33,92	27,08	347,5	0,129
Емоційна стійкість – емоційна нестабільність	34,45	26,55	331,5	0,079
Експресивність – практичність	36,52	24,48	269,5	0,008

бистісними характеристиками був використаний коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

За вибіркою дівчат статистично значущі прямі кореляційні зв'язки виявлено між самотністю як проблемою та прив'язаністю – відокремленістю ($r=0,477$, при $p \leq 0,01$), потребою у компанії та прив'язаністю – відокремленістю ($r=0,544$, при $p \leq 0,01$), залежністю від спілкування та прив'язаністю – відокремленістю ($r=0,538$, при $p \leq 0,01$). Статистично значущі зворотні кореляційні зв'язки виявлено між ізоляцією та екстраверсією – інтроверсією ($r=-0,449$, при $p \leq 0,05$), між рівнем самотності та екстраверсією – інтроверсією ($r=-0,610$, при $p \leq 0,01$), рівнем самотності та емоційною стійкістю – емоційною нестабільністю ($r=-0,774$, при $p \leq 0,01$), самовідчуттям та екстраверсією – інтроверсією ($r=-0,476$, при $p \leq 0,01$), ізоляцією та емоційною стійкістю – емоційною нестабільністю ($r=-0,676$, при $p \leq 0,01$), загальною самотністю та екстраверсією – інтроверсією ($r=-0,597$, при $p \leq 0,01$), загальною самотністю та емоційною стійкістю – емоційною нестабільністю ($r=-0,581$, при $p \leq 0,01$), дисфорією та екстраверсією – інтроверсією ($r=-0,576$, при $p \leq 0,01$), дисфорією та емоційною стійкістю – емоційною нестабільністю ($r=-0,540$, при $p \leq 0,01$).

За вибіркою хлопців виявлено тільки зворотні статистично значущі кореля-

ційні зв'язки між загальною самотністю та прив'язаністю – відокремленістю ($r=-0,509$, при $p \leq 0,01$), встановлено між рівнем самотності та емоційною стійкістю – емоційною нестабільністю ($r=-0,437$, при $p \leq 0,05$), ізоляцією та прив'язаністю – відокремленістю ($r=-0,378$, при $p \leq 0,05$), самовідчуттям та прив'язаністю – відокремленістю ($r=-0,459$, при $p \leq 0,05$), дисфорією та емоційною стійкістю – емоційною нестабільністю ($r=-0,432$, при $p \leq 0,05$).

Далі для прогнозування рівня переживання стану самотності на основі особистісних характеристик та більш детального аналізу щодо потенційних предикторів, які зумовлюють рівень переживання стану самотності у студентському віці залежно від статі, було здійснено спробу побудови кореляційно-регресійної моделі. Як предикторні змінні виступали особистісні характеристики досліджуваних, а як залежна змінна – показник рівня самотності (за методикою Д. Рассела, М. Фергюсона). Статистична обробка здійснювалась за допомогою лінійного множинного регресійного аналізу. Добір факторів здійснювався шляхом виключення з моделі найбільш взаємозалежних факторів з урахуванням значущості коефіцієнтів регресії, оцінених за допомогою t-критерію. Перевірялась вірогідність впливу особистісних характеристик на рівень переживання стану самотності. Виділено незалежні змінні для регресійного

Таблиця 2

Показники коефіцієнтів кореляції Спірмена за шкалами самотності та особистісними характеристиками у дівчат

Шкали	Екстраверсія – інтроверсія	Прив'язаність – відокремленість	Самоконтроль – імпульсивність	Емоційна стійкість – емоційна нестабільність	Експресивність – практичність
Рівень самотності	-0,610**	0,113	0,178	-0,774**	0,108
Ізоляція	-0,449*	0,070	0,289	-0,676**	0,093
Самовідчуття	-0,476**	0,071	0,179	-0,155	-0,090
Відчуження	0,068	-0,113	-0,259	0,059	-0,338
Загальна самотність	-0,597**	0,030	0,198	-0,581**	-0,175
Дисфорія	-0,576**	0,209	0,176	-0,540**	0,129
Самотність як проблема	0,175	0,477**	0,197	-0,038	0,179
Потреба у компанії	0,015	0,544**	0,283	0,016	0,136
Залежність від спілкування	-0,170	0,538**	0,266	-0,266	0,193

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,05$; ** – статистично значущий кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,01$

Таблиця 3

Показники коефіцієнтів кореляції Спірмена за шкалами самотності та особистісними характеристиками у хлопців

Шкали	Екстраверсія – інтроверсія	Прив'язаність – відокремленість	Самоконтроль – імпульсивність	Емоційна стійкість – емоційна нестабільність	Експресивність – практичність
Рівень самотності	-0,285	-0,288	-0,152	-0,437*	-0,019
Ізоляція	-0,257	-0,378*	-0,147	-0,116	-0,100
Самовідчуття	-0,266	-0,459*	-0,201	0,020	-0,088
Відчуження	0,113	-0,183	0,017	0,153	-0,006
Загальна самотність	-0,266	-0,509**	-0,245	0,063	-0,196
Дисфорія	-0,342	-0,073	0,022	-0,432*	0,321
Самотність як проблема	-0,273	-0,079	-0,137	0,112	0,185
Потреба у компанії	0,017	-0,069	0,086	0,244	0,144
Залежність від спілкування	-0,281	-0,143	0,007	-0,047	0,329

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,05$; ** – статистично значущий кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,01$

аналізу. Ними виступили такі особистісні характеристики, як: екстраверсія – інтроверсія, прив'язаність – відокремленість, самоконтроль – імпульсивність, емоційна стійкість – емоційна нестабільність, експресивність – практичність, самооцінка, впевненість у собі, психологічне благополуччя.

1. Залежна змінна – рівень самотності (за методикою Д. Рассела, М. Фергюсона, за вибіркою дівчат). За результатами регресійного аналізу дібрано 2 характеристики – предиктора для прогнозування рівня самотності, за якими побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 71,179 + (-0,602)X_1 + (-0,450)X_2$$

де Y – рівень самотності; X_1 – емоційна стійкість; X_2 – екстраверсія.

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі рівня переживання стану самотності дорівнює 0,869. Дві особистісні характеристики особистості (емоційна стійкість та екстраверсія) мають негативний кореляційний зв'язок з таким фактором.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,755. Це означає, що частка дисперсії залежної змінної, пояснена регресією, становить 75,5%. Розрахована регресійна модель є значущою за критерієм F-Фішера ($F=41,499$ за $p \leq 0,01$).

2. Залежна змінна – рівень самотності (за методикою Д. Рассела, М. Фергюсона, за вибіркою юнаків). За результатами регресійного аналізу дібрано 2 характеристики – предиктора для прогнозування

рівня самотності, за якими побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 65,535 + (-0,670)X_1 + (-0,260)X_2$$

де Y – рівень самотності; X_1 – впевненість у собі; X_2 – емоційна стійкість.

Таблиця 4

Регресійна статистика для двофакторної моделі вірогідності впливу особистісних характеристик на рівень переживання стану самотності у вибірці дівчат

Показники	Розраховане значення
Множинний R	0,869
R-квадрат	0,755
Скорегований R-квадрат	0,736
Стандартна похибка	4,519

Таблиця 5

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між характеристиками предикторами та рівнем самотності за вибіркою дівчат

Показник	Коефіцієнти регресії	t-критерій Стюдента	P-значення
Емоційна стійкість – емоційна нестабільність	-0,602	-5,918	0,000
Екстраверсія – інтроверсія	-0,450	-4,422	0,000

Таблиця 6
**Регресійна статистика для
 двофакторної моделі вірогідності
 впливу особистісних характеристик
 на рівень переживання стану
 самотності у вибірці юнаків**

Показники	Розраховане значення
Множинний R	0,805
R-квадрат	0,648
Скорегований R-квадрат	0,622
Стандартна похибка	3,523

Таблиця 7
**Характеристика кореляційно-
 регресійних зв'язків між
 характеристиками предикторами та
 рівнем самотності за вибіркою юнаків**

Показник	Коефіцієнти регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Впевненість у собі	-0,670	-5,431	0,000
Емоційна стійкість – емоційна нестабільність	-0,260	-2,105	0,045

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі рівня переживання стану самотності дорівнює 0,805. Дві особистісні характеристики (впевненість у собі та емоційна стійкість) мають негативний кореляційний зв'язок з таким фактором.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,648. Це означає, що частка дисперсії залежної змінної, пояснена регресією, становить 64,8%. Розрахована регресійна модель є значущою за критерієм F-Фішера ($F=24,819$ за $p \leq 0,01$).

Результати регресійного аналізу також дають нам можливість говорити про те, що перша емпірична гіпотеза підтверджена частково, адже на переживання стану самотності як у юнаків, так і у дівчат впливає такий загальний показник, як емоційна стійкість, тоді як у дівчат він супроводжується негативними почуттями, пов'язаними з перебуванням у стані самотності та відсутністю людей, з якими можливий близький

контакт, а у хлопців – лише з негативними почуттями, пов'язаними з перебуванням у стані самотності.

Друга емпірична гіпотеза про існування зв'язку між показниками переживання стану самотності та певними особистісними характеристиками підтвердилася повністю. Ми припускали, що високий рівень екстраверсії та емоційної стійкості зумовлюють низький рівень переживання самотності. Вдалося з'ясувати, що шкали «рівень самотності», «ізоляція», «самовідчуття», «загальна самотність», «дисфорія» мають зворотний кореляційний зв'язок зі шкалою «екстраверсія – інтроверсія» серед дівчат студентського віку. Таким чином, високий та середній рівні переживання стану самотності, відсутність людей, з якими у респондентів можливий близький контакт, усвідомлення власної самотності, негативні відчуття, пов'язані з перебуванням у стану самотності, впливають на зниження рівня екстраверсії, і навпаки, високий рівень екстраверсії сприяє зниженню рівня самотності та сприяє встановленню близьких контактів з оточуючими.

Встановлено зворотний кореляційний зв'язок між шкалами «рівень самотності», «дисфорія» та «емоційна стійкість – емоційна нестабільність» серед юнаків. Можемо припустити, що високий рівень самотності та негативні почуття, пов'язані з перебуванням у такому стані, знижують показник емоційної стійкості та, навпаки, високий рівень емоційної стійкості зумовлює низький рівень самотності та позитивні почуття, пов'язані з перебуванням у такому стані.

Висновки

За результатами регресійного аналізу виявлено зворотний зв'язок з рівнем самотності та такими факторами, як емоційна стійкість та екстраверсія у дівчат, а для юнаків – з упевненістю в собі та емоційною стійкістю. Таким чином, екстраверсія, емоційна стійкість, упевненість у собі є потужними та впливовими факторами, що зумовлюють переживання стану самотності залежно від статі.

Отже, в результаті емпіричного дослідження доведено, що переживання стану самотності у студентському віці зумовлено як статевими, так і особистісними характеристиками, тобто концептуальна гіпотеза про наявність певного впливу статевих і особистісних характеристик на переживання стану самотності у студентському віці знайшла своє підтвердження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hasan Atak. Big Five Traits and Loneliness among Turkish Emerging Adults, *World Academy of Science, Engineering and Technology*. 2009. Pp. 987–991

2. Saleh A. Al Khatib. Exploring the Relationship among Loneliness, Self-esteem, Selfefficacy and Gender in United Arab Emirates College Students, *Europe's Journal of Psychology*, 2012. No 8(1). Pp. 159–181.
3. Берюшова А.В. Поведінкові прояви самотності в юнацькому віці. «Теорія і практика сучасної науки» (м. Чернівці, 24–25 листопада 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 60–62.
4. Гусейнова Н.О. Психологічний контекст феномена самотності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2013. Вип. 2. С. 14–16.
5. Колісник Л.О. Гендерні ролі та переживання самотності (за результатами досліджень у країнах Європи та Америки). *Гендерна мапа України : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Суми, 12 квітня 2012 р. Суми : СумДУ, 2012. С. 10–14.
6. Неумоева-Колчеданцева Е.В. Одиночество как психический феномен и ресурс развития личности в юношеском возрасте. *Образование и наука*. 2011. № 1. С. 42–51.
7. Помазова О.В. Самотність як психологічний феномен. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. 2013. Вип. 23. С. 206–214.
8. Шагивалеева Г.Р. Одиночество и особенности его переживания студентами . Елабуга : Изд-во ОАО «Алмедиа». 2007. 157 с.

REFERENCES:

1. Hasan, Atak (2009). Big Five Traits and Loneliness among Turkish Emerging Adults, *World Academy of Science, Engineering and Technology*. 987–991.
2. Saleh, A. Al Khatib (2012). Exploring the Relationship among Loneliness, Self-esteem, Selfefficacy and Gender in United Arab Emirates College Students. *Europe's Journal of Psychology*, 8(1). 159-181.
3. Beryushova, A.V. (2017) *Povedinkovi proyavi samotnosti v yunackomu vici* [Behavioral manifestations of loneliness in adolescence] “*Teoriya i praktika suchasnoyi nauki*” (m. Chernivci, 24–25 listopada 2017). Kherson: Vidavnichij dim “Gelvetika”, 60–62 [in Ukrainian].
4. Gusejnova, N.O. (2013). *Psihologichnij kontekst fenomenu samotnosti* [Psychological context of loneliness phenomenon]. *Naukovij visnik Hersonskogo derzhavnogo universitetu. Ser.: Psihologichni nauki. – Scientific Bulletin of Kherson State University. Ser.: Psychological Sciences*, 2. 14–16 [in Ukrainian].
5. Kolisnik, L.O. (2012) *Genderni roli ta perezhivannya samotnosti (za rezultatami doslidzhen u krayinah Yevropi ta Ameriki)* [Gender roles and experiences of loneliness (based on research in Europe and America)]. *Genderna mapa Ukrayini : materialy Vseukrayinskoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi, m. Sumi, 12 kvitnya 2012*. Sumy: Sumy State University, 10–14 [in Ukrainian].
6. Neumoeva-Kolchedanceva, E.V. (2011) *Oдиночество как психический феномен и ресурс развития личности в юношеском возрасте* [Loneliness as a psychic phenomenon and a resource of personality development in adolescence]. *Образование и наука – Education and Science*, 1. 42–51 [in Russian].
7. Pomazova, O.V. (2013) *Samotnist yak psihologichnij fenomen*. [Loneliness as a psychological phenomenon]. *Naukovi zapiski. Ser.: Psihologiya i pedagogika. – Proceedings. Ser.: Psychology and Pedagogy*, 23. 206–214 [in Ukrainian].
8. Shagivaleeva, G.R. (2007). *Oдиночество i osobennosti ego perezhivaniya studentami* [Loneliness and its features in students experience]. Elabuga: Izd-vo ОАО “Almedia”. 157 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 15.01.2020.
The article was received 15 January 2020.

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-15>**ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ
НА РІЗНИХ ЕТАПАХ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ****Бочелюк Віталій Йосипович,**
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології*Національний університет «Запорізька політехніка»*

vitalik.psyhol@ukr.net

orcid.org/0000-0001-8727-3818

Актуальність вивчення життєвої позиції в психології зумовлена парадигмальним переходом до розуміння особистості як самодетермінованої та самоорганізованої структури.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити особливості формування життєвої позиції в дорослому віці.

Для реалізації мети дослідження використовувалися такі методи: аналіз науково-дослідницьких джерел, порівняння, класифікація, узагальнення та систематизація наукових даних, бесіда, опитування й тестування. Отримані дані піддавалися математико-статистичній обробці. У роботі розпочато теоретичний аналіз проблеми формування життєвої позиції на різних етапах соціалізації. Показано, що увага науковців сфокусована переважно на трьох визначальних періодах життєвого шляху: формуванні неусвідомленого життєвого сценарію в ранніх стосунках із батьками, усвідомленому самовизначенні в період переходу від юнацтва до дорослості й переживанні екзистенційної кризи середини життя. Пріоритет у дослідженнях мають кризові аспекти формування ідентичності, тоді як поступові, еволюційні зміни життєвої позиції (як неодмінна ознака особистісного розвитку та збагачення власної життєвої філософії) залишаються поза увагою.

Подано результати порівняльного емпіричного дослідження у двох вікових групах, що представляють ранню (25–39 років) і пізню (40–59 років) дорослість, загальною чисельністю 70 осіб. Проведена діагностика життєвих орієнтацій, екзистенційної наповненості, базових цінностей і психологічного благополуччя. Отримані результати показують, що рівень суб'єктної активності, відчуття повноти власного життя та його наповненості сенсом має однакову виразність у групах різного віку. Але виявлені якісні відмінності в характеристиках суб'єктної спрямованості, що дають змогу зробити висновок про поступове розгортання життєвої позиції в різні періоди дорослості. Проведене емпіричне дослідження показало, що перехід від ранньої до пізньої дорослості (проходження переламного етапу в 40 років) супроводжується змінами життєвої позиції, що проявляється в екстеріоризації локусу контролю і творчо-перетворювальній життєвій активності, спрямованій на пізнання й удосконалення свого внутрішнього світу. Окреслений профіль базових цінностей осіб різного віку, пояснена провідна роль соціальної спрямованості. Виявлені та пояснені кореляції між компонентами життєвої позиції та психологічним благополуччям особистості.

Зроблено висновки щодо характеру якісної еволюції життєвої позиції в дорослому віці.

Ключові слова: *життєва позиція, криза ідентичності, суб'єкт-об'єктні орієнтації, базові цінності, розвиток особистості в дорослому віці, психологічне благополуччя.*

**THE FORMATION OF LIFE POSITION
IN DIFFERENT SOCIALIZATION STAGES OF ADULT PERSONALITY****Bocheliuk Vitalii Yosypovych,**

Dr. in Psychology, Professor,

Head of the Department of Psychology

“Zaporizhzhia Polytechnic” National University

vitalik.psyhol@ukr.net

orcid.org/0000-0001-8727-3818

The topicality of studying the life position in psychology is determined by a paradigmatic transition to an understanding of the individual as a self-determined and self-organized structure.

The **purpose** of the article is to theoretically substantiate and empirically determine the peculiarities of the adult life position formation. The theoretical analysis of the problem of life position formation at different stages of socialization is started in the paper.

The following **methods** were used to realize the purpose of the research: analysis of research sources, comparison, classification, generalization and systematization of scientific data, conversation, questioning and testing. The obtained data were subjected to mathematical and statistical processing. The scientific attention is shown to be focused mainly on three determinative periods of life: the formation of an unconscious life scenario in early relationships with parents, a conscious self-identification during the transition from youth to adulthood and the experience of an existential crisis of the midlife. The crisis aspects of identity formation have priority in researches, while gradual, evolutionary changes in the life position (as an indispensable feature of personal development and the enrichment of one's own life philosophy) remain unaddressed.

The **results** of the comparative empirical research in two age groups representing an early (25–39 years) and late (40–59 years) adult population with a total of 70 people are presented. The diagnostics of life orientations, existential fullness, basic values, and psychological well-being was executed. The obtained results show that the level of subject activity, the sense of fullness of one's own life and its profuseness with meaning has the same expressiveness in different age groups. However, the qualitative differences in the characteristics of subject orientation are identified, allowing us to conclude about the gradual unfolding of the life position in different periods of adulthood. The conducted empirical study showed that the transition from early to late adulthood (passing the landmark stage of 40 years) is accompanied by the changes in life position that manifests itself in the exteriorization of the control locus and creatively-transformative life activity, aimed at knowledge and perfection of their inner world. The basic values profile of different age groups is elaborated, the leading role of social orientation is elucidated. The correlations between the components of the life position and the psychological well-being of the individual are identified and explained.

The **conclusions** are made regarding the nature of the qualitative evolution of the adult life position.

Key words: *life position, identity crisis, subject-object orientation, basic values, adult development, psychological well-being.*

Вступ

Життєва позиція є одним із найбільш широких і «невловимих» понять, що характеризують психологію життєвого шляху людини. Цим терміном позначають систему орієнтирів, що зумовлюють погляд людини на життя; конкретніше, ставлення до себе, до інших людей і світу. Це ключовий елемент свідомості й самосвідомості, який визначає включення людини у взаємовідносини з навколишнім світом: соціальним, предметним, духовним. Формування життєвої позиції передбачає інтеріоризацію суспільного досвіду, норм, цінностей та установок, отже, має певну специфіку на різних етапах соціалізації.

Життєвий шлях людини являє собою послідовність подій і ситуацій, що супроводжується зміною внутрішніх переживань і цінностей, поступовим розгортанням Я-позиції в системі стосунків з навколишнім світом. При цьому саме життєва позиція є найважливішою передумовою активності людини, спрямованої на використання або подолання зовнішніх умов та обставин, які визначають хід життя.

Сучасний темп глобальних змін, їх турбулентність і непередбаченість ставлять людину в складну ситуацію, ускладнюють формування життєвої позиції й руйнують її цілісність. Людина вимушена безперервно адаптуватися до трансформацій у всіх сферах життя, засвоювати нові норми та цінності; це не залишає ресурсу для самовідчуття й самовизначення, поз-

бавляє світогляд стійкої основи, актуалізує необхідність вивчення життєвої позиції як визначальної характеристики самодетермінованої та самоорганізованої особистості. Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити особливості формування життєвої позиції в дорослому віці.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

У вивченні життєвої позиції та визначенні часу її формування в онтогенезі можна виділити чотири основні теоретичні підходи.

Транзактний аналіз розглядає розгортання життєвого сценарію на основі батьківських настанов та інтерпретацій, засвоєних у дитинстві. Ще в 60-х роках ХХ ст. Е. Берн сформулював чітку та зручну концепцію життєвої позиції, що визначається загальними уявленнями Я «хороший» або Я «поганий» та Інші люди (Світ) – хороші або погані. Можливі комбінації цих позицій визначають цінності, стосунки й, нарешті, усю долю людини: Я ОК – Ти ОК (благополучна, позиція співробітництва); Я не ОК – Ти ОК (позиція знизу); Я ОК – Ти не ОК (позиція зверху); Я не ОК – Ти не ОК (безнадійна позиція). Е. Берн писав, що життєва позиція виникає у віці від трьох до семи років, вона виправдовує та узгалянює прийняте раніше ключове сценарне рішення. Базові позиції приймаються набагато раніше, ще в перші місяці життя. У будь-якому випадку, засвоївши в ранньому дитинстві, задовго до формування

критичного або аналітичного мислення, одну з позицій щодо себе та світу, людина надалі весь життєвий досвід підлаштовує під неї. Психотерапевтичний вплив може скоригувати позиції та сценарії, закладені в дитинстві (Стюарт, Джойнс, 1996).

Смисловий підхід сфокусований на формуванні життєвої позиції як певної концепції або сенсу, що визначає онтологічну значущість власного буття. Знаходження й реалізація сенсу життя є специфічною потребою, до якої приходять не кожна людина. Молоді люди більше орієнтовані на дію, а пізнання сенсу життя стає важливішим у старшому віці; для соціально-неадаптованих осіб і людей із низькими запитами це питання взагалі не є актуальним. У разі орієнтації на нав'язані зовні соціальні ролі або на вигаданий, нав'язаний самому собі сенс існує загроза втрати реальності й відчуження особистості (Юнг, 1930). Згідно із сучасними уявленнями, головними чинниками осмисленого життя є наявність цілей, покликань, намірів, що визначають спрямованість і життєві перспективи; інтерес та емоційна насиченість життя; задоволеність самореалізацією, відчуття успіху від власної діяльності; здатність вплинути на життєві ситуації та здійснити життєвий вибір (Леонтьєв, 2012).

Психосоціальний підхід. Формування життєвої позиції розглядається як історія індивідуалізації й самоусвідомлення, сповнена внутрішніх конфліктів. Головним поняттям теорії Еріксона є *ідентичність* – соціальна totoжність, що визначає систему цінностей, життєві плани, ідеали, ролі та форми поведінки. Це «твердо засвоєний та особистісно прийнятий образ себе в усьому багатстві ставлень особистості до навколишнього світу» (Еріксон, 1968). Хоча витоки ідентичності закладаються на ранніх етапах соціалізації дитини, вона є характеристикою зрілою особистості. У її формуванні вагоме значення має юнацький вік, на який припадає *криза ідентичності* – особливий стан перетворення всіх попередніх ідентифікацій, під час якого індивід спочатку втрачає, а потім знаходить власне місце в соціумі. Драматичні життєві зміни (імміграція, інвалідність, утрата роботи і статусу, дорослішання дітей тощо) можуть викликати повторні кризи ідентичності. Наступні дослідники (Baumeister, Shapiro, Tice, 1985) виділили два основні типи їх протікання – криза мотивації (нестача керівних зобов'язань, для подолання якої людина намагається встановити особисті цінності і цілі) та криза легітимності (людина має низку суперечливих зобов'язань, що потребують узгодження, або ж сприймає власну пове-

дінку та властивості як недоречні в соціальному контексті). Сьогодні набуття вищої освіти розглядається саме як період мораторію, відстрочки дорослості, під час якого криза ідентичності може бути пережита відносно безпечно та призвести до позитивної дорослості.

З погляду *суб'єктної психології* життєвий шлях розглядається через його об'єктивізацію в результатах життєдіяльності, здатність особистості організовувати власний розвиток і керувати ним. Життєва позиція – визначальна характеристика суб'єкта, спосіб організації власного життя й індивідуальна життєва філософія. Це основа для розуміння особистості як «інтегралу життєвих відносин» (Альбуханова-Славська, 1983). Більша або менша активність, інтегрованість життєвих відносин, їх суперечливість або гармонійність породжують особистісні та соціально-психологічні протиріччя, які є предметом практичної уваги психологів.

Відповідно до цих уявлень, у вітчизняній (пострадянській) психології головним у формуванні життєвої позиції вважався юнацький вік – час відповідального життєвого самовизначення особистості, коли складається ставлення до навколишнього світу й себе в цьому світі. Дослідниця (Божович, 2008) писала, що саме в цей період відбувається справжнє «звернення до себе». Розглядаючи структурування внутрішнього світу (Папуча, 2011), відзначає, що сенс юності полягає в перетворенні дитини на суб'єкта власного життя. Після закінчення школи дитина входить у світ дорослих взаємин і займає в ньому власну активну позицію. Необхідність сепарації від батьків і необхідність вирішувати власне майбутнє під час вибору напряму професійної освіти – зовнішні фактори становлення життєвої перспективи та життєвої позиції, які стають головними новоутвореннями юнацького віку. Достатній розвиток рефлексії, досвід виконання різних видів діяльності й соціальних ролей, відкриття внутрішнього світу, стабілізація самосвідомості й світогляду як системи відносно незалежних переконань і моральних принципів роблять можливим побудову власної філософії життя (Павлоцька, 2016).

У наступному, найбільш тривалому, періоді дорослості досягнення вершин особистісного розвитку пов'язане з усвідомленням себе як суб'єкта соціально корисної діяльності (Бодальов, 1998). Увагу дослідників часто привертає так звана «криза середина життя», що має широкий віковий діапазон від 33–35 до 48 років. У цей час відмічається загострення внутрішньо-

особистісних протиріч, утрата сенсу життя й пошук нових стимулів і цілей життєвої активності. Кризовий стан особистості перешкоджає усвідомленню власної ментальної моделі (Рудь, 2018). Останніми роками увагу науковців усе більше привертає похилий вік. Підсумковий вибір сенсу життя, утілений у динаміці переживань, визначає загальну картину старості як віку потенційних можливостей або поступового згасання (Шотка, 2017).

Праці українських учених суттєво доповнюють розуміння механізмів і закономірностей еволюції життєвої позиції в дорослому віці: у психології переживання пояснена життєдіяльність у простих і складних зовнішніх умовах і в контексті складності внутрішнього світу (Василюк, 1984); концепція життєтворчості заклала основи постнекласичної методології наукових досліджень життєвого шляху (Титаренко, 2014), описано самопроекування особистості й інтерпретацію життєвого досвіду в дискурсивному просторі (Чепелева, 2012), пояснюються закономірності самоорганізації внутрішнього світу (Папуча, 2011), розглядається визначення життєвої позиції в контексті прийняття стратегічних життєвих рішень (Помиткіна, 2013).

Публікацією ми звертаємо увагу на необхідність розширення меж вікового періоду, у якому розглядається самовизначення особистості. Сучасна людина впродовж життя багато разів змінює соціальні та професійні ролі, входить в нові системи взаємин, засвоює світ і пізнає себе в ньому, що не може не відобразитися її на життєвій позиції. Життєва позиція (як елемент життєвого сенсу та життєвої філософії) не є застиглим утворенням. У процесі розвитку й особистісного становлення вона має розвиватися та змінюватися відповідно до зміни соціального середовища й набуття життєвого досвіду. Особливо важливі ці міркування у зв'язку з трансформацією уявлень про роль освіти в житті. Концепція безперервного навчання протягом *lifelong learning* потребує перегляду усталених поглядів як на процес соціалізації дорослої особистості й необхідних життєвих компетенцій, так і щодо формування життєвої позиції в різні періоди онтогенезу (*A Memorandum on Lifelong Learning*, 2000).

2. Методологія та методи

Для дослідження особливостей формування життєвої позиції в зрілому віці організовано порівняльне дослідження у двох вибірках різного віку: періоду ранньої зрілості (35 осіб віком 25–40 років) і пізньої зрілості (35 осіб віком 40–59 років). Різниця між вибірками визначена межею 40 років –

перехідним періодом, головними ознаками якого є оновлення Я-образу та перегляд життєвих перспектив. Усі респонденти мають вищу освіту та працюють у соціально-гуманітарній сфері (психологи, викладачі, соціальні працівники, керівники місцевих органів виконавчої влади).

Для діагностики використано низку стандартизованих опитувальників:

1. Опитувальник життєвих орієнтацій дає можливість вивчити суб'єкт-об'єктні орієнтації (значущість явищ зовнішнього та внутрішнього світу) як детермінанти активності в повсякденних ситуаціях життєдіяльності (Коржова, 2004).

2. Шкала екзистенції, що відображує суб'єктивну оцінку власного життя як наповненого сенсом (Ленгле, Орглер, Кривцова, 2009).

3. Ціннісний опитувальник: використана друга частина «Профіль особистості», що вимірює індивідуальні ціннісні пріоритети, які найчастіше проявляються в соціальній поведінці особистості (Шварц, Карандашева, 2004).

4. Шкала психологічного благополуччя (Ріфф, Шевеленкова, Фесенко, 2005).

Ці методики дали нам загалом 28 показників різноманітних шкал, що стосуються індивідуальної життєвої позиції людини та компонентів її суб'єктивного благополуччя. Для порівняння в групах різного віку використано U-критерій Манна-Уїтні; розрахунки проведені в програмі SPSS, достовірність різниці оцінена за показником двосторонньої асимптотичної значущості (*Asymp. Sig. 2-tailed*) (див. таблицю 1). Стосовно даних усієї вибірки (70 осіб) проведено кореляційний аналіз для виявлення взаємозв'язків між параметрами життєвої позиції та складниками психологічного благополуччя: критичне значення коефіцієнта кореляції дорівнює 0,235 при $p \leq 0,05$, 0,306 при $p \leq 0,01$.

3. Результати та дискусії

Порівняння життєвих орієнтацій за опитувальником О.Ю. Коржової різного віку показало відмінності в дорослих вибірках, що стосуються шкал «Трансситуаційний локус контролю», «Трансситуаційне освоєння світу» та вторинної похідної шкали «Трансситуаційна творчість». У взаємодії з життєвими ситуаціями особи віком 25–39 років більшою мірою орієнтовані на *внутрішній локус контролю*: вони відчують відповідальність за події власного життя й прагнуть ними керувати, планують своє життя далеко вперед, помічають взаємозв'язок своїх вчинків і подій на життєвому шляху, сприймають життя як цілісність. Після 40 років локус відповідально-

сті виразно зміщується назовні ($p = 0,04$): людина визнає, що її життя багато в чому кероване не власною активністю, а незалежними від неї обставинами. Ми вважаємо це природною еволюційною зміною, що характеризує період пізньої дорослості: набутий життєвий досвід успіхів і невдач, усвідомлення меж власної відповідальності тощо. Відповідно, зростає чутливість до зовнішніх впливів, життєві перспективи стають більш близькими та менш керованими, буття сприймається як сукупність окремих моментів і подій.

Стосовно орієнтації на освоєння світу спостерігається протилежна тенденція: після 40 років значуще збільшує спрямованість людини на пізнання власного внутріш-

нього світу, прагнення до саморозвитку й самовдосконалення ($p = 0,01$). Описані тенденції пов'язані між собою: авторка методики відзначає, що спрямованість на внутрішній світ передбачає зниження відчуття контролю над життям (Коржова, 2004). Ці процеси призводять до того, що значущої відмінності в загальному рівні суб'єктної орієнтації між групами немає, хоча перетворювальна життєва активність (транситуативна творчість) виразно вища в старшій групі ($p = 0,05$).

Результати за шкалою екзистенції А. Ленгле (таблиця 1) підтверджують, що відчуття повноти власного життя та його наповненості сенсом має однакову виразність у групах різного віку. Якби зміни не відбувалися,

Таблиця 1

Порівняння життєвої позиції в дорослих вибірках різного віку

	25–39 років		40–59 років		Різниця (Asymp. Sig. 2-tailed)
	M	SD	M	SD	
Опитувальних життєвих орієнтацій О.Ю. Коржової					
Транситуаційна мінливість	2,50	1,41	3,41	1,26	0,14
Транситуаційний локус контролю	4,51	1,35	3,21	0,96	0,04*
Транситуаційне освоєння світу	1,67	0,62	2,92	1,25	0,01*
Транситуаційна рухливість/гнучкість	2,33	1,25	2,36	1,37	0,67
Транситуаційна творчість	5,04	1,96	6,84	2,18	0,05*
<i>Виразність суб'єктної орієнтації</i>	9,56	2,77	10,2	2,14	0,58
Шкала екзистенції А. Ленгле					
Самодистанціювання	35,3	3,05	35,1	3,94	0,67
Самотрансценденція	72,2	6,12	75,1	9,98	0,63
Свобода	48,3	6,49	51,8	7,23	0,35
Відповідальність	57,2	8,03	54,1	8,16	0,25
<i>Екзистенційна наповненість</i>	213	20,9	216	25,1	0,62
Профіль особистості за опитувальником базових цінностей Ш. Шварца					
Конформність	1,33	0,66	2,07	0,64	0,03*
Традиції	0,71	0,67	1,17	0,75	0,29
Доброта	1,83	0,77	2,43	0,76	0,09*
Універсалізм	1,19	0,85	2,05	0,63	0,03*
Самостійність	2,92	0,76	2,76	0,84	0,56
Стимуляція	1,44	0,93	1,17	1,06	0,45
Гедонізм	2,06	1,32	1,30	1,08	0,15
Досягнення	2,67	0,71	2,35	0,90	0,32
Влада	2,02	0,66	1,72	0,94	0,35
Безпека	2,23	0,42	2,91	0,56	0,01**
Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф					
Позитивні стосунки	55,7	8,85	64,0	2,49	0,02*
Автономія	58,5	7,09	58,7	6,45	0,75
Керування середовищем	62,2	11,6	60,7	5,67	0,87
Особистісний ріст	56,6	8,46	59,3	5,54	0,39
Цілі в житті	66,7	8,71	60,6	6,60	0,05*
Самоприйняття	60,9	8,55	57,1	7,92	0,46
<i>Психологічне благополуччя</i>	358,5	45,0	360,7	28,5	0,63

Примітка: * – значуща відмінність розподілу даних у групах за результатами розрахунку U-критерію Манна-Уїтні.

вони мають якісний, а не кількісний характер. Помітно, що у вибірці 40–59 років розкид даних дещо більший (особливо це стосується здатності самотрансценденції: емоційного відчуття власних цінностей). Це дає змогу припустити, що після 40 років відбувається індивідуалізація сенсожиттєвої спрямованості.

Для уточнення зроблених висновків розглянемо систему базових цінностей у дорослих вибірках різного віку. Особи, старші за 40 років, мають порівняно більшу вагу цінностей «Конформність» (обмеження власних схильностей і дій, що можуть задіяти шкоду іншим або не відповідають соціальним очікуванням) та «Універсалізм» (розуміння, терпимість, захист усіх людей і природи). Параметр «Доброзичливість» також збільшується з віком, але рівень статистичної значущості 0,09 потребує додаткової перевірки. Ці цінності становлять соціальну спрямованість особистості на протизагуг індивідуальній спрямованості. Глибинна мотиваційна мета такої поведінки зумовлена потребами виживання групи, ці цінності стають очевидними, коли людина розширює та поглиблює контакт із середовищем, у якому існує. Найбільш виразна різниця між групами стосується схильності до безпечної поведінки ($p = 0,01$). Описані відмінності можуть бути наслідком вікових трансформацій (наприклад, вичерпаність ресурсів життєстійкості після 40 років) або ж відображувати специфіку різних вікових когорт, вихованих у різних соціальних умовах.

Поглянемо більш детально на результати опитувальника Ш. Шварца. Для ціннісного профілю дорослих осіб характерна перевага цінностей «Самостійність», «Досягнення», «Доброзичливість» та «Безпека» (див. рис. 1). Стосовно відповідей на окремі

пункти найбільш виразні позитивні тенденції стосуються аспектів «жити в безпечному оточенні», «бути вільним в плануванні та виборі своєї діяльності», «показати власні здібності й досягти успіху в житті», «допомогати оточуючим і піклуватися про їхнє благополуччя», «отримувати задоволення від життя». Найбільшу кількість негативних оцінок отримали цінності «дотримуватися правил та усталених традицій» і «не просити більшого, задовольнятися тим, що є».

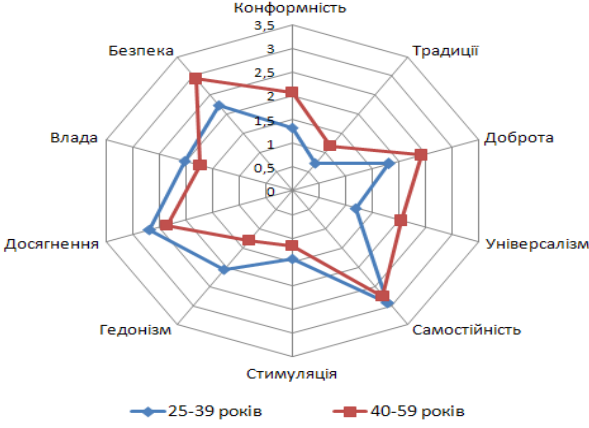

Рис. 1. Профіль базових цінностей у дорослих вибірках різного віку

Така життєва спрямованість специфічно позначається на психологічному благополуччі дорослої особистості (методика К. Ріфф (див. таблицю 1)). Суб'єктивне (психологічне) благополуччя – інтегральне утворення в індивідуальному досвіді людини, що виражає позитивне самоприйняття і ставлення особистості до тих процесів, що емоційно оцінюються нею як значущі в зовнішньому й внутрішньому середовищі, стійке переживання задоволення власним

Рис. 2. Кореляції окремих параметрів життєвої позиції в дорослому віці (N = 70); цифри біля стрілок означають статистичну значущість кореляції

життям. Порівняльний аналіз показав, що вибірка 40–59 років має порівняно вищі показники параметра «Позитивні стосунки» ($p = 0,02$), що передбачає близькі та довірчі відносини з навколишніми; піклування про благополуччя інших; здатність співпереживати тощо. Цей результат логічно впливає із ціннісної спрямованості на доброзичливість та універсалізм, властивий респондентам після 40 років.

У вибірці 25–39 років виявився виразно вищим показник «Цілі в житті» ($p = 0,05$), що свідчить про відчуття спрямованості, усвідомлення власних намірів і цілей, що визначають сенс життя. Це свідчення активної життєвої позиції, орієнтованої на власне життєздійснення, що природно знижується в більш зрілому віці – через реальні досягнення й насичення відповідних потреб або природне зниження фізичної активності.

Для уточнення отриманих результатів розглянемо взаємозв'язки між змінними (розраховані коефіцієнти кореляції Пірсона стосовно даних усієї вибірки (значущі зв'язки відображено на рис. 2)).

Як видно з рис. 2, вага цінності «Конформність» – єдина змінна, стосовно якої виявлена кореляція з віком опитуваних (стосовно інших параметрів зв'язок скоріше за все має нелінійний характер). Збільшення конформності прямо пов'язане з цінністю безпеки, що, у свою чергу, корелює із суб'єктивізацією освоєння світу. Водночас виявлений значущий від'ємний зв'язок конформності з відповідальністю за втілення власних цінностей (як складником екзистенційної наповненості).

Хоча дослідники наполягають, що психологічне благополуччя тісно пов'язане з екзистенційним переживанням людиною ставлення до свого життя (Шевеленкова, Фесенко, 2005), у дослідженні не отримано кореляцій, які б підтвердили це положення. Кореляційний аналіз виявив конгломерат зв'язків, що об'єднує цінності «Доброта» й «Універсалізм», позитивні стосунки з іншими як елемент психологічного благополуччя та суб'єкту життєву орієнтацію особистості. Скоріше за все це єдиний фактор, що визначає відповідний вектор розвитку й самовизначення особистості.

Цей результат є цілком очікуваним, адже психологічне благополуччя тісно пов'язане з інтерсуб'єктивністю й найчастіше розглядається в контексті суспільної взаємодії людини з погляду повноцінності та конструктивності її відносин, місця в системі міжособистісних стосунків (Павлоцька, 2016). Водночас ставлення людини до людини неможливо інтерпретувати без визначення її базових ставлень до світу,

що знову повертає нас до проблематики життєвої позиції.

Описані нами результати відповідають аналогічним даним, отриманим у дорослих вибірках сучасними українськими дослідниками. Відповідно до аналітики соціологічних опитувань (Социс, 2015; Центр Разумкова, 2017), провідні цінності українців всіх вікових груп – безпека, універсалізм і доброзичливість (у дослідженні це властиве дорослій вибірці після 40 років). Відзначимо, що отримана нами вага цінностей «Конформність» і «Досягнення» (таблиця 1) набагато перевищує значущість відповідних показників за даними 2015 р. (Цінності українців pro et Contra реформ в Україні, 2015). Можливо, це результат постреволюційного стану суспільства (у такому випадку отримані дані свідчать про зміну соціальних настроїв). Цінність безпеки для українців як загалом представників пострадянських країн є стабільно високою. Дослідниця (Журавльова, 2018), аналізуючи внутрішні конфлікти керівників, відзначає пріоритет цінностей безпеки, доброзичливості, самостійності й досягнень, що також відповідає особливостям вибірки 40–59 років.

Відповідно до уточненої теорії базових цінностей і результатів адаптації методики Ш. Шварца в Україні (Нагорняк, 2017), цінності «Універсалізм» і «Доброзичливість» становлять єдиний смисловий фактор; крім того, універсалізм як турбота про інших корелює з міжособистісним конформізмом (як небажанням когось соціальні наслідки), що частково пояснює закономірності, отримані в дослідженні.

У теоретичному осмисленні отриманих даних звернемося до концепції розвитку впродовж життя Р. Кегана (Kegan, 1998), згідно з якою людина переходить до більш складних «порядків розуму», глибших рівнів саморозуміння й усвідомлення того, як інші бачать світ, що передбачає якісно різні рівні соціальних конструктів:

Етап 1: Когнітивні процеси в ранньому дитинстві.

Етап 2: Старші діти, підлітки й деякі дорослі, почуття та думки яких невіддільні від інших, значущих для них осіб.

Етап 3: «Традиціоналізм». Підлітки й більшість дорослих, що розрізняють власні та чужі думки, але відчують відповідальність за чужі почуття (це забезпечує успіх міжособистісної взаємодії).

Етап 4: «Модернізм». Особи, які мають почуття себе, відокремлене від зв'язків з іншими людьми. Вони автономні, самокеровані й принципові, але можуть недостатньо розуміти межі систем самокерування. Автор відзначає, що більше ніж 50% дорослих залишаються на третьому рівні.

Етап 5: «Постмодерн». Особи, які приходять до визнання обмеженості власної системи принципів. Ця стадія когнітивного розвитку відбувається в середині життя, якщо досягається взагалі.

Отже, у процесі набуття життєвого досвіду, навчання впродовж життя людина переходить до вищих рівнів когнітивного та емоційного функціонування. Формування життєвої позиції в середині життя набуває якісно нових ознак, які забезпечують, з одного боку, адаптацію до зміни соціального контексту, а з іншого – вихід на нові орбіти розвитку.

У русі до психологічного благополуччя необхідно розвивати власну рефлексивність: формувати звичку самоспостереження; осмислювати зміни власного ставлення до наявних життєвих обставин; вчасно звертати увагу на внутрішні протиріччя в системі ціннісного ставлення до світу. У контексті формування життєвої позиції також важливо спрямувати внутрішні зусилля на розвиток емпатії до навколишніх, плекання толерантності до інакшості, несхожих цінностей і пріоритетів; готовність до переосмислення власного життя та його перспектив в оновленому соціальному контексті.

Висновки

Отримані результати розкривають нові аспекти формування життєвої позиції в ранньому й пізньому періодах дорослості.

Рання зрілість (25–39 років) характеризується прагненням до самоздійснення

в зовнішньому світі, що супроводжується відчуттям суб'єктивного контролю над власним життям і подієвою насиченістю. У цьому віці людина найбільш активно реалізує життєві плани та накопичує життєвий досвід, уточнює власну Я-концепцію в широкому контексті соціальних ролей.

Подолання вікової межі 40 років пов'язане зі скороченням життєвих перспектив, перевіркою та уточненням сформованих раніше цінностей. Людина більш гостро й реалістично усвідомлює залежність власних життєвих планів від зовнішніх умов і соціального контексту. Відчуваючи власну соціальну відповідальність, вона переспрямовує активність на пізнання й удосконалення внутрішнього світу, що дає їй відчуття безпеки. Психологічне благополуччя в цей період визначається соціальною спрямованістю та позитивними стосунками з іншими, що забезпечує найефективнішу інтеграцію в навколишньому світі.

Відчуття повноти власного життя та його наповненості сенсом має однакову виразність у групах різного віку. Але виявлені якісні відмінності в характеристиках суб'єктивної спрямованості, що дають змогу зробити висновок про поступове розгортання життєвої позиції в різні періоди дорослості.

Оглянута проблема має широкі перспективи подальших досліджень, серед яких найбільше цікавить не обов'язковість переживання перехідних періодів дорослості як кризових, а також виявлення структури психологічного благополуччя в різному віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности. *Психологический журнал*. 1983. Том 4. № 1. С. 11–29.
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва : Флинта-Наука, 1998. 168 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 398 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. Москва : Изд-во Московского гос. ун-та, 1984. 202 с.
5. Журавльова В.В. Типологія внутрішніх ціннісних конфліктів керівників вищого управлінського рівня. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 1. С. 16–22. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/5.pdf (дата звернення: 23.12.2019).
6. Коржова Е.Ю. Путеводитель по жизненным ориентациям: Личность и ее жизненный путь в художественной литературе. Санкт-Петербург : Общество памяти игумении Таисии, 2004. 480 с.
7. Леонтьев Д.А. Позитивная психология – повестка дня нового столетия. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2012. Т. 9. № 4. С. 36–58.
8. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 70 с.
9. Кривцова С.В., Лэнгле А., Орглер К. Шкала экзистенции (Existenzskala) А. Лэнгле и К. Орглер. *Экзистенциальный анализ*. 2009. № 1. Бюллетень. С. 141–170.
10. Нагорняк К.М. Уточнена теорія базових цінностей Ш. Шварца: попередні результати адаптації методики PVQ-57 в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 196 : Соціологічні науки. С. 24–31.
11. Павлоцкая Я.И. Психологическое благополучие и социально-психологические характеристики личности. Волгоград : Изд-во Волгоградского института управления, 2016. 168 с.
12. Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення. Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2011. 656 с.
13. Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень. Київ : Кафедра, 2013. 381 с.

14. Рудь Г. Психологічні аспекти переживання особистістю кризи середини життя. *Humanitarium*. 2018. Т. 40. Вип. 1. С. 75–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gvpdpu_2018_40_1_11 (дата звернення: 23.12.2019).
15. Стюарт Й., Джойнс В. Современный транзактный анализ. Санкт-Петербург : Социально-психологический центр, 1996. 330 с.
16. Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., Черемних К.О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності. Київ : Міленіум, 2014. 206 с.
17. Цінності українців proet Contra реформ в Україні: прес-реліз 3 червня 2015 / Центр соціальних та маркетингових досліджень Социс. URL: <http://old.socis.kiev.ua/ua/press/tsinnosti-ukrajintsiv-pro-et-contra-reform-v-ukrajini.html> (дата звернення: 23.12.2019).
18. Чепелева Н.В. Самопроекування особистості в дискурсивному просторі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2012. Вип. 31. С. 12–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nspp_2012_31_4 (дата звернення: 23.12.2019).
19. Шевеленкова Т.Д., Фесенко Т.П. Психологическое благополучие личности. *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–121.
20. Щотка О.П. Щаслива старість: «рожеві окуляри» для дорослих. *Ракурси психологічного благополуччя особистості* : збірник тез доп. Всеукр. наук.-практ. семінару «Ракурси психологічного благополуччя особистості» (Ніжин, 9 червня 2017 р.) / Т.М. Титаренко (гол. ред.) та ін. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 17–23.
21. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996 [год первого издания 1968]. 344 с.
22. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. Санкт-Петербург : Питер, 2016 [год первого издания 1930]. 336 с.
23. A Memorandum on Lifelong Learning / Commission of the European Communities. SEC(2000)1832. Brussels, 2000. 36 p.
24. Baumeister R., Shapiro J.P., Tice D. Two kinds of identity crisis. *Journal of Personality*. 1985. № 53 (3). P. 407–424. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1985.tb00373.x (дата звернення: 23.12.2019).
25. Kegan R. In over our heads: The mental demands of modern life. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1998. 416 p.

REFERENCES:

1. Abulhanova-Slavskaja, K.A. (1983). O putjah postroenija tipologii lichnosti [On the ways of constructing a personality typology]. *Psichologicheskij zhurnal – Psychology Journal*, 4 (1), 11–29 [in Russian].
2. Bodalev, A.A. (1998). *Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka: harakteristiki i uslovija dostizhenija* [The top point in the development of an adult: characteristics and conditions for achievement]. Moskva: Flinta-Nauka [in Russian].
3. Bozhovich, L.I. (2008). *Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste* [Personality and its formation during childhood]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
4. Vasiljuk, F.E. (1984). *Psihologija perezhivaniya: analiz preodolenija kriticheskikh situacij* [Psychology of anxiety: analysis of overcoming critical situations]. Moskva: Izd-vo Moskovskogo un-ta [in Russian].
5. Zhuravliova, V.V. (2018). Tipologhiia vnutrishnikh tsinnisnykh konfliktiv kerivnykiv vyshchoho upravlinskoho rivnia [Typology of internal values' conflicts of managers of the higher managerial level]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 1, 16–22. Retrieved from http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2018/5.pdf [in Ukrainian].
6. Korzhova, E.Ju. (2004). *Putevoditel po zhiznennym orientacijam: Lichnost i ee zhiznennyj put v hudozhestvennoj literature* [Life orientation guidebook: The person and the person's life path in fiction]. Sankt-Peterburg: Obshhestvo pamjati igumeny Taisii [in Russian].
7. Leontjev, D.A. (2012). Pozitivnaja psihologija – povestka dnja novogo stoletija [Positive psychology is the agenda of the new century]. *Psihologija: Zhurnal Vysšej shkoly ekonomiki – Psychology. The Journal of the Hogher School of Economics*, 9 (4), 36–58 [in Russian].
8. Karandashev, V.N. (2004). *Metodika Shvarca dlja izuchenija cennostej lichnosti: koncepcija i metodicheskoe rukovodstvo* [Schwartz methodology for the study of personality values: the concept and methodological guide]. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].
9. Krivcova, S.V., Lengle, A., & Orgler, K. (2009). Shkala ekzistencii (Existenzskala) A. Lengle i K. Orglera [A. Längle and K. Orgler's existence scale (Existenzskala)]. *Ekzistencialnyj analiz – Existential analysis*, 1, 141–170 [in Russian].
10. Nahorniak, K.M. (2017). Utochnena teoriia bazovykh tsinnostei Sh. Shvartsa: poperedni rezultaty adaptatsii metody PVQ-57 v Ukraini [Sh. Schwartz's refined theory of basic values: preliminary results of the PVQ-57 method adaptation in Ukraine]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologichni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Sociological sciences*, 196, 24–31 [in Ukrainian].
11. Pavlockaja, Ja.I. (2016). *Psihologicheskoe blagopoluchie i socialno-psihologicheskie harakteristiki lichnosti* [Psychological well-being and socio-psychological characteristics of a person]. Volgograd: Izd-vo Volgogradskogo instituta upravlenija [in Russian].
12. Papucha, M.V. (2011). *Vnutrishnii svit liudyny ta yoho stanovlennia* [The inner world of the person and his formation]. Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M. [in Ukrainian].
13. Pomytkina, L.V. (2013). *Psyhologhiia pryiniattia osobystistiu stratehichnykh zhyttievnykh rishen* [Psychology of personality 's strategic life decision-making]. Kyiv: Kafedra [in Ukrainian].
14. Rud, H. (2018). Psykholohichni aspekty perezhyvannia osobystistiu kryzy seredy zhyttia [Psychological aspects of personal life crisis of the midlife]. *Humanitarium – Humanitarium*, 40 (1), 75–86. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/gvpdpu_2018_40_1_11 [in Ukrainian].
15. Stjuart, J., & Dzhojns, V. (1996). *Sovremennyj tranzaktnyj analiz* [Modern transactional analysis]. Sankt-

Peterburg: Socialno-psihologicheskij centr [in Russian].

16. Tytarenko, T.M., Kochubeinyk, O.M., & Cheremnykh, K.O. (2014). *Psykhologichni praktyky konstruiuvannya zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti* [Psychological practices of constructing life in the postmodern sociality conditions]. Kyiv: Millennium [in Ukrainian].

17. Tsinnosti ukraintsiv pro et contra reform v Ukraini: pres-relez 3 chervnia 2015 [Ukrainians' values pro et contra reform in Ukraine: press-release of June 3, 2015]. *Tsentr sotsialnykh ta marketynhovykh doslidzhen Sotsys* [Sociis Social and Marketing Research Center]. Retrieved from <http://old.socis.kiev.ua/ua/press/tsinnosti-ukrajintsiv-pro-et-contra-reform-v-ukrajini.html> [in Ukrainian].

18. Chepeleva, N.V. (2012). Samoproektuvannya osobystosti v dyskursyvnomu prostori [Self-design of the personality in the discursive space]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii – Scientific studies on social and political psychology*, 31, 12–20. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2012_31_4 [in Ukrainian].

19. Shevelenkova, T.D., & Fesenko, T.P. (2005). Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti [Psychological well-being of a person]. *Psihologicheskaja diagnostika – Psychological diagnostics*, 3, 95–121 [in Russian].

20. Shchotka, O.P. (2017). Shchaslyva starist: «rozhevi okuliary» dlia doroslykh [Scary old age: «pink sunglasses» for adults]. Proceedings from all-Ukrainian scient. pract. seminar. *Rakursy psykhologichnoho blahopoluchchia osobystosti – Perspectives of psychological well-being of a person*, (pp. 17-23). Nizhyn: NDU im. M.Hoholia [in Ukrainian].

21. Erikson, E. (1996). *Identichnost: junost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moskva: Progress [in Russian].

22. Jung, K.G. (2016). *Problemy dushi nashego vremeni* [Problems of the soul of our time]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

23. A Memorandum on Lifelong Learning / Commission Of The European Communities. SEC(2000)1832. Brussels, 2000. 36 p.

24. Baumeister R., Shapiro J. P., Tice D. Two kinds of identity crisis.

25. Kegan, R. (1998) In over our heads: The mental demands of modern life. 416 p.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.

The article was received 14 January 2020.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-16>

СУПРОВІД ОСОБИСТОСТІ ЕЛЕКТРОННИМИ ЗАСОБАМИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Дворник Марина Сергіївна,

кандидат психологічних наук,

завідувач лабораторії соціальної психології особистості

Інститут соціальної та політичної психології

Національної академії педагогічних наук України

dvornyk.marina@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1505-0169

Мета. Статтю присвячено теоретичному огляду досліджень електронного супроводу постраждалої внаслідок складних життєвих обставин особистості. У зв'язку з нестачею системного вивчення соціально-психологічних аспектів такого супроводу за мету було поставлено виявлення соціально-психологічних предикторів, які забезпечують зростання психологічного благополуччя особистості в результаті її участі в онлайн-групах взаємопідтримки.

Методи. Дослідження послуговувалося теоретичними методами збору, аналізу й узагальнення інформації. Систематичний аналіз джерел здійснювався у три етапи: на першому етапі відбувся відбір найновіших досліджень за означеною проблематикою, на які була оформлена підписка в базі Google Scholar; другий етап включив ручний пошук та відбір джерел у базі Web of Science Core Collection за тематичними запитами в різних уточнювальних комбінаціях; на третьому етапі серед усіх відібраних джерел аналізувалися ті, які містили в тексті зазначення будь-яких соціально-психологічних показників, які б свідчили про підвищення психологічного благополуччя досліджуваних.

Результати. Систематичний аналіз літератури показав, що дієвість соціально-психологічного супроводу особистості електронними засобами зумовлено насамперед задоволенням потреби супроводжуваного в соціальній підтримці. З'ясовано, що її компоненти – інформаційна (обмін практичними порадами та знаннями), емоційна (експресивне відреагування й утилізація афектів), оцінкова (переінтерпретація болісного досвіду та мотивація діяти), мережева (розширення кола контактів) та матеріалізована (дієва допомога або обмін матеріальними благами) – можуть успішно реалізовуватися в онлайн-середовищі. Іншими соціально-психологічними предикторами підвищення психологічного благополуччя особистості в результаті електронного супроводу визначено механізм соціальної ідентифікації з онлайн-

групою та почуття приналежності до неї; почуття спільності завдяки схожому досвіду; конвенційність та повагу до особистісних кордонів; луркінг як специфічний для онлайн-простору феномен взаємодії користувача із групою без самопроявів, видимих для інших. Показано, що описані предиктори позитивно впливатимуть на психологічне благополуччя супроводжуваних в разі врахування їхніх персональних особливостей.

Висновки. Виявлені соціально-психологічні предиктори впливу онлайн-супроводу на підвищення рівня психологічного благополуччя його учасників будуть покладені в основу емпіричної моделі дослідження електронного соціально-психологічного супроводу постраждалих унаслідок воєнних дій на Сході України.

Ключові слова: криза, психотравматизація, психологічне благополуччя, психосоціальна підтримка, групи взаємодопомоги, онлайн-спільнота, соціально-психологічний супровід, електронний супровід.

PERSONALITY'S SUPPORT BY ELECTRONIC MEANS: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

Dvornyk Maryna Serhiivna,
Ph. D. in Social Psychology,
Head of the Laboratory of Social Psychology of Personality
Institute for Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine

dvornyk.marina@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1505-0169

Purpose. The paper is dedicated to the theoretical review of the researches on the electronic assistance of persons suffering from difficult life circumstances. Due to the lack of systematic studies of the socio-psychological aspects of such support, the purpose was to identify socio-psychological predictors which enhance the personality's psychological well-being as a result of their participation in online peer-support groups.

Methods. The study used theoretical methods of information collecting, analyzing, and generalizing. The systematic analysis of the sources was carried out in three stages: the first stage was the selection of the newest researches on the identified issues by Google Scholar subscription; the second stage included manual search and selection of sources in the Web of Science Core Collection based on thematic queries in various refinements; at the third stage, among all selected sources, there were analyzed those that contained in the text any socio-psychological indicators of increase in the respondents' psychological well-being.

Results. A systematic review of the literature showed that the effectiveness of electronic means in socio-psychological support of the person is conditioned, first of all, by the social support need's satisfaction. It is found that its components – informational (exchange of practical advice and knowledge), emotional (expressive response and utilization of affect), esteem (reinterpretation of painful experience and motivation to act), network (widening of the circle of contacts), and tangible (acting help and material means' exchange) support – can be successfully implemented in an online environment. Other socio-psychological predictors of the individual's psychological well-being enhancing by means of electronic support are defined as the mechanism of social identification with the online group and a sense of belonging to it; a sense of community through similar experiences; conventionality and respect for personal boundaries; lurking as an online-specific phenomenon of user interaction with a group without self-expression seen by others. It is shown that the described predictors can have a positive effect on the psychological well-being of supported ones if their personal characteristics are taken into account.

Conclusions. The described socio-psychological predictors of the online support impact on enhancing the psychological well-being of its participants will form the basis of an empirical model for the study of electronic socio-psychological support for victims of military actions in the East of Ukraine.

Key words: crisis, psycho-traumatization, psychological well-being, psychosocial support, peer-to-peer groups, psychosocial support, online community, socio-psychological assistance, electronic support.

Вступ

Сучасні події в Україні розгортаються на тлі війни не тільки реальної, але й віртуальної, інформаційної. Повсюдне використання інформаційно-комунікативних технологій, застосування мобільних пристроїв та гаджетів прискорює темпи соціального життя, призводить до хаотичного поширення інформації та почасти стає причиною особистісного неблагополуччя.

Однак саме завдяки онлайн-інструментам стають доступними й ті практики допомоги громадянам, які ще декілька десятиліть тому годі було й уявити. Ідеться і про електронний формат соціально-психологічного супроводу особистості, яка зазнала руйнівних наслідків воєнного конфлікту та потребує підтримки для реінтеграції до повсякденного, немілітаризованого життя.

Оскільки традиційні форми супроводу особистості втрачають свою ексклюзивність у зв'язку з неможливістю охопити одразу велику кількість тих, хто цього потребує, актуальними стають підходи, у яких повністю або частково використовуються електронні засоби – інформаційні портали, інтерактивні сайти, мобільні застосунки, чат-боти, онлайн-групи взаємодопомоги тощо.

Найновіші дослідження вказують на те, що цифрові сервіси з питань ментального здоров'я можуть бути досить успішними в підвищенні рівня психологічного благополуччя населення. Насамперед ідеться про надання психосоціальної підтримки в онлайн-спільнотах, які включають людей зі схожими проблемами. Залучення до таких спільнот допомагає особистості виражати себе, долати стигматизацію й ухвалювати більш виважені рішення щодо власного здоров'я завдяки ознайомленню з успішними практиками учасників групи (Kolawole, 2019; Iliffe, 2019). Віртуально опосередкована групова підтримка надає майже ті самі ресурси, як і традиційні групи взаємодопомоги: обмін інформацією та практичними порадами, емоційна підтримка та підбадьорювання, вдячність, емпатія, вираження почуттів та спільне вирішення проблем (Vambina, 2007). Завдяки цьому групи онлайн-підтримки можуть підвищувати в особистості відчуття контролюваності свого життя, упевненості в собі, більшої незалежності, розширення кола соціальних взаємодій та поліпшення здатності виражати власні почуття (Barak et al., 2008). Крім того, широке коло часо-просторових, матеріальних, соціальних бар'єрів можуть бути подолані саме завдяки електронному формату надання підтримки (White, Dorman, 2001).

Утім, досліджено й недоліки онлайн-супроводу особистості, яка переживає наслідки певних травматичних, кризових для неї подій (White, Dorman, 2001). Зокрема йдеться про неможливість отримати фізичний контакт та ймовірність відмови в подальшому вступати до реальних взаємодій, ризику появи інтернет-залежності, дезінформування й інформаційних перевантажень (Barak et al., 2008; Mo, Coulson, 2014).

Проте залучення до онлайн-груп психосоціального супроводу все ж відбувається завдяки наявності такого ресурсу взагалі, його зручності, доступності дієвих порад спільноти та зменшенню тривожності й сором'язливості під час роботи з особистими проблемами (Idriss et al., 2009). Також відомо, що коли підтримуюча сім'я

та друзі з реального життя особи долучалися до її онлайн-груп взаємодопомоги, то показники її благополуччя зростали (Cummings et al., 2002).

Системне ж вивчення соціально-психологічних аспектів підтримки особистості електронними засобами залишається прогалиною серед багатьох закордонних досліджень, вітчизняних і поготів. Це зумовило **мету** дослідження: з'ясувати соціально-психологічні предиктори, які забезпечують зростання рівня психологічного благополуччя особистості в результаті супроводу її електронними засобами.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Під *соціально-психологічним супроводом* ми розуміємо насамперед комплексну підтримку особистості з боку найближчих осіб, спільнот, до яких вона включена, а також фахівців – соціальних працівників, психологів, педагогів, медиків тощо, – які володіють спеціальними навичками надання допомоги. Метою супроводу є формування в особи, яку супроводжують, достатнього рівня суб'єктності, щоби використовувати власний внутрішній потенціал, самостійно робити вибір, нести відповідальність за своє життя, водночас не відмовляючись від допомоги оточення (Титаренко, 2019).

В англомовній літературі в цьому сенсі найбільш уживаний термін «психосоціальна підтримка» (“psychosocial support”), яка надається пацієнтам у разі важких захворювань (зокрема, онкологічних), людям із проблемами психічного здоров'я, постраждалим унаслідок катастроф чи військових конфліктів, іншим вразливим категоріям населення. Однією з найпоширеніших форм психосоціальної підтримки є групи взаємодопомоги, базовані на принципі «рівний рівному» (“peer support”), тобто їхні модератори – ті особи, які безпосередньо мали травматичний чи кризовий досвід та успішно з ним упоралися. Методологічним підґрунтям функціонування таких груп можна вважати теорію *соціального навчання* А. Бандури: спостереження учасника за продуктивними діями інших допомагає йому поліпшувати власну поведінку (Bandura, 1997); *ефект «помічника»*: особистісне відновлення відбувається завдяки підбадьорюванню інших, навчання їх корисних практик (Riessman, 1965); загальні принципи групової психотерапії – зокрема, подолання в людини почуття ізольованості через усвідомлення, що подібну проблему мають інші; поява надії через спостереження за змінами інших тощо (Yalom, Leszcz, 2008).

Супровід особистості електронними засобами варто розуміти як окрему форму соціально-психологічного супроводу, яка передбачає спільнотну, інформаційну, емоційну й інструментальну допомогу особі, опосередковану використанням електронного пристрою (персональний комп'ютер, смартфон, планшет тощо) та відповідних сервісів (вікі-сайти, блоги, чат-кімнати, форуми, месенджери тощо) (Vambina, 2007). Як і очний, електронний соціально-психологічний супровід особистості має на меті активізацію роботи спільнот, до яких включена людина, щоби створити потенційне середовище конструктивних змін. Загалом, успішність електронного супроводу визначаємо підвищенням показників психологічного благополуччя – наявності в особистості прийняття себе, автономії, компетентності, прагнення до зростання, життєвої мети, позитивних стосунків з іншими (Ryff, 1989), а також толерантного ставлення до невизначеного, непередбачуваного (Титаренко, 2018).

2. Методологія та методи

Дослідження послугоувалося теоретичними методами збору, аналізу й узагальнення інформації. Систематичний аналіз джерел здійснювався в декілька етапів. На першому етапі відбувався відбір найновіших досліджень, на які була оформлена підписка в базі Google Scholar, за запитами «соціально-психологічний супровід», «електронний супровід», «психологічне благополуччя», «electronic psychosocial assistance», «online psychosocial support», «psychological well-being». Другий етап включив ручний пошук джерел у базі Web of Science Core Collection за означеними запитами в різних уточнювальних комбінаціях. Критерієм відбору на обох етапах слугувало обов'язкове поєднання у джерелі тематики соціально-психологічного супроводу, електронних інтервенцій і психологічного благополуччя. На останньому етапі серед усіх відібраних джерел аналізувалися ті, які містили в тексті зазначення будь-яких соціально-психологічних показників, які б свідчили про підвищення рівня психологічного благополуччя досліджуваних.

3. Результати та дискусії

У результаті систематичного аналізу було відстежено декілька соціально-психологічних предикторів позитивного впливу супроводу особистості електронними засобами на її психологічне благополуччя. Оскільки травмівні, кризові, неочікувані ситуації можуть поглиблювати почуття відчуженості, ізоляваності, тривожності стосовно майбутнього, нестачі поінформованості щодо власного фізичного та пси-

хологічного стану тощо, саме бажання ці неприємні почуття змінити мотивує сучасну людину знаходити підтримку насамперед в інтернет-просторі й електронних джерелах, що видається простішим та швидшим способом, ніж у реальному житті. У дослідженні O. Kolawole (2019 р.) показано, що пошук соціальної підтримки онлайн фактично не відрізняється від офлайн-взаємодій: його опосередковано афіліативною поведінкою – прагненням людини встановлювати зв'язки з тими, хто, на її думку, має схожі з нею риси або опинився в подібній ситуації. Згідно із С. Schaefer, J. Coyne та R. Lazarus (1981 р.), компонентами *соціальної підтримки* є інформаційна, емоційна, оцінювальна, мережева та матеріалізована.

Інформаційна підтримка. Складна, нова, дестабілізуюча життєва ситуація завжди потребує якісної інформації. Досліджено, що пацієнти часто відвідують інтернет-ресурси охорони здоров'я, оскільки хочуть задовольнити свої інформаційні потреби, щоби полегшити тривогу й зменшити стрес щодо незнайомого стану, з яким стикнулися. Онлайн-спільнота в цьому сенсі розглядається як інформаційний центр, де люди можуть мінімізувати неправдивість чи оманливість інформації, отримавши її з перших вуст. Обмін знаннями, практичними порадами, персональними успішними практиками подолання негараздів в онлайн-групах із питань здоров'я розширював уявлення їхніх учасників про власні можливості, стимулював застосувати конструктивні копінги та розвивало нові навички (Coulson et al., 2017; Iliffe, Thompson, 2019; Mo, Coulson, 2014; Smith-Merry et al., 2019). Перевагою користування електронними засобами для обміну інформацією учасниками групи є можливість писати свої повідомлення у зручному темпі та редагувати їх за необхідності, що допомагає вирівнювати можливості учасників і знімати напругу, яка може виникати під час реальних взаємодій осіб із різними когнітивними здібностями (Pretorius, 2016).

Емоційна підтримка. Цей компонент соціальної підтримки реалізується у взаємному вираженні прихильності й спрямований не на вирішення проблеми, а на покращення настрою особи. Електронні засоби допомагають надати таку підтримку екстрено, негайно, саме в той момент, коли необхідно, без очікування планових консультацій із фахівцем. У низці праць показано, що вираження емоцій та прояви емпатії в електронно-опосередкованому спілкуванні груп позитивно впливають на різні аспекти психологічного благополуччя їхніх членів (Han et al., 2019). Проте

водночас важливий емоційний інтелектуальний учасників групи: унаслідок активного вираження й отримання емоційної підтримки стан, найімовірніше, покращуватиметься тільки в тих, хто має високий рівень емоційно-комунікативної компетентності (Yoo et al., 2014). Крім того, є докази того, що не всі прояви негативних емоцій в електронно-опосередкованій спільноті є корисними. Зокрема, у дослідженні онкохворих жінок було продемонстровано, що краще впливали на якість життя учасниць онлайн-групи прояви гніву, ніж вираження страху й тривоги (Lieberman, Goldstein, 2006).

Оцінкова підтримка спрямована на підвищення самооцінки учасників електронного спілкування, створення переконання, що вони мають достатньо ресурсів та здатні подолати певні проблеми. Така підтримка допомагає особі вжити необхідних заходів для полегшення своєї складної ситуації (Kolawole, 2019). Для деяких учасників із дослідження (J. Smith-Merry et al., 2019) можливість долучитися до онлайн-спілкування на спеціальному форумі створила контекст, у якому вони розуміли або переінтерпретували власний досвід і розвинули надію на краще майбутнє. Завдяки позитивній оцінці їхніх дій однокористувачами учасники онлайн-спільноти могли вільніше презентувати свої негаразди й успіхи в інших соціальних ситуаціях (White, Dorman, 2001; Iliffe, Thompson, 2019).

Мережева підтримка покликана нагадувати про постійну доступність соціального капіталу особистості. Оскільки люди схильні визначати власну соціальну цінність, виходячи з кількості спільнот, до яких вони включені, просто факт наявності ще однієї групи, у якій людина може проявлятися, може стати додатковим бонусом до її психологічного благополуччя. Учасники онлайн-форуму з питань психічного здоров'я повідомляли, що цей простір надав їм змогу долати соціальну ізоляцію та спілкуватися з людьми, у той спосіб і в той час, коли їм це було найбільше потрібно (Smith-Merry et al., 2019). Поведінка пошуку інших інтернет-користувачів, щоби вислухати їхню проблему, довірити їм власні переживання, показує пряму кореляцію із психологічним благополуччям користувача в разі його приєднання до онлайн-спільноти (Kolawole, 2019). До того ж можливість описувати свій досвід, ділитися поезією, малюнками й іншими продуктами творчості у спеціально організований мережі навіть без зворотного зв'язку допомагала користувачам організувати свої думки, комунікувати надалі більш продуктивно та навіть переживати катарсис (White, Dorman, 2001).

Матеріалізована підтримка проявляється в будь-якій фізичній, опредмеченій допомозі з боку учасників онлайн-спільноти, до якої включена особа (Kolawole, 2019). У цьому разі йдеться про процеси обміну матеріальними благами завдяки певним сервісам (наприклад, грошові перекази онлайн) чи службам доставки (поштові відправлення реальних речей), або розвіртуалізації – припинення стану віртуальності шляхом особистої зустрічі. Випадки розвіртуалізації є вкрай рідкісними, однак саме їх можна вважати апогеєм прояву соціальної підтримки, коли з'являються фізичні дії з боку підтримуючих осіб (приготувати їжу, повезти в лікарню, допомогти по господарству тощо) (McKenna, Green, 2002).

Ідентифікація із групою та почуття приналежності. Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Теджфела, ми схильні створювати особливі емоційні зв'язки у групі та захищати її цінності, якщо вважаємо себе її невід'ємною частиною, ідентифікуємося з нею. Досліджено, що ідентифікація з онлайн-групою позитивно впливає на психологічне благополуччя її учасників, адже забезпечує активну залученість до групових процесів. Чим більше учасник ідентифікує себе зі своєю онлайн-спільнотою взаємодопомоги, тим відчутнішим йому здаватиметься обмін соціальною підтримкою в ній (Zhu, Stephens, 2019). Така онлайн-поведінка, як відповіді на запитання користувачів, початок нової теми дискусії, регулярне відвідування електронних платформ групи, обмін досвідом у коментарях, збільшувала суб'єктивно сприйнятту кількість отриманої учасником соціальної підтримки в цій спільноті (Kolawole, 2019: 45–46). Почуття приналежності до групи електронного супроводу, сприйняття її учасників як родичів чи друзів також допомагало користувачам рішучіше змінювати свою непродуктивну поведінку (Iliffe, Thompson, 2019).

Почуття спільноти. Наявність схожого досвіду в онлайн-групі взаємодопомоги надає користувачам більше впевненості в тому, що їх зрозуміють (Coulson et al., 2017). Схожий досвід – сильний мотиваційний фактор для приєднання до групи та, у подальшому, створення почуття нормальності щодо наявної проблеми. Через розкриття персональної, часто до того не озвученої інформації користувачі ніби надають своїм негараздам легітимності та створюють особливу атмосферу довіри та вдячності (Pretorius, 2016). Деякі учасники інтернет-групи супроводу після важкої операції на хребті повідомляли, що розуміння схожості свого медичного стану на стан інших користувачів було для них важливішим, ніж

тематика обговорень. Дехто навіть зазначав, що завдяки почуттю спільності в цій групі покращувалися їхні стосунки в інших офлайн-спільнотах (Strøm et al., 2019).

Соціальні порівняння. Людина прагне порівнювати себе й інших, щоб підтримувати позитивний образ себе, не втрачати адекватної самооцінки та мотивації (Festinger, 1954). У спільнотах електронного супроводу цей ефект може виявитися досить корисним. Усвідомлення деякими учасниками, що інші опинилися в ще гіршій ситуації, ніж вони, може надати їм відчуття полегшення. На пізніших стадіях супроводу кейси з більш вдалим історіями можуть вселити в користувачів онлайн-групи надію на зміни та мотивувати на самовдосконалення (Iliffe, Thompson, 2019). Утім, прогрес учасників онлайн-спільноти взаємодопомоги може по-різному впливати на конкретних користувачів – когось це надихатиме, а комусь здаватиметься викликом, сповненим тривогою та непевністю, адже в них ці зміни не відбуваються (Pretorius, 2016).

Конвенційність та повага до особистісних кордонів. Як і в реальному житті, продуктивний соціально-психологічний супровід у віртуальному вимірі не може здійснюватися без урахування особистісних кордонів супроводжуваних. Учасники онлайн-спільнот взаємодопомоги повідомляли, що обговорення особливих правил функціонування групи є необхідною умовою покращення їхнього стану. Наприклад, для деякого болючим тригером могли виявитися певні теми або слова в повідомленнях, тому важливо було домовитися щодо обмеження таких обговорень (Smith-Merry et al., 2019). Поширеним запитом щодо збереження особистісних кордонів було також дотримання анонімності, адже так користувачі могли почуватися безпечніше та легше «розкриватися», що допомагало їм поліпшувати свій стан (Coulson et al., 2017).

Луркінг. Це специфічний соціально-психологічний феномен, характерний тільки для інтернет-простору: луркери включені до спільноти й мають доступ до всього її контенту, однак не проявляються у видимій онлайн-поведінці (не створюють теми для обговорень, не коментують, не «лайкають» тощо). Луркінг може бути характерний сором'язливим або надто стриманим користувачам групи електронного супроводу, доки вони не зрозуміють її норми та стиль спілкування (Winzelberg, 1997). Наявна література вказує на те, що результати участі в електронних групах взаємодопомоги суттєво не відрізняються в луркерів

і тих, хто проявляє активну онлайн-поведінку (Mo, Coulson, 2014). Навіть більше, усвідомлена та послідовна луркінг-поведінка може підготувати луркерів до збільшення онлайн-активності, розвинути почуття належності до онлайн-спільноти, допомогти побачити в повідомленнях учасників ширші перспективи й отримати глибше розуміння обговорюваного (Mazuro, Rao, 2011).

Загалом, у більшості проаналізованих робіт наголошено, що провідним соціально-психологічним механізмом для успішності електронного супроводу є соціальна ідентифікація з онлайн-групою (Kolawole, 2019; Zhu, Stephens, 2019), а водночас – інформаційна й емоційна підтримка учасниками один одного (Atwood et al., 2018).

Утім, існує й велика кількість уточнень щодо дії описаних предикторів підвищення рівня психологічного благополуччя учасників груп електронного супроводу. Зокрема, у дослідженні онлайн-спільнот взаємодопомоги тих, хто завдавав собі тілесних самопошкоджень, було показано, що налагодження тісних зв'язків між учасниками може спричинити конфлікти та погіршувати їхню ситуацію. Обмін інформацією також не завжди приносив користь: через надмірну експресію інших дехто починав уважати, що його проблеми не такі важливі, а для деякого було нестерпним читання про чийсь суїцидальні думки (Coulson et al., 2017). Багато контроверсійності залишається і щодо анонімності користувачів: хоча для багатьох так забезпечується можливість бути «справжнім» у групі, усе ж дехто вказував, що вона заважає появі почуття спільності та не дозволяє отримати соціальну підтримку повною мірою (Smith-Merry et al., 2019). Крім того, залишається проблема брехні, нещирості, ризику яких підвищуються через електронний формат спілкування: якщо хтось із членів онлайн-спільноти бреше щодо своєї особи, у групі наростають почуття сорому, недовіри та підозрілості (Feldman, 2000). Згадується і нереалізована потреба в персональних контактах і живих зустрічах, які не можуть бути забезпечені електронним форматом супроводу, зокрема, для користувачів із обмеженою мобільністю (Pretorius, 2016).

Висновки

Соціально-психологічний супровід електронними засобами передбачає комплексну підтримку постраждалої внаслідок складних життєвих обставин особистості з боку онлайн-спільноти, до якої можуть входити користувачі зі схожим досвідом, її знайомі чи близькі з реального життя, фахівці-модератори.

Опосередкованість такого супроводу електронним пристроєм має як свої переваги, так і недоліки, утім, соціально-психологічні предиктори впливу онлайн-супроводу на підвищення рівня психологічного благополуччя учасників, згідно з результатами теоретичного аналізу, загалом виявилися подібними до функціонування традиційних психотерапевтичних груп або груп взаємодопомоги ("peer-to-peer"). Можливість обміну соціальною підтримкою з її компонентами – насамперед *інформаційним* і *емоційним* – постає в деякому сенсі універсальним соціально-психологічним предиктором успішності електронного супроводу особистості. Та в онлайн-групі можна продуктивно обмінюватися і підтримкою, спрямованою на підтримання здорової *самооцінки* та віри у зміни, розширення *мережі* контактів і навіть отримання *матеріалізованої* допомоги. Чи не найважливішим соціально-психологічним механізмом для ефективності онлайн-супроводу виявлено соціальну *ідентифікацію* із групою, яка культивує в особистості почуття приналежності й активізує важливі життєві ресурси, щоби розпізнати й отримати допомогу. *Почуття спільності* забезпечується в онлайн-групі схожим досвідом і допомагає особистості легітимізувати свої негаразди, досягти стану нормальності поруч із подібними собі. Завдяки механізму *соціальних порівнянь* супроводжуваний може побачити, що його стан не найгірший, або

надихнутися успішними історіями подолання проблеми, хоча позитивна дія цього механізму залежатиме від окремих особистісних чинників. Успішність електронного супроводу пов'язується в літературі і з тим, наскільки безпечним для учасників є кіберпростір – чи зрозумілими є межі взаємодій, повага до *особистісних кордонів*; якщо онлайн-група досягає спільних *конвенцій*, то психологічне благополуччя її членів має всі шанси зростати. Унікальним та допомагаючим для окремих членів груп електронного супроводу може виявитися й феномен *луркінгу*, коли користувач не проявляється в онлайн-взаємодіях, проте активно переглядає й аналізує всі артефакти взаємодій інших.

Описані соціально-психологічні предиктори підвищення психологічного благополуччя членів груп електронного супроводу не претендують на вичерпність, що зумовлено різноспрямованістю аналізованих досліджень і нестачею робіт, присвячених соціально-психологічному супроводу осіб, які, зокрема, стали жертвами воєнних дій. Однак саме останні нас найбільше цікавлять у зв'язку з тими умовами, що нині склалися в Україні. Тому перспективою подальшої роботи є розроблення емпіричної моделі дослідження електронного соціально-психологічного супроводу постраждалих унаслідок воєнних дій на Сході України, з'ясування чинників його ефективності та залученості користувачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Титаренко Т. Соціально-психологічний супровід як спосіб полегшення переходу від війни до миру. 2019. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713417/> (дата звернення: 07.10.2019).
2. Титаренко Т. Способи підвищення психологічного благополуччя особистості, що пережила травму. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 1 (1). С. 112–119.
3. The exchange of social support on online bariatric surgery discussion forums: A mixed-methods content analysis / M. Atwood et al. *Health communication*. 2018. № 33 (5). P. 628–635.
4. Bambina A. Online social support: the interplay of social networks and computer-mediated communication. *Cambria press*. 2007. 268 p.
5. Bandura A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York : Worth Publishers, 1997.
6. Barak A., Boniel-Nissim M., Suler J. Fostering empowerment in online support groups. *Computers in human behavior*. 2008. № 24 (5). P. 1867–1883.
7. Coulson N., Bullock E., Rodham K. Exploring the therapeutic affordances of self-harm online support communities: An online survey of members. *JMIR mental health*. 2017. № 4 (4). e44.
8. Cummings J., Sproull L., Kiesler S. Beyond hearing: Where the real-world and online support meet. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2002. № 6 (1). P. 78.
9. Feldman M. Munchausen by Internet: detecting factitious illness and crisis on the Internet. *Southern Medical Journal*. 2000. № 93. P. 669–672.
10. Festinger L. A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*. 1954. № 7 (2). P. 117–140.
11. A Longitudinal Investigation of Empathic Exchanges in Online Cancer Support Groups: Message Reception and Expression Effects on Patients' Psychosocial Health Outcomes / J. Han. *Journal of health communication*. 2019. № 1. P. 1–9.
12. Idriss S., Kvedar J., Watson A. The role of online support communities: benefits of expanded social networks to patients with psoriasis. *Archives of dermatology*. 2009. № 145 (1). P. 46–51.
13. Iliffe L., Thompson A. Investigating the beneficial experiences of online peer support for those affected by alopecia: An interpretative phenomenological analysis using online interviews. *British Journal of Dermatology*. 2019. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bjd.17998> (дата звернення: 07.10.2019).

14. Kolawole O. Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being. 2019. URL: <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018> (дата звернення: 07.10.2019).
15. Lieberman M., Goldstein B. Not all negative emotions are equal: The role of emotional expression in online support groups for women with breast cancer. *Psycho-Oncology : Journal of the Psychological, Social and Behavioral Dimensions of Cancer*. 2006. № 15 (2). P. 160–168.
16. Mazuro C, Rao N. Online discussion forums in higher education: Is lurking working? *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education*. 2011. № 2 (2). P. 364–371.
17. McKenna K., Green A. Virtual group dynamics. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2002. № 6 (1). P. 116–127.
18. Mo P., Coulson N. Are online support groups always beneficial? A qualitative exploration of the empowering and disempowering processes of participation within HIV/AIDS-related online support groups. *International journal of nursing studies*. 2014. № 51 (7). P. 983–993.
19. Pretorius C. The experience of active involvement in an online Facebook support group, as a form of support for individuals who are diagnosed with Multiple Sclerosis. *Tydskrifvir Geesteswetenskappe*. 2016. № 56 (3). P. 809–828.
20. Riessman F. The “Helper” Therapy Principle. *Social Work*. 1965. № 10. P. 27–32.
21. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. № 57. P. 1069–1081.
22. Schaefer C., Coyne J., Lazarus R. The health-related functions of social support. *Journal of Behavioral Medicine*. 1981. № 4. P. 381–406.
23. Social Connection and Online Engagement: Insights From Interviews With Users of a Mental Health Online Forum / J. Smith-Merry et al. *JMIR mental health*. 2019. № 6 (3). e11084.
24. Lumbar Spine Fusion Patients’ Use of an Internet Support Group: Mixed Methods Study / J. Strøm et al. *Journal of medical Internet research*. 2019. № 21 (7). e9805.
25. White M., Dorman S. Receiving social support online: implications for health education. *Health education research*. 2001. № 16 (6). P. 693–707.
26. Winzelberg A. The analysis of an electronic support group for individuals with eating disorders. *Computers in Human Behavior*. 1997. № 13. P. 393–407.
27. Yalom I., Leszcz M. *Theory and Practice of Group Psychotherapy*. London : Hachette, 2008.
28. Giving and receiving emotional support online: Communication competence as a moderator of psychosocial benefits for women with breast cancer / W. Yoo et al. *Computers in human behavior*. 2014. № 30. P. 13–22.
29. Zhu Y., Stephens K. Online Support Group Participation and Social Support: Incorporating Identification and Interpersonal Bonds. *Small Group Research*. 2019. № 50 (5). P. 593–622.

REFERENCES:

1. Atwood, M. E., Friedman, A., Meisner, B. A., & Cassin, S. E. (2018). The exchange of social support on online bariatric surgery discussion forums: A mixed-methods content analysis. *Health communication, 33*(5), 628–635.
2. Bambina, A. (2007). *Online social support: the interplay of social networks and computer-mediated communication*. Cambria press.
3. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Worth Publishers.
4. Barak, A., Boniel-Nissim, M., & Suler, J. (2008). Fostering empowerment in online support groups. *Computers in human behavior, 24*(5), 1867–1883.
5. Coulson, N. S., Bullock, E., & Rodham, K. (2017). Exploring the therapeutic affordances of self-harm online support communities: An online survey of members. *JMIR mental health, 4*(4), e44.
6. Cummings, J. N., Sproull, L., & Kiesler, S. B. (2002). Beyond hearing: Where the real-world and online support meet. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice, 6*(1), 78.
7. Feldman, M. D. (2000) Munchausen by Internet: detecting factitious illness and crisis on the Internet. *Southern Medical Journal, 93*, 669–672.
8. Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations, 7*(2), 117–140.
9. Han, J. Y., Kim, E., Lee, Y. I., Shah, D. V., & Gustafson, D. H. (2019). A Longitudinal Investigation of Empathic Exchanges in Online Cancer Support Groups: Message Reception and Expression Effects on Patients’ Psychosocial Health Outcomes. *Journal of health communication, 1–9*.
10. Idriss, S. Z., Kvedar, J. C., & Watson, A. J. (2009). The role of online support communities: benefits of expanded social networks to patients with psoriasis. *Archives of dermatology, 145*(1), 46–51.
11. Iliffe, L. L., & Thompson, A. R. (2019). Investigating the beneficial experiences of online peer support for those affected by alopecia: An interpretative phenomenological analysis using online interviews. *British Journal of Dermatology*. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bjd.17998>
12. Kolawole, O. (2019). Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being. Retrieved from: <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>
13. Lieberman, M. A., & Goldstein, B. A. (2006). Not all negative emotions are equal: The role of emotional expression in online support groups for women with breast cancer. *Psycho-Oncology: Journal of the Psychological, Social and Behavioral Dimensions of Cancer, 15*(2), 160–168.
14. Mazuro, C., & Rao, N. (2011). Online discussion forums in higher education: Is lurking working? *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education, 2*(2), 364–371.
15. McKenna, K. Y. A., & Green, A. S. (2002). Virtual group dynamics. *Group Dynamics: Theory, Research, and*

Practice, 6(1), 116–127.

16. Mo, P. K., & Coulson, N. S. (2014). Are online support groups always beneficial? A qualitative exploration of the empowering and disempowering processes of participation within HIV/AIDS-related online support groups. *International journal of nursing studies*, 51(7), 983–993.

17. Pretorius, C. (2016). The experience of active involvement in an online Facebook support group, as a form of support for individuals who are diagnosed with Multiple Sclerosis. *Tydskrifvir Geesteswetenskappe*, 56(3), 809–828.

18. Riessman, F. (1965). The “Helper” Therapy Principle. *Social Work*, 10, 27–32.

19. Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081

20. Schaefer, C., Coyne, J. C., & Lazarus, R. S. (1981). The health-related functions of social support. *Journal of Behavioral Medicine*, 4, 381–406.

21. Smith-Merry, J., Goggin, G., Campbell, A., McKenzie, K., Ridout, B., & Bayliss, C. (2019). Social Connection and Online Engagement: Insights From Interviews With Users of a Mental Health Online Forum. *JMIR mental health*, 6(3), e11084.

22. Strøm, J., Høybye, M. T., Laursen, M., Jørgensen, L. B., & Nielsen, C. V. (2019). Lumbar Spine Fusion Patients' Use of an Internet Support Group: Mixed Methods Study. *Journal of medical Internet research*, 21(7), e9805.

23. Tytarenko, T. M. (2018). Sposobyidvyshchennyapsykhologichnohoblahopoluchchyaosobystosti, shchoperezhylatravmu [Ways to increase the psychological well-being of personality who has overcome trauma]. *Psykhohiia: teoriyaipraktyka*, 1(1), 112–119 [in Ukrainian].

24. Tytarenko, T. M. (2019). *Sotsialno-psykhologichnyi suprovidyakspisibpolehshennyaperekhodovidviynydomyru* [Socio-psychological support as a way to facilitate war-to-peace transition]. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/713417/> [in Ukrainian].

25. White, M., & Dorman, S. M. (2001). Receiving social support online: implications for health education. *Health education research*, 16(6), 693–707.

26. Winzelberg, A. (1997). The analysis of an electronic support group for individuals with eating disorders. *Computers in Human Behavior*, 13, 393–407.

27. Yalom, I. D.; Leszcz, M. (2008). *Theory and Practice of Group Psychotherapy*. London: Hachette.

28. Yoo, W., Namkoong, K., Choi, M., Shah, D. V., Tsang, S., Hong, Y., ... & Gustafson, D. H. (2014). Giving and receiving emotional support online: Communication competence as a moderator of psychosocial benefits for women with breast cancer. *Computers in human behavior*, 30, 13–22.

29. Zhu, Y., & Stephens, K. K. (2019). Online Support Group Participation and Social Support: Incorporating Identification and Interpersonal Bonds. *Small Group Research*, 50(5), 593–622.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.

The article was received 17 January 2020.

УДК 316.454.3:378

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-17>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТІВ ПРО КОРПОРАТИВНУ КУЛЬТУРУ УНІВЕРСИТЕТУ Й ПСИХОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Каленчук Валентина Олександрівна,
аспірант кафедри загальної та соціальної психології

Херсонський державний університет

valentina.kalenchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6550-8169>

Статтю присвячено аналізу феномена корпоративної культури університету з погляду студентів.

Метою є встановлення взаємозв'язку між психологічною безпекою освітнього середовища та уявленнями студентів про корпоративну культуру університету.

Методи. У дослідженні для діагностики уявлень студентів про корпоративну культуру університету застосовано типологію К. Камерона та Р. Куїна ОСАІ, яку побудовано за двома вимірами: гнучкість, динамізм – стабільність, контроль; внутрішня інтеграція, єдність – зовнішня орієнтація, суперництво. Ці виміри утворюють чотири типи корпоративної культури: бюрократичну, кланову, ринкову й адхократичну. Для діагностики психологічної безпеки освітнього середовища застосовано опитувальник І.О. Басвої, що вимірює значущі характеристики освітнього середовища та індекс задоволеності ними з боку суб'єктів освітнього процесу.

Результати. Визначено, що загалом у групі досліджуваних студентів переважає ієрархічний тип корпоративної культури, це свідчить про низький рівень комунікації в студентській спільноті, поверхові стосунки між студентами, сувору ієрархію та дисципліну. Показники кланової культури збільшуються в бажаному стані корпоративної культури університету порівняно з оцінками реального її стану, тобто

студенти уявляють собі студентську спільноту в майбутньому як унікальну за своїми особливостями, підкреслюють, що стиль менеджменту має характеризуватися заохоченням командної роботи, узгодженістю в прийнятті колективних рішень; підтримують взаємну довіру та відкритість.

Висновки. Показано, що ступінь задоволеності характеристиками освітнього середовища університету в досліджуваній вибірці студентів є вищим за середній, значущими характеристиками є взаємини з викладачами й іншими студентами, поважне ставлення до студентів, збереження особистої гідності, можливість звернутися за допомогою. Установлено взаємозв'язок між задоволеністю психологічною безпекою освітнього середовища та оцінками корпоративної культури університету з боку студентів, а саме оцінювання корпоративної культури як ієрархічної із жорсткими вимогами знижує почуття психологічної безпеки студентів; оцінювання корпоративної культури як відкритої, демократичної, творчої підвищує показники психологічної безпеки.

Ключові слова: освітнє середовище, корпоративна культура, організаційна культура, студентська спільнота, психологічна безпека.

THE INTERCONNECTION OF STUDENTS' PERCEPTIONS ABOUT THE CORPORATE CULTURE OF THE UNIVERSITY AND THE PSYCHOLOGICAL SAFENESS OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Kalenchuk Valentyna Oleksandrivna,

Postgraduate of Department General and Social Psychology

Kherson State University

Valentina.kalenchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6550-8169>

The article deals with the analysis of the phenomenon of the corporate culture of the university from the students' point of view.

Purpose. The aim is to establish the interconnection between the psychological safeness of the educational environment and the students' perceptions of the corporate culture of the university.

Methods. In the study, to diagnose students' perceptions about the corporate culture of the university, the typology of K. Cameron and R. Quinn OCAI has been applied, which is built on two dimensions: flexibility, dynamism – stability, control; internal integration, unity – external orientation, competition. These dimensions form four types of corporate culture: bureaucratic, clan, market and adhocratic. To diagnose the psychological safeness of the educational environment, the questionnaire by I. O. Bayeva has been applied, which measures the significant characteristics of the educational environment and the index of satisfaction with them on the part of the educational process subjects.

Results. It was determined that, in general, the hierarchical type of corporate culture prevails in the group of test students, this testifies a low level of communication among the student community, superficial relationships between students, strict hierarchy and discipline. The indicators of clan culture increase in the desired state of the university's corporate culture compared to the assessments of its real state, that is, the students imagine the student community in the future as unique by its characteristics, emphasize that the style of management should be characterized by the encouragement of teamwork, coherence in collective decision making; maintain mutual trust and frankness.

Conclusions. It has been shown that the degree of satisfaction with the characteristics of the university's educational environment in the test sample of students is above average, the significant characteristics are relationships with teachers and other students, respectful attitude towards students, preserving personal dignity, the possibility to ask for help. It has been established the interconnection between the satisfaction of the psychological safeness of the educational environment and assessments of the corporate culture of the university on the part of students, namely, the assessment of corporate culture as hierarchical with severe demands reduces the students' sense of psychological safeness; the assessments of corporate culture as open, democratic, creative increase the indicators of psychological safeness.

Key words: educational environment, corporate culture, organizational culture, student community, psychological safeness.

Вступ

Нові виклики часу, нова інформаційна культура, комерціалізація діяльності вишів, посилення конкуренції на ринку науково-освітніх послуг зумовили необхідність інтенсивного організаційного розвитку університетів.

Університет є складною системою, що містить освітній процес, науково-практичні

дослідження, реалізацію інноваційних проєктів, маркетингову діяльність. Університет має розгалужену структуру, у якій постійно змінюється штат співробітників та особливо студентів. У сучасних умовах розвиток університету безпосередньої залежить від його корпоративної культури, оскільки вона підвищує конкурентоздатність

університету. Під корпоративною культурою розуміються установки, базові цінності, норми поведінки й провадження діяльності, що притаманні конкретній організації та приймаються її співробітниками (Моделі та методи управління..., 2001).

На думку В.В. Смагіна, О.В. Голосова, корпоративна культура визначає зовнішні та внутрішні аспекти діяльності університету. Основними функціями корпоративної культури в закладі вищої освіти є формування стратегії поведінки; формування середовища спілкування співробітників; формування мотивації діяльності; забезпечення дії соціального ліфта; соціальної мобільності; самоуправління та саморегулювання (Блинова, 2010; Смагіна, Голосов, 2011).

Важливою умовою розвитку особистості всіх учасників освітнього процесу є психологічно безпечне освітнє середовище, яке має референтну значущість, задовольняє основні потреби в особистісно-довірчому спілкуванні, забезпечує психологічну захищеність суб'єктів, створюється через психолого-педагогічні технології, що спрямовані на розвиток психологічно здорової особистості (Баева, 2006; Блинова, 2010; Блинова & Каленчук, 2018; Blynova, Holovkova & Sheviakov, 2018).

Мета дослідження – установити взаємозв'язок між психологічною безпекою освітнього середовища й уявленнями студентів про корпоративну культуру університету.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Процес організаційного розвитку передбачає суттєві якісні зміни в корпоративній культурі та управлінні відносинами (McKinnon, Harrison, Chow & Wu, 2003). Сучасний інноваційний розвиток університету залежить від того, наскільки привабливими стають його місія, філософія, освітні цінності як для споживачів освітніх послуг, так і для територіальної спільноти загалом. У конкурентному середовищі корпоративна культура університету є своєрідним маркетинговим інструментом, що здатний забезпечити просування його продукту на ринку освітніх послуг. Тому університет має заявити про свої цінності, пропагувати їх для всіх, хто планує не тільки отримати вищу освіту, а й співпрацювати з університетом у різних галузях (Boros, Curseu & Miclea, 2011; Койчева, 2013).

Не менш важливим стає внутрішній план корпоративної культури, який формує образ колективного «ми», забезпечує ціннісну єдність викладачів, студентів і співробітників університету. Отже, корпоративна культура є ціннісним ядром університету,

здатним забезпечити згуртованість управлінської команди й колективу загалом. Смыслоутворювальним стрижнем організаційного розвитку є управління системою відносин, які складаються між університетом як організацією та студентом як носієм корпоративної культури університету, який засвоює її цінності й норми на різних стадіях свого особистісно-професійного становлення (Каленчук, 2019).

М.Н. Певзнер, О.Г. Ширін виокремлюють фази взаємодії студента з корпоративною культурою університету.

На першій стадії (фаза орієнтації) майбутній студент знайомиться з місією, цінностями, символікою університету, застосовуючи Інтернет-сайти, брошури, інші інформаційні матеріали. Якщо ціннісні орієнтації університету для абітурієнта є прийнятними, а освітні перспективи ясними та привабливими, то вибір буде зроблений на користь цього закладу вищої освіти.

На другій фазі (фаза адаптації) відбувається пристосування студента до корпоративної культури університету, студент поступово долучається до чинних в університеті культурних традицій, обрядів і ритуалів.

На стадії інтеракції відбувається занурення студентів до ціннісної системи університету, широкий спектр комунікативних взаємодій студента з різними групами. Студенти активно беруть участь у життєдіяльності університету, що ґрунтується на корпоративних цінностях, залучаються до системи студентського самоврядування, активно взаємодіють з адміністрацією та викладачами на основі партнерських відносин.

Фаза інтеграції передбачає ціннісну єдність університету зі студентом як носієм корпоративної культури. На цій стадії відбувається активний процес ідентифікації з корпоративною культурою підрозділу та університету загалом. Студенти пишуться своєю Alma Mater, пропагують цінності її корпоративної культури абітурієнтам, студентам молодших курсів та іншим цільовим групам університету.

Особливе значення в сучасних умовах набуває стадія післядії, на якій відбувається «прив'язка» випускника до університетської спільноти, ведеться пошук нових форм співпраці з тими, хто колись навчався в університеті та є суб'єктом його корпоративної культури. На цій стадії здійснюється пошук випускниками нової ролі в системі корпоративної культури університету: випускники беруть участь в опікунських радах (boards of trustees) університету й факультетів, є спонсорами

та меценатами, консультантами й керівниками студентських практик. Деякі з них долучаються до системи післядипломної освіти, вступають до аспірантури та докторантури, активно підвищують в університеті свою кваліфікацію. Зберегти випускника в ціннісному просторі корпоративної культури університету можливо лише в тому разі, якщо вдало здійснювати управління відносинами на всіх стадіях повного циклу життєдіяльності студента університету, яке забезпечує самоідентифікацію особистості з університетською спільнотою та її корпоративною культурою (Певзнер, Ширин, 2008: 20).

Корпоративна культура студентської спільноти є потужним стратегічним інструментом, що дає змогу орієнтувати всіх студентів на вирішення спільних завдань, мобілізувати їхню ініціативу й забезпечити ефективну взаємодію в освітньому середовищі університету на рівні: «студент – студент», «студент – викладач», «студент – адміністрація». Вона забезпечує консолідацію та згуртованість студентів на основі цінностей, що сприяє підтриманню високої репутації вишу в зовнішньому середовищі; отриманню максимальної віддачі від студентів університету завдяки створенню сприятливого емоційно-психологічного клімату, наданню студентам можливості саморозвитку, отримання морального та матеріального задоволення.

Значущість корпоративної культури студентської спільноти полягає в тому, що вона дає змогу без адміністративного тиску відбирати найбільш ефективні моделі поведінки студентів, сприяє розвитку творчого й активного студента, який зорієнтований у своїй життєдіяльності не тільки на власні досягнення, а й на спільний успіх оточуючих його людей і соціальних груп (Спивак, 2004). Дослідження корпоративної культури в умовах професійної підготовки й адаптації студентів необхідно для оптимізації освітнього процесу у виші. Крім того, вона є значущою для забезпечення адаптації студентів в умовах освітнього середовища.

Під освітнім середовищем розуміємо умови, у яких відбувається навчання. Наприклад, І.О. Баєва визначає освітнє середовище як психолого-педагогічну реальність, що містить спеціально створені умови для формування та розвитку особистості, психологічною сутністю яких є сукупність діяльнісно-комунікативних актів і взаємин учасників освітнього процесу (Баєва, 2006). У цьому визначенні представлене широке коло умов і можливостей, які в принципі за певних умов можуть бути небезпечними для

учасників освітнього процесі. Це різні системи цінностей, що виникають у навчальних групах; бюрократизація освіти; індивідуалізація освіти; конкуренція в навчальному середовищі; мобінг у навчальній групі; небезпека нових інформаційних технологій (доступ до небезпечного змісту інтернету, дистанційне управління мотиваційною сферою особистості, дезінформація тощо).

Ми припускаємо, що існує специфіка оцінювання корпоративної культури студентами залежно від задоволеності психологічною безпекою освітнього середовища університету.

2. Методологія та методи

У дослідженні для діагностики уявлень студентів про корпоративну культуру університету нами застосовано OCAI – типологію К. Камерона й Р. Куїнна (Камерон & Куїнн, 2001), які розробили Рамочну конструкцію конкуруючих цінностей, при цьому для виділення типів корпоративної культури застосовано два виміри. Перший вимір відділяє критерії ефективності, які підкреслюють гнучкість, дискретність і динамізм, від критеріїв, що акцентують стабільність, порядок і контроль. Другий вимір відділяє критерії ефективності, які підкреслюють внутрішню орієнтацію, інтеграцію та єдність, від критеріїв, що асоціюються із зовнішньою орієнтацією, диференціацією та суперництвом. Представлені виміри утворюють чотири типи корпоративної культури, жодна з яких має чіткий набір критеріїв ефективності.

Отже, відповідно до методології К. Камерона й Р. Куїнна, залежно від характеру внутрішньокорпоративних відносин існує чотири типи корпоративної культури: бюрократична, кланова, ринкова та адхократична (Камерон & Куїнн, 2001). *Кланова культура*. Дуже дружнє місце роботи, де в людей багато спільного. Організація – як велика родина. Лідери сприймаються як вихователі або навіть батьки. Високий рівень відданості організації. Надається значущість удосконаленню особистості, згуртованості й моральному клімату, турботі про людей. Схвалюються колективні форми роботи. *Адхократична культура*. Динамічне, підприємницьке і творче місце роботи, схвалюється готовність до ризику, експериментування та новаторство, особиста ініціатива та свобода. *Ієрархічна культура*. Дуже формалізоване і структуроване місце роботи. Діяльність управляється процедурами. Лідери мислять раціонально, вони ефективні координатори й організатори. Організацію поєднують формальні правила й офіційна політика. Керівництво опікується гарантією зайнятості працівників

і забезпеченням довгострокової перспективи. *Ринкова культура*. Організація переважно зорієнтована на результати, головним завданням є виконання поставленої мети. Люди є цілеспрямованими та суперничають між собою. Лідери є жорсткими керівниками й підтримують конкуренцію, вимогливість, дисциплінованість. Організація пов'язана з прагненням перемоги. Репутація й успіх – спільне завдання. Стиль організації – вектор на досягнення конкурентоздатності.

К. Камерон та Р. Куїнн для оцінювання поточного типу культури та її бажаного типу застосовують анкету, яку адаптовано для проведення дослідження в студентському середовищі О.С. Чижиковою (Чижикова, 2016). Основними блоками в оцінюванні корпоративної культури визначено такі: «Важливі характеристики», «Загальний стиль лідерства в студентській спільноті», «Стиль управління в спільноті», «Сутність взаємозв'язків у студентській спільноті», «Стратегічні цілі», «Критерії успіху». Кожному студенту запропоновано оцінити «Поточний стан корпоративної культури» та «Бажаний стан корпоративної культури». Після заповнення анкети бали всіх відповідей «А» варто розділити на 6, отримати середній бал за типом корпоративної культури «А», потім – аналогічно для інших типів. Параметр «А» відповідає клановій культурі, параметр «В» – адхократичній; параметр «С» – ринковій, параметр «D» – ієрархічній культурі. Домінуючий тип культури визначається за найбільшою кількістю балів.

Для діагностики психологічної безпеки освітнього середовища нами застосовано опитувальник І.О. Баєвої, який модифікований та апробований для роботи зі студентами (Блинова & Каленчук, 2018). Опитувальник складається з трьох частин: 1) інтегральний показник ставлення до освітнього середовища; 2) вибір значущих характеристик освітнього середовища й індекс задоволеності ними; 3) індекс психологічної безпеки освітнього середо-

вища як захист від психологічного насилля (загроз) з боку суб'єктів освітнього процесу.

Для визначення значущих характеристик кожний студент виділяв п'ять найбільш значущих, на його думку, характеристик освітнього середовища та оцінював задоволеність ними за 5-бальною шкалою. Рівень захищеності від психологічного насилля (погроз) з боку суб'єктів освітнього процесу дає змогу отримати загальний рівень психологічної безпеки, а також окремі показники.

У дослідженні взяли участь 43 студенти денної форми навчання Херсонського державного університету різних курсів і спеціальностей, серед них – 27 жінок (62,8%) і 16 чоловіків (37,2%).

3. Результати та дискусії

Первинні результати за оцінками студентів корпоративної культури університету представлено в таблиці 1.

Як показано в таблиці, і в поточному стані ($M = 47,09$; $SD = 4,16$), і в бажаному стані ($M = 33,12$; $SD = 4,11$) загалом по групі досліджуваних студентів переважає ієрархічний тип корпоративної культури. Це свідчить про низький рівень комунікації в студентській спільноті, поверхові стосунки між студентами. Тобто члени студентської спільноти об'єднуються лише формальними правилами й офіційними процедурами. Проте такий стан справ може мати місце лише на початковому етапі формування культури, коли необхідною є суворая ієрархія та дисципліна. У подальшому така стратегія не призведе до розвитку, а буде його стримувати. Варто відзначити, що показники кланової культури збільшуються в бажаному стані корпоративної культури університету ($M = 25,64$; $SD = 3,68$), порівняно з оцінками реального її стану ($M = 15,61$; $SD = 3,73$), що свідчить про те, що студенти уявляють собі студентську спільноту в майбутньому як унікальну за своїми особливостями, уважають, що студенти мають багато спільного в поглядах,

Таблиця 1

Середньоарифметичні оцінки й середньоквадратичні відхилення за типами корпоративної культури (К. Камерон, Р. Куїнн) (n = 43)

№	Тип корпоративної культури	Оцінка поточного стану культури		Оцінка бажаного стану культури	
		M	SD	M	SD
1	A – кланова культура	15,61	3,73	25,64	3,68
2	B – адхократична культура	14,93	3,68	17,09	3,14
3	C – ринкова культура	22,37	3,92	24,15	3,86
4	D – ієрархічна культура	47,09	4,16	33,12	4,11

Примітка: M – arithmetic mean; SD – mean square deviation.

думках, цінностях; підкреслюють, що стиль менеджменту характеризується заохоченням командної роботи, узгодженості в прийнятті колективних рішень; підтримують взаємну довіру, відкритість і залучення.

Результати оцінювання студентами рівня задоволеності характеристиками освітнього середовища представлено в таблиці 2.

Результати свідчать про високий ступінь задоволеності студентів характеристиками освітнього середовища. Значущими характеристиками для студентів є взаємини з педагогами ($M = 3,97$; $SD = 0,61$), взаємини зі студентами ($M = 4,05$; $SD = 0,53$), поважне ставлення до себе ($M = 4,13$; $SD = 0,65$), збереження особистої гідності ($M = 4,01$; $SD = 0,49$), можливість звернутися за допомогою ($M = 3,86$; $SD = 0,51$). Показник «Урахування особистих проблем і труднощів» знаходиться на рівні, трохи вищому за середній ($M = 3,14$; $SD = 0,46$), можна припустити, що офіційні відносини в освітньому середовищі не дають студентам змоги повною мірою відчути індивідуальний підхід до своєї особистості.

Отримані дані дають можливість зробити висновок про відсутність загроз психологічній безпеці освітнього середовища, сформованості референтної значущості освітнього середовища, усвідомлення наявності можливостей та умов в освітньому середовищі для розвитку особистості.

На наступному етапі дослідження застосовано кореляційний аналіз для з'ясування взаємозв'язків між показниками задоволеності освітнім середовищем, що свідчить про почуття психологічної безпеки студентів, та оцінками з боку студентів параметрів корпоративної культури університету, а саме студентської спільноти (див. таблицю 3).

Результатикореляційногоаналізупоказали наявність статистично значущих кореляційних зв'язків між задоволеністю психологічною безпекою освітнім середовищем та оцінками корпоративної культури університету переважно як «кланової» ($r_s = 0,324$; $p \leq 0,05$); водночас отриманий зворотний зв'язок із оцінками корпоративної культури як «ієрархічної» ($r_s = -0,351$; $p \leq 0,05$). Це дає змогу зробити висновок, що сприйняття студентами таких характеристик корпоративної культури, як жорстка дисципліна, суворий контроль, регламентація поведінки студентів формальними правилами, вимога чіткого підпорядкування, стабільність і незмінність, знижують задоволеність психологічної безпеки студентів.

Висновки

Визначено, що в уявленнях студентів переважає ієрархічний тип корпоративної культури університету, що свідчить про переважання в комунікаціях у студентській спільноті формальних правил, норм і процедур. Бажаний образ корпоративної куль-

Таблиця 2

Середньоарифметичні оцінки та середньоквадратичні відхилення за показниками характеристик освітнього середовища (І.О. Баєва) (n = 43)

№	Характеристики задоволеності освітнім середовищем	M	SD
1	Взаємини з педагогами	3,97	0,61
2	Взаємини зі студентами	4,05	0,53
3	Можливість висловити свою точку зору	3,84	0,57
4	Поважне ставлення до себе	4,13	0,65
5	Збереження особистої гідності	4,01	0,49
6	Можливість звернутися за допомогою	3,86	0,51
7	Можливість проявити ініціативу	3,79	0,48
8	Урахування особистих проблем і труднощів	3,14	0,46

Примітка: M – arithmetic mean; SD – mean square deviation.

Таблиця 3

Кореляції між задоволеністю психологічною безпекою освітнього середовища (І.О. Баєва) та оцінками типу корпоративної культури університету (К. Камерон, Р. Куїнн) (n = 43)

№ з/п	Тип корпоративної культури	Задоволеність психологічною безпекою освітнього середовища
1	A – кланова культура	0,324*
2	B – адхократична культура	–
3	C – ринкова культура	–
4	D – ієрархічна культура	– 0,351*

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

тури студентської спільноти уявляється як більш відкритий, командний, узгоджений, де цінується взаємна довіра та відкритість.

Показано, що ступінь задоволеності основними характеристиками освітнього середовища університету в досліджуваній вибірці студентів є вищим за середній, значущими характеристиками є взаємини з викладачами й іншими студентами, поважне ставлення до студентів, збереження особистої гідності, можливість звернутися за допомогою.

Установлено взаємозв'язок між задоволеністю психологічною безпекою освіт-

нього середовища й оцінками корпоративної культури університету з боку студентів, а саме оцінювання корпоративної культури як ієрархічної із жорсткими вимогами та суворою дисципліною знижує почуття психологічної безпеки студентів; оцінювання корпоративної культури як відкритої, демократичної, творчої підвищує показники психологічної безпеки.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні системи моніторингу стану психологічної безпеки суб'єктів освітнього процесу для їх психологічного супроводу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О.Є., Каленчук В.О. Особистісні чинники психологічної безпеки студентів закладів вищої освіти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон : Гельветика, 2018. Вип. 5. С. 154–160.
2. Блинова О.Є. Психологічні основи соціальної мобільності особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Херсон : ХДУ, 2010. 229 с.
3. Каленчук В.О. Соціальний статус студента як чинник оцінки організаційної культури університету. *Інсайт: психологічні виміри суспільства : науковий журнал* / ред. кол. І.С. Попович, С.І. Бабатіна, І.Р. Крупник та ін. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 2. С. 72–77.
4. Камерон К., Куинн Р. Диагностика и изменение организационной культуры / пер. с англ. под ред. И.В. Андреевой. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 320 с.
5. Койчева Т.И. Опыт изучения корпоративной культуры педагогического университета. *Концепт*. 2013. № 3. URL: <http://e-koncept.ru/2013/13057.htm> (дата звернення: 23.12.2019).
6. Модели и методы управления персоналом / под ред. Е.Б. Моргунова. Москва : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2001. 464 с.
7. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении / под ред. И.А. Баевой. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 288 с.
8. Певзнер М.Н., Ширин А.Г. Организационное развитие современного вуза и проблемы корпоративной культуры. *Человек и образование*. 2008. № 2 (15). С. 16–21.
9. Смагина В.В., Голосов О.В. Определение термина «корпоративная культура». *Вестник Тамбовского университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2011. № 12-2 (104). С. 532–534.
10. Чижикова Е.С. Исследование типа корпоративной культуры студенческого сообщества с помощью метода OSAI К. Камерона и Р. Куинна. *Современные проблемы науки и образования*. 2016. № 3. С. 352.
11. Blynova O.Y., Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 73–83. URL: <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/150750> (дата звернення: 23.12.2019).
12. Boros S., Curseu P.L., Miclea M. Integrative tests of a multidimensional model of organizational identification. *Social Psychology*. 2011. Vol. 42. № 2. P. 111–123. DOI: 10.1027/1864-9335/a000051 (дата звернення: 23.12.2019).
13. McKinnon J.L., Harrison G.L., Chow C.W., Wu A. Organizational culture: association with commitment, job satisfaction, propensity to remain, and information sharing in Taiwan. *International Journal of Business Studies*. 2003. Vol. 11. № 1. P. 25–44.

REFERENCES:

1. Blynova, O. Ye. & Kalenchuk, V. O. (2018) Osobystisni chynnyky psykhologichnoyi bezpeky studentiv zakladiv vyshchoyi osvity [Personal factors of psychological safety of students of institutions of higher education]. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykhologichni nauky. – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 5. 154–160 [in Ukrainian].
2. Blynova, O. Ye. (2010) Psykhologichni osnovy sotsialnoi mobilnosti osobystosti : navch. posib. dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. Kherson : KhDU [in Ukrainian].
3. Kalenchuk, V. O. (2019) Sotsial'nyy status studenta yak chynnyk otsinky orhanizatsiynoyi kul'tury universytetu [Student's social status as a factor in evaluating the organizational culture of the university]. *Insayt: psykhologichni vymiry suspil'stva : naukovyy zhurnal – Insight: Psychological Dimensions of Society: A Scientific Journal*, 2. 72–77 [in Ukrainian].
4. Kameron, K., Kuinn, R. (2001) *Diagnostika i izmenenie organizatsionnoi kultury / Per. s angl. pod red. I. V. Andreevoi [Diagnostics and organizational culture change]*. SPb : Piter [in Russian].
5. Koycheva, T. I. (2013) Opyt izucheniya korporativnoy kul'tury pedagogicheskogo universiteta [Experience in the study of corporate culture of a pedagogical university]. *Kontsept – Concept*, 3. URL: <http://e-koncept.ru/2013/13057.htm> [in Russian].
6. Modeli i metody upravleniya personalom / Pod red. Ye. B. Morgunova (2001) [Models and methods of personnel management / Ed. E. B. Morgunova]. M.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез» [in Russian].

7. Obespecheniye psikhologicheskoy bezopasnosti v obrazovatel'nom uchrezhdenii; pod red. I. A. Bayevoy [Ensuring psychological safety in an educational institution]; under the editorship of I. A. Baeva. SPb.: Speech. 2006 [in Russian].
8. Pevzner, M. N. & Shirin, A. G. (2008) Organizacionnoe razvitie sovremennogo vuza i problemy korporativnoj kul'tury [Organizational development of a modern university and corporate culture problems]. *Chelovek i obrazovanie – Man and education*, 2(15). 16–21 [in Russian].
9. Smagina, V. V. & Golosov, O. V. (2011) Opredelenie termina «korporativnaja kul'tura» [Definition of the term “corporate culture”]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Serija: Gumanitarnye nauki – Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities*, 12-2(104). 532–534 [in Russian].
10. Chizhikova, E. S. (2016) Issledovanie tipa korporativnoj kul'tury studencheskogo soobshhestva s pomoshh'ju metoda OCAI K. Kameron i R. Kuinna [The study of the type of corporate culture of the student community using the OCAI method of C. Cameron and R. Quinn]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija – Modern problems of science and education*, 3. 352 [in Russian].
11. Blynova O. Y., Holovkova L. S. & Sheviakov O. V. (2018) Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 14. 73–83. <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/150750>.
12. Boros S., Curseu P.L., Miclea M. (2011) Integrative tests of a multidimensional model of organizational identification. *Social Psychology*, 42(2). 111–123. doi:10.1027/1864-9335/a000051.
13. McKinnon J. L., Harrison G. L., Chow C. W., Wu A. (2003) Organizational culture: association with commitment, job satisfaction, propensity to remain, and information sharing in Taiwan. *International Journal of Business Studies*, 11(1). 25–44.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.
The article was received 13 January 2020.

УДК 159.922:316.774

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-18>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кириченко Віктор Васильович,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної та практичної психології

Житомирський державний університет імені Івана Франка

viklorenc@gmail.com

orcid.org/0000-0002-5210-6304

Сучасне інформаційне суспільство має високий ступінь інформатизації всіх процесів соціальної життєдіяльності, що змушує пересічну людину постійно обробляти велику кількість інформації та бути на постійному зв'язку з інформаційною мережею.

Мета роботи – визначити, наскільки стабільна та прогнозована аперцепція майбутнього у членів інформаційного суспільства, яким чином тривалість взаємодії з інформаційним середовищем впливає на особистісну толерантність до невизначеності. Передбачається, що досліджувані, які орієнтовані не на суспільно прийнятну програму життєвого шляху, матимуть низький рівень толерантності до невизначеності та неструктуровану аперцепцію майбутнього.

Методи. У роботі використано опитувальник О. Луковицької «Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна» (1998 рік), розроблений на основі оригінальної шкали толерантності до невизначеності MSTAT-I Д. Маклейна. Для вивчення рефлексії дискретності життєвого шляху особистості було використано метод опитування. З метою визначення взаємозв'язку тривалості споживання інформації й особистісної толерантності до невизначеності використано кореляційні методи.

Результати. За результатами дослідження ми виявили, що досліджувані, які орієнтовані на суспільну програму розвитку, мають структуровану аперцепцію майбутнього, цілісно уявляють власний життєвий шлях. У досліджуваних цієї категорії спостерігається високий рівень толерантності до невизначеності та найнижчі, порівняно з іншими досліджуваними, показники тривалості споживання інформаційного контенту. У досліджуваних, які мають унікальну програму життєвого шляху, спостерігається низький рівень толерантності до невизначеності, схильність до тривалого споживання інформаційного контенту. Життєвий шлях усвідомлюється в контексті найближчого майбутнього та немає закінченої структури.

Висновки. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві має низький рівень толерантності до невизначеності, що змушує її перебувати в постійному зв'язку з інформаційною мережею. Це призводить до необхідності інформатизації соціальної життєдіяльності суспільства та формування в її членів високого рівня інформаційної залежності.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, соціальна віртуалізація, інформаційна мережа, аперцепція майбутнього, рефлексія життєвого шляху, життєва подія.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PERSONALITY TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN MODERN INFORMATION SOCIETY

Kyrychenko Viktor Vasylovych,

Ph. D., Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Social and Applied Psychology

Zhytomyr Ivan Franko State University

viklorenc@gmail.com

orcid.org/0000-0002-5210-6304

Purpose. Modern information society has a high degree of information to all processes of social life, which causes the average person to constantly process a large amount of information and be in constant communication with the information network. The purpose of the paper is to determine how stable and predictable is the perception of the future by members of the information society and how the duration of interaction with the information environment influences personal tolerance for uncertainty. Researchers who are not oriented towards a socially acceptable life path program are expected to have low levels of uncertainty tolerance and an unstructured perception of the future.

Methods. The study used standardized survey methods that were processed using descriptive statistics. Diagnosis of personal uncertainty tolerance was conducted using the D. McLane "Indefinite Tolerance Scale" questionnaire. The binding between the duration of consumption and the level of personal tolerance for uncertainty was determined by correlative research methods.

Results. According to the results of the study, we found that the researchers, who are oriented to the public development program have a structured perception of the future, holistically imagine their own life path. The subjects of this category have a high tolerance for uncertainty about the lowest, compared to other, indicators of the duration of consumption of information content. Researchers who have a unique life course program have a low level of uncertainty tolerance, a tendency for long-term consumption of information content. The life path is perceived in the context of the near future and there is no complete structure.

Conclusions. Personality in modern information society has a low level of uncertainty tolerance, forcing it to stay in constant touch with the information network. This leads to the need to inform the social life of society and to form a high level of information dependence of its member.

Key words: *information, information society, social virtualization, information network, apperception of future, reflection of life path, life event.*

Вступ

Сучасне інформаційне суспільство характеризується високим ступенем інформатизації всіх процесів соціальної життєдіяльності. Опиняючись у вирі інформаційного хаосу, пересічна людина дедалі частіше втрачає відчуття особистої безпеки, що зумовлене утрудненням прогнозування майбутнього. Віртуальний світ живе за своїми законами, які суперечать тим, що визначали соціальну життєдіяльність особистості впродовж попередніх поколінь. Чим більше людина занурюється в таємниці світу, вивчає та дізнається, тим менш захищеною вона відчуває себе в ньому. Втрачається відчуття безпеки майбутнього, його апперцепція, що змушує перебувати в постійному інформаційному зв'язку із соціальним середовищем. Епоха інформаційного хаосу породжена безупинним оновленням інформаційного контенту у планетарних та вузькотериторіальних масштабах. Інформація не просто накопичується – вона самостійно циркулює світом, змінюючи уявлення про нього та відкриваючи нові небезпеки та можливості. Над сучасною людиною висить не лише загроза втрати ідентичності під тис-

ком трендів моди: існує цілком реальна можливість опинитися в самісінькому вирі небезпеки «економічної», «юридичної», «політичної», «культурної». Чим більше людина знає, тим яснішим є розуміння того, що насправді загроза життю є не «десь там», а поруч, кожний із пересічних членів суспільства ходить по «лезу ножа». Частина суспільства так і не еволюціонувала до життя в умовах суспільної невизначеності та перебуває в умовах інформаційного стресу, витрачаючи значну частину свого життя на аналіз інформаційних індикаторів дійсності з метою збереження більш-менш стійкої картини світу. Нестійкість ідентифікації та постійна рольова варіативність не дають пересічній людині сконструювати монументальну картину світу, побудувати стійкий ціннісно-смиловий каркас, який слугуватиме основою індивідуальної та колективної інтерпретації світу. У сучасну інформаційну епоху не можна нічого приймати за основу, за істину, потрібно постійно перевіряти інформацію, уточнювати факти, валідизувати знання. «Хто примножує знання, примножує відчай» (Соломон, із книги «Еклезіаст»), що в сучасних умовах транспонується як

усвідомлення того, що пізнання світу є нічим іншим, як пізнанням власної некомпетентності, обмеженості, неспроможності достеменно зрозуміти світ. Єдине, до чого може прийти людина, – це до визнання того, що ніщо не істинне, усе перебуває в релятивних взаємозв'язках, має безліч інтерпретацій і сприймається тією мірою (повно або частково), яка доступна для людини.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Ідеологи появи інформаційного суспільства Е. Тофлер (Тофлер, 2002) та Д. Белл (Белл, 2004) передбачали, що умови життєдіяльності в ньому будуть обтяжені хаосом стрімкого суспільного, культурного та науково-технічного розвитку. Для пересічної людини сучасності аперцепція майбутнього неможлива в контексті пізнання минулого попередніх поколінь. «Шок майбутнього» полягає в тому, що його як такого немає, воно неможливе в континуумі численних варіантів розвитку, які неможливо спрогнозувати, до яких психологічно важко підготуватися.

У сучасному інформаційному суспільстві людина живе в умовах постійного стресу, який пов'язаний із різними стресогенними чинниками, які можуть підсилювати один одного, та в результаті дестабілізувати активність особистості в соціальному середовищі. Знання про світ, а особливо про ті небезпеки, які він приховує, дестабілізують особистісний простір людини. До міжособистісних стресорів відносять ті сфери соціальної активності, у межах яких перебуває доросла особистість: фінансовий стрес, міжособистісний стрес, сімейний стрес, суспільний стрес, екологічний стрес, робочий стрес (Вонг, 1993). Найбільш травмуючими є стресори майбутнього, які змушують особистість постійно готуватися до подій, які можуть трапитися в її житті. Тривоги та невдачі майбутнього, які можуть бути як реальними, так і надуманими, можуть створювати більший стрес, ніж реальна фізична небезпека. У стрімкому та динамічному світі дестабілізується суб'єктивна аперцепція майбутнього та деформується його індивідуальна семантична репрезентація.

Одну із проблем світової глобалізації У. Бек вбачає в порушенні традиційних взаємозв'язків між різними соціальними інститутами. Це спричиняє ситуативну дезорієнтації людини, змушує шукати альтернативні шляхи розв'язання завдань, призводить до перманентного стану невизначеності (Бек, 2001). Великий прорив у галузі медіавпливу відбувся після появи телебачення. Аудіовізуальна інформація є легкою для

засвоєння, вона не потребує надмірного обмірковування та має можливості для формування стійких емоційних переживань (Goncharov, 2010). Розробляючи проблему формування образу світу, В. Моляко зазначає, що сучасне суспільство не може повністю контролювати інформаційні процеси, тому виникає проблема зниження психологічної безпеки особистості та збереження психічного здоров'я під час усвідомленого та хаотичного споживання інформації (Моляко, 2018). У XXI ст. з'являється новий вид інформаційних мереж, які відрізняються від попередніх традиційних засобів масової інформації: інтернет і віртуальні соціальні спільноти. Вони були результатом технологічної глобалізації світу, утворили нові, принципово інші, ніж державні чи етнонаціональні об'єднання, взаємозв'язки між членами суспільства. У їхніх межах діють інші закони соціальної життєдіяльності, цифрова мережа стала зручним простором для здійснення активності для більшості людей, які відчували психологічний дискомфорт у реальному, фізичному середовищі.

2. Методологія та методи

У дослідженні було використано методи стандартизованого опитування, результати яких оброблялися за допомогою методів описової статистики. Діагностика особистісної толерантності до невизначеності проводилася за допомогою опитувальника «Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна». Взаємозв'язок між показниками тривалості споживання та рівнем особистісної толерантності до невизначеності визначався за допомогою кореляційних методів дослідження.

3. Результати та дискусії

Епоха «інформаційного хаосу» має безліч пасток та небезпек для пересічної людини. Перша з них пов'язана з небезпекою публічності та необхідності реагувати на суспільне багатоголосся очікувань, трендів, міфів. Цифрова інформаційна мережа, навіть за умови того, що дехто із причин загостреної потреби в усамітненні принципово не є її учасником, викладає реальну історію інтимного життя у світлинах, дописах, коментарях інших персон, з якими ми контактуємо. У сучасних умовах досить важко окреслити межі публічності, тому пересічна людина живе ніби в акваріумі виставкового центру під прицілним наглядом відвідувачів. Друга небезпека пов'язана із включенням особистості у глобальний контекст життєдіяльності, а отже, кількість тих проблем, очікуваних небезпек, які оточують особистість, збільшується в рази. В умовах суспільної глобалізації

проблеми планетарного масштабу починають домінувати над проблемами індивідуального характеру. Життя «десь там» стає важливішим, ніж «тут і тепер». Здебільшого психологічним тягарем стає людське осягнення власної неможливості подолати чи хоча б контролювати проблеми планетарного характеру. Третьою небезпекою сучасного інформаційного суспільства є початок великої ідеологічної протидії. Розвести, навіть по віддаленим материковим полюсам, глобальні конгломерати «ми» та «вони» неможливо, на жаль, розміри Землі скінченні. Людство прийшло до того, що майбутнє співіснування має будуватися за іншими принципами включення (інклюзії) у колективні форми життєдіяльності. Нівелюються традиційні канони територіальної ідентифікації спільноти на рівні держави: расові, етнічні, політичні, релігійні. Світ майбутнього – це світ, де кооперація та диференціація відбуватимуться хаотично та підпорядковуватимуться законам групової доцільності. У цих умовах пересічній людині важко відмовитися від віками накопиченої практики сприйняття дійсності. Моделі сприймання сучасності дисонують з ідеологічними рудиментами минулого. Хаотизація та невизначеність стають постійним атрибутами життєдіяльності особистості в умовах сучасності. Для пересічного представника суспільства важливий постійний зв'язок із центром еталонних відображень світу, із системою цінностей, які в подальшому стають основою побудови стратегії світосприйняття особистості. Яким чином буде проходити процес взаємодії з інформаційним контентом, від заперечення до повного включення у вже сформовану модель світу, залежить від того, наскільки система цінностей комунікатора збігається із системою цінностей цільової аудиторії. Проблема полягає в тому, які із цінностей є актуальними, які з них є частиною «я» та групової більшості «ми», а які належать «вони». У цих умовах важко визначити, на які оцінку й увагу заслуговує контент, наскільки він цінний і доцільний у системі картини світу індивіда.

Нами було проведено дослідження взаємозв'язку між показниками толерантності особистості до невизначеності та темпоральними показниками інформаційної активності особистості (час споживання інформації). За емпіричний метод вивчення рівня толерантності до невизначеності ми обрали опитувальник О. Луковицької «Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна» (1998 р.), розроблений на основі оригінальної шкали толерантності до невизначеності MSTAT-I Д. Маклейна.

У дисертаційному дослідженні О. Луковицької, де був валідизований опитувальник, авторка приходять до висновку, що люди, які мають збагачений культурний досвід, емоційно насичене життя, більш стійкі до невизначеності. Також було встановлено, що на рівні особистісних рис досліджувані з високим рівнем толерантності до невизначеності мають високі показники за чинниками Е (домінантність), Н (сміливість), М (мрійливість), Q1 (радикалізм) за 16-PF Р. Кеттела (Луковицька, 1998).

Метою нашого дослідження є вивчення кореляційних зв'язків між показниками тривалості споживання інформації та рівнем толерантності до невизначеності. Опираючись на результати дослідження О. Луковицької, ми передбачаємо, що досліджувані, які тривалий час упродовж доби споживають інформацію з медіазасобів, є більш стійкими до ситуацій невизначеності. З іншого боку, ті досліджувані, які не споживають інформаційний контент із непідконтрольних державі чи іншим громадським структурам засобів масової інформації, опікуються проблемами охорони психічного здоров'я, на нашу думку, матимуть низький рівень толерантності до невизначеності.

Ми диференціювали досліджуваних юнацького віку на три категорії, як-от: 1) особи, які орієнтовані на культурну детермінацію життєвого шляху й осіб; 2) особи, які орієнтовані як на виконання культурної програми, так і на додавання власних елементів у життєвий шлях; 3) особи, які переважно використовують для дискретного поділу життєвого шляху події індивідуального значення та не орієнтовані на події, які пропонує культура (відповідно до результатів дослідження 2010 р. (Кириченко, 2010)). За результатами дослідження за методикою «Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна» ми визначили, що досліджувані першої групи мають високий показник толерантності до невизначеності ($\bar{x} = 79$), досліджувані другої групи мають рівень толерантності до невизначеності $\bar{x} = 92$, у досліджуваних третьої групи рівень особистісної толерантності до невизначеності $\bar{x} = 114$. Ми можемо припустити, що досліджувані, які орієнтовані на культурну програму розвитку, більш упевнені у своєму майбутньому, оскільки цілковито покладаються на соціальне середовище у плані конструювання власного життєвого шляху. Натомість досліджувані, які мають високий потенціал для протидії культурі чи принаймні пропонують власну програму індивідуальної життєдіяльності, перебувають у ситуації особистісної

невизначеності. Вона призводить до того, що людина намагається реалізувати власну життєву програму в умовах постійної оцінки суспільством її прийнятності для конкретної культури. Це змушує досліджуваних третьої групи постійно вивчати середовище шляхом хаотичного, безсистемного сприйняття інформації, що створює додаткові навантаження на психіку людини, змушує її постійно вивчати зміни середовища та ставлення зовнішнього світу до неї.

Нами було досліджено взаємозв'язок між тривалістю споживання інформації й особистісною толерантністю до невизначеності. За результатами нашого дослідження ми визначили, що кореляційний зв'язок між показниками тривалості споживання інформації та толерантністю до невизначеності перебуває на рівні $\rho = 0,27$ (коефіцієнт кореляції Спірмена). Це свідчить про те, що в осіб юнацького віку наявна залежність між тривалістю споживання інформації та толерантністю до невизначеності. Спостерігається прямий зв'язок між явищами: часове збільшення тривалості споживання інформації призводить до зменшення показників толерантності до невизначеності, хоча статистичний показник не вказує на сильний прямий зв'язок, а може розцінюватися як наявність певної тенденції.

На наступному етапі досліджувані були поділені нами на три категорії, які орієнтовані на споживання інформації певного змісту. *Перша група*: новини в державі, події за кордоном, події в регіоні проживання (місто, область). *Друга група*: спорт, наука й освіта, самоосвіта та науково-популярна інформація, мистецтво (музичне, художнє, театральне тощо). *Третя група*: інформація для вирішення поточних завдань (курс валют, погода, контактна інформація, рецепти страв, інструкції, життєві поради

тощо), інформація яка стосується особистого добробуту, соціальні стосунки, взаємодія з іншими. Отже, ми розмежували досліджуваних на тих, хто орієнтований на споживання інформації, яка стосується подій у локальному та геополітичному масштабах; осіб, які споживають інформацію з метою саморозвитку, і осіб, які насамперед використовують інформаційну мережу для налагодження стосунків, інтеракції, вирішення поточних завдань. У кожній групі досліджуваних було 50 осіб, для унормування вибірки та із причин того, що найбільшу кількість цікавили «новини в державі», «самоосвіта та науково-популярна інформація», «соціальні стосунки, взаємодія з іншими», які були представлені нами в кожній з окреслених груп.

За результатами нашого дослідження було виявлено, що найбільшу толерантність до невизначеності мають особи, які належать до другої групи досліджуваних (Таблиця 1).

У досліджуваних другої групи найнижчий показник тривалості інформації. Ми припускаємо, що досліджувані другої групи споживають більш якісний інформаційний контент, тому не витрачають додаткового часу на верифікацію змісту. У досліджуваних третьої групи, порівняно із другою групою, нижчий рівень толерантності до невизначеності, проте вони найбільше часу витрачають часу на споживання інформаційного контенту. До цієї групи увійшли досліджувані, які активно користуються електронними соціальними мережами та використовують їх для спільної інтеракції. Найнижчий показник толерантності до невизначеності в осіб першої групи, які споживають інформацію про події, які відбуваються у країні, за кордоном або які мають регіональне значення. У них також,

Таблиця 1

Рівень толерантності до невизначеності в осіб, які орієнтовані на споживання інформації різного змісту

	Інформаційний зміст, що переважно споживають досліджувані	Рівень толерантності до невизначеності	Середній час споживання інформації (хв.)	ρ^1
1.	Новини в державі, події за кордоном, події в регіоні проживання (місто, область)	113	176	0,36
2.	Спорт, наука й освіта, самоосвіта та науково-популярна інформація, мистецтво (музичне, художнє, театральне тощо)	65	108	0,22
3.	Інформація для вирішення поточних завдань (курс валют, погода, контактна інформація, рецепти страв, інструкції, життєві поради тощо), інформація, яка стосується особистого добробуту, соціальні стосунки, взаємодія з іншими	78	220	0,25

порівняно із третьою групою, зберігається висока тривалість споживання інформації. Досліджувані першої групи орієнтовані на споживання інформації із традиційних засобів масової інформації: телебачення, преса, радіо, інтернет-ресурси; досліджувані другої групи споживають інформацію з інтернет-ресурсів (неелектронні соціальні мережі), друкованої інформації. У межах третьої групи досліджувані орієнтовані на споживання інформації з електронних соціальних мереж та інтернет-ресурсів. Найбільш значний статистичний зв'язок між рівнем толерантності до невизначеності та часом споживання інформації залишається у представників першої групи, які в основному цікавляться подіями у світі, державі та на локальному рівні. Найменший рівень статистичного зв'язку спостерігається у групі, де орієнтовані на споживання науково-популярної інформації,

творів мистецтва або інших видів високої культури.

Висновки

Життєдіяльність особистості в сучасному інформаційному суспільстві має безліч загроз дестабілізації внутрішнього світу особистості, руйнування її усталеної картини світу. За результатами проведеного дослідження ми дійшли висновку, що глобалізація контексту особистісного світосприйняття призводить до дестабілізації життєвого простору особистості, фрустрації майбутнього та зниження рівня толерантності до невизначеності. Зафіксовано статистичний зв'язок між тривалістю споживання відомостей із традиційних засобів масової інформації та рівнем толерантності до невизначеності, який варто перевірити на рандомізованій вибірці, що входить до перспектив нашої подальшої роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Что такое глобализация? Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
2. Тоффлер Э. Шок будущего. Пер. с англ. Москва : А.С.Т., 2002. 557 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва : Academia, 2004. 944 с.
4. Кириченко В. Рефлексія дискретності кризових подій життєвого шляху особистості. *Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. Київ, 2010. Т. 11. Вип. 3. С. 132–137.
5. Луковицкая Е. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности : дис. ... канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 1998. 173 с.
6. Моляко В. Психологічні проблеми конструювання образу світу (загальні положення робочої концепції). *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс, 2018. Т. XII : Психологія творчості. Вип. 24. С. 5–18.
7. Goncharov V. The social information in the social communication system. *European Journal of Natural History*. 2010. № 3. P. 82–84.
8. Wong P. Effective management of life stress: The resource-congruence model. *Stress medicine*. 1993. Vol. 9. P. 51–60.

REFERENCES:

1. Bek U. (2001) Chtotakoe globalizatsiya? [What is globalization?] M.: Progress-Traditsiya, 2001. – 304. [in Russian]
2. Toffler E. Shok buduschego (2002) [Shock of the future] M.: Izdatelstvo ACT, 2002. – 557 [in Russian]
3. Bell D. (2004) Gryaduschee postindustrialnoe obshchestvo. Opyitsotsialnogoprognozirovaniya [The upcoming post-industrial society. Social Forecasting Experience] M. : Academia, 2004. – 944 [in Russian]
4. Kyrychenko V.V. (2010) Refleksiyadiskretnostikrizovihpodijzhittyevogoshlyahuosobistosti [Reflectionofthedisc retenessofcrisiseventsinthepersonallifepath] *Actual problems of psychology: Psychology of personality. Psychological assistance to the individual*. Kyiv, 2010. Volume 11. 132–137. [in Ukrainian]
5. Lukovckaya E.G. Socialno-psihologicheskoeznachenietolerantnostikneopredelennosti: dissertaciyanasoiskan iechyonojstepenikandidatapsihologicheskikh nauk [The socio-psychological significance of tolerance to uncertainty: a dissertation for the degree of candidate of psychological sciences] St. Petersburg, 1998, 173 [in Russian]
6. Molyako V.O. Psihologichniproblemikonstruyuvannyaobrazusvitu (zagalnipolozhennyarobochoyikonceptiyi) [Psychologicalproblemsofconstructingtheimageoftheworld (generalprovisionsoftheworkingconcept)] *Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk NAPS of Ukraine*. K.: Vidavnicтво Feniks, 2018. Т. 12. Psihologiyatvorchosti. Vipusk 24. 5–18 [in Ukrainian]
7. Goncharov V.N. The social information in the social communication system *European Journal of Natural History*. 2010. № 3. 82–84 [in English]
8. Wong P.T. Effective management of life stress: The resource-congruence model *Stress medicine*, 1993. Vol. 9. 51–60 [in English]

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.
The article was received 14 January 2020.

УДК 159.9: 316.62

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-19>

ДОВІРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ ВИРОБНИЧОГО КОЛЕКТИВУ

Круглов Костянтин Олександрович,
аспірант кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет
kruglov@universum.com.ua
orcid.org/0000-0002-4919-3275

Мета дослідження – визначення впливу міжособистісної та інституційної довіри на показники соціально-психологічного клімату в організації.

Методи. Емпіричне дослідження проведено на базі приватного підприємства, співробітники якого займаються юридичною та податковою діяльністю. У дослідженні взяли участь 38 осіб, це співробітники різного соціального статусу в організації, середній вік – 35,6 роки, серед них 21 жінка (55,3%) та 17 чоловіків (44,7%). Застосовано методики: «Методика оцінки довіри / недовіри особистості до інших людей» (А. Купрейченко), яка містить п'ять симетричних шкал довіри або недовіри: «Надійність», «Знання», «Єдність», «Приязнь», «Розрахунок»; «Методика оцінки рівня довіри в організації» (Роберт Б. Шо), містить шкали: «Довіра», «Турбота», «Послідовність», «Результативність»; для оцінки психологічної атмосфери в колективі застосовано методику А. Фідлера (адаптована Ю. Ханіним).

Результати та висновки. Довіра є компонентом спілкування суб'єктів на рівні особистостей, груп, організацій, соціальних інститутів, суспільства загалом. Довіра співробітників до організації є однією з найважливіших умов, що забезпечують її ефективність, що визначає необхідність реалізації заходів, спрямованих на підтримку необхідного рівня довіри співробітників. З'ясовано, що співробітники досліджуваного колективу високо оцінюють організаційні та результативні параметри роботи, водночас на емоційному рівні існує певна холодність, відчуженість, недобррозичливість. Визначено наявність статистично значущих взаємозв'язків між параметрами міжособистісної та інституційної довіри (довіри до організації як соціального інституту) та показниками соціально-психологічного клімату в колективі. Перспективами подальших досліджень є вивчення впливу довіри на суб'єктивне благополуччя працівників організації.

Ключові слова: міжособистісна довіра, інституційна довіра, соціальний капітал, соціально-психологічний клімат, організація.

TRUST AS A FACTOR OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE PRODUCTION COLLECTIVE

Kruhlov Kostiantyn Oleksandrovych,
Ph. D. Student in the Department of General and Social Psychology
Kherson State University
kruglov@universum.com.ua
orcid.org/0000-0002-4919-3275

Purpose. The aim of the study is to determine the influence of interpersonal and institutional trust on indicators of the socio-psychological climate in an organization.

Methods. The empirical study was conducted on the basis of a private enterprise whose employees are engaged in juridical and tax activities. In the study 38 people took part, these are employees of different social statuses in the organization, the average age is 35,6 years, among them there are 21 women (55,3%) and 17 men (44,7%). The following methods have been applied: "The methods for assessing trust/distrust of a person towards other people" (A. Kupreichenko), which contains five symmetric scales of trust or distrust: "Reliability", "Knowledge", "Unity", "Amicability", "Calculation"; The methods for assessing the level of trust in an organization (Robert B. Sho) contains the scales: "Trust", "Concern", "Consistency", "Affectiveness"; to assess the psychological atmosphere in the collective the methods of A. Fidler was used (adapted by Yu. Khanin).

Results and conclusions. It has been determined that trust is a component of communication of subjects at the level of individuals, groups, organizations, social institutions, society as a whole. The trust of employees to the organization is one of the most important conditions, which provides its effectiveness, which determines the need for implementing measures, aimed at maintaining the necessary level of employee trust. It was found out, that the employees of the test collective highly appreciate the organizational and productive work parameters, at the same time, at the emotional level there is a certain coldness, estrangement, unfriendliness.

It has been determined the presence of statistically significant relationships between the parameters of interpersonal and institutional trust (trust to the organization as a social institute) and indicators of the socio-psychological climate in the collective. The perspectives of further research are the study of the influence of trust on the subjective welfare of employees of an organization.

Key words: *interpersonal trust, institutional trust, social capital, socio-psychological climate, organization.*

Вступ

Вивчення соціально-психологічних проблем довіри актуальне для сучасної України. Формування громадянського суспільства, довіри людей один до одного, до державних інституцій і організацій – важливе завдання соціально-психологічної роботи в нашому суспільстві. Зараз активно вивчається така характеристика організаційної поведінки, як довіра та недовіра співробітника до організації. За визначенням А. Купрейченко, «уявлення про ступінь, межі та норми довіри стосовно різних категорій значущих для організації людей є частиною організаційної культури (Купрейченко, 2008: 440).

Метою статті є визначення впливу міжособистісної та інституційної довіри на показники соціально-психологічного клімату в організації.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Вивчення довіри в організації передбачає врахування різних рівнів її дослідження й аналізування. Довіру розглядали науковці як компонент соціального капіталу (Блинова, Круглов, 2019; Наумкіна, Варинський, 2016); вивчали довіру у зв'язку із соціальними нормами суспільства (Позняк, 2013); довіру представлено як ресурс у соціальній взаємодії (Стеценко, 2018). Виділяють такі рівні довіри: міжособистісний рівень, внутрішньогруповий рівень, міжгруповий рівень, організаційний рівень, зовнішньо-організаційний рівень (Донцов та ін., 2018).

У межах нашого дослідження вивчено два рівні довіри: міжособистісна довіра та довіра співробітників до організації як соціального інституту (як макрорівневий параметр). За визначенням А. Купрейченко, «міжособистісна довіра в організації є довірою, яка формується між конкретними представниками організації у процесі їх безпосередньої взаємодії. Міжособистісна довіра залежить від декількох чинників. По-перше, від особистісних характеристик суб'єктів, що взаємодіють. По-друге, від наявності чи відсутності досвіду попередньої взаємодії. Працівник організації буде довіряти своєму колезі по роботі, якщо в них був сприятливий та позитивний для обох сторін досвід співпраці. Співробітник організації, який має більшу здатність довіряти іншим, краще будує свої відносини з колегами по роботі, менше

реагує на невдачі, з меншими затратами та зусиллями досягає цілей» (Купрейченко, 2008: 451). Як зазначає І. Леонова, основна причина різноманітності дефініцій полягає в тому, що довірою називають різні феномени. У результаті контент-аналізу визначень довіри автором виділено такі основні:

- по-перше, довіра безпосередньо пов'язана з очікуваннями, переконаннями, настановами;

- по-друге, довіра проявляється стосовно різних об'єктів, а саме до інших людей, груп, організацій, соціальних інститутів;

- по-третє, довіра часто визначається через дію або поведінку, тобто підкреслюється діяльнісний аспект довіри, а саме дії суб'єкта як спосіб виявлення довіри;

- по-четверте, визначення довіри містять результати та наслідки прояву довіри, тобто ми припускаємо, що дії іншої особи можна передбачити та позитивно оцінити суб'єктом довіри;

- по-п'яте, довіра тлумачиться з огляду на ризикованість ситуації ухвалення рішення (Леонова, 2015).

Більшість дослідників визначають довіру як впевнено позитивні або оптимістичні очікування стосовно поведінки іншого. Ф. Фукуяма характеризує довіру як очікування, що виникає в межах певної спільноти, що її члени будуть діяти нормально і чесно, виявляючи готовність до взаємодопомоги відповідно до прийнятих норм, культурних традицій, звичаїв, спільних етнічних цінностей (Фукуяма, 2004). Дж. Роттер визначав довіру в людських взаєминах (міжособистісна довіра) як «узагальнені очікування людини стосовно того, наскільки можна покласти на обіцянки, слова, висловлювання або письмові заяви іншої людини або групи. Він уважав, що оскільки йдеться про очікування людини стосовно інтеракцій, то показник довіри можна оцінити з погляду соціуму. Довіра завжди формується в ситуації міжособистісної взаємодії. На думку Дж. Роттера, суспільство може нормально функціонувати тільки тоді, коли люди мають принаймні середній рівень довіри один до одного (Фрейджер, Фейдимен, 2004).

Р. Шо визначає довіру як «надію на те, що люди, від яких ми залежимо, виправдують наші очікування», пов'язує її з такими поняттями, як: «порядність», «чесність», «прояв турботи» (Шо, 2000: 43).

Д. Руссо вважає, що довіра може ґрунтуватися на зважуванні та розрахунках, «емоційному ставленні», а також на їх поєднанні (інституційна довіра). Коли йдеться про інституційну довіру, то очікування ґрунтується на неформальній домовленості, формальних положеннях або нормах багатолітньої практики, або нормах, створенню яких сприяє організаційна культура, які підкріплюють цю довіру (Геберт, Розенштилль, 2006). Тому інституційна довіра й очікування надійності полегшують перехід від довіри, що основана на зважуванні та розрахунках, до довіри, що ґрунтується на емоційному ставленні.

Закордонні автори (Н. Луман, Р. Левицькі, Д. Макалістер, Р. Бисс, Л. Хосмер та ін.) характеризують довіру як: 1) дії на основі очікування, пов'язані з ризиком; 2) очікування безпечної та сприятливої реакції іншої людини; 3) очікування чесності в поведінці інших; 4) очікування передбачуваності, надійності та чуйності, турботи про добробут іншої людини; 5) упевненість у підтвердженні очікувань та доброзичливості іншого. Довіра дозволяє подолати невпевненість, що зумовлена браком інформації про партнера. Довіряючи, людина ризикує, але цей ризик є добровільним і пов'язаним із процесом ухвалення рішення. У різних культурах довіра спирається на рольові очікування, моральні чесноти, договірні обов'язки й ін. Найбільш вагомими ознаками довіри є соціальна потреба в сумісності, емоційна близькість, соціальна ідентичність, потреба у приналежності та прийнятті, визнанні та повазі, кооперації, турботі про інших тощо (Геберт, Розенштилль, 2006).

На думку І. Поповича, очікування – це особлива форма психологічного ставлення, визначальну роль в якій відіграє мотиваційна складова частина. Очікування стосовно певного об'єкта чи партнера – це психологічне ставлення, що містить уявлення про потреби, які можуть бути задоволені внаслідок взаємодії з даним об'єктом чи партнером; емоції, які викликаються очікуванням задоволення цих потреб, готовність здійснювати певні дії, що сприяють їх задоволенню (Poryvush, Blynova, 2019).

У соціальній психології феномен довіри частіше трактується як суб'єктивне особистісне ставлення до інших. Т. Скрипкина визначає довіру як специфічний суб'єктний феномен, сутність якого полягає в певному ставленні суб'єкта до різних об'єктів чи фрагментів світу, у переживанні актуальної значущості й апріорної безпеці цих об'єктів або фрагментів світу для людини. Відсутність довіри чи недовіри є ситуацією

неможливості такого ставлення. У довіри є дві складових частини – раціональна й емоційна. До раціональної належить упевненість у тому, що об'єкт довіри здатний виконати всі обов'язки, які він взяв на себе. Вона ґрунтується на оцінці його компетентності, результативності праці, а також послідовності, передбачуваності його вчинків (Скрипкина, 2008).

Т. Скрипкина визначає довіру до себе як «рефлексивний, суб'єктний феномен особистості, що дозволяє людині зайняти певну ціннісну позицію щодо самого себе та до світу та, виходячи із цієї позиції, будувати власну стратегію» (Скрипкина, 2000: 139). Вона вказує на те, що розвиток оптимального рівня довіри до себе – показник не тільки цілісності, але й зрілості особистості. Довіру до світу Т. Скрипкина визначає як «специфічний суб'єктний феномен, сутність якого полягає у специфічному ставленні суб'єкта до різних об'єктів або фрагментів світу, що полягає в переживанні актуальної значущості й апріорної безпеки цих об'єктів або фрагментів світу для людини» (Скрипкина, 2000: 97). Авторка вважає, що «людина не може жити без довіри, без неї вона втрачає зв'язок зі світом. Довіра виступає умовою розвитку, змінення самої людини, саме вона дозволяє ризикувати та випробувати себе та свої можливості» (Скрипкина, 2000: 235). Функції, які виконує довіра, належать не тільки до процесу взаємодії людей один з одним, але й людини зі світом загалом і його частинами зокрема. Вона сформулювала основні соціальні функції, які виконує довіра в життєдіяльності людини:

- є умовою цілісної взаємодії людини зі світом;
- виконує функцію зв'язку людини зі світом в єдину систему;
- сприяє поєднанню минулого, теперішнього та майбутнього в цілісний акт життєдіяльності;
- створює ефект цілісності буття людини;
- встановлює ступінь відповідності поведінки людини, рішень, які вона ухвалює, цілей, поставлених завдань як щодо світу, так і стосовно себе самої.

А. Купрейченко та С. Табхарова пишуть, що довіра та недовіра виконують багато значущих позитивних і негативних (деструктивних) функцій у регуляції життєдіяльності суспільства, соціальних груп і окремих людей. Основними соціально-психологічними функціями довіри та недовіри вони виділяють такі:

- пізнання та самопізнання;
- забезпечення взаємодії зі світом та захисту від небажаного впливу;

– забезпечення самоорганізації суспільства (зокрема, завдяки підтримці моральних основ і соціальних норм співпраці, взаємодопомоги, підтримки, згоди);

– формування та відтворення соціальних відносин і соціальної структури;

– самовизначення суб'єкта (прояв позиції суб'єкта щодо різних соціальних категорій і об'єктів навколишнього світу, прагнення перетворювати себе, інших людей, навколишній світ, а також формування, захист, відтворення соціально-психологічного простору та «Я-концепції» особистості тощо);

– оптимізація соціальної взаємодії;

– забезпечення емоційного комфорту (як результат прийняття, розуміння з боку інших людей);

– психологічна фасилітація (унаслідок саморозкриття);

– зниження рівня напруженості та стресу у відносинах (зокрема, унаслідок прояву агресивності в ситуації недовіри) (Купрейченко, Табхарова, 2007).

2. Методологія та методи

Емпіричне дослідження проведено на базі приватного підприємства, співробітники якого займаються юридичною та податковою діяльністю. У дослідженні взяли участь 38 осіб, це співробітники різного соціального статусу в організації, середній вік – 35,6 роки, серед них 21 жінка (55,3%) та 17 чоловіків (44,7%).

У дослідженні застосовано такі методи:

«Методика оцінки довіри / недовіри особистості до інших людей» (А. Купрейченко), дозволяє визначити такі позиції: критерії довіри до інших людей; схильність до підміни довіри вірою або розрахунком; прояв подвійності ставлення до людей; виразність конкретного типу довіри до інших. Методика містить п'ять симетричних шкал довіри або недовіри: «Надійність», «Знання», «Єдність», «Приязнь», «Розрахунок».

Шкала «Надійність» дозволяє виявити уявлення суб'єкта довіри про здатність Іншого надати допомогу у складній ситуації. Шкала «Єдність» відображає уявлення про наявність у суб'єктів довіри спільних цілей та/або цінностей. Шкала «Знання» фіксує здатність суб'єкта довіри прогнозувати поведінку Іншого, особливо в ситуації невизначеності. Шкали «Приязнь» та «Розрахунок» не належать до компонентів довіри, а є її замінниками. Крім того, до структури методики належать шкали «Ставлення до недоліків» людини, якій довіряють більш за все, та до людини, яка не виправдала довіри. Кожна шкала, крім

шкали «Недоліки», містить три твердження. Досліджуваний має вказати за 5-бальною шкалою виразність своєї згоди з кожним із них залежно від категорії людей: «Людина, якій я довіряю більше за все» (далі – Д), «Людина, яка не виправдала довіри» (далі – НД).

«Методика оцінки рівня довіри в організації» (Роберт Б. Шо). Роберт Б. Шо визначає довіру як надію на те, що люди, від яких ми залежимо, виправдають наші очікування. Він виокремлює такі ключові імперативи довіри в організації: результативність діяльності, порядність у взаєминах та прояв турботи про людей. Підтримка потрібної довіри в організації вимагає балансу цих імперативів. Порядність взаємин і прояв турботи про людей свідчать про психологічний клімат, комфорт у колективі. Методика оцінки рівня довіри в організації Роберта Б. Шо містить чотири шкали: «Довіра», «Турбота», «Послідовність (порядність)», «Результативність».

Для оцінки психологічної атмосфери в колективі застосовано методику А. Фідлера (адаптована Ю. Ханінім). В основі лежить метод семантичного диференціала. Оцінку групі за запропонованими біполярними шкалами дають опитувані. Підсумковий показник коливається від 10 (найбільш позитивна оцінка) до 80 (найбільш негативна оцінка). На основі індивідуальних профілів створюється середній профіль, який характеризує психологічну атмосферу у групі.

3. Результати та дискусії

Відповідно до отриманих результатів кожний із респондентів був віднесений до певного типу довіри за «Методикою оцінки довіри / недовіри особистості до інших людей» (А. Купрейченко).

Таблиця 1

Психологічні типи довіри співробітників

№	Психологічні типи довіри	Кількість осіб	%
1.	Розуміє людей («Знання»)	9	23,67
2.	Максималіст («Надійність»)	10	26,34
3.	Довіряє за тотожністю та розрахунком («Єдність»)	11	28,94
4.	Емоційно довіряє («Приязнь»)	8	21,05

Варто зазначити в досліджуваній групі незначне переважає такого типу довіри, як «Довіра за тотожністю та розрахунком» (28,94%). Особливістю даного типу довіри, за визначенням А. Купрейченко, є високі

показники довіри до людини, якій довіряють більше за все, та низькі – до людини, яка не виправдала довіру, причому за двома компонентами: довірою, що заснована на розрахунку та на тотожності. Стосовно до організації це означає, що співробітники даного типу будуть втрачати довіру до організації, якщо вона не виправдовує їхні надії.

Майже рівну кількість мають типи «Розуміє людей» («Знання») (23,67%) та «Максималіст» («Надійність») (26,34%). П'яту частину респондентів досліджуваної вибірки характеризує такий тип довіри, як «Емоційно довіряє» («Приязнь») (21,05%).

Довіра співробітників до організації як соціального інституту важлива, оскільки забезпечує лояльність членів організації, зменшує плинність кадрів, забезпечує орієнтацію клієнтів і партнерів на довготривалу співпрацю з організацією.

Згідно з результатами методики Роберат Б. Шо, яку ми застосували для діагностики даного рівня довіри, рівень організаційної довіри оцінюється за такими параметрами: «Довіра», «Послідовність», «Результативність», «Турбота». За кожним із цих параметрів рівень організаційної довіри діагностується як низький, помірний або високий.

Таблиця 2
Параметри довіри до організації (n = 38)

№	Параметри довіри до організації	M	SD
1.	Довіра	22,13	2,08
2.	Послідовність	26,47	3,79
3.	Результативність	32,14	1,67
4.	Турбота	12,03	2,36

Рівень власне довіри визначається співпрацівниками як середній (M = 22,13; SD = 2,08), що передбачає певний рівень опору змінам із боку співробітників, прагнення до підтримання наявного стану справ, недостатньо високий рівень готовності брати на себе відповідальність. Помірний рівень послідовності (M = 26,47; SD = 3,79) означає недостатнє розуміння співробітниками стратегії організації, недостатню впевненість співробітників у виконанні обіцянок організацією. Висока результативність (M = 32,14; SD = 1,67) свідчить про високу оцінку співробітниками рівня амбітності цілей організації, високу орієнтацію на досягнення результатів, готовність організації до роботи в конкурентному середовищі. Низький рівень турботи (M = 12,03; SD = 2,36) означає, що у співробітників відсутнє почуття визнання особистого внеску у спільний успіх організації, не сформовано

відчуття причетності співробітника до організації.

За методикою визначення соціально-психологічного клімату (А. Фідлер) отримано такі усереднені показники за шкалами (Табл. 3).

Таблиця 3
Середні значення за показниками соціально-психологічного клімату (А. Фідлер) (n = 38)

№	Показники соціально-психологічного клімату	M	SD
1.	Дружелюбність (ворожість)	3,75	0,63
2.	Згода (незгода)	4,29	0,74
3.	Задоволеність (незадоволеність)	3,96	0,65
4.	Продуктивність (непродуктивність)	2,17	0,59
5.	Теплота (холодність)	4,07	0,82
6.	Співпраця (неузгодженість)	2,31	0,73
7.	Взаємопідтримка (недоброзичливість)	4,37	0,91
8.	Захопленість (байдужість)	4,12	0,68
9.	Зацікавленість (нудьга)	4,38	0,79
10.	Успішність (неуспішність)	2,24	0,47

За результатами оцінки психологічної атмосфери варто зауважити, що авторами методики запропоновано інвертовану шкалу, тобто більш позитивній виразності певного показника відповідає більш низьке за абсолютним значенням число. Тому найбільш високо оцінюють досліджувані вибірки ті характеристики соціально-психологічного клімату, які характеризують інструментальний бік колективної справи, а саме: «продуктивність» (M = 2,17; SD = 0,59); «співпраця» (M = 2,31; SD = 0,73); «успішність» (M = 2,24; SD = 0,47). Водночас емоційний стан психологічної атмосфери в колективі має більш низькі оцінки: «дружелюбність» (M = 3,75; SD = 0,63); «теплота» (M = 4,07; SD = 0,82); «взаємопідтримка» (M = 4,37; SD = 0,91); «захопленість» (M = 4,12; SD = 0,68); «зацікавленість» (M = 4,38; SD = 0,79). Можна зробити попередній висновок, що співробітники високо оцінюють організаційні та результативні параметри роботи, водночас на емоційному рівні наявні ворожість, холодність, відчуженість, недоброзичливість.

Для з'ясування взаємозв'язку між сумарними показниками соціально-психологічного клімату, які розраховано для кожного співробітника, та параметрами міжособистісної довіри і довіри до організації застосовано кореляційний аналіз. Результати представлено в таблиці 4.

Таблиця 4
Кореляційні зв'язки параметрів довіри та соціально-психологічного клімату (n = 38)

№	Параметри міжособистісної довіри та довіри до організації	Сумарний показник СПТ
1.	Розуміє людей («Знання»)	- 0,419**
2.	Максималіст («Надійність»)	- 0,352*
3.	Довіряє за тотожністю та розрахунком («Єдність»)	- 0,346*
4.	Емоційно довіряє («Приязнь»)	-
5.	Довіра	- 0,384*
6.	Послідовність	- 0,317*
7.	Результативність	- 0,339*
8.	Турбота	-

Примітка: ** – $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Кореляційний аналіз засвідчив наявність тісних кореляційних зв'язків між феноменом «довіра» та соціально-психологічним кліматом у колективі. Показано статистично значущий кореляційний зв'язок між соціально-психологічним кліматом та параметрами міжособистісної довіри, а саме: «Розуміє людей («Знання»» ($r = -0,419$; за $p < 0,01$); «Максималіст («Надійність»» ($r = -0,352$; за $p < 0,05$); «Довіряє за тотожністю та розрахунком («Єдність»» ($r = -0,346$; за $p < 0,05$). У даному разі знак «мінус» коефіцієнта кореляції пояснюється інвертованою шкалою визначення соціально-психологічного клімату.

Також виявлено наявність кореляційних взаємозв'язків між параметрами довіри до організації та сумарним показником соціально-психологічного клімату: «Довіра» ($r = -0,384$; за $p < 0,05$); «Послідовність» ($r = -0,317$; за $p < 0,05$); «Результативність»

($r = -0,339$; за $p < 0,05$). Цікава відсутність статистично значущого зв'язку між психологічною атмосферою в колективі та показником довіри «Турбота», тобто співробітники, які не відчувають своєї залученості до спільної справи організації та колективу, не відчувають причетності до організації, схильні оцінювати соціально-психологічний клімат колективу більш негативно.

Висновки

На основі теоретичного аналізу наукової літератури із проблеми та результатів проведеного емпіричного дослідження можна зробити деякі висновки.

Довіра є компонентом спілкування суб'єктів на рівні особистостей, груп, організацій, соціальних інститутів, суспільства загалом. Феномен довіри є важливим у політичній взаємодії, в економічних відносинах, у конкретних організаціях. Довіра співробітників до організації є однією з найважливіших умов, що забезпечують її ефективність, що визначає необхідність реалізації заходів, спрямованих на підтримку необхідного рівня довіри співробітників.

З'ясовано, що співробітники досліджуваного колективу високо оцінюють організаційні та результативні параметри роботи, водночас на емоційному рівні спостерігаються деяка холодність, відчуженість, недобррозичливість.

Визначено наявність статистично значущих взаємозв'язків між параметрами міжособистісної та інституційної довіри (довіри до організації як соціального інституту) та показниками соціально-психологічного клімату в колективі.

Перспективами подальших досліджень є вивчення впливу довіри на суб'єктивне благополуччя працівників організації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О., Круглов К. Значення соціального капіталу для психологічного благополуччя співробітників. *Інсайт: психологічні виміри суспільства* : науковий журнал / ред. кол. : І. Попович та ін. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 1. С. 72–78.
2. Доверие и субъективное благополучие как основание психологической безопасности современного общества : монография / А. Донцов и др. Екатеринбург : Гуманитарный университет, 2018. 578 с.
3. Геберт Д., Розенштил Л. Организационная психология. Человек и организация. Пер. с нем. Хабаровск : Гуманитарный центр, 2006. 624 с.
4. Купрейченко А. Психология доверия и недоверия. Москва : Институт психологии РАН, 2008. 571 с.
5. Купрейченко А., Табхарова С. Критерии доверия и недоверия личности другим людям. *Психологический журнал*. 2007. № 2. С. 17–25.
6. Леонова И. Доверие: понятие, виды и функции. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика»*. 2015. Т. 25. Вып. 2. С. 34–41.
7. Наумкіна С., Варинський В. Місце довіри в системі соціального капіталу. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2016. С. 57–65.
8. Позняк С. Соціальні норми, довіра і громадянська взаємодія. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2013. № 4. С. 83–87.
9. Скрипкина Т. Психология доверия : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва : Академия, 2000. 264 с.

10. Стеценко Т. Довіра як соціальний ресурс: від теоретичної концептуалізації до пошуку механізмів практичного управління. *Грани* : науково-теоретичний альманах. Дніпро, 2018. Т. 21. № 7. С. 44–52.
11. Фрейдджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. Санкт-Петербург : Прайм-Евроник, 2004. 658 с.
12. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. Пер. з англ. Д. Павлова, В. Кирюченко, М. Колопотина. Москва : ООО «Издательство «АСТ»», 2004. 730 с.
13. Шо Р.Б. Ключи к доверию в организации: Результативность, порядочность, проявление заботы. Москва : Дело, 2000. 256 с.
14. Cook K. Networks, norms, and trust: The social psychology of social capital. *Social Psychology Quarterly*. 2005. Vol. 68 (1). P. 4–14.
15. Popovych I., Blynova O. The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*. 2019. № 55 (1). P. 293–306. DOI: 10.15804/ner.2019.55.1.24.

REFERENCES:

1. Blynova O. Ye., Kruhlov K. O. (2019) Znachennia sotsialnoho kapitalu dlia psykhologichnoho blahopoluchchia spivrobotnykiv [The value of social capital for the psychological well-being of employees]. *Insait: psykhologichni vymiry suspilstva : nauk. zhurn. – Insight: Psychological Dimensions of Society: A Scientific Journal* / red. kol. I. S. Popovych, S. I. Babatina, I. R. Krupnyk ta in. Kherson :Vydavnychidim “Helvetyka”, 1. 72–78. [in Ukrainian]
2. Doverie i sub'ektivnoe blagopoluchie kak osnovanie psihologicheskoy bezopasnostisovremennogoobshhesstva : monografija / A. I. Doncov, E. B. Perelygina, O. Ju. Zotova, L. V. Tarasova, A. N. Veraksa, A. M. Rikel' [Trust and subjective well-being as the basis of the psychological security of modern society: a monograph]. Ekaterinburg : Gumanitarnyj universitet, 2018 [in Russian]
3. Gebert D., Rozenshtil' L. (2006) Organizacionnaja psihologija. Chelovek i organizacija [Organizational Psychology. Man and organization]. Habarovsk: Izd-vo Gumanitarnyj Centr. [in Russian]
4. Kuprejchenko A. B. (2008) Psihologija doverija i nedoverija [Psychology of trust and distrust]. M.: Izd-vo “Institut psihologii RAN”. [in Russian]
5. Kuprejchenko A. B., Tabharova S. P. (2007) Kriterii doverija i nedoverija lichnosti drugim ljudjam [Criteria of trust and distrust of the person to other people]. *Psihologicheskij zhurnal – Psychological Journal*, 2. 17–25. [in Russian]
6. Leonova I. Ju. (2015) Doverie: ponjatie, vidy i funkcii [Trust: concept, types and functions]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Serija: Filosofija. Psihologija. Pedagogika – Bulletin of the Udmurt University. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 25(2). 34–41. [in Russian]
7. Naumkina S. M., Varynskyi V. O. (2016) Mistse doviry v systemi sotsialnoho kapitalu [A place of trust in the social capital system]. *Aktualni problemy polityky – Topical policy issues*. Odesa, 57–65. [in Ukrainian]
8. Pozniak S. I. (2013) Sotsialni normy, dovira i hromadianska vzaiemodiia [Social norms, trust and civic engagement]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4. 83–87. [in Ukrainian]
9. Skripkina T. P. (2000) Psihologija doverija [Psychology of trust]. M.: Izdatel'skij centr Akademija. [in Russian]
10. Stetsenko T. O. (2018) Dovirayaksotsialnyiresurs: vidteoretychnoikontseptualizatsiidoposhukumekhanizmivpraktychnohoupravlinnia [Trust as a social resource: from theoretical conceptualization to the search for mechanisms of practical management]. *Naukovo-teoretychnyialmanakh “Hrani” – Scientific-theoreticalalmanac “Facets”*, 21(7). 44–52. [in Ukrainian]
11. Frejdzher R., Fejdimen D. (2004) Lichnost'. Teorii, uprazhnenija, jeksperimenty [Personality. Theories, exercises, experiments]. SPb.:Prajm-EVROZNAK. [in Russian]
12. Fukujama F. (2004) Doverie. Social'nye dobrodeteli i put' k procvetaniju [The trust. Social virtues and the path to prosperity]. Moskva : ООО “Izdatel'stvo AST”. [in Russian]
13. Sho R. B. (2000) Kljuchi k doveriju v organizacii: Rezul'tativnost', porjadochnost', projavlenie zaboty [Keys to trust in the organization: Efficiency, decency, care]. M.: Delo. [in Russian]
14. Cook K. (2005) Networks, norms, and trust: The social psychology of social capital. *Social Psychology Quarterly*, 68(1). 4–14.
15. Popovych, I. S. & Blynova, O. Ye. (2019) The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*, 55 (1), 293–306. <https://doi:10.15804/ner.2019.55.1.24>

Стаття надійшла до редакції 15.01.2020.
The article was received 15 January 2020.

УДК 316.61
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-20>

РЕФЛЕКСИВНА Й АВТОПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ

Лапина Марина Дмитрівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»
lapin-71@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6031-199X

Мета статті полягає в науковому осмисленні та розмежуванні понять рефлексивної й автопсихологічної компетентностей фахівців соціальної сфери, визначенні засобів їх емпіричного дослідження.

Методи. Теоретичний аналіз і узагальнення даних літературних джерел дозволив методологічно обґрунтувати використання психодіагностичних методів, спрямованих на вивчення рефлексивної й автопсихологічної компетентностей фахівців соціальної сфери. Зокрема, розглянуто методи психодіагностики рефлексії, опитувальні та проєктивні методики вимірювання компонентів «Я-концепції» та «Я-образу», самосвідомості та самоставлення. Окремо зазначені рефлексивні практики, що використовуються під час професійного навчання та тренінгу.

Результати. Проаналізовано ключові моменти розуміння в сучасній психологічній науці автопсихологічної та рефлексивної компетентностей фахівців. Визначено, що рефлексивна компетентність – це професійна особистісна якість, що виявляється в реалізації рефлексивних процесів, прискорює особистісно-професійний розвиток, підвищує рівень креативності діяльності. Автопсихологічна компетентність є інтегрованою здатністю до рефлексивних процесів на індивідуально-особистісному рівні психічної регуляції професійної діяльності фахівців соціальної сфери. Важливим засобом професійного становлення фахівців є саморефлексія як процес самоаналізу, самооцінки, самоконтролю та самопостереження особистості.

Висновки. Виявлено, що здатність до професійної рефлексії є важливим чинником досягнення високого рівня майстерності та результативності для фахівців соціальної сфери. Рефлексивна компетентність є мета-компетентністю у структурі особистісно-професійної компетентності фахівців, забезпечує здатність до усвідомлення й критики себе як суб'єкта діяльності, процесу професійної діяльності, особи, що потребує допомоги, як об'єкта пізнання та професійного впливу. «Рефлексивна компетентність» є узагальнюючим поняттям для автопсихологічної компетентності та саморефлексії фахівців. Під час професійного навчання та професійного тренінгу великого значення набувають рефлексивні практики, що формують якості саморефлексії професійної поведінки, мислення, ставлення, мотивації та професійної спрямованості фахівців соціальної сфери.

Ключові слова: фахівці соціальної сфери, рефлексія, рефлексивна компетентність, автопсихологічна компетентність, саморефлексія, рефлексивні практики.

REFLECTIVE AND AUTOPSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF SOCIAL SPHERE'S SPECIALISTS: FEATURES OF TERMS' DIFFERENTIATION

Lapina Maryna Dmytrivna,
Candidate of Science in Psychology,
Associate Professor at the Department of Sociology and Social Work
Pryazovskyi State Technical University
lapin-71@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6031-199X

The **purpose** of the article is to scientifically comprehend and differentiate the concepts of specialists' of social sphere reflexive and autopsychological competence, to determine the means of their empirical research.

Methods. Theoretical analysis and generalization of data from literature sources allowed to methodologically substantiate the use of psychodiagnostic methods aimed at studying the reflexive and autopsychological competence of social sphere's specialists. In particular, the research methods of reflection, assessment methods of components of self-concept and self-image, self-consciousness and self-conception are considered. Reflective practices, used in vocational training, are discussed separately.

Results. The key moments of understanding in the psychological science the specialists' autopsychological and reflexive competence are analyzed. It is determined that reflexive competence is a professional personal

quality, which is manifested in the implementation of reflexive processes, accelerates personal and professional development, enhances creativity. Autopsychological competence is the integrated ability to reflective processes at the individual-personal level of mental regulation of professional activity of socio-economic professionals. An important tool for the professional development is self-reflection, as a process of self-analysis, self-esteem, self-control and self-observation of the individual.

Conclusions. Detected, that the ability for professional reflection is an important factor in achieving a high level of skill and effectiveness. Reflective competence is a meta-competence in the structure of the specialists' personality-professional competence, which provides the capacity for awareness and criticism of oneself as a subject of activity, the process of professional activity, the person in need, as the object of cognition and professional influence. Reflexive competence is a common concept for autopsychological competence and self-reflection of specialists. Reflective practices, that shape the qualities of self-reflection of professional behavior, attitude and motivation of social sphere's specialists, are of great importance during vocational training.

Key words: *specialists of the social sphere, reflection, reflective competence autopsychological competence, self-reflection, reflective practice.*

Вступ

В умовах складної ситуації соціально-політичної, економічної, правової кризи українського суспільства гуманітарні питання набувають особливого значення. Розв'язувати проблеми подолання деструктивних явищ у сучасному соціумі покликані фахівці соціальної сфери (зокрема, соціальні працівники, соціальні педагоги, вчителі, викладачі, психологи, медики, представники служб у справах дітей і ювенальної поліції тощо). Їхній високий професіоналізм та професійна компетентність стають передумовою і суттєвим чинником ефективної реалізації соціальної політики з урахуванням соціально-культурного середовища, загальнолюдських і духовних потреб особистості. Нині загальноприйнято, що великого значення для професійного становлення фахівців соціономічних професій набуває формування психологічної, особистісної компетентності, яка стає своєрідним «знаряддям праці» спеціалістів, проте складність, системність і багатокomпонентність цих видів професійної компетентності дотепер зумовлює наукові обговорення, проблема аналізу структури особистісно-професійної компетентності фахівців не є остаточно вирішеною.

У межах обґрунтування компетентнісного підходу до процесу професіоналізації фахівців соціальної сфери активно досліджується їхня здатність до самоаналізу, усвідомлення власних якостей і рис, зокрема професійних, здатності до абстрагування й аналізу властивостей професійної ситуації, тобто формування рефлексивної й автопсихологічної компетентностей фахівців. Українські науковці розглядають теоретичні аспекти (Ю. Бабаян, Л. Пасічник, М. Пісоцька, О. Савченко), аналізують структуру й особливості функціонування рефлексивної компетентності фахівців (В. Раскалінос, О. Савченко). Професійна рефлексія розглядається як важливий чинник удосконалення особистості майбут-

ніх фахівців соціальної роботи, педагогів, психологів тощо (В. Балахтар, О. Воронов, Ю. Дяченко, М. Марусинець, О. Тюття й ін.). Англomовні наукові праці присвячені рефлексивним практикам, тобто методам і технікам розвитку рефлексивної компетентності (M. Karecki, D. Schon (Schцn), J. Maksimović1 & J. Osmanović, A. Ryder & E. Kimball та ін.), зокрема таким, що використовуються у професійному навчанні дорослих, або навчанні через практику. Водночас російськомовні дослідники звертаються переважно до вивчення автопсихологічної компетентності в межах акмеологічного підходу (А. Деркач, Н. Кузьміна, Л. Степнова, Т. Єгорова, Т. Шиманська). Зрозуміло, що й автопсихологічна, і рефлексивна компетентності ґрунтуються на рефлексії як загальному психологічному механізмі людського мислення, але ці види професійно-психологічної компетентності подекуди ототожнюються, або в науковому обігу трапляються такі тавтологічні мовні конструкції, як «автопсихологічна рефлексія». Отже, є актуальною проблема розв'язання, диференціації й операціоналізації понять для практики професійного навчання та підвищення кваліфікації фахівців соціальної сфери.

Тому **мета статті** – наукове осмислення та розмежування рефлексивної й автопсихологічної компетентностей фахівців соціальної сфери, визначення засобів їх емпіричного дослідження.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Для встановлення змістовних меж автопсихологічної та рефлексивної професійних компетентностей варто звернутися до визначення та тлумачення рефлексії в сучасній психологічній науці. Найбільш узагальнено поняття «рефлексія» (від лат. *reflexio* – «звернення», «відображення») позначає діяльність людини, спрямовану на осмислення й переосмислення власних дій, взаємин із навколишнім світом та їхніх

законів; процес інтроспекції, самопізнання й саморозвитку (Енциклопедія епистемології та філософії, 2009). Проте, розкриваючи суто психологічний зміст поняття рефлексії, С. Степанов та І. Семенов зауважують, що в конкретно-експериментальних працях рефлексія досліджується в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному й інтелектуальному. Так, суб'єкт може рефлексувати: а) знання про рольову структуру й позиційну організацію колективної взаємодії; б) уявлення про внутрішній світ іншої людини та причини тих чи інших її вчинків; в) свої вчинки й образи власного «Я» як індивідуальності; г) знання про об'єкт і способи дії з ним. Отже, автори розрізняють кооперативний, комунікативний, особистісний та інтелектуальний типи рефлексії. Найбільш узагальненим механізмом рефлексії автори вбачають переосмислення й розбудову суб'єктом змісту власної свідомості, діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного ставлення до навколишнього світу (Степанов, Семенов, 1985). Водночас необхідно розрізнити поняття «рефлексія» та «рефлексивність». Якщо рефлексія розглядається як процес – тоді вона є пізнавальним процесом і включає метапроцеси різних властивостей і функцій, водночас особистісна властивість, індивідуальна здатність людини до рефлексії позначається як «рефлексивність» (Подкорітова, 2016).

Отже, необхідною умовою високого рівня особистісно-професійної компетентності фахівців соціальної сфери є наявність автопсихологічних здібностей, що дозволяють інтеріоризувати отримані суб'єктом психологічні знання й інтегрувати їх в «Я-концепцію». Автопсихологічна компетентність – це готовність та здатність особистості до цілеспрямованої психічної роботи зі зміни якостей особистості, її поведінки, діяльності та ставлення, спрямована на прогресивний особистісно-професійний розвиток (Деркач, Зазикін, 2003). Л. Степнова наголошує на зв'язку автопсихологічної компетентності із процесами самопізнання, саморозвитку й самореалізації, з усвідомленням людиною власних індивідуальних і особистісних особливостей, а також розумінням того, як слід використовувати знання про самого себе в різних життєвих ситуаціях, зокрема й у контексті професійної діяльності (Степнова, 2003).

Узагальнюючи дослідження (Степнова, 2003; Деркач, Зазикін, 2003; Шиманская, 2006; Самохвалова, 2013), можна зазначити ключові моменти в розумінні автопсихологічної компетентності фахівців:

– автопсихологічна компетентність ґрунтується на здатності до цілеспрямованої орієнтації у внутрішньоособистісному просторі, знанні й умінні розвивати власні ресурси – тобто належить до внутрішньоособистісної діяльності;

– в автопсихологічній компетентності акцентуються якості особистості, що дозволяють спрямовувати активність людини щодо формування адекватної самооцінки, самоконтролю й самоуправління, активно впливати на функціональний стан, у такий спосіб підвищувати стресостійкість і працездатність фахівців;

– автопсихологічна компетентність – особистісне утворення, що охоплює як індивідуально-психологічні відмінності, формування Еґо-ідентичності, так і здатність до внутрішнього рефлексивного діалогу, прагнення до самореалізації та створення особистісних смислів;

– автопсихологічна компетентність розглядається як чинник успішної професіоналізації, оскільки забезпечує оптимізацію індивідуального досвіду в контексті рішення професійних завдань.

– автопсихологічна компетентність представників професій типу «людина – людина» є психологічним механізмом розвитку професійно значущих особистісних якостей, уміння об'єктивно оцінювати й ефективно використовувати власні ресурси та можливості з метою підвищення професіоналізму й ефективності професійної діяльності.

– структура автопсихологічної компетентності нині являє собою дискусійне питання, автори виокремлюють компоненти, що належать до когнітивної, емоційно-потребової та регуляційно-вольової (операційної) сфер психіки. Особливого значення для фахівців соціальної сфери набуває ціннісно-смысловий компонент, який є системоутворюючим і має враховуватися для визначення шляхів формування, розвитку чи становлення психологічної компетентності, а також під час визначення показників та критеріїв її оцінки (Егорова і др., 2018).

Поряд з автопсихологічною компетентністю А. Деркач і В. Зазикін виокремлюють у структурі психологічної компетентності рефлексивну компетентність як професійну особистісну якість, що виявляється в ефективній реалізації рефлексивних процесів, рефлексивних здібностей, прискорює особистісно-професійний розвиток, підвищує креативність діяльності. Рефлексивна компетентність є важливою якістю особистості, що сприяє переосмисленню особистісного та професійного досвіду, формуванню нових професійних еталонів і стандартів,

що стимулюють розвиток (Деркач, Зазикін, 2003).

Змістовні ознаки рефлексивної компетентності фахівців соціальної сфери, за результатами теоретичних і емпіричних досліджень (Деркач, Зазикін, 2003; Раскалінос, 2011; Савченко, 2016; Сідоров, Гаврілов, 2010; Lieberman та ін., 2002), такі:

– процеси рефлексії, на відміну від процесів «відзеркалення» дійсності, є послідовними, свідомими, контрольованими процесами, що використовують символічну логіку. Рефлексивне усвідомлення виникає в разі ускладнень або проблем повсякденного досвіду актуальної діяльності людини;

– рефлексивна компетентність полягає в обізнаності фахівців щодо процесів самоактуалізації особистості, сприяє переосмисленню професійних стереотипів і складнощів, забезпечує інноваційний і творчий підхід до професійної діяльності, досягнення її максимальної ефективності та результативності;

– рефлексивна компетентність має багатокомпонентний склад, процеси рефлексії відбуваються на індивідуально-особистісному рівні (особистісний, мотиваційно-ціннісний компоненти рефлексивної компетентності), на рівні міжособистісної взаємодії (кооперативний та комунікативний компоненти), на операційному рівні професійної діяльності (когнітивний та інтелектуальний типи рефлексії, що забезпечують самоконтроль і самовдосконалення фахівців);

– рефлексивна компетентність являє собою метапоняття, метакомпетентність, що забезпечує своєчасне коректування й адекватний розвиток усіх інших видів компетентності, так само розв'язання рефлексивних завдань завдяки перенесенню фокуса свідомості до метаплану діяльності. Сам процес розв'язання проблеми є предметом рефлексивного аналізу, зокрема рефлексія щодо планування дії та «рефлексія-про-дію» (“reflection-on-action”), яка триває після її завершення, з аналізом максимально можливої кількості альтернатив і кристалізацією проблеми відповідно до широкого контексту діяльності.

Отже, є підстави вважати, що рефлексивна компетентність здійснює управління процесами розгортання досвіду через контроль та регуляцію, ресурсне й інформаційне забезпечення активності, регулює процесуальні складові частини внутрішньої активності суб'єкта, що розкривають зв'язки власного професійного «Я» особистості та зовнішньої реальності під час професійної діяльності, забезпечує реалізацію функціональних аспектів діяль-

ності. Автопсихологічна компетентність є інтегрованою здатністю до рефлексивних процесів на індивідуально-особистісному рівні психічної регуляції професійної діяльності, тобто є однією з важливих складових частин рефлексивної компетентності фахівців соціальної сфери. Рефлексивні процеси, що лежать в основі самопізнання й пізнання людьми один одного, є своєрідним механізмом як соціально-перцептивної й автопсихологічної компетентності, так і рефлексивної компетентності фахівців.

Необхідно зазначити, що таке розуміння співвідноситься з результатами англомовних досліджень, де рефлексивні процеси розглядаються як стратегії інтеграції теорії із практикою, засіб усвідомлення й узагальнення професійного досвіду. Автори розуміють поняття «саморефлексія» як процес самоаналізу, самооцінки, самоконтролю та самостереження особистості. Саморефлексія покращує особистісне та професійне усвідомлення, допомагаючи створити нове й більш глибоке розуміння професійного досвіду особистості. Чим глибше рефлексія, тим сильнішим стає усвідомлення. Тож, саморефлексія може розглядатися як важливий засіб постійного оволодіння рутинною практикою, системи особистісних переконань, що впливають на сприйняття й інтерпретацію мотивів і ставлень клієнта (Toros, Medar, 2015).

2. Методологія та методи

Тепер, розмежувавши поняття автопсихологічної та рефлексивної компетентності, можна методологічно обґрунтовано використовувати психодіагностичні методи, спрямовані на вивчення й оцінку цих компонентів професійної компетентності фахівців соціальної сфери.

3. Результати та дискусії

Для оцінки авторефлексивної компетентності варто звернутися до опитувальних і проєктивних методів діагностики «Я-концепції», «Я-образу», самоставлення, здатності ініціювати внутрішні особистісні зміни з метою активізації позитивних сторін особистості.

Найбільш відомі з таких методик шкала «Я-концепції» Теннесі, розроблена У. Фітсом для виявлення динаміки розвитку самоставлення (самозадоволення і специфічних форм самоставлення до свого тіла, до себе як до морального суб'єкту, до себе як до члена сім'ї) підлітків та дорослих. Тестопитувальник самоставлення В. Століна та С. Пантелеєва дозволяє виявити рівні загального самоставлення, самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу, ставлення до конкретних дій щодо власного «Я». Методика діагностики міжперсональних

відносин Т. Лірі призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальне «Я», вона дає змогу проаналізувати відношення між уявленнями про ідеального, реального й антиідеального фахівця, дослідити зміст професійних ідеалів у діяльності фахівця-гуманітарія. Загальновідомими та широко вживаними методиками є також опитувальник рівня суб'єктивного контролю (далі – УСК) Дж. Роттера та методика смисложиттєвих орієнтацій (далі – СЖО) Д. Леонт'єва.

До методів ідеографічного аналізу авто-рефлексивної компетентності належить шкала Т. Дембо – С. Рубінштейн, що полягає у вивченні самооцінки особистості за заданими характеристиками, методика «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда, яка використовується для вивчення характеристик власного сприйняття людиною самої себе, безпосередньо пов'язане з образом «Я» або «Я-концепцією», та інші проєктивні методики.

Щодо висновків із рефлексивної компетентності, то в наукових емпіричних дослідженнях найбільш популярна Методика діагностики рефлексивності А. Карпова. У результаті застосування опитувальника утворюється значення, що характеризує загальний ступінь розвитку рефлексивності особистості. Більш змістовним і диференційованим є опитувальник «Диференціальний тип рефлексії», який визначає тип рефлексії, що переважає: інтроспекції, квазірефлексії або системної рефлексії. Відповідно до теоретичної моделі рефлексії Д. Леонт'єва й А. Аверіної, системна рефлексія – єдиний повноцінний різновид рефлексії, що виконує позитивні функції в житті та професійній діяльності суб'єкта. Цікавим також виявився Тест рефлексії діяльності, створений на основі теоретичних уявлень В. Шадрікова, відповідно до яких ефективність діяльності визначається розвитком рефлексії стосовно компонентів психологічної функціональної системи діяльності (Шадріков, 2013).

До розвиваючої психодіагностики (Зеєр, 2009) належать рефлексивні практики, оскільки такі процедури передбачають активну участь суб'єкта у проєктуванні й обговоренні професійно-психологічного профілю особистості. Рефлексивна практика, як визначає К.-S. Үір, є спонтанним процесом згадування власного попереднього досвіду, самоартикуляції ситуацій та інтерналізації професійних знань у реальний контекст професійної ситуації (Үір, 2006: 779). Підсумковий, проте далеко не повний перелік рефлексивних технік включає портфоліо (паперовий чи електронний

варіант), рефлексивні щоденники / автобіографічні розповіді (паперові чи електронні), доповіді / есе про критичні випадки та презентації семінарів (Fragkos, 2018), активізуючі профорієнтаційні методиками, рефлексивні семінари тощо. Загалом, використання саморефлексії вважається важливим аспектом досконалості фахівців соціономічних професій, зокрема соціальних працівників, консультантів, педагогічних працівників, медичних працівників тощо.

Висновки

Як підсумок зазначимо, що в сучасних психологічних теоретичних і експериментальних дослідженнях поняття автопсихологічної та рефлексивної компетентностей є концептуально невизначеними, що призводить до плутанини, неточності моделей і висновків, помилок у побудові дизайну емпіричного дослідження. Під час аналізу виявлено, що процес професійної рефлексії є важливим чинником досягнення високого рівня майстерності та результативності для фахівців соціальної сфери. Рефлексивна компетентність фахівців являє собою метакомпетентність у структурі професіоналізму фахівця, забезпечує здатність до усвідомлення й критики себе як суб'єкта діяльності, процесу професійної діяльності, особи, що потребує допомоги, як об'єкта пізнання та професійного впливу. Відповідно, рефлексивні процеси на індивідуально-особистісному рівні утворюють автопсихологічну компетентність, яка, згідно із принципами системного аналізу, має властивості, притаманні більш широкій рефлексивній компетентності (наприклад, тотожні загальні механізми функціонування та склад компонентів).

У зв'язку з викладеним доречними методами оцінки рефлексивної компетентності мають бути спеціалізовані опитувальники, що вимірюють рефлексію як здібність й особистісну рису, або рефлексію професійної діяльності. Для психодіагностики автопсихологічної компетентності більш вдалим є опитувальні та проєктивні методи вимірювання елементів «Я-концепції» та «Я-образу», самосвідомості та самоствавлення. Під час професійного навчання, підвищення кваліфікації та професійного тренінгу фахівців соціальної сфери великого значення набувають рефлексивні практики, що не тільки виявляють, але й формують якості саморефлексії професійної поведінки, мислення, ставлення, мотивації та професійної спрямованості.

Проте аналіз літератури із проблеми особистісно-професійної компетентності виявляє недостатню представленість валідних діагностичних методів, що пройшли

експериментальну апробацію, зокрема на українській вибірці. Можливості використання рефлексивних практик теж потребують подальших наукових розвідок, бо являють собою «епістемологічний оксिमорон» (Fragkos, 2018), оскільки теоретичне

визначення суперечить застосуванню. Відкритим також залишається питання, чи справді саморефлексія покращує навчання, саморозуміння та вдосконалення навичок, чи просто позитивно впливає на поведінку та настрій майбутніх фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Деркач А., Зазыкин В. Акмеология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 256 с.
2. Деркач А., Степнова Л. Развитие аутопсихологической компетентности государственных служащих. Москва : Изд-во РАГС, 2003. 297 с.
3. Егорова Т., Беляшов В., Куликов К. Концептуальные основы развития аутопсихологической компетентности личности. *Вестник Нижегородского института управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы*. 2018. Вып. II. URL: http://services.niu.ranepa.ru/nauka/?page_id=7867 (дата звернення: 23.12.2019).
4. Зеер Э. Психология профессионального развития : учебное пособие для вузов. Москва : Академия, 2009. 240 с.
5. Подкоритова Л. Загальний теоретичний аналіз рефлексії як психологічного феномена. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 4. С. 62–66.
6. Раскалинос В. Рефлексивна компетентність як складова професійної характеристики майбутнього фахівця. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011. № 4(1). С. 176–182.
7. Савченко О. Рефлексивна компетентність – важливий фактор організації системи рефлексивного досвіду на метакогнітивному рівні. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_1_8 (дата звернення: 23.12.2019).
8. Самохвалова И. Подходы к исследованию аутопсихологической компетентности. *Актуальные проблемы психологии личности : сборник научных трудов кафедры психологии образования Института психологии*. 2013. Вып. 11. С. 76–84.
9. Сидоров С., Гаврилов А. Теоретические предпосылки проектирования рефлексивной компетентности. *Мир науки, культуры, образования*. 2010. № 1 (20). С. 253–256.
10. Степанов С., Семенов И. Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 31–40. URL: <http://vorpsy.ru/issues/1985/853/853031.htm> (дата звернення: 23.12.2019).
11. Степнова Л. Развитие аутопсихологической компетентности государственных служащих : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.13. Москва, 2003. 565 с.
12. Шиманская Т. Аутопсихологическая компетентность личности. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2006. № 3 (27). С. 70–71.
13. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. И. Красавина. Москва : Канон+ ; РООИ «Реабилитация», 2009. 1248 с.
14. Fragkos K. Exploring whether (and how) self-reflection can improve practice as a teacher educator. *MedEdPublish*. 2018. Vol. 7. Is. 1. DOI: 10.15694/mep.2018.0000067.1 (дата звернення: 23.12.2019).
15. Reflection and reflexion: asocial cognitive neuroscience approach to attributional inference / M. Lieberman et al. *Advances in Experimental Social Psychology*. 2002. Vol. 34. P. 251–330. URL: [https://www.scn.ucla.edu/pdf/Lieberman%20et%20al%20\(REFLEXION\).pdf](https://www.scn.ucla.edu/pdf/Lieberman%20et%20al%20(REFLEXION).pdf) (дата звернення: 23.12.2019).
16. Toros K., Medar M. Social work students' thoughts on self-reflection: a qualitative study based on reflective journaling. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2015. Vol. 5. № 3. P. 89–96. URL: http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_5_No_3_March_2015/11.pdf (дата звернення: 23.12.2019).
17. Yip K.-S. Self-reflection in Reflective Practice: A Note of Caution. *British Journal of Social Work*. 2006. Vol. 36 (5). P. 777–788. DOI: 10.1093/bjsw/bch323 (дата звернення: 23.12.2019).

REFERENCES:

1. Derkach A. A., Zazykin V. G. (2003). *Akmeologija : Uchebnoe posobie. [Acmeology : Study guide]*. St. Petersburg: Piter [in Russian].
2. Derkach A. A., Stepnova L. A. (2003). *Razvitie autopsihologicheskoy kompetentnosti gosudarstvennyh sluzhashhih [Development of autopsychological competence of civil servants]*. Moscow: Izd-vo RAGS [in Russian].
3. Egorova T. E., Beljashov V. A., Kulikov K. A. (2018). *Konceptual'nye osnovy razvitija autopsihologicheskoy kompetentnosti lichnosti [Conceptual foundations of autopsychological competence development]*. *Vestnik Nizhegorodskogo instituta upravlenija RANHiG – Bulletin of the Nizhny Novgorod Institute of Management RANEPa*, II [in Russian]. URL : http://services.niu.ranepa.ru/nauka/?page_id=7867
4. Zeer Je. F. (2009). *Psihologija professional' nogo razvitija : Ucheb. posobie dlja vuzov [Psychology of Professional Development : Study guide for universities]*. Moscow: Akademija [in Russian].
5. Podkorytova L. O. (2016). *Zahalnyi teoretychnyi analiz refleksii yak psykhologichnoho fenomena. [The general analysis of reflection as a psychological phenomenon]*. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia "Psykhologichni nauky" – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 4, 62–66 [in Ukrainian].

6. Raskalinos V. M. (2011). Refleksyivna kompetentnist yak skladova profesiinoi kharakterystyky maibutnoho fakhivtsia [Reflective competence as a component of a future specialist's professional characteristic]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia – Problems of Modern Teacher Training*, 4 (1), 176–182 [in Ukrainian].
7. Savchenko O. V. (2016). Refleksyivna kompetentnist – vazhlyvyi faktor orhanizatsii systemy refleksyvnoho dosvidu na metakohnityvnomu rivni [The reflective competence as an important factor of the organization of a reflective experience at the metacognitive level]. *Tekhnolohii rozvytku intelektu – Technologies of intellect development*, 2 (1) [in Ukrainian]. URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_1_8.
8. Samohvalova I. G. (2013). Podhody k issledovaniju autopsihologicheskoy kompetentnosti [Approaches to the study of autopsychological competence]. *Aktual'nye problemy psihologii lichnosti : sbornik nauchnyh trudov kafedry psihologii obrazovaniya Instituta psihologii – Actual problems of personality psychology: a collection of scientific papers of the Department of Educational Psychology of the Institute of Psychology*, 11, 76–84 [in Russian].
9. Sidorov S. V., Gavrilov A. G. (2010). Teoreticheskie predposylki proektirovaniya refleksivnoy kompetentnosti [Theoretical background for the design of reflexive competence]. *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya – The world of science, culture and education*, 1 (20), 253–256 [in Russian].
10. Stepanov S. Ju., Semenov I. N. (1985). Psihologija refleksii: problemy i issledovaniya [Psychology of reflection: problems and research]. *Voprosy psihologii – Psychology issues*, 3, 31–40 [in Russian]. URL: <http://voppsy.ru/issues/1985/853/853031.htm>.
11. Stepnova L. A. (2003). *Razvitie autopsihologicheskoy kompetentnosti gosudarstvennykh sluzhashchih [Development of autopsychological competence of civil servants]. Doctor's thesis (Psychological sciences)*. Russian Academy of Public Administration, Moscow [in Russian].
12. Shimanskaja T. L. (2006). Autopsihologicheskaja kompetentnost' lichnosti [Autopsychological competence of the personality]. *Psihopedagogika v pravoohranitel'nih organah – Psychopedagogics in Law Enforcement*, 3(27), 70–71 [in Russian].
13. *Jenciklopedija jepistemologii i filosofii nauki [Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science]* (2009). Moscow: Kanon+ ; ROOI “Reabilitacija” [in Russian].
14. Fragkos K. C. (2018). Exploring whether (and how) self-reflection can improve practice as a teacher educator. *MedEdPublish*, 7 (1). DOI : <https://doi.org/10.15694/mep.2018.0000067.1>
15. Lieberman M.D., Gaunt R., Gilbert D.T., Trope Y. (2002). Reflection and reflexion: asocial cognitive neuroscience approach to attributional inference. *Advances in Experimental Social Psychology*, 34, 251–330. URL : [https://www.scn.ucla.edu/pdf/Lieberman%20et%20al%20\(REFLEXION\).pdf](https://www.scn.ucla.edu/pdf/Lieberman%20et%20al%20(REFLEXION).pdf).
16. Toros K., Medar M. (2015). Social work students' thoughts on self-reflection: a qualitative study based on reflective journaling. *International Journal of Humanities and Social Science*, 5 (3), 89–96. URL : http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_5_No_3_March_2015/11.pdf.
17. Yip K.-S. (2006). Self-reflection in Reflective Practice: A Note of Caution. *British Journal of Social Work*, 36 (5), 777–788. DOI: 10.1093/bjsw/bch323.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.
The article was received 17 January 2020.

УДК 159.9: 304.2:364.04

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-21>

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПРОФЕСІЙНУ РЕАДАПТАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРОБЛЕМОГЕННОГО СОЦІУМУ

Панов Микита Сергійович,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології

Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

nikita.psyhol@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5085-8895

Мета. Метою даного дослідження є здійснення систематичного огляду наукових джерел, які висвітлюють фактори впливу на професійну реадaptaцію особистості в умовах проблемогенного соціуму, за допомогою тривекторного підходу, запропонованого П. Карпентером та Б. Фостером.

Методи. У дослідженні використовувалась стратегія огляду літератури, яка базувалась на форматі, запропонованому Інститутом Джоани Бріггс (JBI). Пошук літератури здійснювався у таких базах, як Education Resources Information Centre (ERIC), PsycINFO, Scopus, Informit, а також в архівах українських фахових видань. Також використовувалися інструменти критичної оцінки Інституту Джоани Бріггс (чек-лист) для квалітативних та міжсекційних досліджень.

Результати. Серед виявлених внутрішніх факторів реадaptaції були виявлені такі, як самосприйняття, самопозиціонування, самоконцепція, самовпевненість, мотиви реадaptaції, інтереси, переваги, схильності, амбіції та можливості, бажання, інтереси, прагнення реалізуватися, самовирозитися, самоактуалізуватися в житті, усвідомлений контроль, особиста зацікавленість у інертному середовищі. Серед зовнішніх факторів реадaptaції знайшли відображення такі, як прагнення кращих умов праці, вищої фінансової винагороди, соціального визнання (вищий престиж) та кращого соціального пакету, а також професійні, психологічні, соціальні та культурні вимоги та виклики, ненормований робочий графік, жорсткі дедлайни, високий компонент стресу, авторитарний стиль керівництва, консервативність моральних установок, агресивне ставлення, моральне знуцання. Серед міжособистісних факторів реадaptaції були зазначені такі, як особистісні характеристики, культурні особливості, загально-визнані соціальні ролі в етнічній спільноті (вплив сім'ї та найближчого оточення, індивідуалістична культура, брак підтримки, конкуренція, суспільні стереотипи).

Висновки. З'ясовано, що вищезазначені три групи факторів, на які спиралося дане дослідження, є визначальними для професійної реадaptaції і впливають на поведінку та систему прийняття рішення індивіда. Фактори професійної реадaptaції суттєво відрізняються у колективістських та індивідуалістичних культурних (етнонаціональних) спільнотах й пов'язані із системою цінностей та вихованням. Фактори впливу на професійну реадaptaцію особистості саме в умовах проблемогенного соціуму пов'язані не лише з психологічними та соціальними чинниками, а й зі станом здоров'я людини.

Ключові слова: професійна реадaptaція, особистість, фактори впливу на особистість, проблемогенний соціум.

FACTORS OF INFLUENCE ON OCCUPATIONAL READAPTATION OF THE PERSON IN THE SETTINGS OF THE PROBLEMOGENIC SOCIETY

Panov Mykyta Serhiiovych,

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor,

Assistant Professor of the Department of Special Pedagogy and Special Psychology

Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy" of Zaporizhzhia Regional Council

nikita.psyhol@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5085-8895

The article reveals the factors of influence on occupational re-adaptation of a person in the settings of the problemogenic society.

The **Purpose** of this study was to carry out a systematic review of scientific sources that highlight the factors influencing the professional re-adaptation of a person in the face of a troubled society, using the three-vector approach proposed by Carpenter P. and Foster B.

Methods. The study used a literature review strategy based on the format proposed by the Joanne Briggs Institute (JBI). The literature search was conducted in such bases as: Education Resources Information Center (ERIC), PsycINFO, Scopus and Informit. Additionally, the Joanne Briggs Institute Critical Assessment Tool (checklist) for qualitative and cross-sectional research was used.

Results. Among the identified internal factors of readaptation were revealed such ones as: self-perception, self-positioning, self-concept, self-confidence, motives of readaptation, interests, advantages, inclinations, ambitions and possibilities, desire, interests, desire to realize, self-expression, self-actualization in life, conscious control, personal interest in the inert environment. External factors of readaptation were mentioned in the pursuit of better working conditions, higher financial rewards, social recognition (higher prestige) and a better social package, as well as professional, psychological, social and cultural requirements and challenges, unregulated work schedules, tough deadlines, component of stress, authoritarian leadership style, conservativeness of moral attitudes, aggressive attitude, moral abuse. Among the interpersonal factors of readaptation were mentioned such as: personality characteristics, cultural characteristics, universally recognized social roles in the ethnic community – influence of family and immediate surroundings, individualistic culture, lack of support, competition, social stereotypes, universally recognized socialities.

Conclusions. It has been found that the above three groups of factors that underpin this study are decisive for professional re-adaptation and influence the behavior and decision-making system of the individual. The factors of the occupational re-adaptation differ significantly in collectivist and individualistic cultural (ethno-national) communities, and are related to the value system and education. Factors influencing the professional re-adaptation of the individual in conditions of problem society are associated not only with psychological and social factors, but also with the state of human health.

Key words: professional re-adaptation, personality, factors of influence on the personality, problem-driven society.

Вступ

Проблема професійної реадaptaції особистості, зокрема й вимушених мігрантів, є надзвичайно актуальною в умовах існуючого проблемогенного соціуму, оскільки вона асоціюється як з позитивними, так і з руйнівними психологічними, фізичними та соціально-економічними наслідками, які залишаються психологічними бар'єрами та якорями для людини (Блинова, 2011; Панов, 2018) і які на тривалий час перешкоджають включенню особи до системи соціальних зв'язків (Блинова, 2016). Часто складність прийняття рішень, пов'язаних зі зміною професійного напрямку, зростає зі збільшенням віку особи (Gati & Saka, 2001).

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Студіювання наукових джерел виявило теоретичні моделі, які пояснюють певні аспекти процесу кар'єрного розвитку та прийняття рішень і можуть використовуватися для обґрунтування факторів, що стосуються професійної реадaptaції. Це, зокрема, теорія соціально-когнітивної кар'єри (Social Cognitive Career Theory, SCCT) (Lent et al., 2010). Теорія акцентує зв'язок між внутрішніми, зовнішніми та міжособистісними факторами, які впливають на процес прийняття рішень щодо питань, які стосуються професії. Окрім цього, ми виявили, що й культурні цінності визначають фактори, що впливають на процес прийняття рішень щодо професійно значущих питань, у тому числі й тих, що стосуються реадaptaції (Wambu et al., 2017). Професійна реадaptaція як наукова категорія у джерелах з психології асоціюється з таким поняттями: «ресоціалізація» (Г.М. Андреева, А.І. Кравченко, А.О. Реан), «суб'єктна активність особистості» (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов, Н.В. Кузь-

міна й ін.), «самореалізація та усвідомлене самоздійснення» (А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Франкл), «самодетермінація особистості» (Ш. Бюлер, Е. Десі, Р. Райан).

Проте опрацьовані нами джерела не забезпечують всеохопного розуміння даної проблеми.

З огляду на це, метою даного дослідження є здійснення систематичного огляду наукових джерел, які висвітлюють фактори впливу на професійну реадaptaцію особистості в умовах проблемогенного соціуму, за допомогою тривекторного підходу, запропонованого П. Карпентером та Б. Фостером (Carpenter & Foster, 1977).

2. Методологія та методи

Наша стратегія огляду літератури базувалася на форматі, запропонованому Інститутом Джоани Бріггс (JBI). Пошук літератури здійснювався у таких базах, як Education Resources Information Centre (ERIC), PsycINFO, Scopus, Informit, а також в архівах українських фахових видань і відбувався з вересня по листопад 2019 року.

Пошук тематичних робіт здійснювався на базі запитів за англійськими еквівалентами ключових слів, які були розподілені на три напрями (групи) (див. табл. 1).

У процесі пошуку застосовувалися логічні (булеві) оператори (I/АБО) і фільтри пошуку для отримання більш точних результатів. Статті, включені до остаточного аналізу, були з переліку колегіально рецензованих (що використовувалися у якості фільтру для відбору публікації), а посилання для публікацій для даного дослідження були знайдені вручну. Серед фільтрів для відбору публікацій були наявність повної версії статті та період публікації (нами розглядалися статті за останні 20 років).

У цьому дослідженні використовувалися інструменти критичної оцінки Інституту Джоани Бріггс (чек-лист) для квалітатив-

них та міжсекційних досліджень (Aromataris and Munn, 2017). Методологічна якість відібраних досліджень оцінювалась за шкалою від 0 (низька якість) до 10 (висока якість). Дослідження, які отримували загальну оцінку від 0 до 3, вважались такими, що мають низьку якість, дослідження з оцінкою від 4 до 6 класифікувались як середньої якості, а дослідження з оцінками від 7 балів і вище вважались високоякісними (обґрунтована методологія).

У результаті первинного пошуку в базах даних було знайдено 199 статей. Додаткові 6 статей були знайдені під час бібліографічного пошуку у фахових українських журналах. Після видалення зі списку дублюючих та нерелевантних нашої науковій проблемі для більш детального опрацювання залишилось 22 публікації. 12 публікацій були виключені з цієї кількості після реферативного огляду. Залишилося 10 повнотекстових статей для перевірки на відповідність. Ще 5 публікацій були виключені, оскільки вони були зосереджені на консультуванні щодо вирішення проблеми відтоку кадрів або працюючих підлітків. Застосування методу скринінгу скоротило наш список до 5 досліджень, які були відібрані для якісного огляду (див. рис. 1).

3. Результати та дискусії

Визначені для студіювання джерела ($n=5$) були розподілені за групами факторів впливу на професійну реадaptaцію особистості, які вони висвітлюють (*внутрішні, зовнішні та міжособистісні*) (див. табл. 2).

Отже, серед виявлених *внутрішніх* факторів реадaptaції були виявлені такі, як самосприйняття, самопозиціонування, самоконцепція, самовпевненість, мотиви реадaptaції, інтереси, переваги, схильності, амбіції та можливості, бажання, інтереси, прагнення реалізуватися, самовиразитися, самоактуалізуватися в житті, усвідомлений контроль, особиста зацікавленість у інертному середовищі. Серед *зовнішніх* факторів реадaptaції знайшли відображення такі, як прагнення кращих умов праці, вищої фінансової винагороди, соціального визнання (вищий престиж) та кращого соціального пакету, а також професійні, психологічні, соціальні та культурні вимоги та виклики, ненормований робочий графік, жорсткі дедлайни, високий компонент стресу, авторитарний стиль керівництва, консервативність моральних установок, агресивне ставлення, моральне знуцання. Серед *міжособистісних* факторів реадaptaції були зазначені такі, як

Рис. 1. Процедура пошуку джерел у наукометричних базах ERIC, PsycINFO, Scopus, Informit та архівах українських фахових видань

особистісні характеристики, культурні особливості, загально визнані соціальні ролі в етнічній спільноті (вплив (тиск з боку) сім'ї та найближчого оточення, індивідуалістична культура, брак підтримки, конкуренція, суспільні стереотипи). Усі виокремлені нами джерела безпосередньо чи опосередковано охоплювали усі три види факторів реадaptaції. Представлений нами аналіз дає можливість побачити залежність факторів від культурних особливостей досліджуваної спільноти. Зобразимо розподіл факторів впливу за типом суспільної культури – індивідуалістичної, колективістської й бікультурної (див. рис. 2).

Вирішення особистих інтересів, пов'язаних з намаганнями змінити середовище чи внутрішній психологічний стан, виявилось

вирішальним внутрішнім фактором реадaptaції (Dumont & Rainville, 2006; Claude, Raymond & Anne, 2019). Нами з'ясовано, що у Канаді та Новій Зеландії, які є зразками індивідуалістичного типу культури, фактори особистого інтересу суттєво є пов'язаними з самоідентифікацією.

Фінансова винагорода була визнана найбільш впливовим зовнішнім фактором у прийнятті рішення щодо реадaptaції, оскільки фінансовий дохід вважається важливим компонентом успішного життя і є більш притаманним молодій категорії населення, яка стає все більш індивідуалістичною.

Цікаво, що прагнення до кращих умов праці, вищої заробітної плати, престижної роботи є фактором, який притаманний для

Таблиця 1

Розподіл запитів для пошуку джерел у базах Education Resources Information Centre (ERIC), PsycINFO, Scopus and Informit

Кар'єра та похідні терміни	Дорослі та похідні терміни	Фактори та змінні
приспосовування до нового фаху (new career adjustment) АБО прийняття рішення щодо професії (career decision), АБО панування розвитку в професії (career planning), АБО професійна реадaptaція (occupational reintegration АБО occupational adaptation, АБО occupational readaptation), Career АБО Careers, АБО "Career advancement", АБО "Career exploration", АБО Vocation, АБО Vocations, АБО Vocational, АБО Job, АБО Jobs, АБО Occupations, АБО Occupation, АБО Occupational	дорослі (adults) АБО вимушені мігранти (displaced persons), АБО безробітні (unemployed)	внутрішні (Intrinsic) АБО екстернальні (Extrinsic), АБО міжособистісні (Interpersonal), АБО культурні (Cultural), АБО міжкультурні (Cross Cultural)

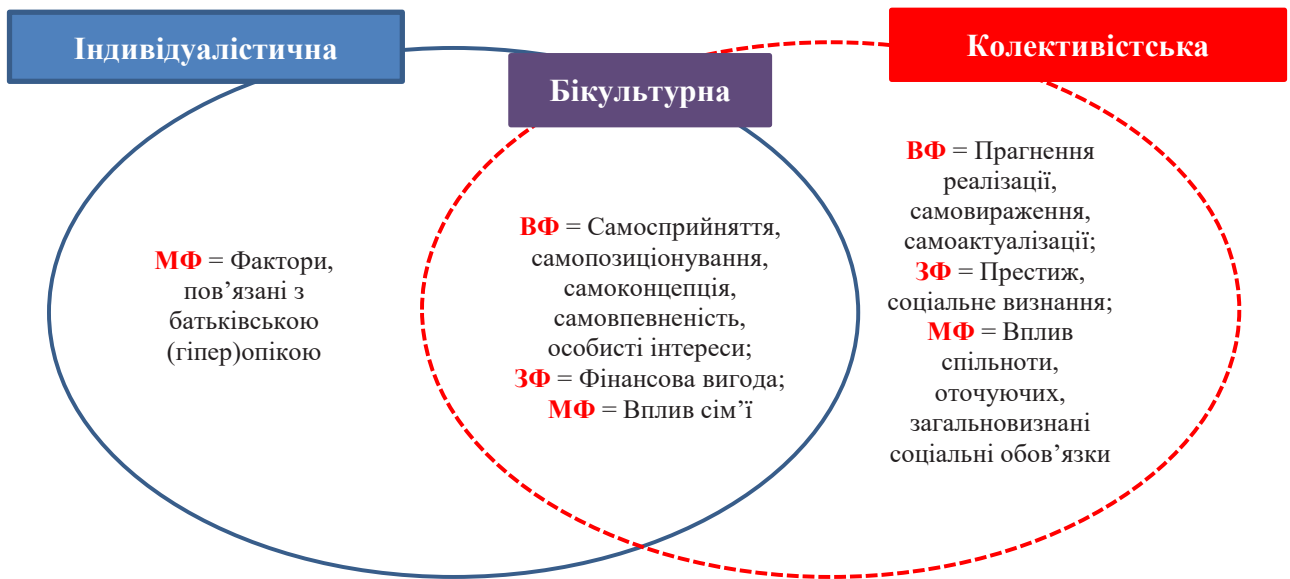

Рис. 2. Розподіл факторів впливу за типом суспільної культури – індивідуалістичної, колективістської й бікультурної (умовні позначки: ВФ – внутрішні фактори; ЗФ – зовнішні фактори; МФ – міжособистісні фактори)

Таблица 2

Консолідований список джерел, які були включені до огляду

Автор та рік	Країна	Цілі дослідження	Тип методів дослідження	Фактори реадaptaції	Оцінка релевантності дослідження (10-бальна шкала)
Блинова, 2011 (monograph)	Україна	Виокремити соціально-психологічні чинники трудової міграції й пов'язаної з цим явищем реадaptaції населення України	Загальні наукові	<i>Внутрішні фактори такі:</i> мотиви реадaptaції, інтереси, переваги, схильності, амбіції та можливість, бажання, інтереси, прагнення реалізуватися, самовиразитися, самоактуалізуватися в житті. <i>Зовнішні фактори такі:</i> кращі умови роботи, вища фінансова винагорода, соціальне визнання (вищий престиж) та кращий соціальний пакет. <i>Міжособистісні фактори такі:</i> вплив (тиск з боку) сім'ї та найближчого оточення тощо.	8
Dumont & Rainville, 2006	Канада	Визначити фактори впливу на професійну реадaptaцію особистості з пост-травмою голови	Квантитативні	<i>Внутрішні фактори такі:</i> самоефективність, самосприйняття, самопозиціонування, самоконцепція, самовпевненість. <i>Зовнішні фактори такі:</i> професійні, психологічні, соціальні та культурні вимоги та виклики. <i>Міжособистісні фактори такі:</i> індивідуалістична культура, брак підтримки, конкуренція.	7
Nayar, 2015	Нова Зеландія	Розглянути концепції професійної реадaptaції та емпірично перевірити теорії.	Квалітативні	<i>Внутрішні фактори такі:</i> особистісні характеристики, такі як навички, компетенції та здібності. <i>Зовнішні фактори такі:</i> високі вимоги, обмеженість пропозицій, пріоритетне бачення високого доходу. <i>Міжособистісні фактори такі:</i> особистісні характеристики, культурні особливості, загально визнані соціальні ролі в етнічній спільноті.	8
Beagan, 2015	Канада	Дослідити, з якими переживаннями стикаються люди з ЛГБТК-спільнот у процесі професійної реадaptaції	Квалітативні	<i>Внутрішні фактори такі:</i> самосприйняття, самопозиціонування, самоконцепція, самовпевненість. <i>Зовнішні фактори такі:</i> консервативність моральних установок, агресивне ставлення, моральне знуцання. <i>Міжособистісні фактори такі:</i> суспільні стереотипи, загально визнані соціальні ролі в етнічній спільноті.	7
Taylor, 2003	Сполучені штати Америки	Концептуалізація факторів, що впливають на професійну реадaptaцію у людей із синдромом хронічної втоми.	Квантитативні	<i>Внутрішні фактори такі:</i> особиста зацікавленість у інертному середовищі тощо. <i>Зовнішні фактори такі:</i> ненормований робочий графік, жорсткі дедлайни, високий компонент стресу, авторитарний стиль керівництва. <i>Міжособистісні фактори такі:</i> сприйняття, конкуренція.	8
Claude, Raymond & Anne, 2019	Європейський Союз	Дослідити, як усвідомлений контроль впливає на вирішення проблеми безробіття та професійної реадaptaції.	Змішані, локус-контроль	<i>Внутрішні фактори такі:</i> усвідомлений контроль, мотиви, здібності. <i>Зовнішні фактори такі:</i> вимоги, кращі фінансові пропозиції. <i>Міжособистісні фактори такі:</i> заохочення чи тиск інших.	9

українського суспільства (Блинова, 2011, *монографія*). Це прагнення можна розглядати як бікультурне.

Міжособистісні фактори, які пов'язані з батьківською (гіпер)опікою, впливом вчителів/вихователів, однолітків та соціальних обов'язків, розглядаються науковцями як дуже впливові чинники зміни моделі поведінки індивіда (Taylor, 2003; Nayar, 2015; Claude, Raymond & Anne, 2019).

Зазначимо, що внутрішні та міжособистісні фактори реадaptaції виявилися більш експериментально дослідженими у виокремлених нами джерелах, ніж зовнішні фактори. У вищеподаних статтях внутрішні фактори включали переважно особисті інтереси, професійний прогрес та риси особистості. Зовнішні фактори включали кращі можливості працевлаштування, високу зарплату, престиж професії та майбутні вигоди. Міжособистісні фактори у наукових джерелах асоціюються із впливами агентів соціалізації в житті, таких як батьківська підтримка, згуртованість сім'ї, статус, рівний вплив, а також взаємодія з іншими соціальними агентами, такими як консультанти, вчителі (тренери) та інші оточуючі.

Дане дослідження доповнило вивчення проблеми професійної реадaptaції особистості, зокрема щодо вивчення факторів впливу на професійну реадaptaцію у контексті управління людськими ресурсами (Budhwar & Mellahi, 2016), у контексті індивідуальної мобільності (Panov, 2018), у контексті професійної терапії (психотерапії) (Aamaas, A., Keenan, W. J. F., et al. 2012).

Висновки

Три групи факторів, на які спиралося дане дослідження, є визначальними для професійної реадaptaції і впливають на поведінку та систему прийняття рішень індивіда. Варто зазначити, що фактори професійної реадaptaції суттєво відрізняються у колективістських та індивідуалістичних культурних (етнонаціональних) спільнотах і є пов'язаними з системою цінностей та з вихованням. Потрібно додати, що фактори впливу на професійну реадaptaцію особистості саме в умовах проблемогенного соціуму пов'язані не лише з психологічними та соціальними чинниками, а й зі станом здоров'я людини.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці та апробації моделі впливу на виокремлені фактори.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О.Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. № 3 (1). С. 111–117.
2. Блинова О.Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : монографія. Херсон : РІПО, 2011. 486 с.
3. Панов М. Професійна реадaptaція в контексті соціальної мобільності особистості. *Psychological Prospects Journal*. Вип. 31. 2018. С. 10–21. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-234-253> (дата звернення: 23.12.2019).
4. Aamaas A., Keenan W. J. F., et al. Resilience and Unemployment (Perspectives on Social Ethics). 2012. LIT. 223 p.
5. Aromataris E., and Munn Z.E. (). Joanna Briggs Institute Reviewer's Manual. The Joanna Briggs Institute. 2017. URL: https://joannabriggs.org/sites/default/files/2019-05/JBI_RCTs_Appraisal_tool2017_0.pdf (дата звернення: 23.12.2019).
6. Beagan B.L. & Hattie B. LGBTQ experiences with religion and spirituality: Occupational transition and adaptation. *Journal of Occupational Science*. 2015. № 22 (4), 459–476.
7. Budhwar P.S. & Mellahi K. Handbook of Human Resource Management in the Middle East. *Edward Elgar Publishing*. 2016. 309 p.
8. Carpenter P., and Foster B. The career decisions of student teachers. *Educ. Res. Pers.* 1977. № 4. P. 23–33.
9. Claude H., Raymond M., Anne P. Adaptation and Validation of the Perceived Control in Unemployment Scale. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10:383. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.00383 (дата звернення: 23.12.2019).
10. Dumont C. & Rainville F. Self, Identity and Occupation. Chapter 9 in the *Advances in Psychology Research*. 2006. Volume 45. P. 181–227. URL: https://books.google.com.ua/books?id=46HE_r5vXlgC&pg=PA181&lpg=PA181&dq=occupational+readaptation+psychology&source=bl&ots=dj424cP9UQ&sig=ACfU3U2T73ij0D1tvex7XRp_T2r-jZfVRg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjlt3FzIfnAhXS-yoKHdMrBIwQ6AEwAnoECAgQAQ#v=onepage&q=occupational%20readaptation%20psychology&f=false (дата звернення: 23.12.2019).
11. Gati I., and Saka N. High school students' career-related decision-making difficulties. *J. Counsel. Dev.* 2001. № 79. P. 331. DOI: <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2001.tb01978.x> (дата звернення: 23.12.2019).
12. Lent R.W., Paixao M.P., da Silva J. T., Litao L.M. Predicting occupational interests and choice aspirations in portuguese high school students: a test of social cognitive career theory. *J. Voc. Behav.* 2010. № 76. 244–251. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.10.001> (дата звернення: 23.12.2019).
13. Nayar S. & Stanley M. Occupational adaptation as a social process in everyday life. *Journal of Occupational Science*. 2015. № 22 (1). P. 26–38. DOI: 10.1080/14427591.2014.882251 (дата звернення: 23.12.2019).
14. Panov N. Professional Readaptation in the Context of Individual Social Mobility. *Psychological Prospects Journal*. 2018. № 31. P. 234–253. <https://doi.org/https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-234-253> (дата звернення: 23.12.2019).

15. Taylor R.R., Kielhofner G.W., Abelenda J., Colantuono K., Fong T., Heredia R., Vazquez E. An approach to persons with chronic fatigue syndrome based on the model of human occupation: Part one, impact on occupational performance and participation. *Occupational Therapy in Health Care*. 2003. № 17 (2). P. 47–61.
16. Wambu G., Hutchison B. and Pietrantonio Z. Career decision-making and college and career access among recent African immigrant students. *J. College Access*. 2017. № 3. P. 17. URL: <https://scholarworks.wmich.edu/jca/vol3/iss2/6> (дата звернення: 23.12.2019).

REFERENCES:

1. Blynova, O. Ye. (2016). Sotsialno-psyholohichna adaptatsia vymushenykh mihrantiv: pidhody i problem vyvchennia fenomenu akulturatsii [Socio-psychological adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. *Naukovyi Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seria: Psykholohichni Nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 3(1), 111–117 [in Ukrainian].
2. Blynova, O. Ye. (2011). Trudova migratsia naseleння Ukrainy u sotsialno-psykholohichnomu vymiri [Labor migration of the population of Ukraine in social and psychological dimension : Monograph]. Kherson : RIPO. [in Ukrainian].
3. Panov, M. (2018). Profesiina readaptatsia v kontexti sotsialnoi mobilnosti osobystosti [Occupational re-adaptation in the context of social mobility of the individual]. *Psychological Prospects Journal*, Вип. 31, 10–21. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-234-253> (in Ukrainian).
4. Aamaas, A., Keenan, W. J. F., et al. (2012). Resilience and Unemployment (Perspectives on Social Ethics). LIT. 223 p.
5. Aromataris, E., and Munn, Z. E. (2017). Joanna Briggs Institute Reviewer’s Manual. The Joanna Briggs Institute. Available online at: https://joannabriggs.org/sites/default/files/2019-05/JOBI_RCTs_Appraisal_tool2017_0.pdf.
6. Beagan, B. L. & Hattie, B. (2015). LGBTQ experiences with religion and spirituality: Occupational transition and adaptation. *Journal of Occupational Science*, 22(4), 459–476.
7. Budhwar, P. S. & Mellahi, K. (2016). Handbook of Human Resource Management in the Middle East. *Edward Elgar Publishing*, 309 p.
8. Carpenter, P., and Foster, B. (1977). The career decisions of student teachers. *Educ. Res. Pers.* 4, 23–33.
9. Claude, H., Raymond, M., Anne, P. (2019). Adaptation and Validation of the Perceived Control in Unemployment Scale. *Frontiers in Psychology*, Vol. 10:383. DOI=10.3389/fpsyg.2019.00383.
10. Dumont, C. & Rainville, F. (2006). Self, Identity and Occupation. Chapter 9 in the *Advances in Psychology Research*, Volume 45. Pp. 181–227. URL: https://books.google.com.ua/books?id=46HE_r5vXlgC&pg=PA181&lpg=PA181&dq=occupational+readaptation+psychology&source=bl&ots=dj424cP9UQ&sig=ACfU3U2T73ij0D1tvex7XRp_T2r-jZfVRg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjlt3FzIfnAhXS-yoKHdMrBIwQ6AEwAnoECAgQAQ#v=onepage&q=occupational%20readaptation%20psychology&f=false.
11. Gati, I., and Saka, N. (2001). High school students’ career-related decision-making difficulties. *J. Counsel. Dev.* 79:331. DOI: <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2001.tb01978.x>.
12. Lent, R. W., Paixao, M. P., da Silva, J. T., and Litao, L. M. (2010). Predicting occupational interests and choice aspirations in portuguese high school students: a test of social cognitive career theory. *J. Voc. Behav.* 76, 244–251. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.10.001>.
13. Nayar, S. & Stanley, M. (2015). Occupational adaptation as a social process in everyday life. *Journal of Occupational Science*, 22(1), 26–38. doi: 10.1080/14427591.2014.882251.
14. Panov, N. (2018). Professional Readaptation in the Context of Individual Social Mobility. *Psychological Prospects Journal*, (31), 234–253. <https://doi.org/https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-234-253>.
15. Taylor, R. R., Kielhofner, G. W., Abelenda, J., Colantuono, K., Fong, T., Heredia, R., ... Vazquez, E. (2003). An approach to persons with chronic fatigue syndrome based on the model of human occupation: Part one, impact on occupational performance and participation. *Occupational Therapy in Health Care*, 17(2), 47–61.
16. Wambu, G., Hutchison, B., and Pietrantonio, Z. (2017). Career decision-making and college and career access among recent African immigrant students. *J. College Access*. 3:17. Available online at: <https://scholarworks.wmich.edu/jca/vol3/iss2/6>.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.
The article was received 17 January 2020.

УДК 316.334.56:304.3-057.875
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-22>

МІСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Урсуленко Олена Борисівна,
аспірант кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет
khersonskarada@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5423-3334

У психологічному знанні є об'єктивна необхідність розуміння феномена міської ідентичності з метою поглиблення наукового психологічного знання про сутність цього поняття, а також з практичною метою регулювання міграційних процесів, зокрема, освітньої міграції. Оскільки міський простір є важливим компонентом соціального середовища, то параметри міської ідентичності, міра її цілісності, інтегрованості або, навпаки, суперечливості та внутрішньої конфліктності є чинником підтримання психологічного благополуччя особистості.

Мета – встановити взаємозв'язок між рівнем сформованості міської ідентичності та психологічним благополуччям у міській та сільській студентській молоді.

Методи. Застосовано «Шкалу ідентифікації з містом» М. Lalli, яка містить п'ять таких семантичних блоків, як: зовнішня цінність міста, загальна прив'язаність, зв'язок з минулим, сприйняття близькості, цілепокладання; «Шкалу психологічного благополуччя» К. Ріфф в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко. Опитувальник складається із шести основних шкал: позитивні стосунки з іншими, автономія, управління оточенням, особистісне зростання, мета у житті, самоприйняття. В емпіричному дослідженні взяли участь студенти денної форми навчання, серед них виділено «міських» (батьки проживають у місті) та «сільських» (батьки проживають у селі, студенти мешкають у гуртожитку університету).

Результати та висновки. З'ясовано, що цілісність, інтегрованість міської ідентичності є важливим показником підтримання психологічного благополуччя особистості. Визначено відмінності у рівні прояву міської ідентичності між міськими студентами та сільськими студентами, особливо це стосується таких компонентів, як загальна прив'язаність до міста та зв'язок з минулим. Встановлено взаємозв'язки між міською ідентичністю та показниками психологічного благополуччя, що свідчить про вплив позитивного емоційного ставлення до міста на позитивні стосунки з іншими, здатність керувати своїм оточенням, самоприйняття, бачення саме у місті своєї подальшої життєвої траєкторії, тобто студенти сприймають міське середовище як потенціал, що забезпечує можливість професійно-особистісного розвитку.

Ключові слова: територіальна ідентичність, освітня міграція, суб'єктивне психологічне благополуччя, студентська молодь, прив'язаність до міста, міська та сільська культура.

URBAN IDENTITY AS A FACTOR OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF STUDENT YOUTH

Ursulenko Olena Borysivna,
Postgraduate of Department General and Social Psychology
Kherson State University
khersonskarada@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5423-3334

In the psychological knowledge there is an objective necessity of understanding the phenomenon of urban identity with the purpose of deepening scientific psychological knowledge about the essence of this concept, as well as for the practical purpose of regulating migration processes, particularly educational migration. Since the urban space is an important component of the social environment, then the parameters of urban identity, the measure of its wholeness, integrity, or, on the contrary, contradiction and internal conflict, are a factor of maintaining the psychological well-being of the individual.

The aim – to establish the interconnection between the level of formation of urban identity and the psychological well-being among urban and rural student youth.

Methods. “The identification scale with the city” by M. Lalli has been applied, which contains five semantic blocks: the external value of the city, general affection, connection with the past, perception of affinity, goal setting; “The scale of psychological well-being” K. Riff in the adaptation of T.D. Shevelenkova, P.P. Fesenko. The questionnaire consists of the six main scales: positive relationships with others, autonomy, environmental management, personal growth, the purpose in life, self-acceptance. The empirical study involved full-time students, the “urban” (parents live in the city) and the “rural” (parents live in the village) have been distinguished among them, the students live in the university dormitory.

Results and conclusions. It has been found out that the wholeness and integrity of urban identity are an important indicator of maintaining the psychological well-being of the individual. The differences in the level

of manifestation of urban identity between urban students and rural students were identified, especially it concerns such components as general affection for the city and connection with the past. It has been established the interconnections between urban identity and the indicators of psychological well-being, that testifies to the influence of a positive emotional attitude to the city on positive relationships with others, the ability to manage their environment, self-acceptance, the vision namely in the city of their further life trajectory, that is, the students perceive the urban environment as the potential that provides an opportunity for professional and personal development.

Key words: territorial identity, educational migration, subjective psychological well-being, student youth, affection for the city, urban and rural culture.

Вступ

У контексті тенденцій до урбанізації способу життя, що спостерігаються у сучасному українському суспільстві, зміни ролі міст, залученості міст до конкуренції, постійної трансформації міського соціокультурного простору, підвищення територіальної мобільності населення з'являється потреба в осмисленні феномена міської ідентичності жителів міста.

Теперішній стан молодого покоління у суспільстві характеризується нестабільністю та суперечливістю. З одного боку, студентська молодь є найбільш мобільною, динамічною частиною суспільства, що має величезний інноваційний потенціал; з іншого боку, через обмежений характер її практичної, творчої діяльності, неповної залученості молодої людини до системи суспільних відносин – найбільш невідгодованою, а тому вразливою її частиною. У молодіжній свідомості та поведінці можуть поєднуватися суперечливі риси та якості: прагнення до ідентифікації та відособлення, конформізм та негативізм, наслідування та заперечення загальноприйнятих норм, прагнення до спілкування та відхід, відгородженість від зовнішнього світу (Неяскіна, Бурова, 2015: 190).

Оскільки міський простір є вкрай важливим компонентом соціального середовища, можна припустити, що параметри міської ідентичності, міра її цілісності, інтегрованості або, навпаки, суперечливості та внутрішньої конфліктності є важливим чинником підтримання психологічного благополуччя особистості (або розвитку дезадаптивних тенденцій).

Мета статті – встановити взаємозв'язок між рівнем сформованості міської ідентичності та психологічним благополуччям у міської та сільської студентської молоді.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Психологічна наука, звертаючись до міської проблематики, частіше за все вивчає питання, що спрямовані на пошук можливостей вдосконалення міст: пов'язані зі сприйняттям міського простору, вивченням ресурсів міст та пошуку їх конкурентних переваг (Ч. Лендрі, 2006; Штейнбах,

Елінський, 2004). У соціально-психологічній літературі робиться обґрунтування того, що простір є найважливішим джерелом знань людини про саму себе, однією з підстав формування її ідентичності (Белінська, Тихомандрицька, 2001).

Згідно з дослідженнями низки авторів (Блинова, 2018; Губеладзе, 2015; Мікляєва, Румянцева, 2011; Озеріна, 2016; Pol & Castrechini, 2002), міська ідентичність є значущим компонентом соціальної ідентичності сучасної студентської молоді. Аналіз проблеми міської ідентичності дає змогу виокремити такі основні положення:

- міська ідентичність є компонентом соціальної ідентичності, характеризує емоційне наповнення самовизначення індивіда стосовно групи загалом, групового імені, «своїх» та «чужих», а також групових цінностей, соціальних норм, стереотипів тощо;

- міська ідентичність є соціокультурним конструктом, формується у процесах соціалізації та адаптації у певному територіальному поселенні та визначається засвоєнням та відтворенням культурних символів, прийнятих норм, традицій, стиля життя жителів цього міста;

- міська ідентичність є результатом ідентифікації людини з міською спільнотою як великою соціальною групою (Мікляєва, Румянцева, 2011).

Міська ідентичність може розглядатися як показник соціальної адаптації людини лише у тому разі, коли процес її формування передбачає співвіднесення способу життя та стилю соціальної взаємодії людини з домінуючим способом життя та характером соціальної взаємодії, які є прийнятими у місті. Носієм цих параметрів є міська спільнота («містяни»), яка транслює нормативні моделі поведінки, а також задає орієнтири для осмислення різних елементів фізичного середовища міста.

Узагальнюючи основні ознаки феномена міської ідентичності, можна виокремити такі як (Озеріна, 2016): 1) *Соціальна належність*. Основною складовою частиною міської ідентичності є соціальний аспект, що характеризується територіальною належністю та конкретною групою людей

(населення); 2) *Структурованість*. Структура міської ідентичності проявляється на емоційному, когнітивному, поведінковому, мотиваційному рівнях. Емоційний компонент міської ідентичності може бути представлений у вигляді ставлення до міста та до себе як «містянина», задоволеності міським життям, виявом інтересу до історії та культурного життя міста. Когнітивний аспект містить сформований образ міста та міського простору, розуміння його унікальності. Поведінковий компонент зумовлений змістом певних дій, що визначають людину як «містянина» (наприклад, реалізація спільних ініціатив з жителями міста, благоустрій міста тощо). Мотиваційний компонент відображається у вигляді міграційної динаміки та характері бажання (або небажання) бути жителем цього міста. 3) *Спільне конструювання*. Міська ідентичність формується у процесі міжособистісної взаємодії через співставлення себе із групою «містян». 4) *Інтегративний характер*. Поняття міської ідентичності тісно взаємопов'язано із такими феноменами, як бренд та імідж міста. Вона визначає імідж міста – його сприйняття ззовні, на якому, своєю чергою, будується бренд міста. Міська ідентичність відображає не тільки уявлення містян про місто, але й про свою належність до міської спільноти, тобто є внутрішнім ментальним образом. Водночас вона впливає на унікальність змісту зовнішнього міського простору.

Таким чином, міську ідентичність слід розглядати як компонент соціальної ідентичності, результат ідентифікації з групою осіб, що становлять населення того чи іншого міста, та протиставлення населенню інших міст. Представниками аут-груп для носія міської ідентичності можуть виступати як жителі інших міст, так і люди, що проживають у сільській місцевості, завдяки чому у змісті міської ідентичності, на думку А.В. Мікляєвої, П.В. Румянцевої, представлено два смислові ядра. Перше містить осмислення норм, правил та цінностей міського жителя взагалі, на противагу до сільського способу життя («Я-містянин») (Мікляєва, Румянцева, 2011). Друге пов'язане з ідентифікацією з конкретним містом, з асиміляцією саме його цінностей: «я-кистянин», «я-херсонєць» тощо, а також з визначенням місця такого міста у континуумі «столичність – провінційність».

Ідентичність з містом (*city identity, urban-related identity*) – це конструкт, в якому виразно підкреслюється соціально-психологічний компонент. У контексті цього поняття дослідження міста як фізичної структури з соціально-психологічної точки

зору є цікавим перш за все у зв'язку з тим, яким чином ця структура сприяє або заважає здійсненню взаємодії між людьми, наскільки вона сприяє мобільності всередині міста та доступності соціальних об'єктів та організацій (Pol & Castrechini, 2002; Valera & Guardia, 2002).

Порівнюючи поняття «ідентичність з містом» та «ідентичність з місцем», M Lalli підкреслює, що ідентичність з містом – це більш вузьке поняття. Головним аспектом ідентичності з містом є соціальна мережа її носія (сімейна, професійна, дружня), і назва міста – це тільки символ соціальних контактів, які відбуваються на його території. Проте для формування ідентичності з містом не досить тільки осмислення соціального досвіду. Для ідентифікації необхідно відділити себе від інших людей за принципом «Я живу у цьому місті» – «ВОНИ живуть в іншому місті». Для цього жителі міста визначають характеристики, що є специфічними для свого міста, наприклад, «доброзичливість», «теплота», «гостинність», що означає, що інші міста сприймаються як більш «ворожі», «холодні», «закриті». Тому ідентичність з містом виконує функцію підтримання позитивної ідентичності свого носія (Lalli, 1992).

«Смисловий простір» міста не є продуктом виключно індивідуального досвіду конкретної особистості, він опосередкований образом міста, що відображено у суспільній свідомості. Цей образ є продуктом активності особливої соціальної спільноти, яку можна назвати «містяни», містить у собі суб'єктивне сприйняття міста, оцінку ресурсів міста, уявлення про нормативний спосіб життя (Uzzell, Pol & Badenas, 2002). Таким чином, це є особливим соціальним конструктом, що створюється та підтримується представниками міської спільноти.

Деякі теоретики вважають ідентичність з місцем формою прояву прив'язаності до міста, поруч з почуттям місця та залежністю від місця. Прив'язаність формується через позитивне ставлення людини до місця внаслідок задоволеності ним, якщо це відповідає оцінці та ідентифікації з певним місцем. S. Valera, J. Guardia розглядають прив'язаність до місця як центральний, основний, організуючий компонент ідентичності з місцем. Ідентичність (або ідентифікація) з місцем розуміється як емоційний складник соціальної установки – прив'язаності до місця – та містить у собі символічну значущість місця як сховище емоцій та стосунків, які надають сенс та мету у житті (Озеріна, 2016; Valera & Guardia, 2002).

Розглядаючи адаптацію молоді невеличких поселень до середовища міста, слід

відзначити, що сільська та міська спільноти суттєво відрізняються між собою. В умовах сучасних урбанізованих територій складається певний соціально-психологічний тип людини, який відрізняється рухливістю, раціональністю поведінки, готовністю до постійних змін життєвих обставин.

На відміну від міської культури, сільська є менш складною. Її ритм є більш вільним, кількість свят є більшою, ніж у місті. Сільські жителі спілкуються значно частіше, ніж міські, і їхнє спілкування має переважно родинний характер. За анонімності контактів у місті сільські соціальні зв'язки і взаємодії є відкритими, вони активно інтерпретуються у сільському соціумі. Вікові відмінності у процесі спілкування враховуються меншою мірою. Правила сімейного, професійного та ділового етикету або не виконуються, оскільки невідомі сільським жителям, або підтримуються на інтуїтивному рівні (Губеладзе, 2015).

Отже, міська і сільська спільноти мають значну кількість відмінностей між собою, що позначається на формуванні психологічних особливостей їх членів, це призводить до того, що молода людина, яка мігрувала із села до міста, опиняється в абсолютно інших умовах, ніж ті, що були звичними для неї, що своєю чергою викликає конфлікт між соціальною ідентичністю сільської молоді і реальною соціальною ситуацією.

Коли відбувається переїзд із невеличкого містечка або села до обласного центру на постійне місце проживання, спостерігається конфліктний характер ідентичності, це доведено у дослідженні міграційних процесів (Блинова, 2016). Трансформація міської ідентичності супроводжується підвищенням психічної напруженості, пов'язаної зі збереженням ідентифікації «Я – житель села» за відсутності мотивації повертання у село. У разі збільшення періоду проживання у місті колишні жителі села набувають позитивної міської ідентичності, образ міста отримує позитивне емоційне забарвлення. Найбільш гострий період адаптації спостерігається у перший рік проживання на новому місці, міська ідентичність стає вельми актуальною, її актуалізація супроводжується підвищенням напруженості. До 3–4 року активна фаза трансформації міської ідентичності майже завершується (Блинова, 2018; Губеладзе, 2015).

2. Методологія та методи

В емпіричному дослідженні взяли участь 38 студентів денної форми навчання Херсонського державного університету різних спеціальностей 2–3 курсу, середній вік 20,3 року, серед них – 22 жінки (57,9%) та 16 чоловіків (42,1%). За попереднім опи-

туванням вибірку студентів було розділено на «міських» (батьки проживають у місті) та «сільських» (батьки проживають у селі, студенти мешкають у гуртожитку університету). Нами обрано для дослідження студентів 2–3 курсу, оскільки на цьому етапі первинний період адаптації до міста сільською молоді вже завершено.

Для дослідження міської ідентичності застосовано «Шкалу ідентифікації з містом» М. Lalli (Lalli M., 1992; Мікляєва, Румянцева, 2011). Шкала містить п'ять таких семантичних блоків, як: зовнішня цінність міста, загальна прив'язаність, зв'язок з минулим, сприйняття близькості, цілепокладання (орієнтація на майбутнє). За кожним питанням досліджуваний надає відповідь «згоден», «дещо середнє», «не згоден», що дає змогу встановити кількісний показник для кожної шкали та в цілому за виразністю міської ідентичності.

Для визначення психологічного благополуччя застосовано «Шкалу психологічного благополуччя» (The scales of psychological well-being) К. Ріфф в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко (Шевеленкова, Фесенко, 2005). Опитувальник складається із шести основних шкал: позитивні стосунки з іншими, автономія, управління оточенням, особистісне зростання, мета у житті, самоприйняття.

Для статистичної обробки результатів застосовано кореляційний аналіз даних за допомогою статистичної програми SPSS-20.

3. Результати та дискусії

За результатами «Шкали ідентифікації з містом» (М. Lalli) отримано такі дані (див. табл. 1).

Результати показують, що усереднені показники ідентифікації з містом перебувають на середньому рівні як у міських студентів ($M = 36,21$; $SD = 4,86$), так і у сільських студентів ($M = 32,28$; $SD = 4,23$), результати міських студентів є трохи вищими, причому статистично значущих відмінностей не отримано.

За окремими шкалами ідентифікації з містом отримано такі дані: за шкалою «Зовнішня цінність міста» отримано значення на рівні нижче за середній в обох досліджуваних вибірках – міські студенти ($M = 5,78$; $SD = 1,13$), сільські студенти ($M = 5,61$; $SD = 1,24$), тобто загалом студентська молодь не вважає своє місто престижним; стримано оцінює переваги життя у місті; кількість об'єктів, якими можна пишатися, є, з погляду студентів, незначною. За шкалою «Загальна прив'язаність» оцінки перебувають на середньому рівні (міська молодь ($M = 7,45$; $SD = 1,49$), сільська молодь ($M = 6,52$; $SD = 1,37$), цей

семантичний блок відображає емоційне ставлення до міста, це почуття зв'язку з конкретним фізичним оточенням на основі смислів, які воно має. Прив'язаність та почуття належності до міста є важливими, щоб встановити емоційний зв'язок з містом, а це призводить до формування почуття безпеки та приналежності до міської спільноти. У міських студентів показники за цією шкалою є вищими за показники сільських студентів.

Шкала «Зв'язок з минулим» показує, що оцінки міських студентів ($M = 9,23$; $SD = 1,74$) значно переважають оцінки сільських студентів ($M = 6,71$; $SD = 1,43$), вони вказують, що у цьому місті багато місць та речей нагадують про приємні та значущі моменти життя, відзначають, що добре знають своє місто, його історичні та культурні особливості.

Значення шкали «Сприйняття близькості» перебувають у діапазоні середніх значень в обох досліджуваних підвбірках: міська молодь ($M = 5,39$; $SD = 1,68$), сільська молодь ($M = 8,02$; $SD = 1,35$).

Цікавими виявилися відмінності між «містянами» ($M = 8,02$; $SD = 1,35$) та «селянами» ($M = 7,12$; $SD = 1,44$) за шкалою «Цілепокладання (орієнтація на майбутнє)», де показники міських студентів є нижчими, ніж показники сільських студентів. Спираючись на зміст шкали, можна стверджувати, що

сільські студенти більшою мірою планують пов'язати своє майбутнє з містом, хотіли б залишитися після закінчення університету, відзначають, що місто є значущим чинником у плануванні своєї життєвої перспективи. Мабуть, міські студенти переважно орієнтуються на столицю та великі міста.

Розглянемо результати дослідження психологічного благополуччя студентів. Слід відзначити, що статистично значущих відмінностей між міською та сільською молоддю не отримано, тому дані представлено за всією вибіркою (див. табл. 2).

Враховуючи нормативні показники за методикою, слід відзначити, що всі шкали психологічного благополуччя перебувають у діапазоні середніх значень: «Позитивні стосунки з іншими» ($M = 67,83$; $SD = 7,34$); «Автономія» ($M = 62,35$; $SD = 6,83$); «Управління оточенням» ($M = 64,12$; $SD = 6,25$); «Особистісне зростання» ($M = 69,04$; $SD = 5,72$); «Мета у житті» ($M = 67,59$; $SD = 7,61$); «Самоприйняття» ($M = 66,14$; $SD = 8,26$).

Наступним етапом нашого дослідження було встановлення взаємозв'язків між показниками міської ідентичності та показниками психологічного благополуччя за допомогою кореляційного аналізу (див. табл. 3).

За результатами кореляційного аналізу нами встановлено наявність взаємо-

Таблиця 1

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за «Шкалою ідентифікації з містом» (M. Lalli) (n = 38)

№	Семантичні блоки ідентифікації з містом	Міські студенти (n = 19)		Сільські студенти (n = 19)	
		M	SD	M	SD
1	Зовнішня цінність міста	5,78	1,13	5,61	1,24
2	Загальна прив'язаність	7,45	1,49	6,52	1,37
3	Зв'язок з минулим	9,23	1,74	6,71	1,43
4	Сприйняття близькості	8,32	1,67	8,02	1,35
5	Цілепокладання (орієнтація на майбутнє)	5,39	1,38	7,12	1,44
	Загальна ідентифікація з містом	36,21	4,86	32,28	4,23

Примітка: M – arithmetic mean; SD – mean square deviation

Таблиця 2

Середні значення та середньоквадратичні відхилення за «Шкалою психологічного благополуччя» (K. Ріфф) (n = 38)

	Компоненти психологічного благополуччя	M	SD
1	Позитивні стосунки з іншими	67,83	7,34
2	Автономія	62,35	6,83
3	Управління оточенням	64,12	6,25
4	Особистісне зростання	69,04	5,72
5	Мета у житті	67,59	7,61
	Самоприйняття	66,14	8,26

Примітка: M – arithmetic mean; SD – mean square deviation

зв'язків між загальним показником міської ідентичності та такими характеристиками психологічного благополуччя: «управління оточенням» ($r_s = 0,314$; $p \leq 0,05$); «особистісне зростання» ($r_s = 0,322$; $p \leq 0,05$); «самоприйняття» ($r_s = 0,409$; $p \leq 0,01$). Такі дані дають підстави для висновку, що коли міська ідентичність є більш сформованою, а тому менш конфліктною (це можуть бути або жителі міста, або ті, хто прибув із села, але вже є достатньою мірою адаптованими), студенти відчують свою здатність успішно контролювати свою діяльність, ефективно використовувати можливості для задоволення потреб та досягнення цілей; крім того, респонденти реалізують свій особистісний потенціал та здатні до саморозвитку.

Цікавими виявилися кореляційні взаємозв'язки між окремими шкалами: семантичні блоки міської ідентичності, що переважно відображають емоційне ставлення до міста, а саме «загальна прив'язаність» та «сприйняття близькості» взаємопов'язані із такими параметрами психологічного благополуччя: «загальна прив'язаність» та «позитивні стосунки з іншими» ($r_s = 0,324$; $p \leq 0,05$), «загальна прив'язаність» та «управління оточенням» ($r_s = 0,343$; $p \leq 0,05$), «загальна прив'язаність» та «самоприйняття» ($r_s = 0,407$; $p \leq 0,01$), що свідчить про переважний вплив емоційного компонента міської ідентичності на психологічне благополуччя студентської молоді.

Виявлено статистично значущі кореляційні зв'язки між шкалою міською ідентичності «Цілепокладання (орієнтація на майбутнє)» та такими компонентами психологічного благополуччя: «управління оточенням» ($r_s = 0,385$; $p \leq 0,05$), «особистісне зростання» ($r_s = 0,376$; $p \leq 0,05$), «мета у житті» ($r_s = 0,323$; $p \leq 0,05$), «самоприйняття» ($r_s = 0,414$; $p \leq 0,01$), це дає можливість стверджувати, що чітке

розуміння своїх перспектив у місті, здатність вибудувати свою індивідуальну професійну траєкторію розвитку у цьому місті, розуміння своїх перспектив та подальшого професійного шляху підвищує показники психологічного благополуччя студентської молоді.

Слід зауважити, що такі дані узгоджуються з результатами дослідження Ю.Ю. Неяскіної, О.Є. Бурової, відповідно до якого молоді люди, що характеризуються високим ступенем ідентифікації з містом, вище оцінюють можливості досягти успіхів у професії та кар'єрі, самотвердитися у житті, бути поважними, досягнути бажаної мети, жити повним життям та знайти його сенс (Неяскіна, Бурова. 2015). Респонденти з високим рівнем міської ідентичності меншою мірою схильні вважати, що проживання у місті суттєво не впливає на їхнє життя; серед них більше тих, хто вважає, що «міська належність» допомагає (принаймні, не заважає) досягнути бажаного у різних сферах життя.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури та результатів проведеного емпіричного дослідження ми дійшли таких висновків:

1) Міська ідентичність є частиною соціальної ідентичності особистості та проявляється на емоційному (ставлення до міста), когнітивному (образ міста), поведінковому (зміст дій, що характеризують людину як «містянина»), мотиваційному (міграційна динаміка) рівнях. Цілісність, інтегрованість міської ідентичності є важливим показником підтримання психологічного благополуччя особистості.

2) Визначено відмінності у рівні прояву міської ідентичності між міськими студентами та сільськими студентами (ті, хто приїхав для навчання із села), особливо це стосується таких компонентів, як загальна прив'язаність до міста та зв'язок з минулим.

Таблиця 3

Кореляційні взаємозв'язки між показниками міської ідентичності (М. Lalli) та шкалами психологічного благополуччя (К. Ріфф) (n = 38)

Семантичні блоки ідентифікації з містом	1	2	3	4	5	6
Зовнішня цінність міста	–	–	–	–	–	–
Загальна прив'язаність	0,324*	–	0,343*	–	–	0,407**
Зв'язок з минулим	–	–	–	0,319*	–	–
Сприйняття близькості	0,317*	–	–	–	–	0,398*
Цілепокладання (орієнтація на майбутнє)	–	–	0,385*	0,376*	0,323*	0,414*
Загальна ідентифікація з містом	–	–	0,314*	0,322*	–	0,409**

Примітка: 1. Позитивні стосунки з іншими; 2. Автономія; 3. Управління оточенням; 4. Особистісне зростання; 5. Мета у житті; 6. Самоприйняття. * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

3) Встановлено взаємозв'язки між міською ідентичністю та показниками психологічного благополуччя ($p \leq 0.05$), що свідчить про вплив позитивного емоційного ставлення до міста на позитивні стосунки з іншими, здатність керувати своїм оточенням, самоприйняття, бачення саме у місті своєї майбутньої життєвої траєкторії, тобто студенти сприймають міське середовище як потенціал, що забезпечує можливість професійно особистісного розвитку.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробці програм соціально-психологічного супроводу особистості у процесі адаптації до життя у місті з акцентом на створення умов для формування позитивної міської ідентичності. При цьому одним із важливих аспектів психологічного супроводу людини на етапі адаптації до нового міста є створення умов для усвідомлення власної життєвої перспективи, а також ресурсних аспектів для проживання на теперішньому місці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. Москва : Аспект Пресс, 2001. 301 с.
2. Блинова Е.Е. Психологические аспекты адаптации сельских жителей к условиям городской среды. *Актуальные проблемы психологии личности и социального взаимодействия* : сб. науч. ст. ГрГУ им. Я. Купалы; / науч. ред.: А.В. Ракицкая, О.Г. Митрофанова. Гродно : ГрГУ, 2018. С. 24–31.
3. Блинова О.Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акумуляції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 3, том 1. С. 111–117.
4. Блинова О. Є. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський, 2018. С. 6–29.
5. Губеладзе І.Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія. Київ : Міленіум, 2015. 236 с.
6. Лэндри Ч. Креативный город / Пер. с англ. В. Гнедовский, М. Хрусталева. Москва : Классика-XXI, 2006. 399 с.
7. Микляева А.В., Румянцева П.В. Городская идентичность жителя современного мегаполиса: ресурс личного благополучия или зона повышенного риска? Санкт-Петербург : Речь, 2011. 160 с.
8. Неяскина Ю.Ю., Бутова О.Е. Субъективная оценка реализуемости базисных ценностей в условиях города при разных уровнях городской идентичности вузовской молодежи. *Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Психология*. 2015. № 3(63). Том 3. С. 189–196.
9. Озерина А.А. Городская идентичность как социально-психологический феномен. *Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 7, Философия*. 2016. № 4 (34). С. 135–139. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu7.2016.4.15> (дата звернення: 23.12.2019).
10. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–129.
11. Штейнбах Х.Э., Елинский В.И. Психология жизненного пространства. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 239 с.
12. Lalli M. Urban-related identity: Theory, measurement, and empirical findings. *Journal of Environmental Psychology*. 1992. Vol. 12(4), Dec. Pp. 285–303.
13. Pol E., Castrechini A. City-Identity-Sustainability Research Network. Final Words. *Environment and behavior*. 2002. Vol. 34. Pp. 150–160.
14. Uzzell D., Pol E., Badenas D. Place Identification, Social Cohesion, and Environmental Sustainability. *Environment and Behavior*. Vol. 34. No. 1, January. 2002. Pp. 26–53.
15. Valera S., Guardia J. Urban Social Identity and Sustainability. Barcelona's Olympic Village. *Environment and Behavior*. 2002. Vol. 34. Pp. 81–96.

REFERENCES:

1. Belinskaja, E.P. & Tihomandrickaja, O.A. (2001) Social'naja psihologija lichnosti [Social psychology of personality]. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
2. Blynova, O.Ye. (2018) Psihologicheskie aspekty adaptacii sel'skih zhitelej k uslovijam gorodskoj sredy [Psychological aspects of the adaptation of rural residents to urban conditions]. *Aktual'nye problemy psihologii lichnosti i social'nogo vzaimodejstvija – Actual problems of personality psychology and social interaction: collection of scientific articles*. Grodno: Grodnenskiy gosudarstvennyj universitet imeni Janki Kupaly. 24–31 [in Russian].
3. Blynova, O.Ye. (2016). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomena akulturatsii [Socio-psychological adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia "Psykhologichni nauky"* – *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 3(1). 111–117 [in Ukrainian].
4. Blynova, O.Ye. (2018). Sotsiokulturni ta psykholohichni vektory stanovlennia osobystosti [Socio-cultural and psychological vectors of personality formation]. Kherson: Vyd-vo FOP Vyshemyrskyi [in Ukrainian].
5. Hubeladze, I.H. (2015). Silska molod u misti: poshuk identychnosti : monohrafiia [Rural youth in the city: the search for identity: a monograph]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
6. Ljendri, Ch. (2006) Kreativnyj gorod / Per. s angl. V. Gnedovskij, M. Hrustaleva [Creative city]. Moskva: Klassika-NHI [in Russian].

7. Mikljaeva, A.V. & Rumjanceva, P.V. Gorodskaja identichnost' zhitelja sovremennogo megapolisa: resurs lichnostnogo blagopoluchija ili zona povyshennogo riska? [Urban identity of a resident of a modern metropolis: a resource of personal well-being or a high-risk zone?] Sankt-Peterburg: Rech' [in Russian].
8. Nejaskina, Ju.Ju. & Burova, O.E. (2015). Subektivnaja ocenka realizuемости bazisnyh cennostej v uslovijah goroda pri raznyh urovnjah gorodskoj identichnosti vuzovskoj molodezhi [Subjective assessment of the feasibility of basic values in a city with different levels of urban identity of university youth]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Psihologija – Bulletin of the Kemerovo State University. Series: Psychology, 3(63)*. Vol. 3. 189–196 [in Russian].
9. Ozerina, A.A. (2016). Gorodskaja identichnost' kak social'no-psihologičeskij fenomen [Urban identity as a socio-psychological phenomenon]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 7, Filosofija. – Bulletin of Volgograd State University. Ser. 7, Philosophy, 4(34)*. 135–139. Retrieved from: <https://doi.org/10.15688/jvolsu7.2016.4.15> [in Russian].
10. Shevelenkova, T.D. & Fesenko, P.P. (2005). Psihologičeskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnyh koncepcij i metodika issledovanija) [Psychological well-being of an individual (review of basic concepts and research methods)]. *Psihologičeskaja diagnostika – Psychological diagnostics, 3*. 95–129 [in Russian].
11. Shtejnbah, H.Je. & Elinskij, V.I. (2004). Psihologija zhiznennogo prostranstva [Psychology of Living Space]. Sankt-Peterburg: Rech' [in Russian].
12. Lalli, M. (1992). Urban-related identity: Theory, measurement, and empirical findings. *Journal of Environmental Psychology, 12(4)*. 285–303.
13. Pol, E. & Castrechini, A. (2002). City-Identity-Sustainability Research Network. Final Words. *Environment and behavior, 34*. 150–160.
14. Uzzell, D., Pol, E. & Badenas, D. (2002). Place Identification, Social Cohesion, and Environmental Sustainability. *Environment and Behavior, 34(1)*. 26–53.
15. Valera, S. & Guardia, J. (2002). Urban Social Identity and Sustainability. Barcelona's Olympic Village. *Environment and Behavior, 34*. 81–96.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2020.
The article was received 16 January 2020.

УДК 159.9:364.2-055.2

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-23>

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ СОЦІОТЕХНІЧНОЇ СИСТЕМИ

Шевяков Олексій Володимирович,
доктор психологічних наук,
завідувач кафедри загальної психології
Дніпровський гуманітарний університет
shevyakovy0@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8348-1935

Шрамко Ігор Анатолійович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології
Дніпровський гуманітарний університет
kavabang77@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2850-6535

Метою статті є з'ясування особливостей соціальної підтримки життєдіяльності жінок в умовах динамічної соціотехнічної системи управління природокористуванням.

Методи. За допомогою методів електрокардіографії та електроокулографії виявлено зміну наростаючого стомлення під час роботи досліджуваних з дисплейними відеорядами автоматизованої соціотехнічної системи «Моніторинг природоохоронної діяльності». Обстежено 350 досліджуваних (оператори, фахівці, студенти, що мають навички роботи з комп'ютером) віком від 18 до 36 років (всі жінки) до, під час і після роботи з дисплейними відеорядами динамічної автоматизованої системи управління. Загальна тривалість діяльності за дисплеєм не перевищувала чотирьох годин безперервної роботи.

Результати. Охарактеризовано форми, зміст і характер взаємодії і взаємовпливу компонентів динамічної соціотехнічної системи «людина – природа». Здійснено соціально-психологічний аналіз тенденцій розвитку такої соціотехнічної системи. В емпіричному дослідженні визначено особливості психологічної взаємодії жінок з дисплейними відеорядами. Розроблено концепцію соціальної підтримки їхньої життєдіяльності під час роботи з дисплейними відеорядами динамічної неперервної інформації.

Висновки. Встановлено залежність рівня комп'ютерної готовності жінок і якості сприйняття ними інформації з різних форм подання. З'ясовано, що на якість сприйняття інформації впливає не тільки рівень комп'ютерної готовності, але й загальний час знайомства з комп'ютером, а також час, що проводиться за роботою на комп'ютері. З точки зору підсистеми відображально-моделюючої інформаційної активності проєктувальника підвищеною увагою до інформаційного повідомлення сприяє його техніко-естетична привабливість, що безпосередньо впливає на сприйняття користувача. Виявлено в тенденції позитивний взаємозв'язок між техніко-естетичною привабливістю і запам'ятовуваністю інформаційного повідомлення. Привабливіші в естетичному відношенні інформаційні повідомлення здатні викликати інтерес у користувача, найкращим чином виконуючи інформативну та інформаційну функції.

Ключові слова: соціотехнічна система, комп'ютеризована діяльність, дисплейні відеоряди, користувачі, готовність.

PSYCHOLOGY OF SOCIAL SUPPORT OF LIVES OF WOMEN IN CONDITIONS OF DYNAMIC SOCIOTECHNICAL SYSTEM

Sheviakov Oleksii Volodymyrovych,
Doctor of Psychological Sciences,
Head of the Department of General Psychology
Dnipro Humanitarian University
shevyakovy0@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8348-1935

Shramko Ihor Anatoliiovych,
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of General Psychology
Dnipro Humanitarian University
kavabang77@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2850-6535

The **purpose** of the article is to find out the peculiarities of social support for women's life in the conditions of dynamic socio-technical management system of nature management.

Methods. Using the methods of electrocardiography and electro-oculography revealed the change of increasing fatigue in the work of subjects with the display video series of the automated sociotechnical

system "Monitoring of environmental activity". We surveyed 350 subjects (operators, specialists, students with computer skills) aged 18 to 36 years (all women) before, during and after the use of the display automation systems of a dynamic automated control system. The total duration of the display activity did not exceed four hours of continuous operation.

Results. The forms, content and nature of the interaction and interaction of the components of the dynamic human-nature socio-technical system are characterized. The socio-psychological analysis of the tendencies of the development of such socio-technical system is carried out. In the empirical study the features of psychological interaction of women with display video sets are identified. The concept of social support of their life activity at work with display video sets of dynamic continuous information is developed.

Conclusions. The dependence of the level of computer readiness of women and the quality of perception of information from different forms of presentation is established. It is found that the quality of perception of information is affected not only by the level of computer readiness, but also by the total time of acquaintance with the computer, as well as the time spent at work on the computer. From the point of view of the subsystem of the reflective-modeling information activity of the designer, its technical and aesthetic attractiveness contributes to increasing attention to the information message, which directly influences the perception of the user. A positive correlation between techno-aesthetic appeal and the rememberability of the information message has been identified. More aesthetically pleasing information messages are able to arouse interest in the user, best performing informative and informative functions.

Key words: social system, computer activity, display video sets, users, readiness.

Вступ

Для розробки і впровадження програм розвитку динамічних соціотехнічних систем діяльності (СТСД) важливими видаються психологічні засади формування спонтанної відображально-моделюючої активності проєктування. Йдеться перш за все про формування зовнішньої взаємодії соціуму і природи як сукупності відносин, включаючи форми, зміст і характер взаємодії і взаємовпливу компонентів систем «людина – природа» та «людина – людина». У зв'язку з цим найбільший інтерес для дослідників являє пошук інтегральних соціально-економічних і психологічних параметрів, що характеризують здатність людини протистояти несприятливим ефектам, що супроводжують екологічні зміни. Найбільш уразливими у цьому відношенні є жінки, в організмі яких страждають практично всі функціональні системи, що потребує розробки психологічного забезпечення соціальної підтримки їхньої життєдіяльності. Такого роду завдання вирішуються в зарубіжній соціальній психології починаючи з 90-х років ХХ століття в рамках державних науково-технічних програм «Глобальні зміни природного середовища і клімату», а в Україні – у ході розвитку ідеї екологічного моніторингу.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Поза сумнівом, що зміни навколишнього середовища несуть значну економічну загрозу для людства загалом. Особливо це стосується антропогенних змін (Летучий, 2007: 612). Сценарії таких змін як основна міра компенсації несприятливих зрушень передбачають мобілізацію зусиль населення на проведення заходів економічного, технологічного і соціального характеру, спрямованих на збереження здоров'я, працездатності і життєдіяльності людей (Маркова, 2008: 365).

Використання загальноприйнятих характеристик, розроблених для оцінки станів окремо взятої людини (функціональний стан, адаптаційні можливості, стійкість особистості та ін.), явно недостатнє. Потрібні нові підходи до пошуку інтегральних критеріїв, що визначають здатність суспільства загалом протистояти наступаючим змінам навколишнього середовища (Тарасенко, 2010: 290).

Один з можливих підходів бачиться в парадигмі психологічного потенціалу індивідуума і популяції. Це поняття запропоноване під час розгляду проблем психології праці, що виникають у разі переходу до ринкових відносин (Тарасенко, 2011: 760). Відомі також терміни «особово-фізіологічний потенціал», «психофізіологічний потенціал», що використовуються як синоніми працездатності людини.

Для розкриття поняття «психологічний потенціал», його значення для розуміння реакції людства на глобальні екологічні зміни слід взяти до уваги деякі історичні факти. Так, встановлено, що адекватність і ефективність реагування людей на глобальні екологічні зміни місця існування залежить від типу поведінки людини і від «соціального характеру» суспільства.

Таким чином, психологічний потенціал виступає в ролі інтегральної якості населення, яка визначає його здібність до реалізації оптимальних рішень у разі виникнення критичних ситуацій. Він може виявлятися в двох поведінкових тенденціях.

Перша полягає у формуванні в суспільній свідомості конструктивної ідеї і психологічної установки на життєву необхідність сумісного подолання небезпеки, мобілізацію людей до активних дій у разі готовності до відмови від антагоністичних групових інтересів і особистих благ заради досягнення загальної мети.

Друга тенденція – розпад єдиної само-свідомості суспільства на протилежні течії, формування неконструктивних групових установок агресивно-егоїстичного характеру або пасивного типу, поведінка, спрямована на вирішення завдань на користь окремих груп.

Завдання прогнозування соціально-психологічних ефектів глобальних змін значною мірою зводиться до прогнозування рівня психологічного потенціалу. Від того, з яким потенціалом людство зустрічає глобальні зміни, від того, як буде трансформований цей потенціал залежить доля цивілізації.

Проблема, таким чином, формулюється як оцінка співвідношення психологічного потенціалу людства із загрозою глобальних змін середовища, а можливі практичні пропозиції мають бути спрямовані на збереження або збільшення цього потенціалу. Щонайпершим завданням у вирішенні названої проблеми є визначення суті психологічного потенціалу і пошук індикаторів, за допомогою яких його можливо оцінити.

У науці термін «потенціал» використовують дуже часто. Введені поняття «соціальний потенціал», «трудова потенція». У дослідженнях демографів використовується термін «якісний потенціал населення».

У роботах екологів зустрічаємо поняття «соціально-трудова потенція населення». Під соціально-трудова потенціалом розуміється комплекс соціально-психологічних і медико-біологічних характеристик життєдіяльності людей. Пристосовні можливості популяції в антропології називають «адаптивним потенціалом». У фізіології зміст потенціалу визначається термінами «працездатність», «фізіологічні резерви організму», «гомеостатичний потенціал». Суть усіх розглянутих понять полягає у визначенні деяких сукупних можливостей людей здійснювати свою діяльність. Проте при цьому мають стабілізуватися зовнішні характеристики і ставати відносними поняття життєдіяльності і добробуту.

З метою оцінки можливостей стійкості людини до глобальних змін середовища і прогнозування реакції на ці зміни слід ввести інтегральну характеристику властивостей людини–популяції–етносу–людства, яка визначає їх здібність до реалізації мети, що стоїть перед кожним рівнем ієрархії названого ланцюжка. Назвемо цю характеристику «життєвий потенціал».

Принципово важливим є те, що головною метою є не тільки виживання, але і духовна самореалізація людства, збільшення можливостей збереження життя

людини як виду і задоволення потреб за будь-якої динаміки зовнішніх умов. Тому життєвий потенціал можна визначити як інтегральну здатність збереження біологічної і духовно-психологічної життєдіяльності і здійснення перетворювальної діяльності, спрямованої на досягнення загальної мети.

Нині домінує тенденція зведення поняття життєвого потенціалу до поняття «рівень здоров'я», при цьому пропонуються різні варіанти критеріїв, що розкривають його суть. Але встановлені в соціальній психології закономірності показують, що поведінка людей, їх стійкість до впливу глобальних змін, характер і форма колективної відповіді визначаються і іншими чинниками, наприклад, адаптаційною здатністю, характером психологічних установок, особливістю регуляції психологічних механізмів, ступенем усвідомлення ситуації і тому подібне. Назвемо сукупність цих характеристик психологічним потенціалом, який, безумовно, однією зі своїх частин має психологічне здоров'я населення і культурно зумовлені якості особистості і суспільства.

Неможливість використання поняття «здоров'я населення» як єдиного для оцінки життєвого потенціалу пов'язана також з тим, що згідно зі Статутом Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я воно визначається як стан «повного фізичного, духовного і соціального добробуту». Добре відомо, що діяльність здебільшого може і повинна здійснюватися всупереч «добробуту». Більш того, згідно із сучасними концептуальними поглядами, добробут, симетрія протистоять тенденції розвитку, в умовах ноосфери можуть викликати колізії, за яких найбільш благополучні екологічні елементи стають найуразливішими.

Комплекс чинників, які визначають здатність етносу здійснювати об'єктивно оптимальні дії, спрямовані на досягнення загальної мети, до яких належить завдання протистояння глобальним змінам, був позначений як пасіонарність, тобто соціальна енергія, спрямована до єднання і посилення розвитку етносу.

Таким чином, можна допустити, що пасіонарність і працездатність є похідними психологічного потенціалу. Життєдіяльність популяції у всіх її численних проявах є реалізацією життєвого потенціалу в конкретних умовах природного і соціального середовища і способів діяльності.

Моніторинг навколишнього середовища – це система спостереження, аналізу стану і прогнозу можливих змін навколишнього середовища, що викликані антропогенними чинниками. Стосовно оцінки й управління якістю навколишнього середовища

регіонів основне значення має санітарно-токсикологічний рівень моніторингу, пов'язаний з контролем за забрудненням компонентів природного середовища – повітря, ґрунту, води. Мета регіонального моніторингу – забезпечити осіб, що приймають рішення (ОПР), необхідною інформацією для планомірного зниження рівня забруднення навколишнього середовища. Для здійснення цієї основної мети необхідно вирішити важливі науково-технічні завдання отримання достовірної інформації й інформаційного забезпечення моніторингу. Для цього потрібне відповідне соціально-психологічне й інженерно-психологічне забезпечення створення інформаційних моделей на базі ПЕОМ. З таких моделей складаються банки різнорідної інформації: про хімічні забруднювачі середовища, їх медико-біологічні властивості, про джерела техногенного забруднення і тому подібне, а також прикладні забезпечуючі програми прогнозування, комплексного планування, експертизи проєктів. У подібних інформаційних системах широко використовуються дисплейні відеоряди ПЕОМ.

2. Методологія та методи

Вся вищеперелічена діяльність здійснюється в АСУ «Моніторинг природоохоронної діяльності (ПОД)» в режимі діалогу осіб, що приймають відповідальні рішення з оптимізації екологічної обстановки з інформаційними моделями, представленими на дисплейних відеорядах. Останні мають володіти достатньою ергономічною якістю, що забезпечує адекватність рішень.

Обстежено 350 досліджуваних (оператори ПЕОМ, фахівці з АСУ, студенти, що мають навички роботи з комп'ютером) віком від 18 до 36 років (всі жінки) до, під час і після роботи з дисплейними відеорядами

АСУ «Моніторинг ПОД». Загальна тривалість діяльності за дисплеєм не перевищувала чотирьох годин безперервної роботи. Заздалегідь проводилася оцінка «апріорної надійності» відеорядів. Функціональний стан досліджувався методиками, для яких характерні значні відмінності з доробочим рівнем в аналогічному дослідженні операторів-прокатників, а також за показниками електроокулограми (ЕОГ) і електрокардіограми (ЕКГ). Розраховувалися показники зміни функціонального стану і якості діяльності осіб, що приймають рішення.

3. Результати та дискусії

На етапі експериментальної оцінки дисплейних відеорядів досліджувани працювали в режимі розроблених сценаріїв, які імітували зміни екологічної обстановки на рівні регіону, що відбивались на інформаційній моделі.

Період навчання роботи з відеорядами був тривалим (2 години), оскільки досліджувани поступово засвоювали режим діалогу з комп'ютером.

Досліджувані курсором відзначали правильні відповіді із запропонованих на вибір. Швидкодію вирішення завдань з оцінки екологічної ситуації фіксували програмним способом, показники точності і надійності оцінювалися після експерименту. Апріорна надійність дисплейних відеорядів наведена у табл. 1.

Динаміка якості та надійності виконання управлінських завдань показала, що вірогідність надійних рішень поступово динамічно знижувалась у досліджуваних у ході розвитку роботи з безперервними інформаційними потоками, причому високочислено ($p < 0, 01$) швидше у «апріорно ненадійних» відеорядів підсистеми «Моніторинг ґрунтів».

Таблиця 1

Апріорна надійність безперервних дисплейних відеорядів динамічної соціотехнічної системи природоохоронної діяльності

Параметр	Оптимальні (О) та допустимі (Д) значення параметра		Відеоряд «Моніторинг атмосфери»	Відеоряд «Моніторинг ґрунтів»
Насиченість відеорядів безперервної інформації	О-6-8	Д<14	5	7
Кодування інформації	О-5	Д-18	5	7
Характеристики коду: оформлення величина контраст	О-9	Д-18	10	9
	О-3	Д-6	1	3
	О-3	Д-6	7	4
спрямованість лінійність	О-3	Д-9	5	4
	О-3	Д-7	6	6
миготіння	О-3	Д-12	5	7
Апріорний (Капр), бал	О-4-5	Д-3-4	4,5	3,5

У ході експерименту підтримувався нав'язаний режим з установкою на надійність виконання завдань управління ситуацією, що моделювалася.

Зміна наростаючого стомлення під час роботи досліджуваних з дисплейними відеорядами АСУ «Моніторинг ПОД» була такою: істотна зміна функціонального стану практично не виявляється під час роботи з відеорядом протягом однієї години діалогу з комп'ютером. Значне стомлення виявляється після закінчення двох з половиною годин безперервної роботи за дисплеєм за статистично значущих ($p < 0,05$) відмінностях з доробочим рівнем для показників кардіореспіраторної системи та електроокулограми. Відзначаємо статистично істотне зменшення тривалості кардіоінтервалів для відеорядів обох підсистем, що разом з динамікою зміни показників ЕОГ свідчить про встановлення вираженого стомлення безвідносно з «априорною надійністю» відеорядів (табл. 2).

Виділяємо особливості взаємодії досліджуваних, працюючих у системі АСУ «Моніторинг ПОД» порівняно з операторами-прокатниками: тривалість відновчого періоду початкових показників функціонального стану у них у середньому значимо ($p < 0,05$) довше, що пов'язано з більшим

ступенем стомлення у зв'язку з відсутністю заздалегідь виробленої системи формування та підтримання працездатності у вигляді професійних тренінгів.

Останнє пов'язане з тим, що навіть після трьох годин роботи за дисплеєм з «априорно ненадійними» відеорядами інтегральний показник лише наблизився до межі допустимих змін.

Отримані результати підтвердили можливість використання психологічних і психофізіологічних критеріїв для психологічного забезпечення якості дисплейних відеорядів і для розробки режимних заходів діяльності з ними в контексті реалізації програм розвитку СТСД. Особам, що працюють з дисплейними відеорядами АСУ «Моніторинг ПОД», як і операторам аналогічних динамічних соціотехнічних систем, можна рекомендувати тривалість безперервної роботи за дисплеєм під час вирішення оперативних завдань не більше двох годин, розділених 15-хвилинною перервою.

За наслідками теоретичних і експериментальних досліджень дисплейних відеорядів АСУ «Моніторинг ПОД» отримані характеристики їх якості, що дають змогу прогнозувати ефективність роботи осіб, що приймають рішення на основі інформаційних моделей цього типу і можливі зміни

Таблиця 2

Дані ЕОГ і ЕКГ у різні періоди роботи досліджуваних ($M \pm m$)

Показник	Відеоряд	Перед початком періоду	Під час роботи			Після роботи	Період роботи
			на початку	в середині	наприкінці		
ККО	МАС	14,0 3,5	13,6 2,0	17,3 1,0	25,0 0,6	21,2 2,8	Протягом 1-ої години
	МГР	17,5 5,5	16,3 6,5	23,0 0,8	28,2 2,5	20,5 1,0	
R-R, с	МАС	0,70 0,25	0,75 0,15	0,73 0,18	0,72 0,10	0,70 0,15	
	МГР	0,68 0,10	0,75 0,15	0,80 0,10	0,65 0,11	0,70 0,12	
ККО	МАС	24,6 3,5	23,6 2,0	20,3 1,0	27,0 0,6	28,2 2,8	Протягом 2-ої години
	МГР	27,5 5,0	28,3 6,0	29,0 0,8	30,2 2,3	29,5 1,0	
R-R, с	МАС	0,72 0,20	0,73 0,10	0,70 0,15	0,73 0,10	0,73 0,15	
	МГР	0,78 0,10	0,77 0,15	0,81 0,10	0,77 0,11	0,76 0,12	
ККО	МАС	24,5 3,0	23,6 2,5	24,3 1,0	25,0 0,6	31,2 2,8	Протягом 3-ої години
	МГР	37,5 5,0	36,3 6,0	43,0 0,8	44,2 2,5	42,5 1,0	
R-R, с	МАС	0,75 0,25	0,76 0,15	0,69 0,18	0,76 0,10	0,75 0,15	
	МГР	0,73 0,10	0,74 0,15	0,72 0,10	0,71 0,11	0,72 0,12	

Примітка: ККО – кількість «кроків» ока ЕОГ, R-R-тривалість кардіоінтервалів; МАС – для відеоряду моніторингу атмосфери, МГР – для відеоряду підсистеми моніторингу ґрунтів

ФС. У випадку з «априорною ненадійністю» дисплейних відеорядів з підсистеми «моніторингу ґрунтів» своєчасно (на передпроектній стадії) було проведено їх психологічне вдосконалення шляхом приведення у відповідність показників «априорної надійності» до нормативних вимог.

Висновки

У ході проведених досліджень стосовно реалізації програм розвитку динамічної соціотехнічної системи встановлені результати, важливі для психологічного забезпечення як з точки зору проєктувальників (розробників), так і користувачів, а саме:

1. З точки зору підсистеми відображально-моделюючої інформаційної активності проєктувальника підвищенню уваги до інформаційного повідомлення сприяє його техніко-естетична привабливість, що безпосередньо впливає на сприйняття користувача.

2. Є в тенденції позитивний взаємозв'язок між техніко-естетичною привабливістю і запам'ятовуваністю інформаційного повідомлення.

3. Привабливіші в естетичному відношенні інформаційні повідомлення здатні викликати інтерес до себе у користувача, найкращим чином виконуючи інформативну та інформаційну функції.

У підсистемі психологічного забезпечення визначена роль критерію техніко-естетичної привабливості на всіх етапах інформаційної комунікації. Естетичний критерій, або критерій досконалості дизайну, може виступати як пріоритетний у інженерно-психологічному проєктуванні, ранжуванні потреб, оцінці, вдосконаленні і реалізації програм розвитку зразків як у формальному, так і у змістовому плані, що важливо для інженерно-психологічного проєктування на ранніх його етапах.

У підсистемі інтегральної регуляції встановлені фасцинативні засоби впливу інформаційних повідомлень на різних етапах психологічного забезпечення комунікативного процесу, які дають змогу у перспективі ефективніше використовувати особливості формування споглядальної сторони інформації, що становить окремий напрям подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Летучий І.А. Психофізіологічні особливості сприйняття інформації в комп'ютерному форматі. *Актуальні проблеми психології*. 2007. Т. X. Вип. 2. С. 611–622.
2. Маркова І.В. Сприйняття інформації в комп'ютерному форматі: психофізіологічні проблеми. *Актуальні проблеми психології*. 2008. Т. X. Вип. 4. С. 363–367.
3. Тарасенко А.В. Психологічне забезпечення розвитку соціотехнічної системи діяльності фахівців-операторів: концепція досліджень. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. 2010. Т. 2. Вип. 4. С. 288–292.
4. Тарасенко А.В. Психологічне забезпечення розвитку соціотехнічних систем діяльності: теоретичні засади та методологія. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 7. С. 759–768.

REFERENCES:

1. Letuchy, I.A. (2007). *Psychophysiological features of the perception of information in a computer format*. *Actual problems of psychology*. T. X. Vyp. 2. 611–622.
2. Markova, I.V. (2008). *Sprynyattya informatsiyi v komp'yuternomu formati: psykhoфизиологични проблеми*. [The perception of information in computer format: psychophysiological problems]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi – Actual problems of psychology*. 2008. T. X. Vyp. 4. 363–367.
3. Tarasenko, A.V. (2010). *Psychologichne zabezpechennya rozvytku sotsiotekhnichnoyi systemy diyal'nosti fakhivtsiv-operatoriv: kontseptsiya doslidzhen'* [Psychological support for the development of the socio-technical system of activity of specialists-operators: the concept of research]. *Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho. Seriya "Psykhologichni nauky" – Scientific Bulletin of the Mykolayiv State University named after V.O. Sukhomlynsky. Psychological Sciences Series*. T. 2. Vyp. 4. 288–292.
4. Tarasenko, A.V. (2011). *Psychologichne zabezpechennya rozvytku sotsiotekhnichnykh system diyal'nosti: teoretychni zasady ta metodolohiya* [Psychological support of the development of socio-technical systems of activity: theoretical foundations and methodology]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi – Problems of modern psychology*. Vyp. 7. 759–768.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.
The article was received 14 January 2020.

СЕКЦІЯ 4. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:316.454.5-057.875

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-24>**РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
У СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ****Старик Вікторія Анатоліївна,**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології*Київський національний торговельно-економічний університет*

starvika85@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5193-6034

Скуловатова Олена Вікторівна,кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології*Київський національний торговельно-економічний університет*

sovalolenas@gmail.com

orcid.org/0000-0003-3606-9459

У статті представлено теоретичне обґрунтування психолінгвістичної категорії комунікативна компетентність, що виступає однією з основних професійно важливих якостей формування особистості майбутнього фахівця-психолога. Психічна реальність та мовленнєве спілкування сучасних студентів опосередковані новими способами сприйняття інформації, що визначають новий тип комунікативної поведінки її носіїв. На основі аналізу авторитетних джерел з'ясовано, що віртуальний комунікативний простір загалом та активне використання Інтернету зокрема суттєво впливають на особливості комунікативно-опосередкованого спілкування молоді, деформуючи його вербальний компонент. **Мета** статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні розвитку комунікативної компетентності майбутніх психологів засобами психологічного тренінгу. У дослідженні використано комплекс **методів**, а саме теоретичний аналіз праць, присвячених віртуальному дискурсу в наукових публікаціях останніх двох десятиліть. Також з метою вивчення ефективності розробленої тренінгової програми було застосовано низку емпіричних методів – спостереження, експеримент, тестування, метод вивчення продуктів діяльності, метод експертної оцінки.

Результати. З метою розвитку комунікативної компетентності розроблено та впроваджено у навчальний процес психологічний тренінг «Формування комунікативної компетентності». Охарактеризовано алгоритм розробки та застосування завдань для занять. У дослідженні взяли участь 107 респондентів, які утворюють 4 академічні групи студентів 1 та 2 курсів Київського національного торговельно-економічного університету фахового спрямування «психологія». Для перевірки ефективності тренінгу розвитку комунікативної компетентності студентів у контрольних групах застосовано методику «Діагностика комунікативної установки В.В. Бойко» та методику «Діагностика комунікативної соціальної компетентності (КСК)». Отримані результати оброблено за допомогою статистичних методів.

Висновки. Доведено ефективність впливу психологічного тренінгу «Формування комунікативної компетентності» на розвиток особистісно орієнтованого мовленнєвого спілкування активних інтернет-користувачів, що загалом виступає предиктором більш ефективних комунікативних стратегій. Запропоновано перспективу подальших досліджень із залученням студентів іншого професійного спрямування (майбутніх філологів, менеджерів), а також дослідження гендерних відмінностей віртуальної комунікації та їх вплив на психічний розвиток особистості.

Ключові слова: вербальна свідомість, майбутні психологи, активні інтернет-користувачі, комунікативні установки, комунікативно-соціальна компетентність.

**DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS
BY MEANS OF PSYCHOLOGICAL TRAINING****Staryk Viktoriia Anatoliivna,**Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor of the Department of Psychology
Kyiv National University of Trade and Economics

starvika85@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5193-6034

Skulovatova Olena Viktorivna,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor of the Department of Psychology
Kyiv National University of Trade and Economics

sovalolenas@gmail.com

orcid.org/0000-0003-3606-9459

The article presents the theoretical substantiation of the psycholinguistic category communicative competence, which is one of the main professionally important qualities of forming the personality of a future specialist psychologist. Mental reality and speech communication of modern students are mediated by new ways of perceiving information that determine a new type of communicative behavior of its carriers. Based on the analysis of authoritative sources it is found out that the virtual communication space as a whole and the active use of the Internet in particular significantly affect the features of communicatively mediated communication of young people, deforming its verbal component. The purpose of the article is to theoretically substantiate and empirically study the development of communicative competence of future psychologists by means of psychological training. The study used a set of methods, namely theoretical analysis of works devoted to virtual discourse in scientific publications of the last two decades. Also, in order to study the effectiveness of the developed training program, a number of empirical methods were applied – observation, experiment, testing, method of studying products of activity, method of expert evaluation.

Results. In order to develop communicative competence, the psychological training “Formation of Communicative Competence” was developed and implemented in the educational process. The algorithm for designing and applying assignments for lessons is characterized. The study was attended by 107 respondents, who form 4 academic groups of students of 1 and 2 courses of the Kiev National Trade and Economic University specializing in psychology. To test the effectiveness of training the development of communicative competence of students in control groups, the method “Diagnosis of communicative setting V.V. Boyko” and the methodology “Diagnosis of communicative social competence (CSC)”. The results obtained were processed using statistical methods.

Conclusions. The effectiveness of the influence of psychological training “Formation of communicative competence” on the development of personality-oriented speech communication of active Internet users has been proved, which as a whole is a predictor of more effective communication strategies. The prospect of further research with the involvement of students of other professional fields (future philologists, managers), as well as the study of gender differences in virtual communication and their influence on the mental development of the individual, are offered.

Key words: *verbal consciousness, future psychologists, active Internet users, communicative attitudes, communicative and social competence.*

Вступ

У зв'язку із розвитком системи комунікації сучасного суспільства дослідники наголошують на недостатньому вивченні проблеми впливу різноманітних засобів комунікації на вербальну свідомість її носіїв. Насамперед це стосується глибокого занурення людей в онлайн-світ, що опосередковує психічну реальність та особливості мовленнєвого спілкування. Враховуючи сенситивні особливості психіки людини в юнацькому віці, її схильність до сугестивного впливу, можна наголосувати, що особливою мірою ця проблема стосується молоді.

Інтернет є невід'ємним компонентом сучасного життя. Він – транслятор соціокультурного досвіду, що зумовлює формування індивідуальної картини світу особистості. Своєю чергою це слугує основою саморозвитку й особистісного проектування, тому проблема негативних наслідків впливу Інтернету на психіку особистості викликає інтерес фахівців різних галузей знань.

Психологи визначають новий тип мовної особистості, досліджують особливості формування особистості у сучасному дискурсивному просторі, визнають вагомість медійного впливу на процес розуміння та інтерпретації психічної реальності людини, її особистого досвіду як основи психічного розвитку особистості та її успішної соціалізації. Презентація себе набуває нових форм, тому дослідження впливу Інтернету на формування особистості проливає світло на процес самопроєктування та саморозвитку особистості загалом.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Простір соціальних медіа не лишається поза увагою дослідників. Уже створено механізми семантичного аналізу змісту сторінок у соціальних мережах за допомогою комп'ютерних програм (Rnos, Aguilera, Nucez-Gonzalez & Graca, 2019). Відкриті дані сторінки користувача дають значний масив інформації для аналізу, що застосовується у різних сферах, зокрема у соціальній роботі, як показано у статті Chan (2018),

справедливим це є і для інших галузей (Peng, Yu & Mueller, 2018; Yang, 2010; Sapountzi & Psannis, 2018).

Потреба в отриманні та передачі інформації успішно реалізовується через соціальні медіа, тобто мережева передача інформації є комунікацією майбутнього. Так, способи її реалізації знаходимо у роботі Zhou, Wu та Jin (2019), Litou, Boutsis та Kalogeraki (2017), Tsai та Liu (2019), Sumith, Annappa та Bhattacharya (2018) та інших. Крім того, соціальні мережі є потужним джерелом впливу на громадську думку і можуть сприяти формуванню колективних ідей (Huang, Heidergott та Lindner, 2019). Узагальнення вивчення роботи соціальних медіа представлено у Sapountzi та Psannis (2018).

Ще один вагомий аспект віртуального життя молоді – комп'ютерні ігри. Їх вплив на спілкування та побудову стосунків досліджено у роботі Coulson, Oskis, Meredith та Gould (2018). Інша група дослідників визначила, що стосунки у відеогрі між учасниками (кооперативні чи конкурентні) мають прямий вплив на якість дружби між молодими людьми у реальному житті. Так, суперники в грі демонстрували зниження рівня прихильності, коли гра закінчувалась, і навпаки ті, хто працював у команді, покращували стосунки (Verheijen, Stoltz, van den Berg та Cillessen, 2019). Це свідчить про те, що реальне життя все більш тісно переплітається з віртуальним, і часом межа практично зникає. Надмірне занурення у комп'ютерні ігри спричиняє залежність, що викликає сильне занепокоєння громадськості, нині вивчаються її різні аспекти та прояви (Liu та Chang, 2016). Негативним аспектом є і те, що у молоді, захопленої відеоіграми, знижуються показники навчальної успішності та рівень творчості (Gholamitooranposhti, Sabzaliani та Aghaei, 2012). Докладний аналіз емпіричних досліджень впливу комп'ютерних ігор на людину представлено в аналітичній роботі Boyle та інші (2016), впливу штучних мов на формування лінгвістичного світогляду в роботі Stria (2015).

Новітні дослідження японських учених переконливо доводять існування взаємозв'язку комп'ютерно-опосередкованої комунікації. У цьому дослідженні вивчаються як позитивні, так і негативні наслідки впливу мобільних телефонів на використання вербального мовлення серед прогресивної молоді (Cult Cogn Sci, 2018).

Отже, для сучасної молоді людини online-взаємодія стає однією з основних форм спілкування, що визначає у майбутньому основний вектор її особистісного розвитку. Віртуальний комунікативний

простір диктує власні закони спілкування, перцептивна та інтерактивна функції якого реалізуються далеко не повною мірою. Саме цим і зумовлена потреба в емпіричному вивченні психологічних особливостей комунікативної компетентності майбутніх фахівців-психологів, відмінності формування якої зумовлені особливостями професійного спрямування зазначених фахівців.

На нашу думку, саме комунікативна компетентність виступає визначальним чинником соціального зростання та становлення особистості практичного психолога. Комунікативну компетентність О. Корніяка визначає як складно-організоване, внутрішньо суперечливе поєднання комунікативних і мовленнєвих знань та вмінь, що вказують на цілі та результати здійснюваної суб'єктом комунікативної і мовленнєвої діяльності (Корніяка, 2016).

Враховуючи особливості професійної діяльності психолога у сфері «людина–людина» та основний вектор діяльності психологів «на допомогу», комунікативну компетентність майбутніх психологів представлено як складно-організоване поєднання комунікативних знань, умінь і навичок суб'єкта комунікативної діяльності, що об'єднує у своїй структурі три основні компоненти, а саме: гностичний, конативний, емоційний (Завіниченко, 2003).

Вагомим чинником ефективної мовленнєвої комунікації юнаків є високий рівень розвитку у них саморегуляції, що сприяє саморозвитку особистості, конструктивній мовленнєвій взаємодії, формуванню комунікативних умінь, вирішенню внутрішніх особистісних проблем (Кириченко, 2018).

Психологічні особливості інтерфейсу «людина–комп'ютер» та поведінки користувачів у взаємодії з комп'ютерними системами докладно розглянуто у дослідженні Камінської, Стежко та Глебової (2019). Нові способи сприйняття інформації визначають відповідно новий тип комунікативної поведінки (Камінська та інші, 2019).

Тому **мета статті** полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні розвитку комунікативної компетентності активних інтернет-користувачів засобами психологічного тренінгу.

2. Методологія та методи

У дослідженні використано комплекс **методів**, а саме теоретичний аналіз праць, присвячених віртуальному дискурсу в наукових публікаціях останніх двох десятиліть. Також з метою вивчення ефективності розробленої тренінгової програми було застосовано низку емпіричних методів – спостереження, експеримент, тестування, метод

вивчення продуктів діяльності, метод експертної оцінки.

3. Результати та дискусії

На відміну від терміна «кваліфікація» компетентність включає не тільки професійно важливі якості, необхідні для успішного опанування професійною діяльністю, але й низку інших здібностей, у формуванні яких освіта відіграє основну роль, тому останніми роками поняття «компетентність» вийшло на якісно новий методологічний рівень. Враховуючи той факт, що погляди науковців різняться щодо підходів до класифікації компетентностей, їх можна розділити на 3 групи: базові (надпредметні), освітні (загальнопредметні) та спеціально-предметні.

Стратегічний європейський вектор України позначається і на реформуванні системи освіти, орієнтирі мовної політики держави та впровадженні компетентнісного підходу у навчанні, в основу якого покладені саме ключові компетентності. На основі провідних цілей вищої освіти в Україні ключовими компетентностями виступають такі: навчально-пізнавальна, комунікативна, загальнокультурна, ціннісно-сміслова, інформаційна.

Комунікативна компетентність включає лінгвістичні (опанування мовним матеріалом), психологічні (здатність та мотивація до особистісно орієнтованого спілкування) та соціальні характеристики (адаптація, лабільність, соціальна активність тощо).

Структуру комунікативної компетентності студентів майбутніх психологів докладно розглянуто у роботі Н.Б. Завіниченко (Завіниченко, 2003). Так, автор виділяє її такі компоненти, як:

1) гностичний компонент (являє собою систему знань щодо сутності, структури, функцій та особливостей професійного спілкування, а також формування індивідуального комунікативного стилю, творчого мислення, що опосередковано впливає на розвиток загальнокультурної компетентності її носія);

2) конативний компонент (тракується автором як комплекс загальних та специфічних комунікативних умінь, що дають можливість успішно налаштовувати контакт з клієнтом, формувати рефлексію, експресивні уміння, а також загальну культуру мовлення);

3) емоційний компонент (визначається гуманістичною установкою на спілкування, інтересом до іншої людини, готовністю вступати з нею в діалогічні взаємини, також впливає на розвиток емпатії та високий рівень ідентифікації з професійними та соціальними ролями).

Методом експертного оцінювання студентської молоді викладачами кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету було встановлено, що тривале занурення у медійне середовище віртуального спілкування негативно позначається на розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців-психологів, що представлено гностичним, конативним та емоційним компонентами.

Саме тому протягом 2018–2019 н.р. творчою групою, що складається з авторів цієї статті, викладачів кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету, було розроблено, апробовано та впроваджено психологічний тренінг (ПТ) «Формування комунікативної компетентності».

Дослідження проходило у 4 етапи.

На першому етапі сформульовано мету та завдання дослідження, відповідно до яких розроблено структуру ПТ.

На другому етапі шляхом критичного аналізу наукових досліджень та особливостей взаємодії зі студентською молоддю під час навчальних занять змістовно наповнено структурні елементи ПТ «Формування комунікативної компетентності».

Третім етапом стала апробація розробленого тренінгу в умовах викладання навчальних дисциплін з метою визначення універсальності його етапів та усунення виявлених недоліків. На цьому етапі вибірку утворили 107 осіб (4 академічні групи, які розподілені таким чином, що кожний викладач працював у 2-х групах) студентів 1 та 2 курсів. Результатом апробації розробленого ПТ стало розширення варіативності самостійних домашніх завдань шляхом застосування таких методів, як: кейс-метод, рольові ігри, творчі завдання, ситуації з багатьма невідомими, евристичні завдання, проблемні завдання.

На четвертому етапі ПТ безпосередньо впроваджено у навчальний процес, зроблено контрольний зріз даних, методами статистичної обробки даних досліджено оцінку ефективності ПТ у контрольних та експериментальних групах та встановлено статистичні відмінності отриманих результатів.

ПТ «Формування комунікативної компетентності» впроваджено протягом першого семестру 2018–2019 н.р. Загалом у дослідженні взяли участь 76,2% осіб жіночої статі та 23,8% осіб чоловічої статі. Контрольну вибірку утворили 54 учасники (2 академічні групи), з них – 78,6% осіб жіночої статі та 21,4% осіб чоловічої статі.

Структура ПТ включає 10 занять, кожне з яких включає низку таких обов'язкових елементів, як:

- привітання (створює атмосферу довірливості та безоцінкового сприйняття);
- розминка (дає змогу учасникам включитися у процес взаємодії та налаштовує на активну групову співпрацю);
- основний зміст заняття (визначає процес колективоутворення, формування соціальних навичок, встановлення взаємин між учасниками групи);
- рефлексія (сприяє обміну думками і почуттями, розвиває рефлексивність як професійно важливу якість майбутніх психологів);
- прощання (сприяє відчуттю завершеності та цілісності).

З метою дослідження ефективності психологічного тренінгу щодо розвитку комунікативної компетентності студентів у контрольних та експериментальних групах застосовано дві методики, а саме: «Діагностика комунікативної установки В.В. Бойко» (Райгородський, 2011) – для діагностики конативного компонента комунікативної компетентності майбутніх психологів та «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (КСК) (Фетискін, Козлов та Мануйлов, 2002) – для діагностики гностичного та емоційного компонентів комунікативної компетентності майбутніх психологів. Методами статистичної обробки даних встановлено відмінності отриманих результатів на рівнях статистичної значущості.

Діагностичні дані за обома методиками зібрані на вказаній вибірці протягом першого навчального заняття та повторно наприкінці семестру.

Для визначення зсувів за показниками психодіагностичних методик обрано U-критерій Манна-Вітні. Вибір непараметричного критерію зумовлений переважно нерівномірним розподілом даних за шкалами тестів.

В експериментальній вибірці результати за шкалами методики «Діагностика комунікативної установки В.В. Бойко», а саме «Завуальована жорстокість у ставленні до людей», «Відкрита жорстокість у ставленні до людей», «Обґрунтований негативізм у судженнях про людей», «Бурчання», підвищились, досягаючи рівня статистичної значущості ($p > 0,001$).

Відсутність статистичних зсувів на рівні значущості за шкалою «Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими» методики В.В. Бойко підтверджує, що результати ПТ «Формування комунікативної компетентності» не суттєво вплинули на таку комунікативну установку, що вказує, якою мірою людині пощастило в житті на найближче коло знайомих і партнерів у спільній діяльності.

Щодо результатів даних експериментальної вибірки за іншими шкалами методики «Діагностика комунікативної установки В.В. Бойко» (за винятком шкали «Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими» відповідно), можна сказати, що вони зросли на високому рівні статистичної значущості ($p < 0,001$). Отже, результати, що діагностуються за усіма шкалами тесту, значно покращилися.

Так, за шкалою «Завуальована жорстокість у ставленні до людей» методики В.В. Бойко у 34,3% досліджуваних відбулося зниження рівня ($U=-12,38$, $p \leq 0,001$); за шкалою «Завуальована жорстокість у ставленні до людей» рівень знизився у 68% досліджуваних ($U=-7,54$, $p \leq 0,001$); за шкалою «Обґрунтований негативізм у судженнях про людей» – у 9% респондентів ($U=-2,53$, $p \leq 0,01$); за шкалою «Бурчання» – у 66% досліджуваних ($U=-7,21$, $p \leq 0,001$).

Загалом за загальною кількістю балів за методикою «Діагностика комунікативної установки В.В. Бойко» рівень негативних комунікативних установок знизився, що позитивно вплинуло на формування конативного компонента комунікативної компетентності у всіх без винятку досліджуваних в експериментальних групах ($U=-17,56$, $p \leq 0,001$).

Отже, психологічний тренінг «Формування комунікативної компетентності» сприяв тому, що студенти з негативними психологічними установками пом'якшили свої оцінки і переживання з приводу більшості оточуючих, суб'єктивно зумовлені негативні висновки про деякі типи людей і окремі сторони комунікативної взаємодії, що, своєю чергою, дає можливість успішно налаштовувати контакт з іншою людиною, формувати рефлексію, експресивні уміння, загальну культуру мовлення майбутнього фахівця, що визначає конативний компонент комунікативної компетентності практичного психолога. Також суттєво послабилась схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у сфері взаємин з партнерами та у спостереженні за соціальною дійсністю.

Виявлено, що досліджувані експериментальної групи більш оптимістично оцінюють власні успіхи і невдачі, а також схильні очікувати успіхів у майбутньому. Разом із тим вони швидше переходять від планів до дій та частіше готові ризикувати, на відміну від досліджуваних контрольної групи.

Отже, ситуації проблемно-орієнтованого навчання, пошуку самостійного вирішення нестандартних завдань у контексті таких методів, як кейс-метод, рольові ігри, творчі

завдання, ситуації з багатьма невідомими, евристичні завдання, проблемні завдання, позитивно впливають на формування молоді особистості, яка орієнтована на ситуації реальної, а не віртуальної комунікації, що може слугувати характеристикою зрілої та відкритої до нового досвіду молоді на шляху становлення своєї професіоналізації.

Щодо результатів за методикою «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (далі – КСК) отримані такі результати: в експериментальних групах результати за шкалами: «Фактор А» (товариськість), «Фактор С» (емоційна стійкість), «Фактор Д» (життєрадісність), «Фактор М» (незалежність) та «Фактор Н» (організованість) відзначаються значні конструктивні зсуви на високому рівні значущості ($p \leq 0,001$). Майже не змінилися результати за шкалами «Фактор В» (логічне мислення) та «Фактор К» (чутливість–раціональність), тобто зсуви не досягають рівня статистичної значущості ($p > 0,05$) та знизилась результати за шкалою «Фактор П» (схильність до асоціальної поведінки) ($p \leq 0,05$).

Відсутність статистичних зсувів на рівні значущості за шкалами «Фактор В» ($p=0,314$) та «Фактор К» ($p=0,387$) методики КСК підтверджує, що розвиток комунікативної компетентності засобами психологічного тренінгу значимо не впливає на рівень розвитку того чи іншого типу мислення.

Цікаво, що покращення результатів за методикою КСК також відобразилось на поліпшенні узагальнених рівнів за деякими шкалами. У бік зростання показників значущі конструктивні зсуви на максимальному рівні значущості відбулися за шкалами: «Фактор А» (товариськість) (у 17% досліджуваних; $U=-6,41$, $p \leq 0,001$), «Фактор С» (емоційна стійкість) (у 33% досліджуваних; $U=-3,51$, $p \leq 0,001$) та «Фактор Д» (життєрадісність) (у 81% досліджуваних; $U=-5,70$, $p \leq 0,001$).

Результати вказують на те, що розвиток гностичного та емоційного компонентів комунікативної компетентності у студентів експериментальної групи позитивно

пов'язаний з вирішенням творчих завдань, формуванням поняттєвого мислення та когнітивною гнучкістю, інтересом до іншої людини, готовністю вступати з нею в діалогічні взаємини, що розвиваються під час занять, що загалом виступає предиктором більш ефективних комунікативних стратегій на шляху успішної майбутньої професіоналізації.

Висновки

У сучасному суспільстві віртуальна комунікація набуває все більшого поширення. Віртуальна та реальна комунікація осіб – активних інтернет-користувачів визначає психологічні особливості її носіїв. У зв'язку з цим психологічна категорія «комунікативна компетентність» останнім часом зазнає суттєвих змін. Методом експертного оцінювання студентської молоді викладачами кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету було встановлено, що деформаційні зміни позначаються на тому, що безпосереднє міжособистісне спілкування поступово витісняється засобами передавання інформації.

З метою усунення зазначених деформаційних зрушень у майбутніх психологів розроблено психологічний тренінг «Формування комунікативної компетентності». У дослідженні взяли участь 107 респондентів, які утворюють 4 академічні групи студентів 1 та 2 курсів, контрольну вибірку утворили 54 учасники. Методами статистичної обробки даних було доведено ефективність застосованого впливу.

Отже, психологічний тренінг «Формування комунікативної компетентності» має потужний вплив на розвиток усіх компонентів комунікативної компетентності, що за умови внутрішньої мотивації сприяє відкритості новому досвіду і готовності до змін, а також розвитку вербальної свідомості.

Перспектива подальших досліджень передбачає залучення більшої кількості студентів, у тому числі іншого професійного спрямування (майбутніх філологів, менеджерів), а також дослідження гендерних відмінностей віртуальної комунікації та їх вплив на психічний розвиток особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Завіниченко Н. Особливості розвитку комунікативної компетентності майбутнього психолога системи освіти : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2003. С. 41–42.
2. Камінська О., Стежко Ю., Глебова Л. Психолінгвістика віртуальної комунікації в контексті залежності від соціальних мереж. *Психолінгвістика. Psycholinguistics*. 2019. № 25(1). URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/499> (дата звернення: 23.12.2019).
3. Кириченко Т. Особливості розвитку міжособистісної мовленнєвої комунікації підлітків. *Психолінгвістика. Psycholinguistics*. 2016. Вип. 20(1). С. 119–138. DOI: 10.5281/zenodo.1211177 (дата звернення: 23.12.2019).
4. Корніяк О.М. Комунікативна компетентність як визначальний чинник професійного самоздійснення викладача вищої школи. *Актуальні проблеми психології*. Т. VI: *Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2016. Вип. 16. С. 82–92.

5. Райгородский Д. Диагностика коммуникативной установки В.В. Бойко. *Практическая психодиагностика: методики и тесты*. Москва : Бахрах. 2011. С. 298–312.
6. Скуловатова О.В. Дослідження самопрезентації особистості в Інтернеті (на основі аналізу її аватарів). *Молодий вчений: науковий журнал*, 2017. № 1(41), с. 249–253. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/1/58.pdf> (дата звернення: 23.12.2019).
7. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Диагностика коммуникативной социальной компетентности (КСК). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва. 2002. С. 138–149.
8. Boyle E., Hainey T., Connolly T., Gray G., Ear, J., & Ott M. et al. An update to the systematic literature review of empirical evidence of the impacts and outcomes of computer games and serious games. *Computers & Education*, 2016. No 94, Pp. 178–192. DOI: 10.1016/j.compedu.2015.11.003 (дата звернення: 23.12.2019).
9. Chan C. Analysing social networks for social work practice: A case study of the Facebook fan page of an online youth outreach project. *Children and Youth Services Review*, 2018. No 85, pp. 143–150. DOI: 10.1016/j.childyouth.2017.12.021 (дата звернення: 23.12.2019).
10. Coulson M., Oskis A., Meredith J., & Gould R. Attachment, attraction and communication in real and virtual worlds: A study of massively multiplayer online gamers. *Computers in Human Behavior*, 2018. No 87, pp. 49–57. DOI: 10.1016/j.chb.2018.05.017 (дата звернення: 23.12.2019).
11. Felker E., Klockmann H., & Jong N. How conceptualizing influences fluency in first and second language speech production. *Applied Psycholinguistics*, 2018. No 40, pp. 111–136. URL: <https://doi.org/10.1017/S0142716418000474> (дата звернення: 23.12.2019).
12. Gholamitooranposhti M., Sabzaliani H., & Aghaei M. A New Attitude to Computer Games. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2012. No 69, pp. 1302–1308. DOI: 10.1016/j.sbspro.2012.12.066 (дата звернення: 23.12.2019).
13. Cult Cogn S. Cognitive Science and Cultural Transmission. *Journal of Cognition and Culture (J Cognit Cult)*, 2018, DOI: [ow.ly/C8wA30m22IC](https://doi.org/10.1016/j.jococ.2018.05.001) (дата звернення: 23.12.2019).
14. Huang J., Heidergott B., & Lindner I. Naive learning in social networks with random communication. *Social Networks*, 2019. No 58, pp. 1–11. DOI: 10.1016/j.socnet.2019.01.004 (дата звернення: 23.12.2019).
15. Litou I., Boutsis I., & Kalogeraki V. Efficient techniques for time-constrained information dissemination using location-based social networks. *Information Systems*, 2017. No 64, pp. 321–349. DOI: 10.1016/j.is.2015.12.002 (дата звернення: 23.12.2019).
16. Liu C., & Chang I. Model of online game addiction: The role of computer-mediated communication motives. *Telematics and Informatics*, 2016. No 33(4), pp. 904–915. DOI: 10.1016/j.tele.2016.02.002 (дата звернення: 23.12.2019).
17. Peng S., Yu S., & Mueller P. Social networking big data: Opportunities, solutions, and challenges. *Future Generation Computer Systems*, 2018. No 86, pp. 1456–1458. DOI: 10.1016/j.future.2018.05.040 (дата звернення: 23.12.2019).
18. Ríos S., Aguilera F., Nuñez-Gonzalez J., & Graña M. Semantically enhanced network analysis for influencer identification in online social networks. *Neurocomputing*, 2019. No 326–327, pp. 71–81. DOI: 10.1016/j.neucom.2017.01.123 (дата звернення: 23.12.2019).
19. Sapountzi A., & Psannis K. Social networking data analysis tools & challenges. *Future Generation Computer Systems*, 2018. No 86, pp. 893–913. DOI: 10.1016/j.future.2016.10.019 (дата звернення: 23.12.2019).
20. Stria I. Towards a Linguistic Worldview for Artificial Languages. Poznań. 2015.
21. Sumith N., Annappa B., & Bhattacharya S. Influence maximization in large social networks: Heuristics, models and parameters. *Future Generation Computer Systems*, 2018. No 89, pp. 777–790. DOI: 10.1016/j.future.2018.07.015 (дата звернення: 23.12.2019).
22. Tsai C., & Liu S. SEIM: Search economics for influence maximization in online social networks. *Future Generation Computer Systems*, 2019. No 93, pp. 1055–1064. DOI: 10.1016/j.future.2018.08.033 (дата звернення: 23.12.2019).
23. Verheijen G., Stoltz S., van den Berg Y., & Cillessen A. The influence of competitive and cooperative video games on behavior during play and friendship quality in adolescence. *Computers in Human Behavior*, 2019. No 91, pp. 297–304. DOI: 10.1016/j.chb.2018.10.023 (дата звернення: 23.12.2019).
24. Yang Y. Web user behavioral profiling for user identification. *Decision Support Systems*, 2010. No 49(3), pp. 261–271. DOI: 10.1016/j.dss.2010.03.001 (дата звернення: 23.12.2019).
25. Zhou X., Wu B., & Jin Q. User role identification based on social behavior and networking analysis for information dissemination. *Future Generation Computer Systems*, 2019. No 96, pp. 639–648. DOI: 10.1016/j.future.2017.04.043 (дата звернення: 23.12.2019).

REFERENCES:

1. Zavinchenko, N. (2003). Osoblivosti rozvitku komunikativnoi kompetentnosti maybutnyoho psihologa sistemi osviti [Features of the development of communicative competence of the future psychologist of the education system]. *Dis. ... kand. psihol. nauk.* [dissertation PhD]. Kyiv, 2003, p. 41–42 [in Ukrainian].
2. Kaminska, O., Stezhko, U., Glebova, L. (2009). *Psycholingvistyka virtualnoi komunikasii v konteksti zalezhnosti vid socialnih merezh* [Psycholinguistics of virtual communication in the context of dependence on social networks]. *Psycholingvistyka – Psycholinguistics*, 25(1) [in Ukrainian].
3. Kirichenko, T. (2016). *Osoblivosty rozvitku mizhosobistisnoi movlenevoi komunikasii pidlitkiv* [Features of development of interpersonal speech communication of adolescents]. *Psycholingvistyka – Psycholinguistics*. 20(1), 119–138. DOI: 10.5281/zenodo.1211177 [in Ukrainian].
4. Korniyaka, O. (2016). *Komunikativna kompetentnist yak viznachalniy chinnik profesiynogo samozdiysnennya vkladacha vishoy shkoly* [Communicative competence as the determining factor of professional self-realization of a

teacher of higher education]. *Aktualni problemi psichologiy – Actual problems of psychology*. (VI): *Psychophysiology. Psychology prasi. Experimental psychology* [Psychophysiology. Psychology of labor. Experimental psychology], 16, 82–92. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/32305849.pdf> [in Ukrainian].

5. Raygorodskiy, D. (2011). *Diagnostika kommunikativnoy ustanovki V.V. Boyko* [Diagnostics of communicative installation V.V. Boyko]. *Practicheskaya psychodiagnostica: metodiki i testy* [Practical psychodiagnosics: techniques and tests]. Moskva: Bahrah, 298–312 [in Russian].

6. Skulovatova, O. (2017). *Doslidzhennya samoprezentatsii osobistosty v Interneti (na osnovi analizu ii avatariv)* [Self-presentation of the personality on the Internet (based on analysis of its avatars)]. *Molodiy vcheniy: naukoviy zhurnal* [Young scientist: scientific journal], 1(41), 249–253. Retrieved from: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/1/58.pdf> [in Ukrainian].

7. Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., Manuylov, G.M. (2002). *Diagnostica kommunikativnoy socialnoy kompetentnosti (CSC)* [Diagnostics of communicative social competence (CSC)]. *Socialno-psychologicheskaya diagnostica razvitiya lichnosti i malih grup* [Socio-psychological diagnostics of personality development and small groups] Moskva: Bahrah, 139–149 [in Russian].

8. Boyle, E., Hailey, T., Connolly, T., Gray, G., Earp, J., & Ott, M. et al. (2016). An update to the systematic literature review of empirical evidence of the impacts and outcomes of computer games and serious games. *Computers & Education*, 94, 178–192. DOI: 10.1016/j.compedu.2015.11.003.

9. Chan, C. (2018). Analysing social networks for social work practice: A case study of the Facebook fan page of an online youth outreach project. *Children and Youth Services Review*, 85, 143–150. DOI: 10.1016/j.childyouth.2017.12.021.

10. Coulson, M., Oskis, A., Meredith, J., & Gould, R. (2018). Attachment, attraction and communication in real and virtual worlds: A study of massively multiplayer online gamers. *Computers in Human Behavior*, 87, 49–57. DOI: 10.1016/j.chb.2018.05.017.

11. Felker, E., Klockmann, H., & Jong, N. (2018). How conceptualizing influences fluency in first and second language speech production. *Applied Psycholinguistics*, 40, 111–136. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/S0142716418000474>.

12. Gholamitooranposhti, M., Sabzalani, H., & Aghaei, M. (2012). A New Attitude to Computer Games. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 69, 1302–1308. DOI: 10.1016/j.sbspro.2012.12.066.

13. Cult Cogn Sci (2018). Cognitive Science and Cultural Transmission. *Journal of Cognition and Culture (J Cognit Cult)*, 2018, DOI: [ow.ly/C8wA30m22IC](https://doi.org/10.1016/j.cocog.2018.05.017).

14. Huang, J., Heidergott, B., & Lindner, I. (2019). Naive learning in social networks with random communication. *Social Networks*, 58, 1–11. DOI: 10.1016/j.socnet.2019.01.004.

15. Litou, I., Boutsis, I., & Kalogeraki, V. (2017). Efficient techniques for time-constrained information dissemination using location-based social networks. *Information Systems*, 64, 321–349. DOI: 10.1016/j.is.2015.12.002.

16. Liu, C., & Chang, I. (2016). Model of online game addiction: The role of computer-mediated communication motives. *Telematics and Informatics*, 33(4), 904–915. DOI: 10.1016/j.tele.2016.02.002.

17. Peng, S., Yu, S., & Mueller, P. (2018). Social networking big data: Opportunities, solutions, and challenges. *Future Generation Computer Systems*, 86, 1456–1458. DOI: 10.1016/j.future.2018.05.040.

18. Ríos, S., Aguilera, F., Nuñez-Gonzalez, J., & Graña, M. (2019). Semantically enhanced network analysis for influencer identification in online social networks. *Neurocomputing*, 326–327, 71–81. DOI: 10.1016/j.neucom.2017.01.123.

19. Sapountzi, A., & Psannis, K. (2018). Social networking data analysis tools & challenges. *Future Generation Computer Systems*, 86, 893–913. DOI: 10.1016/j.future.2016.10.019.

20. Stria, I. (2015). *Towards a Linguistic Worldview for Artificial Languages*. Poznań.

21. Sumith, N., Annappa, B., & Bhattacharya, S. (2018). Influence maximization in large social networks: Heuristics, models and parameters. *Future Generation Computer Systems*, 89, 777–790. DOI: 10.1016/j.future.2018.07.015.

22. Tsai, C., & Liu, S. (2019). SEIM: Search economics for influence maximization in online social networks. *Future Generation Computer Systems*, 93, 1055–1064. DOI: 10.1016/j.future.2018.08.033.

23. Verheijen, G., Stoltz, S., van den Berg, Y., & Cillessen, A. (2019). The influence of competitive and cooperative video games on behavior during play and friendship quality in adolescence. *Computers in Human Behavior*, 91, 297–304. DOI: 10.1016/j.chb.2018.10.023.

24. Yang, Y. (2010). Web user behavioral profiling for user identification. *Decision Support Systems*, 49(3), 261–271. DOI: 10.1016/j.dss.2010.03.001.

25. Zhou, X., Wu, B., & Jin, Q. (2019). User role identification based on social behavior and networking analysis for information dissemination. *Future Generation Computer Systems*, 96, 639–648. DOI: 10.1016/j.future.2017.04.043.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.

The article was received 13 January 2020.

СЕКЦІЯ 5. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:61

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-25>**СТАВЛЕННЯ ДО ХВОРОБИ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ
У СИТУАЦІЇ ХРОНІЧНОГО СОМАТИЧНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ**

Дідковська Лариса Іванівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

didkovska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4462-1135>

Мета статті – теоретико-емпіричне дослідження особливостей зв'язку між ставленням до хвороби та психологічним благополуччям осіб у ситуації хронічного соматичного захворювання.

Методи. Для дослідження використано психодіагностичні методики: опитувальник когнітивних уявлень про хворобу (А. Evers F. Kraaimaat, адаптація Н. Сироти та Д. Московченко), шкалу психологічного благополуччя (К. Ріфф, адаптація М. Лепешинського), методику діагностики соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд, адаптація О. Осницького). Для оброблення емпіричних даних використано кореляційний аналіз за критерієм Пірсона, кластерний, дискримінантний та порівняльний аналіз за t-критерієм Ст'юдента.

Результати. У дослідженні взяли участь 50 осіб із розсіяним склерозом. Виявлено позитивні кореляції між прийняттям хвороби, психологічним благополуччям цих осіб та окремими його компонентами (позитивні стосунки з іншими, автономія, управління оточенням, особистісний ріст, цілі у житті, самоприйняття). Доведено наявність негативних кореляцій між переживанням цими особами своєї безпомічності у зв'язку із хворобою та між їхнім психологічним благополуччям і його окремими компонентами (автономія, управління оточенням, цілі в житті, самоприйняття). Визначено наявність прямих кореляцій між схильністю цих осіб позитивно переоцінювати значення своєї хвороби, їхнім психологічним благополуччям та окремими його компонентами (управління оточенням, особистісний ріст, самоприйняття). Встановлено відмінності в показниках психологічного благополуччя осіб з різним ставленням до свого хронічного соматичного захворювання.

Висновки. У проведеному дослідженні доведено, що ставлення до хвороби є детермінантою психологічного благополуччя особи в ситуації хронічного соматичного захворювання. Встановлено, що особи, які мають позитивні уявлення про свою хворобу, приймають її, реалістично сприймають проблеми та обмеження, що з нею пов'язані, вбачають у ній можливості для особистісного росту, є більш психологічно благополучними, мають вищий рівень адаптивності, ніж ті, які фокусуються на негативних аспектах хвороби, ставляться до неї як до джерела проблем, обмежень, суб'єктивно обтяжливих емоційних переживань.

Ключові слова: внутрішня картина хвороби, когнітивні уявлення про хворобу, прийняття хвороби, розсіяний склероз, соціально-психологічна адаптація.

**ATTITUDE TO DISEASES AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS
WITH CHRONIC SOMATIC DISEASES**

Didkovska Larysa Ivanivna,
Ph.D. in Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Psychology
Ivan Franko National University of Lviv

didkovska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4462-1135>

The **purpose** of this article is theoretical and empirical study of the features of the relationship between the attitude to a disease and the psychological well-being of persons with chronic somatic disease.

Methods. We have used three psychodiagnostic questionnaires for the research: the illness cognition questionnaire (ICQ) (A. Evers F. Kraaimaat, adaptation by N. Sirota and D. Moskovchenko), Ryff's scales of psychological well-being (adaptation by M. Lepeshinsky), the social and psychological adaptation questionnaire (C. Rogers and R. Diamond, adaptation by O. Osnitsky). Methods of processing empirical data were: Pearson's correlation analysis, cluster analysis, discriminant analysis and Student's t-test.

Results. 50 people with multiple sclerosis participated in the study. Positive correlations have been identified between disease acceptance, psychological well-being of these persons and its components (positive relations, autonomy, environmental mastery, personal growth, purpose in life, self-acceptance). Negative correlations have been proved to exist between the feelings helplessness due to disease and their psychological well-being, including its components such as autonomy, environmental mastery, purpose in life, self-acceptance. Positive correlations were identified between the tendency of these persons to positively overestimate the importance of the disease and their psychological well-being, including its components such as environmental mastery, personal growth, self-acceptance. Certain differences were identified in the indicators of psychological well-being of persons with different attitude to their chronic somatic disease.

Conclusions. It has been found that attitude to the disease is an important factor of person's psychological well-being in case of chronic somatic disease. Persons who have a positive idea about their disease, accept it, realistically perceive the problems and limitations associated with the disease, see opportunities for personal growth have a higher level of psychological well-being and adaptability than those who focus on the negative aspects of the disease, treat it as a source of problems, limitations, subjectively burdensome feelings.

Key words: *internal picture of disease, cognitive ideas about disease, multiple sclerosis, disease acceptance, social and psychological adaptation.*

Вступ

Наявність хронічного соматичного захворювання впливає не лише на фізичне самопочуття людини, але й на її психічний, психологічний стан, на життя в цілому. Виникнення такого захворювання є потужним стресором, який може порушити психологічне благополуччя людини, саме життя в ситуації хронічного соматичного захворювання висуває підвищені вимоги до її адаптаційних ресурсів.

Часто буває так, що особи з об'єктивно важчим захворюванням продовжують жити повноцінним життям, зберігають позитивне налаштування, не відмовляються від тих активностей, до яких залучались ще до виникнення захворювання. Тоді як особи, які мають об'єктивно легше захворювання, навпаки, перестають займатись улюбленими справами, обмежують себе в різних сферах життя, в них істотно знижується якість життя, вони почувають себе гірше в психологічному плані.

Тобто життя в ситуації хронічного соматичного захворювання залежить не тільки і не стільки від об'єктивної його важкості, скільки від того, як сама людина уявляє собі свою хворобу, як вона до неї ставиться. А відтак ставлення осіб із хронічними соматичними захворюваннями до хвороби може визначати їхнє психологічне благополуччя.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Ставлення людини до свого захворювання розглядається у психології як один із компонентів її внутрішньої картини хвороби – комплексного психологічного утворення, що об'єднує в собі факт знання про наявність хвороби, особливості її емоційного сприймання, уявлення людини про хворобу (її роль у житті, вплив на саму людину та на її життя), процес лікування, а також мотиваційні тенденції, настанови та поведінкові реакції людини щодо хво-

роби, механізми захисту у зв'язку із хворобою (Менделевич, 2001).

У внутрішній картині хвороби відображаються глибинні переживання людини щодо свого захворювання, особистісний сенс, яким вона його наділяє. Вона формується у процесі розвитку захворювання, залежить від статі, віку хворого, об'єктивних параметрів хвороби (симптоматики, важкості, тривалості, специфіки порушень тощо), а також від особистісних властивостей самого хворого. Зміст внутрішньої картини хвороби визначає особливості протікання процесу адаптації людини до свого захворювання. У ситуації хронічного соматичного захворювання внутрішня картина хвороби, зміст якої конкретизується в різних типах реагування на хворобу, набуває особливого значення. Від неї залежить, наскільки ефективно людина оволодіває власними негативними емоціями через хворобу, адаптується до обмежень, які накладає на неї захворювання, зберігаючи високу якість життя, наскільки сумлінно вона виконує приписи лікарів і відповідально ставиться до лікувального процесу (Вассерман, Тріфонова, Федорова, 2008; Рассказова, Ковров, Палатов, 2014; Кихтюк, 2018).

Якщо у внутрішній картині хвороби в людини переважають негативні, нереалістичні уявлення про своє захворювання, неконструктивні настанови щодо процесу лікування, це призводить до її дезадаптації, погіршує психологічний стан, знижує загальну якість життя. Неадекватно сформована внутрішня картина хвороби, як зазначає К.С. Максименко, окрім того, що має опосередкований негативний вплив на перебіг соматичного захворювання і результати лікувального процесу, може призводити до виникнення у хворого різних внутрішньоособистісних конфліктів, труднощів у взаєминах із близькими та рідними людьми, в сфері суспільного життя (Максименко, 2012).

У сучасних дослідженнях відзначається переосмислення підходів до визначення внутрішньої картини хвороби. Дедалі більше науковців розглядають її як елемент більш загальної внутрішньої картини здоров'я особистості, в тому числі – осіб із хронічними соматичними захворюваннями (Лісова, 2002; Гасюк, 2019). Тобто внутрішня картина хвороби (когнітивні уявлення людини про своє захворювання та емоційне ставлення до нього, визнання обмежень, які воно на неї накладає тощо) разом зі знаннями про власні можливості, вміннями використовувати актуальні та потенційні ресурси свого організму утворюють внутрішню картину здоров'я людини. Інтеграція внутрішньої картини хвороби у внутрішню картину здоров'я дає змогу розглядати хронічне соматичне захворювання лише як частину здоров'я, а відтак і як частину життя соматичного хворого без генералізації хвороби. А це, у свою чергу, відкриває додаткові можливості для осіб із хронічними соматичними захворюваннями щодо вибору стратегій поведінки, які дозволять їм зберегти наявні в них можливості, відновити, наскільки це можливо, своє здоров'я, вдосконалитись у ситуації хвороби.

Аналізуючи наукові публікації, присвячені проблемі психологічного благополуччя особистості, бачимо, що під цим поняттям у психології розуміють складову частину психологічного здоров'я людини, яка описує міру злагодженості між її психічними процесами та функціями, почуття внутрішнього балансу, цілісності, здатність справлятися з негативними емоціями і повноцінно переживати позитивні, зберігаючи при цьому цілісне емоційно-ціннісне ставлення до себе, оточуючих, світу. У психологічній науці представлено різні моделі психологічного благополуччя, які розробляються, переважно, в гедоністичному та евдемоністичному напрямках. Однією з найбільш теоретично обґрунтованих та емпірично досліджених моделей психологічного благополуччя, яку було взято нами за основу дослідження, є евдемоністична модель, запропонована К. Ріфф. Дослідниця розглядає психологічне благополуччя як стійку властивість, що характеризує людину, в якій домінують позитивні емоції, наявні близькі взаємини з іншими людьми, яка є емоційно залученою до процесу життя, переживає його осмисленість (Ryff, Singer, Love, 2004). У структурі психологічного благополуччя авторка виділяє такі компоненти: позитивні взаємини з іншими (positive relations with others), автономія (autonomy), компетентність в управлінні

оточенням (environmental mastery), переживання безперервності особистісного росту і розвитку (the personal growth), цілі в житті (the purpose in life), прийняття себе (the Self-acceptance).

Розглядаючи внутрішню картину хвороби як частину більш загальної внутрішньої картини здоров'я, можна припускати, що зміст внутрішньої картини хвороби осіб із хронічними соматичними захворюваннями та ставлення до хвороби (як один із її структурних елементів) є значущим чинником їхнього психологічного благополуччя. Це припущення підтверджують нечисленні дослідження зарубіжних науковців. Так, наприклад, китайські вчені, досліджуючи осіб із хворобою Крона, встановили, що негативне ставлення до хвороби, її неприйняття, зосередженість на можливих негативних наслідках призводять до підвищення депресивності, тривожності, психічної та емоційної напруженості хворих, у них знижується якість життя та рівень їхнього психологічного благополуччя (Zhang, Hong, Lin, Zheng, 2016). Подібних висновків доходять російські вчені, досліджуючи хворих із цукровим діабетом. Ті особи, які адаптивно раціонально ставляться до своєї хвороби, а також більше приймають її на емоційному рівні, мають вищий рівень психологічного благополуччя. Натомість домінування неадекватних когнітивних уявлень про хворобу та негативних емоційних переживань у зв'язку з нею призводить до зниження психологічного благополуччя (Мотовилин, Шишкова, Суркова, 2014).

У вітчизняній психології проблема взаємозв'язку між ставленням до хвороби та психологічним благополуччям осіб із хронічними соматичними захворюваннями не є вивченою. Такі дані суттєво розширять можливості фахівців, які надають психологічну допомогу особам із хронічними соматичними захворюваннями. Тому окреслена проблематика потребує емпіричних досліджень.

2. Методологія та методи

Основною метою проведеного дослідження було теоретико-емпіричне дослідження особливостей зв'язку між ставленням до хвороби та психологічним благополуччям осіб у ситуації хронічного соматичного захворювання.

У дослідженні використано три психодіагностичні методики: опитувальник когнітивних уявлень про хворобу (А. Evers F. Kraaimaat, адаптація Н. Сироти та Д. Московченко), шкалу психологічного благополуччя (К. Ріфф, адаптація М. Лепешинського), методику діагностики

соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд, адаптація О. Осніцького).

Опитувальник когнітивних уявлень про хворобу дозволив визначити, як досліджувані ставляться до своєї хвороби: приймають її (особи з таким ставленням навчилися жити зі своєю хворобою, вміють радити собі з тими проблемами, що виникають у них через хворобу, адекватно сприймають обмеження, які накладає хвороба на їхнє життя), сприймають переваги у своїй хворобі (такі особи шукають позитивні аспекти у хворобі, сприймають її як ресурс для особистісного розвитку, переосмислення життя) або ж переживають власну безпомічність у хворобі (у випадку такого ставлення особа наділяє хворобу непомірною владою над собою і своїм життям, вважає, що через хворобу вона стала нікому непотрібна, не може займатись тим, що її цікавить і що приносило їй задоволення раніше). Шкала психологічного благополуччя дала змогу визначити загальний рівень психологічного благополуччя досліджуваних і міру вираженості окремих його компонентів (позитивні стосунки з іншими, автономія, управління оточенням, особистісний ріст, цілі у житті, самоприйняття). За допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптованості було визначено показники адаптованості досліджуваних: адаптивність, прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення до домінування.

Для опрацювання даних емпіричного дослідження використано комп'ютерну програму Statistica, у якій було реалізовано кореляційний (критерій Пірсона при $p < 0,05$), кластерний (метод дерева кластеризації та k -середніх), дискримінантний і порівняльний (t -критерій Ст'юдента при $p < 0,05$) статистичні аналізи.

3. Результати та дискусії

Було досліджено групу з 50 осіб із розсіяним склерозом. Вік досліджуваних становив 22-54 роки. Більша частина досліджуваних – жінки (41 особа). Досліджувані живуть із діагностованим захворюванням у середньому протягом останніх семи років. За результатами опрацювання даних дослідження з використанням кореляційного аналізу визначено достовірні кореляції між показниками ставлення до хвороби та психологічного благополуччя осіб із хронічним соматичним захворюванням. Коефіцієнти кореляцій представлено в таблиці 1.

Виявлено позитивні кореляції між прийняттям хвороби та між психологічним благополуччям ($r=0,35$, $p < 0,05$) і всіма його компонентами: позитивні стосунки з іншими ($r=0,33$, $p < 0,05$), автономія ($r=0,33$, $p < 0,05$), управління оточенням ($r=0,52$, $p < 0,05$), особистісний ріст ($r=0,29$, $p < 0,05$), цілі у житті ($r=0,47$, $p < 0,05$), самоприйняття ($r=0,61$, $p < 0,05$). Встановлено позитивні кореляції між сприйманням переваг у хворобі та психологічним благополуччям ($r=0,33$, $p < 0,05$) і такими його компонентами, як управління оточенням ($r=0,28$, $p < 0,05$), особистісний ріст ($r=0,38$, $p < 0,05$), самоприйняття ($r=0,35$, $p < 0,05$). Також виявлено негативні кореляції між переживанням власної безпомічності у ставленні до хвороби та психологічним благополуччям ($r = -0,33$, $p < 0,05$) і такими його компонентами, як автономія ($r = -0,31$, $p < 0,05$), управління оточенням ($r = -0,55$, $p < 0,05$), цілі в житті ($r = -0,41$, $p < 0,05$), самоприйняття ($r = -0,48$, $p < 0,05$).

За результатами кластерного аналізу показників ставлення до хвороби виділено дві групи осіб із хронічним соматичним захворюванням. Середні значення за показниками ставлення до хвороби в осіб із виділених кластерів представлені на рисунку 1.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляцій між показниками ставлення до хвороби та психологічного благополуччя (марковано статистично значущі коефіцієнти кореляцій, $p < 0,05$)

Показники психологічного благополуччя	Показники ставлення до хвороби		
	Прийняття хвороби	Сприймання переваг у хворобі	Безпомічність
Позитивні стосунки з іншими	0,35	0,08	-0,22
Автономія	0,33	0,14	-0,31
Управління оточенням	0,52	0,28	-0,55
Особистісний ріст	0,29	0,38	-0,23
Цілі в житті	0,47	0,27	-0,41
Самоприйняття	0,61	0,35	-0,48
Психологічне благополуччя	0,56	0,33	-0,45

До першої групи увійшло 60% досліджуваних. Особи із цієї групи більше схильні переживати власну безпомічність через хворобу ($t=5,80$ при $p=0,00$). Цю групу умовно було названо як «особи з фокусом на негативних аспектах хвороби». До другої групи увійшло 40% досліджуваних, які більше схильні ставитись до своєї хвороби приймаючи ($t= -8,95$ при $p=0,00$), частіше шукають у ній переваги, позитивні моменти, відзначають, що хвороба принесла в їхнє життя не лише проблеми, але й щось корисне для них ($t= -3,69$ при $p=0,00$). Для умовного позначення цієї групи використовуємо назву «особи з позитивними ставленням до хвороби». Побудована в про-

цесі дискримінантного аналізу емпіричних даних класифікаційна матриця підтверджує високу коректність розподілу досліджуваних осіб на кластери з різним ставленням до хвороби. Коректність віднесення досліджуваних до першого кластеру становить 100%, до другого – 95%, загальна коректність розподілу – 98%.

Результати порівняння осіб із хронічним соматичним захворюванням із різним ставленням до хвороби за показниками їхнього психологічного благополуччя графічно зображено на рисунку 2.

В осіб із позитивними уявленнями про хворобу виявлено вищий рівень загального психологічного благополуччя

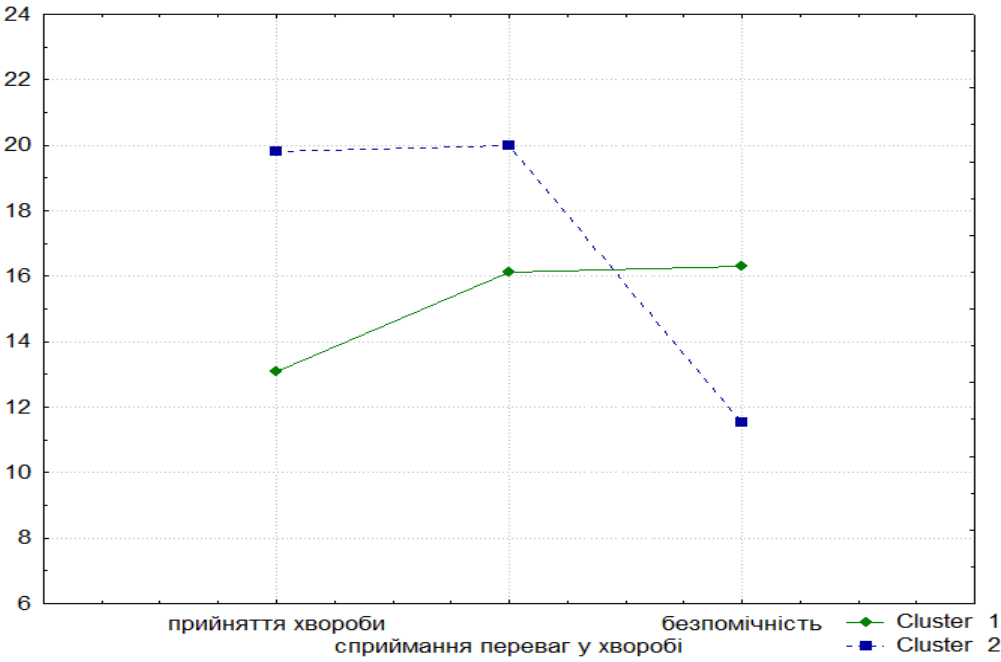

Рис. 1. Середні значення за показниками ставлення до хвороби для виділених кластерів осіб із хронічним соматичним захворюванням

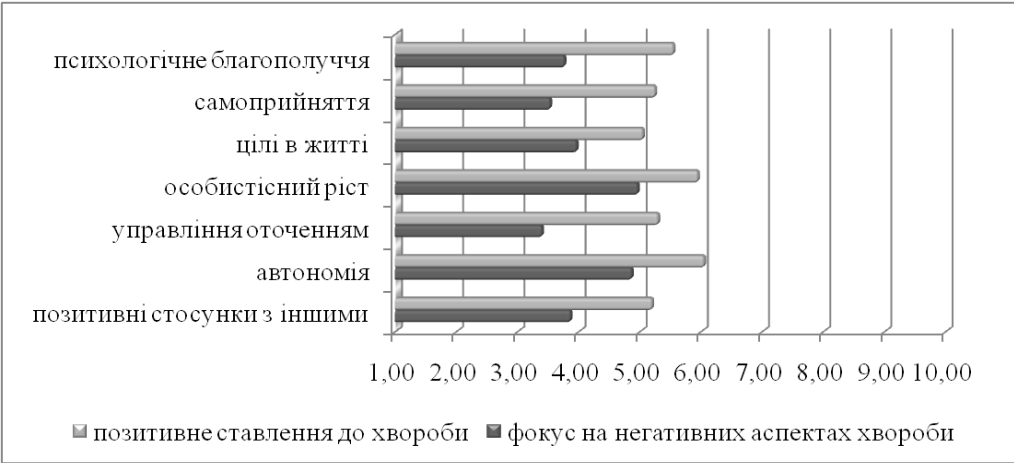

Рис. 2. Порівняння показників психологічного благополуччя осіб із різним ставленням до хвороби

($t = -4,00$ при $p = 0,00$) і таких його компонентів, як: позитивні стосунки з іншими ($t = -2,55$ при $p = 0,01$), управління оточенням ($t = -4,24$ при $p = 0,00$), цілі в житті ($t = -2,48$ при $p = 0,01$), самоприйняття ($t = -3,74$ при $p = 0,00$). Також в осіб із позитивними уявленнями про хворобу виявлено вищий рівень адаптивності ($t = -2,48$ при $p = 0,01$).

Отримані результати показують, що чим більше особи із хронічним соматичним захворюванням приймають свою хворобу, тим вищим є їхнє психологічне благополуччя. Незважаючи на хворобу, вони зберігають свою здатність налагоджувати і підтримувати емоційно близькі, теплі стосунки з іншими. Хвороба не викликає в них суб'єктивно обтяжливих, негативних емоційних переживань, тому вони проявляють відкритість в міжособистісних стосунках, здатні піклуватись про близьких людей та їхнє благополуччя, проявляють співчуття, співпереживають їхнім проблемам.

Приймаючи життя в ситуації хронічного соматичного захворювання, хворі зберігають і свою автономність. Вони самостійно регулюють свою поведінку, покладаються на власну думку і керуються особистими стандартами, не залежать від думки оточуючих, приймаючи важливі рішення. Прийняття хвороби й обмежень, які з нею пов'язані, реалістична оцінка того, що вони можуть робити і чого не можуть через хворобу, підвищує переконаність цих осіб у своїй компетентності. Вони ефективно використовують наявні в них можливості для організації своєї поведінки та діяльності таким чином, щоб досягнути в ній бажаних результатів. Враховуючи пов'язані із хворобою проблеми й труднощі, відчуваючи себе готовими їх вирішувати, ці особи не обмежують себе в цілях, яких хочуть досягнути в майбутньому. Навпаки, вони планують своє майбутнє, обирають реально досяжні цілі. Це робить їхнє життя осмисленим і спрямованим. Хронічне соматичне захворювання є невід'ємною частиною життя хворих, певною мірою їхня хвороба є частиною них самих. Тому коли в них домінує приймаюче ставлення до хвороби, вони в цілому з більшим прийняттям ставляться до самих себе, вище оцінюють свою особистість.

Виявлення хронічного соматичного захворювання є стресом для людини, який може похитнути її впевненість у собі. Але якщо в людини формується позитивне, приймаюче ставлення до своєї хвороби, вона засвоює нові стратегії поведінки для пристосування до змінених умов життя із хворобою, і це дає їй упевненість у тому, що вона розвивається як особистість, гнучко зміню-

ється відповідно до нового досвіду, а отже, укріплює почуття безперервності та успішності свого особистісного росту. Це спостерігається й у тому випадку, коли в осіб із хронічним соматичним захворюванням у ставленні до хвороби переважає фокус уваги на її позитивних аспектах, коли вони вбачають у хворобі ресурс і можливості для покращення себе та свого життя. Ставлячись до своєї хвороби як до джерела потенційних можливостей, фактора, вплив якого дав їм змогу почати по-іншому дивитись на життя, сповна переживати його цінність, екзистенційну значущість кожного моменту, особи в ситуації хронічного соматичного захворювання більше здатні до самоприйняття. Якщо раніше вони могли не приймати своїх негативних особистісних властивостей чи не визнавати їх, то після виникнення захворювання вони переоцінили їхнє значення, стали більше задоволеними собою, почали приймати себе з усіма своїми перевагами й недоліками. Уміння бачити ресурсні сторони у своїй хворобі забезпечує особам у ситуації хронічного соматичного захворювання переживання своєї компетентності в організації життя. Вони ефективно використовують ті можливості, які їм трапляються на життєвому шляху, користуються сприятливими обставинами для того, щоб задовольняти свої особисті потреби й досягати поставлені перед собою цілі.

Вище психологічне благополуччя та більша адаптивність характеризує тих осіб із хронічним соматичним захворюванням, у яких у цілому наявне позитивне ставлення до хвороби (поєднується виражена тенденція до прийняття хвороби та позитивної переоцінки її значення). Такі особи приймають свою хворобу, намагаються побачити її позитивні аспекти, бачать у ній ресурс для свого розвитку і самовдосконалення. Вони переконані в тому, що хвороба принесла в їхнє життя не лише труднощі та проблеми, але й сприяла позитивним змінам. Завдяки своїй хворобі вони стали сильнішими, переоцінили значущість різних аспектів життя, навчились цінувати його в кожному актуальному моменті, насолоджуватись ним. Найбільше вираженими компонентами психологічного благополуччя в таких осіб є здатність налагоджувати близькі, емоційно наповнені, теплі стосунки з іншими, почуття власної компетентності, прийняття себе, позитивний емоційний фон ставлення до себе. Вони планують досягнення особисто значущих для них цілей у майбутньому. Результати, яких вони досягають у своїй діяльності, зазвичай узгоджуються з тим, чого вони хотіли досягнути.

Особи в ситуації хронічного соматичного захворювання, які фокусуються на негативних аспектах хвороби і переживають власну безпорадність у зв'язку з нею, навпаки, є менш психологічно благополучними, в них зниженні показники автономності, почуття своєї компетентності в управлінні оточенням, самоприйняття і цілей у житті. Через почуття своєї безпорадності у зв'язку із хворобою вони займають залежну позицію у стосунках з іншими, орієнтуються на їхню думку. Вони не почувають себе здатними організувати свою повсякденну діяльність, змінювати або покращувати актуальні обставини свого життя, контролювати його хід. Це призводить до того, що вони нерозважливо ставляться до можливостей і сприятливих обставин, які виникають в їхньому житті, не використовують їх для задоволення своїх потреб, отримання бажаного і досягнення поставлених перед собою цілей. Наділяючи хворобу необ'єктивно великою владою над собою і своїм життям, особи в ситуації хронічного соматичного захворювання втрачають переживання сенсовності життя, його спрямованості, наповненості, цінності. У своєму майбутньому вони не бачать перспектив, не ставлять перед собою високих цілей, бажання досягнення яких могло б зробити їхнє життя осмисленим і спрямованим. Ставлення до хвороби як до джерела обмежень, причини їхньої безпомічності, неоптимальності знижує здатність осіб із хронічним соматичним захворюванням до прийняття себе. Вони незадоволені собою, мають домінуючі негативні переживання щодо себе, не приймають себе у всій повноті особистісних властивостей і поведінкових проявів. Окремі сторони їхньої особистості

викликають у цих осіб занепокоєння, стають причиною виникнення їхніх негативних емоційних переживань.

Висновки

Результати проведеного дослідження засвідчують, що ставлення до хвороби є детермінантою психологічного благополуччя особи в ситуації хронічного соматичного захворювання. Більш психологічно благополучними є особи, які приймають свою хворобу, адекватно оцінюють її вплив на своє життя та намагаються переоцінити її значення з позитивної точки зору, усвідомлюють обмеження, які вона на них накладає, почувають себе здатними долати проблеми, що з нею пов'язані. Натомість особи, які почувають власну безпомічність через хворобу, ставляться до неї як до джерела проблем та обмежень, є менш психологічно благополучними. Виявлені в дослідженні особливості зв'язку між ставленням до хвороби та психологічним благополуччям осіб у ситуації хронічного соматичного захворювання доречно враховувати фахівцям, які надають психологічну допомогу цій категорії клієнтів. Важливо формувати в цих осіб реалістичні уявлення про їхню хворобу, адекватне ставлення до неї, до обмежень, які через неї виникають, до ресурсів і можливостей, які вона їм надає. Це дозволить їм залишатись психологічно благополучними, розширить їхні можливості для ефективної адаптації до життя в ситуації хронічного соматичного захворювання. Перспективою подальших наукових розвідок у межах дослідженої проблеми є уточнення й порівняння особливостей зв'язку між ставленням до хвороби та психологічним благополуччям осіб із різними хронічними соматичними захворюваннями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вассерман Л.И., Трифонова Е.А., Федорова Е.А. Внутренняя картина болезни в структуре качества жизни у больных с соматической патологией. *Сибирский психологический журнал*. 2008. № 27. С. 67–71.
2. Гасюк М.Б. Роль внутрішньої картини здоров'я в лікуванні та реабілітації соматичного хворого. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1, Т. 1. С. 124–128.
3. Кихтюк О.В. Теоретико-методологічні аспекти та емпіричне дослідження внутрішньої картини хвороби в клінічній психології. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 31. С. 131–140. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-131-140> (дата звернення: 23.12.2019).
4. Лісова О.С. Внутрішня картина здоров'я. *Психологія: збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова*. Київ, 2002. Вип. 15. С. 69–77.
5. Максименко К.С. Проблема прототипу психологічної допомоги особистості в ситуації соматичного захворювання. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2012. Вип. 17. С. 252–264.
6. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Москва : МЕДпресс, 2001. 592 с.
7. Мотовилин О.Г., Шишкова Ю.А., Суркова Е.В. Рациональный и эмоциональный компоненты отношения к болезни пациентов с сахарным диабетом 1 типа: взаимосвязь с психологическим благополучием. *Сахарный диабет*. 2014. № 3. С. 60–69.
8. Рассказова Е.И., Ковров Г.В., Палатов С.Ю. Когнитивная составляющая репрезентации лечения и качество жизни при соматических заболеваниях. *Психическое здоровье*. 2014. № 1. С. 43–51.

9. Ryff C., Singer B., Love G. Positive health: Connecting well-being with biology. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. 2004. № 1449. P. 1383–1394. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1521> (дата звернення: 23.12.2019).
10. Zhang M., Hong L., Lin Y., Zheng S. et al. Illness perceptions and stress: mediators between disease severity and psychological well-being and quality of life among patients with Crohn's disease. *Patient Prefer Adherence*. 2016. № 10. P. 2387-2396. DOI: 10.2147/PPA.S118413 (дата звернення: 23.12.2019).

REFERENCES:

1. Hasiuk M.B. (2019) Rol vnutrishnoi kartyny zdorovia v likuvanni ta reabilitatsii somatychnoho khvoroho [The role of the internal health picture in the somatic patient treatment and rehabilitation]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 1, 124-128 [in Ukrainian].
2. Kykhtiuk O.V. (2018) Teoretyko-metodolohichni aspekty ta empyrychne doslidzhennia vnutrishnoi kartyny khvoroby v klinichnii psykholohii [Theoretical-methodological aspects and empirical study of internal pattern of disease in clinical psychology]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological prospects*, 31, 131-140 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-131-140>
3. Lisova O.S. (2002) Vnutrishnia kartyna zdorovia [The internal health picture]. *Psykholohiia: zbirnyk naukovykh prats NPU imeni M.P. Drahomanova – Psychology: collection of research papers of M.P. Drahomanov NPU*, 15, 69-77 [in Ukrainian].
4. Maksymenko K.S. (2012) Problema prototypu psykholohichnoi dopomohy osobystosti v sytuatsii somatychnoho zakhvoriuvannia [The problem of the prototype of psychological assistance to the individual in the situation of somatic disease]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy – Problems of modern psychology: collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine*, 17, 252-264 [in Ukrainian].
5. Mendelevich V.D. (2001) Klinicheskaja i medicinskaja psihologija [Clinical and medical psychology]. M.: MEDpress [in Russian].
6. Motovilin O.G., Shishkova Iu.A., Surkova E.V. (2014) Ratsionalnyi i emotsionalnyi komponenty otnosheniia k bolezni patsientov s sakharnym diabetom 1 tipa: vzaimosviaz s psikhologicheskim blagopoluchiem [Rational and emotional components of attitude to the disease in patients with type 1 diabetes: relationship with psychological well-being]. *Sakharnyi diabet – Diabetes mellitus*, 3, 60-69 [in Russian].
7. Rasskazova E.I., Kovrov G.V., Palatov S.Iu. (2014) Kognitivnaia sostavliaiushchaia reprezentatsii lecheniia i kachestvo zhizni pri somaticheskikh zabolevaniiaxh [Cognitive component of treatment representation and quality of life in case of somatic diseases]. *Psikhicheskoe zdorove – Mental health*, 1, 43-51 [in Russian].
8. Ryff C., Singer B., Love G. (2004) Positive health: Connecting well-being with biology. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. 1449, 1383-1394. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1521>
9. Vasserman L.I., Trifonova E.A., Fedorova E.A. (2008) Vnutrennjaja kartina bolezni v strukture kachestva zhizni u bol'nyh s somaticheskoi patolohiej [The internal picture of the disease in the structure of quality of life in patients with somatic pathology]. *Sibirskij psikhologicheskij zhurnal – Siberian Journal of Psychology*, 27, 67-71 [in Russian].
10. Zhang M., Hong L., Lin Y., Zheng S. et al. (2016) Illness perceptions and stress: mediators between disease severity and psychological well-being and quality of life among patients with Crohn's disease. *Patient Prefer Adherence*, 10, 2387-2396. DOI: 10.2147/PPA.S118413

Стаття надійшла до редакції 14.01.2020.
The article was received 14 January 2020.

УДК 159.923.2:005

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-26>

РЕСУРСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ ОСОБИСТІСТЮ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Лукомська Світлана Олексіївна,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології

Інститут психології імені Г. С. Костюка

Національної академії педагогічних наук України

svitluk@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0360-6484

Статтю присвячено проблемі визначення особливостей застосування ресурсного підходу до подолання особистістю кризових ситуацій.

Мета статті – емпіричне вивчення ресурсів осіб у складних життєвих ситуаціях, зв'язку індексу ресурсності, посттравматичного зростання та резилентності онкопацієнтів у ремісії.

Використано такі **методи** дослідження: опитувальник втрат і набуттів (Н. Водопьянова, М. Штейн), базований на ресурсній концепції психологічного стресу С. Хобфолла; опитувальник посттравматичного зростання (Р. Тадеші і Л. Калхаун) в адаптації М. Магомед-Емінова; опитувальник резилентності (К. Коннор, Дж. Девідсон). У дослідженні взяло участь 106 осіб жіночої статі віком від 23 до 72 років з клінічним діагнозом *Са молочної залози (T2N1M0, стадія ІІb)*. У всіх жінок на момент постановки діагнозу не було віддалених метастазів, а лімфатичні вузли були вражені лише частково, всі вони перебували в 1–3-річній ремісії.

Результати. Низький рівень ресурсності виявлено у жінок, старших 50 років, незалежно від тривалості їхньої ремісії, високий рівень ресурсності демонструють жінки віком від 36 до 50 років, а середній – молодші 36 років, відмінності між групами є статистично значущими. Виражену резилентність виявлено у жінок до 50 років, натомість після 50 років її рівень суттєво знижується. Помірне посттравматичне зростання демонструють усі досліджувані. У них виявлено високі показники за шкалою «підвищення цінності життя». У найстарших досліджуваних високі значення отримала шкала «духовні зміни». Інші ж шкали даної методики у всіх жінок були виражені помірно, жодна досліджувана не мала низького рівня посттравматичного зростання.

Висновки. Згідно з результатами кореляційного аналізу встановлено позитивні статистично значущі кореляції між індексом ресурсності, посттравматичним зростанням і резилентністю. Що вищий індекс ресурсності, то краще збалансовані життєві розчарування і досягнення та вищий адаптаційний потенціал особистості, менша стресова вразливість, що своєю чергою зумовлює посттравматичне зростання і резилентність. Особливо актуальною дана проблема є для онкохворих, які для тривалої ремісії потребують виражених фізичних і психологічних зусиль.

Ключові слова: ресурси, криза, онкопацієнти, адаптаційний потенціал, посттравматичне зростання, резилентність.

RESOURCE APPROACH TO PERSONALITY OVERCOMING THE EFFECTS OF THE CRISIS SITUATIONS

Lukomska Svitlana Oleksiivna,

Candidate of Psychological Sciences,

Senior Researcher of Laboratory of the Methodology and Theory of Psychology

G.S. Kostyuk Institute of Psychology

of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

svitluk@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0360-6484

The article is devoted to the problem of determining the peculiarities of application of the resource approach to overcoming crisis situations.

The **purpose** of the article is to empirically study the resources of individuals in difficult life situations, to relate the index of resourcefulness, post-traumatic growth and the resilience of oncopathic patients to remission.

Research methods: loss and acquisition questionnaire (N. Vodopyanova, M. Stein), based on the resource concept of psychological stress by S. Hobfall, posttraumatic growth questionnaire (R. Tadesh and L. Kalhoun, in adaptation by M. Magomed-Eminov); Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). The study involved 106 female patients between the ages of 23 and 72 years with a clinical diagnosis of breast Ca (T2N1M0, stage IIb). All women at the time of diagnosis had no distant metastases, and lymph nodes were only partially affected, all of them were in 1-3 year remission.

Results of the study: low levels of resourcefulness were found in women over 50 years of age, regardless of the duration of their remission, high levels of resourcefulness are demonstrated by women aged 36 to 50 years, and medium – younger than 36 years, differences between groups are statistically significant. The pronounced resistance has been found in women under 50, but after 50 years its level is significantly reduced. Moderate post-traumatic growth is demonstrated by all subjects, they have high scores on the scale of "increase in the value of life", the oldest examinees received a high scale "spiritual changes", other scales of this technique in all women are moderate, none of them has a low level of post-traumatic growth.

Conclusions: according to the results of correlation analysis, positive statistically significant correlations between the resource index, post-traumatic growth and resistance were established. That is, the higher the resource index, the better balanced life frustrations and achievements and higher adaptive capacity of the individual, less stressful vulnerability, which, in turn, causes post-traumatic growth and resilience, especially relevant for cancer patients who have long-term physical illness, and psychological effort.

Key words: resources, crisis, cancerpatients, adaptation potential, post-traumatic growth, resilience.

Вступ

Одним із сучасних напрямів у розвитку теорії психологічного стресу є ресурсний підхід, пов'язаний зі здатністю людини використовувати свої особистісні якості, соціальну підтримку, можливості громади у подоланні екстремальних, стресових життєвих ситуацій.

Методичний і понятійний апарат ресурсного підходу виник у сфері моделювання виробництва в економіці. У психологічну науку він прийшов через психофізіологію, де застосовувався щодо обмеженої енергетичної ємності пізнавальних механізмів. У словнику Д. Ушакова ресурс (від фр. "ressource" – «допоміжний засіб») трактується як засіб, запас, джерело. Зазначимо, що етимологія цього слова достатньо цікава. У французьку мову воно прийшло із старофранцузької ("ressourde" – «підійматися»), однак основою вважається латинське слово "resurgere" зі значенням «знову підійматися, знову виникати», тобто для появи ресурсу потрібен спад, зникнення чогось, що було наявне у попередньому досвіді. Ресурс не з'являється нізвідки, він виникає на основі попереднього успішного досвіду подолання складних життєвих ситуацій. У словнику української мови наголошується, що ресурс – це запас чого-небудь, який можна використати в разі потреби. Виникає ще й мотиваційний компонент ресурсу. У психології загалом під ресурсом розуміється все те, що належить особистості в психологічному плані. Використання цього терміна щодо особистості передбачає наявність у неї різних обсягів ресурсів різної якісної визначеності, тому, описуючи той чи інший ресурс, необхідно визначити його сутнісну, психологічну природу і оцінити, наскільки він виражений в особистості, наскільки вдало вона його використовує. Зазначимо, що, окрім психологічних ресурсів, у кризових життєвих ситуаціях людина використовує ресурси, запозичені з економіки. Зокрема, це гроші (прибуток), час (добовий час, що містить сон, робочий час і дозвілля), знання (інформація). Ці

ресурси якісно не є однорідними та не зводяться один до одного, ними володіють усі люди в різному обсязі та із різною суб'єктивною значущістю. Час – ресурс фіксований та невідновлюваний; життєва енергія – поняття багатозначне, таке, що передбачає хоча б часткове відновлення; гроші – це, безумовно, ресурс, який можна відновити, кожна людина має певний фінансовий ресурс, а витрата грошей, як правило, компенсується наступним їх заробітком; знання можна відновити, їх можна накопичувати, але за певних умов вони можуть зруйнуватися (наприклад, при деменції). Особливо актуальною проблема втрати на набуття ресурсів стає для людей у кризових життєвих ситуаціях, зокрема й у разі онкологічної хвороби.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Ресурсний підхід з метою вивчення особливостей психічної активності розроблено J.D. Brown, E.C. Poulton і вдосконалено M.J. Posner, D.A. Norman, D.J. Vobrow та низкою інших дослідників. На прикладі здатності водіїв добре керувати машинами на місцевості зі щільною забудовою J.D. Brown, E.C. Poulton визначили роль когнітивних ресурсів. Через двадцять років E.C. Poulton як основний ресурс людини визначив здатність до самоконтролю, де провідну роль відіграють саме когнітивні процеси (Brown, Poulton, 1961). M.J. Posner з колегами зазначав, що при ураженні лобної ділянки мозку людина втрачає здатність до самоконтролю, довільності у поведінці, вона позбавляється основного ресурсу функціонування – контролювати свої емоції, думки та вчинки (Posner, 1992). Вже нині встановлено, що функції лобної ділянки можуть частково відновлюватися, а отже, ресурс самоконтролю у людини не зникає й за певних умов може реалізовуватися знову. За словами С. Мадді, успішне функціонування пов'язане із контролем, що відображає переконаність особистості в можливості і своїй здатності контролювати події власного життя,

долати важкі обставини (Maddi, Matthews, Kelly, 2012). Подібні думки ми знаходимо й у працях Дж. Роттера, який використовував поняття локусу контролю. Традиційно адаптивне значення приписується внутрішньому локусу контролю (інтернальності), що передбачає переконання особистості в не випадковості її успіхів або невдач, залежних від компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей, які є закономірними результатами її діяльності. Зазначимо, що нині у російській психології ресурсний підхід асоціюється переважно із когнітивними здатностями особистості, раціональною оцінкою своїх життєвих подій. Найбільш розгорнуту модель використання ресурсів (когнітивних) запропонували D.A. Norman та D.J. Bobrow. Вони вважають, що всі ресурси є взаємопов'язаними, їх неможливо розглядати окремо один від одного (Pessoa, 2009). Відповідно до теорії збереження ресурсів С. Хобфолла загрозливою ситуація сприймається індивідумом або спільнотою лише в тому випадку, якщо їхнім ресурсам загрожує небезпека. У ресурсній концепції стресу ресурси визначаються як те, що є значущим для людини і допомагає їй адаптуватися в складних життєвих ситуаціях. С. Хобфолл до ресурсів відносить матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальну підтримку, сім'ю, друзів, роботу, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповагу, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, систему вірувань тощо); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (прямо чи опосередковано) для виживання або збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях або служать засобами досягнення особисто значущих цілей. На базі теорії збереження ресурсів був створений опитувальник (COR-Evaluation), що виявляє рівень втрат і набуттів щодо кожної з чотирьох груп ресурсів, зокрема об'єктивних або матеріальних (речі, якими людина володіє), соціальних (суспільного статусу), особистісних (оптимізму, життєстійкості, локусу контролю) та енергетичних (часу, грошей, знань). Ресурсний підхід базується на принципі консервації ресурсів, який передбачає можливість отримувати, зберігати, відновлювати, примножувати і перерозподіляти ресурси відповідно до власних цінностей. За допомогою такого розподілу ресурсів людина має можливість адаптуватися до варіативних умов життєвого середовища (Hobfoll, Watson, Bell, Bryant, 2007).

Сучасний ресурсний підхід у психології базується на певних принципах. Принцип гармонії (або принцип повноти реалізації) базується на необхідності наявності всіх базових ресурсів відповідного рівня, однак з індивідуальними особливостями їх вираженості. Принцип концентрації, значною мірою зумовлений концепцією Л.С. Виготського про зону найближчого розвитку, може застосовуватися для опису завдань, найбільш важливих на конкретному життєвому етапі, крім суто професійних. Це можуть бути завдання, пов'язані із сім'єю, саморозвитком тощо. Для цього можуть використовуватися аналоги зони найближчого професійного розвитку. Зазвичай визначення особистісного ресурсу розвитку наголошують на єдності актуального і потенційного рівнів розвитку здібностей людини. У зоні актуального розвитку перебуває актуальний рівень розвитку здібностей, що відображають досягнення попереднього вікового періоду, в зоні найближчого розвитку – потенційний рівень розвитку здібностей, що відображають завдання віку, вікові новоутворення. Спираючись на ідею К. Роджерса про конгруентність (чи ні) організму і Я-структур, можна ввести принцип конгруентності особистісних ресурсів різних рівнів. Зокрема, якщо в якості одного з рівнів буде взятий біологічний і біопсихічний ресурс людини, то в якості іншого рівня розглядатиметься думка особистості про себе, а в результаті сформується конгруентність (за термінологією К. Роджерса). Оскільки для подолання кризових ситуацій внутрішніх (особистісних) ресурсів часто буває недостатньо, слід використовувати й ресурси зовнішні, зокрема й соціальну підтримку. Отже, можна визначити окремим принципом принцип поєднання особистісних і соціальних ресурсів. При цьому вибудовування системи ефективного управління внутрішніми і зовнішніми ресурсами особистості дозволяє говорити про виникнення ще одного ресурсу, тобто метаресурсу, ресурсу самоконтролю, пов'язаного з ефективністю системи психічного управління поведінкою і розвитком особистості. Сенс такого метаресурсу полягає в тому, що вміння керувати собою є найважливішим ресурсом особистості. Поряд з поділом ресурсів на внутрішні і зовнішні необхідно виділити ресурс, що володіє з цього погляду особливим статусом. Він одночасно і внутрішній, і зовнішній. Йдеться про часовий ресурс. Що старша людина, то меншим потенціалом і перспективою вона володіє в силу наближення завершення професійного та життєвого циклу.

2. Методологія та методи

Для реалізації цілей дослідження нами були використані такі методики: опитувальник втрат і набуттів особистісних ресурсів (Н. Водопьянова, М. Штейн), опитувальник посттравматичного зростання (Р. Тадеші і Л. Калхаун), адаптований М. Магомед-Еміновим, та опитувальник резилентності Коннора-Девідсона. Опитувальник втрат і набуттів особистісних ресурсів (Н. Водопьянова, М. Штейн) базується на ресурсній концепції психологічного стресу. Він спрямований на оцінку часової (за останні рік-два) взаємодії втрат і усвідомлення особистісних ресурсів. Опитувальник посттравматичного зростання (Р. Тадеші і Л. Калхаун), адаптований М. Магомед-Еміновим, містить 21 твердження з шістьма можливими варіантами відповідей, що формують п'ять таких шкал: ставлення до інших, нові можливості, сила особистості, духовні зміни, підвищення цінності життя, а також загальний індекс посттравматичного зростання. Опитувальник резилентності Коннора-Девідсона складається із 25 тверджень, що утворюють одну шкалу – шкалу резилентності. Отримані дані піддавалися статистичному аналізу (кореляційний критерій Пірсона, критерій Краскала-Волліса) з подальшою їх якісною інтерпретацією і змістовим узагальненням. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS 21.0.

У дослідженні взяло участь 106 осіб жіночої статі віком від 23 до 72 років з клінічним діагнозом *Са молочної залози (T2N1M0, стадія IIb)*. Зазначимо, що у всіх досліджуваних на момент постановки діагнозу не було віддалених метастазів, а лімфатичні вузли були вражені лише частково, всі вони перебували в 1–3-річній ремісії.

3. Результати та дискусії

Ми зазначаємо, що існує два різновиди ресурсів оточуючого середовища,

тісно пов'язаних між собою. Це внутрішні та зовнішні ресурси. Внутрішні (особисті) ресурси спрямовані на самореалізацію, саморозвиток та самовдосконалення, а зовнішні (так звані екологічні) стосуються цінностей особистості, її самосприйняття, копіngu, прийняття рішень і поведінки в конфліктах. До зовнішніх ресурсів також відносять соціальну підтримку, лідерство, участь у громадських об'єднаннях, освітні та тренінгові програми, підтримку громади, друзів і родини. S.V. Bowles, L.D. Pollock, M. Moore виділяють ресурси родини, які займають проміжне місце між ресурсами особистості та її соціального оточення, яке розуміється громада в цілому. Ресурсами родини при цьому є спілкування, емпатія, згуртованість, адаптивність/гнучкість, досвід спільного подолання кризових ситуацій, родинні традиції, свята, спільне проведення дозвілля (Bowles, Pollock, Moore, 2015). Результатами використання ресурсів є психологічна стійкість (короткотерміновий наслідок) та резилентність (у довготривалій перспективі), необхідною умовою якої є посттравматичне зростання. У нашому дослідженні ми наголошуємо на єдності особистісних і соціальних ресурсів особистості, що особливо яскраво проявляється у стресових життєвих ситуаціях. Результати емпіричного дослідження представлено у табл. 1.

Отже, згідно з результатами емпіричного дослідження низький рівень ресурсності виявлено у жінок, старших 50 років, незалежно від тривалості їхньої ремісії. Високий рівень ресурсності демонструють жінки віком від 36 до 50 років, а середній – молодші 36 років. Відмінності між групами є статистично значущими (при $p=0,002$). Виражену резилентність виявлено у жінок до 50 років, натомість після 50 років її рівень суттєво знижується ($p=0,05$). Помірне посттравматичне зростання демонструють усі досліджувані. У них виявлено високі

Таблиця 1

Розподіл ознак серед досліджуваних жінок з *Са молочної залози* різного віку

Ознака	До 35 років	36–50 років	Старші за 50 років	Критерій Краскала-Волліса
Індекс ресурсності	0,931	1,427	0,694	0,002
Ставлення до інших	15,3	15,4	11,4	0,891
Нові можливості	7,2	8,5	3,4	0,739
Сила особистості	8,3	9,6	6,1	0,820
Духовні зміни	4,8	5,3	8,9	0,05
Підвищення цінності життя	13,9	9,3	8,7	0,837
Індекс посттравматичного зростання	49,5	48,1	38,5	0,05
Рівень резилентності	65,5	63,7	44,3	0,05

показники за шкалою «підвищення цінності життя», у найстарших досліджуваних високі значення отримала шкала «духовні зміни», інші ж шкали даної методики у всіх жінок були виражені помірно, жодна досліджувана не мала низького рівня посттравматичного зростання.

Згідно результатами кореляційного аналізу встановлено позитивні статистично значущі кореляції між індексом ресурсності, посттравматичним зростанням і резилентністю ($r=0,783$, $p=0,002$, $r=0,729$, $p=0,004$). Що вищий індекс ресурсності, то краще збалансовані життєві розчарування і досягнення та вищий адаптаційний потенціал особистості, менша стресова вразливість, що своєю чергою зумовлює посттравматичне зростання і резилентність. Особливо актуальною дана проблема є для онкохворих, які для тривалої ремісії потребують виражених фізичних і психологічних зусиль. Ми відзначаємо відсутність статистично значущих відмінностей за індексом ресурсності між досліджуваними із різною тривалістю ремісії, але такі відмінності були виявлені щодо рівнів посттравматичного зростання і резилентності. Отже, що довший період ремісії, то більше виражене посттравматичне зростання і резилентність. Особливо дана тенденція актуальна для жінок віком від 36 до 50 років.

Проблема психологічного стресу з позиції ресурсного підходу знайшла відображення в ресурсній моделі, згідно з якою стрес виникає в результаті реальної чи уявної втрати частини ресурсів, які включають поведінкову активність, соматичні, психічні і професійні можливості, особистісні характеристики, вегетативні та обмінні процеси. У такому контексті А.Г. Маклаков вводить поняття «особистісний адаптаційний потенціал», що включає в себе психічну стійкість, самооцінку особистості, відчуття соціальної підтримки, досвід соціального спілкування

(Маклаков, 2001). Особистісний адаптаційний потенціал пов'язаний із соціалізацією особистості, порушення якої може призводити до проблемної взаємодії, зниження працездатності та погіршення стану здоров'я, тобто усі компоненти особистісного адаптаційного потенціалу є значущими при оцінці і прогнозі успішності адаптації до важких та екстремальних ситуацій, а також при оцінці швидкості відновлення психічної рівноваги. Ресурси – це адаптаційні можливості, що являють собою стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності, забезпечують здатність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життя та виявляються як у фізіологічному (від біохімічного рівня до рівня безумовно- та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і (найголовніше) у психологічному контексті, спрямовуючи поведінку особистості, її діяльність.

Висновки

Отже, наявні в психології підходи до дослідження психотравмуючих подій як джерела виключно негативних для особистості наслідків не відповідають вимогам сучасної ситуації перманентних соціальних, економічних, геополітичних криз і конфліктів, коли потенційно травматичні ситуації є неминучою частиною життя людей і соціальних груп. Це зумовлює необхідність пошуку способів реалізації конструктивних і розвивальних потенціалів кризових і травматичних ситуацій, одним із яких є ресурсний підхід. Згідно з результатами емпіричного дослідження встановлено, що індекс ресурсності позитивно корелює із посттравматичним зростанням і резилентністю, що особливо актуально для пацієнтів з онкологічними хворобами, які потребують значних ресурсів для максимально успішного функціонування як в процесі лікування, так і під час ремісії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22 (№ 1). С. 16–24.
2. Bowles S.V., Pollock L.D., Moore M. Total force fitness: The military family fitness model. *Military Medicine*. 2015. Vol. 180 (3). P. 246–258.
3. Brown I.D., Poulton E.C. Measuring the spare 'mental capacity' of car drivers by a subsidiary task. *Ergonomics*. 1961. Vol. 4 (1). P. 35–40.
4. Hobfoll S.E., Watson P., Bell C.C., Bryant R.A. Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*. 2007. Vol. 70 (4). P. 283–315.
5. Maddi S.R., Matthews M.D., Kelly D.R., Villarreal B., & White M. The role of hardiness and grit in predicting performance and retention of USMA cadets. *Military psychology*. 2012. Vol. 24 (1). P. 19–28.
6. Pessoa L. How do emotion and motivation direct executive control? *Trends in cognitive sciences*. 2009. Vol. 13 (4). P. 160–166.
7. Posner M.J. The Estelle medical professional judgment standard: the right of those in state custody to receive high-cost medical treatments. *Am. JL & Med*. 1992. Vol. 18. P. 347–358.

REFERENCES:

1. Maklakov A. G. (2001) Lichnostnyy adaptatsionnyy potentsial: yego mobilizatsiya i prognozirovaniye v ekstremal'nykh usloviyakh [Personal adaptive potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions]. *Psikhologicheskiy zhurnal – Psychological Journal*, 22 (№ 1), 16-24 [in Russian].
2. Bowles, S. V., Pollock, L. D., Moore, M., Wadsworth, S. M., Cato, C., Dekle, J. W., ... & Seidler, D. A. (2015). Total force fitness: The military family fitness model. *Military Medicine*, 180(3), 246-258.
3. Brown, I. D., & Poulton, E. C. (1961). Measuring the spare 'mental capacity' of car drivers by a subsidiary task. *Ergonomics*, 4(1), 35-40.
4. Hobfoll, S. E., Watson, P., Bell, C. C., Bryant, R. A., Brymer, M. J., Friedman, M. J., ... & Maguen, S. (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 70(4), 283-315.
5. Maddi, S. R., Matthews, M. D., Kelly, D. R., Villarreal, B., & White, M. (2012). The role of hardiness and grit in predicting performance and retention of USMA cadets. *Military psychology*, 24(1), 19-28.
6. Pessoa, L. (2009). How do emotion and motivation direct executive control?. *Trends in cognitive sciences*, 13(4), 160-166.
7. Posner, M. J. (1992). The Estelle medical professional judgment standard: the right of those in state custody to receive high-cost medical treatments. *Am. JL & Med.*, 18, 347.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2020.

The article was received 13 January 2020.

УДК 159.9.01:615.851

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-27>

ТЕРАПЕВТИЧНИЙ АЛЬЯНС ТА ТРУДНОЦІ В ТЕРАПІЇ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СІМЕЙНИХ ТЕРАПЕВТІВ

Миколайчук Мар'яна Ігорівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та психотерапії
Український католицький університет

mykolaychuk@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-4759-3611

Добродняк Олена Анатоліївна,
ПСИХОЛОГ
Комунальний заклад Львівської обласної ради
«Львівська обласна клінічна психіатрична лікарня»

olenadobrodniak@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7216-5686

Мета дослідження – з'ясування характеристик терапевтичних стосунків сімейних терапевтів, а також виявлення взаємозв'язків між цими характеристиками та терапевтичним досвідом, генералізованим типом прив'язаності, особистісними рисами та типовими труднощами у процесі психотерапії.

Методи. Для проведення дослідження обрано батарею психологічних методик, які дають змогу оцінити характеристики терапевтичного альянсу у зв'язку з такими показниками, як терапевтичний досвід та труднощі в терапії, генералізований стиль прив'язаності та особистісні риси. Це такі методики: опитувальник стосунків Ен'ю (Agnew Relationship Measure), загальний базовий опитувальник психотерапевтів (Psychotherapists Common Core Questionnaire), методика «Самооцінка генералізованого типу прив'язаності» (Relationship Quality K. Bartholomew і L. Horowitz), методика «Велика п'ятірка» – п'ятифакторний особистісний опитувальник (Р. МакКрає, П. Коста).

Результати. Якісні та змістові характеристики терапевтичного альянсу корелюють з особистісними характеристиками досліджуваних та з типом труднощів у терапії. Тривалість психотерапевтичної освіти та практики корелює з параметрами терапевтичного альянсу. Розуміння емоційних реакцій клієнтів було вищим у терапевтів з екстравертованим типом та надійною прив'язаністю. Інші показники якості терапевтичного альянсу (зв'язок, партнерство та ініціатива клієнтів) пов'язані з такими рисами терапевтів, як самоконтроль, наполегливість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, точність у роботі, а також соціоцентризм, доброзичливість та уникнення конфліктів, емоційна стабільність. Тип труднощів у терапії відрізняється у терапевтів з різним стилем прив'язаності. При домінуванні типу прив'язаності з негативним відношенням до себе і до інших частіше виникатимуть труднощі з надмірними очікуваннями клієнтів та знеціненням.

Висновки. Описані особистісні риси сімейних психотерапевтів, стиль прив'язаності, терапевтичний досвід є суттєвими чинниками якості терапевтичного альянсу, які важливо брати до уваги у процесі професійної психотерапевтичної підготовки чи підвищення кваліфікації.

Ключові слова: сімейна системна психотерапія, особистісна ефективність психотерапевтів, стосунки «психотерапевт – клієнт», труднощі у психотерапії.

THE THERAPEUTIC ALLIANCE AND DIFFICULTIES IN THERAPY IN THE CONTEXT OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF FAMILY THERAPISTS

Mykolaychuk Maryana Ihorivna,

Candidate of Psychological Sciences,
Associated Professor of Psychology and Psychotherapy Department
Ukrainian Catholic University

mykolaychuk@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-4759-3611

Dobrodniak Olena Anatoliivna,

Psychologist

Municipal Institution of Lviv Regional Council "Lviv Regional Clinical Psychiatric Hospital"

olenadobrodniak@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7216-5686

Purpose. The aim of study was to examine the characteristics of the therapeutic relationships among family therapists and identify correlations between these characteristics and therapeutic experiences, generalized attachment style, personality traits, and typical difficulties in the psychotherapy process.

Methods. A battery of psychological questionnaires was used to assess the characteristics of the therapeutic alliance in relation to the therapeutic experience and difficulties in therapy, generalized attachment style, and personality traits: Agnew Relationship Measure, Psychotherapists Common Core Questionnaire, Relationship Quality Self-Assessment by K. Bartholomew and L. Horowitz, Big Five personal questionnaire by R. McCray, P. Costa.

Results. The qualitative and substantive characteristics of the therapeutic alliance significantly correlate with the personal traits and with the type of difficulty in the process of psychotherapy. The duration of psychotherapy education and psychotherapy practice correlates with a better therapeutic alliance. Extroverted therapists with a secure attachment have better understanding of clients' emotional responses. Other indicators of the quality of the therapeutic alliance: communication, partnership and client initiative significantly correlate with self-control, perseverance, organization, discipline, responsibility, accuracy at work, as well as sociocentrism, emotional stability. The type of self-reported therapy difficulties are different for therapists with different attachment styles. When the type of attachment with a negative attitude to oneself and to others dominates, there will often be difficulties with excessive client expectations and impairment.

Conclusions. The personality traits of family psychotherapists described in the study, attachment style, therapeutic experience predict the quality of the therapeutic alliance, and therefore are important to consider in the professional psychotherapy training or advanced training.

Key words: *family system psychotherapy, personal effectiveness of psychotherapists, "psychotherapist – client" relationships, difficulties in psychotherapy.*

Вступ

Особистість психотерапевта та якість альянсу майже у всіх терапевтичних напрямках виділяють як найважливіші цілючі засоби психотерапії. Проте питання того, що впливає на формування якості терапевтичного альянсу, залишається недостатньо дослідженим. В Україні існує багаторічний досвід навчання психотерапевтів, зокрема й за напрямком «Системна сімейна психотерапія» (відповідно стандартів Європейської асоціації психотерапії), який обов'язково передбачає наявність власного психотерапевтичного досвіду. Цей досвід впливає на формування власних терапевтичних кордонів, гнучкості у її різних проявах (комунікативної гнучкості, багатопартійності – можливості приєднуватись до кожного учасника розмови, гнучкості щодо розуміння контекстів та сприйняття різних запитів, нелінійності мислення). Також досвід впливає на формування стосунків, на емоційну регуляцію, особистісні риси тощо.

Здійснення емпіричної перевірки того, чи пов'язаний власний психотерапевтичний досвід з певними параметрами терапевтичного бекграунду, типом прив'язаності, особистісними рисами та якістю терапевтичного альянсу, спонукало нас до проведення дослідження.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Теоретичним дослідженням характеристик особистості терапевта, параметрів терапевтичного альянсу вчені займались ще з кінця 50-х рр. 20 ст. Англійський психоаналітик М. Балінт говорив, що психотерапія – це навички особистості (Balint, 1957). К. Роджерс підкреслював, що теорія та методи терапевта менш важливі, ніж навички особистості (Роджерс, 1994). Р. Кочюнас вивів модель особистісної ефективності психотерапевта. Він включив до неї автентичність, відкритість власному досвіду, розвиток самосвідомості, силу особистості та ідентичність, толерантність

до невизначеності, прийняття власної відповідальності, глибину стосунків з іншими, постановку реалістичних цілей та емпатію (Кочюнас, 2008). У дослідженнях 90 рр. було встановлено кілька емпіричних моделей ефективного терапевта. Модель Т. Sexton і S. Whiston вміщала такі параметри, як відкритість, здатність довіряти та викликати довіру, колаборативні стосунки, альянс (Sexton, Whiston, 1994).

У різних терапевтичних напрямках особистісні риси психотерапевтів по-різному втілюються в стиль терапевтичних стосунків згідно з теоретичною парадигмою та цілями терапії. У психоаналітичній парадигмі терапевт зберігає особистісну анонімність, щоб клієнт міг вільно проектувати на нього свої почуття. Терапевт інтерпретує клієнтський матеріал і вчить його пов'язувати наявну поведінку з подіями минулого. У когнітивно-поведінковому напрямку психотерапевт обирає сократівський стиль, а також стосунки партнерства, спонукає клієнта до аналізу власних когніцій, дисфункційних припущень, тобто до аналізу поведінки, спричиненої ними. Клієнтська позиція змінюється від позиції учня до позиції експерта з аналізу та застосування технік самодопомоги, зміни поведінкових патернів.

У гуманістично-екзистенційній парадигмі терапевтичний контакт становить суть процесу. Він характеризується теплотою, емпатією, повагою. Встановлюється він з метою перенесення цих навичок стосунків на всі інші соціальні стосунки.

Що стосується характеристик специфічності терапевтичного альянсу в сімейній психотерапії, то цей стиль є чітко окресленим у напрямку емоційно фокусованої сімейної терапії. «В ЕФТ альянс характеризується тим, що терапевт здатний бути з кожним з партнерів, коли партнер стикається з власними емоційними реакціями <...>Терапевт – співпрацюючий партнер в тому, що стосується збирання воедино і переробки переживань, <...>діє як консультант з процесу, а не як експерт в галузі змістів психіки кожного з партнерів» (Джонсон, 2013: 80). D. Rait зазначає, що альянс у парній і сімейній терапії відрізняється від альянсу в індивідуальній психотерапії тим, що пари і сімейний терапевт повинні встановити і підтримувати численні альянси. Вони також повинні прийняти концептуальні рамки, які враховують взаємодію в трикутниках або системах з трьох осіб, визнають вплив системи, що діє на терапевта. Одним з найскладніших завдань у встановленні терапевтичного альянсу сімейних терапевтів є завдання керувати

кількома альянсами в середовищах, яким притаманні конфлікти, емоційність, вразливість та загроза (Rait, 2000).

Терапевтичний альянс забезпечує контекст для міжособистісної спорідненості між терапевтом та членами сім'ї, дає можливість коригувального досвіду, що можна розглядати як умову для терапевтичних змін (Shirk, Saiz, 1993). Хоча існує зростаючий обсяг емпіричних доказів, які показують, що терапевтичний альянс є найкращим предиктором результатів психотерапії в індивідуальній психотерапії (Horvath, Symonds, 1991), незначна кількість досліджень стосується характеристик терапевтичного альянсу в сімейній терапії та його корелятивів. S. Gaston описав чотири важливих аспекти терапевтичного альянсу, які також стосуються контексту лікування пар та сім'ї. До них належать афективні зв'язки пацієнта з терапевтом, здатність пацієнта ефективно працювати в терапії, емпатичне розуміння і залучення терапевта, а також згода пацієнта і терапевта на завдання і цілі терапії (Rait, 2000). W. Pinsof і D. Catherall запропонували єдине формальне визначення терапевтичного альянсу в сімейній терапії: «це той аспект взаємозв'язку між терапевтичною системою і системою пацієнтів, що стосується їх здатності взаємно інвестувати в терапію і співпрацювати» (Pinsof, Catherall, 1986: 139).

Відсутність досліджень чинників терапевтичного альянсу сімейних терапевтів у вітчизняному науковому просторі поряд із зростанням запитів на доказово ефективну психотерапію зумовила вибір теми дослідження.

При плануванні дослідження ми висунули гіпотезу про те, що якісні та змістові характеристики терапевтичного альянсу сімейних системних терапевтів будуть пов'язані з їхніми особистісними характеристиками, а також корелюватимуть з типом труднощів у процесі психотерапії.

2. Методологія та методи

Для дослідження характеристик терапевтичного альянсу та труднощів у терапії була використана батарея психологічних методик, більшість яких ми використали вперше, здійснивши адаптацію.

Для вимірювання якісних характеристик терапевтичного альянсу була обрана методика «Опитувальник стосунків Ен'ю» (далі – ОСЕ) (Agnew-Davies et al., 1998). Вона містить 28 тверджень і має 2 паральні форми для терапевтів та пацієнтів. У нашому дослідженні ми використали її модифікований варіант, описаний у праці S. Black (Black, 2000), з метою вимірювання узагальненого показника

терапевтичного альянсу («Мої клієнти можуть вільно виражати те, що їх турбує», «Мої клієнти доброзичливі до мене», «Мої клієнти переживають, що будуть почувати себе незручно через мене (принижено)», «Мої клієнти в стосунках зі мною беруть на себе ініціативу» тощо). У цій методиці шкала «Зв'язок» вимірює рівень привітності терапевта до клієнтів, підтримки, прийняття, розуміння. Шкала «Партнерство» вимірює міру узгодженості терапевтичних завдань та цілей між терапевтом та клієнтом. Шкала «Довіра» вимірює міру впевненості клієнта в терапевтичних інтервенціях та оптимістичність оцінювання ним результатів терапії. Шкала «Відкритість» стосується того, наскільки, на думку терапевта, клієнти почувують себе у стосунках з ним безпечно, можуть відкривати свої проблеми без страху або збентеження. Шкала «Ініціатива клієнтів» вказує на те, наскільки клієнти беруть на себе ініціативу та відповідальність за перебіг терапії.

Для вимірювання змістових характеристик терапевтичного альянсу ми використали перекладений та модифікований варіант опитувальника «Загальний базовий опитувальник психотерапевтів» (далі – ЗБОП) (Orlinsky, 1999). Цей інструмент був створений для вимірювання терапевтичного бекґраунду (освіти, досвіду роботи, сфери, профілю та інтенсивності роботи) та інших характеристик з метою самоаналізу професійного розвитку чи занепаду. У перелік із 20 запитань були включені такі: «Наскільки добре ваше загальне теоретичне розуміння терапії?», «Наскільки добре ви зараз володієте майстерністю методів та стратегій, практикуючи психотерапію?», «Наскільки добре ви розумієте те, що відбувається під час терапії (сесій)?», «Наскільки ви відчуваєте, що розчаровуєтесь в психотерапії?», «Наскільки ви відчуваєте, що втрачаєте емпатійність?», «Наскільки ви відчуваєте, що психотерапія стає рутиною?», «Наскільки конструктивно ви використовуєте ваші особисті реакції на клієнтів?», «Наскільки природно (автентично) ви почуваетесь в роботі з клієнтами?», «Наскільки добре ви можете виявити і розібратися з емоційними реакціями ваших клієнтів?» тощо.

Для вимірювання труднощів у терапії досліджуваним було запропоновано написати наратив: «Будь ласка, подумайте про труднощі, з якими ви стикаєтесь у вашій психотерапевтичній практиці. Згадайте клієнта (клієнтів), з яким було дуже важко працювати. Будь ласка, опишіть ці труднощі». Для опрацювання результатів був здійснений контент-аналіз.

Для вимірювання стилю прив'язаності досліджуваним було запропоновано методику «Самооцінка генералізованого типу прив'язаності» в адаптації Т. Казанцевої (Барышнева, 2019). Досліджуваним пропонувалось співвіднести свій звичний тип стосунків з чотирма прототипами.

Для вимірювання особистісних характеристик було обрано методику «Велика п'ятірка» – п'ятифакторний особистісний опитувальник в адаптації Л. Бурлачука, Д. Королева (Бурлачук, Королев, 2000), що за останні десятиліття стала золотим стандартом для експрес-діагностики особистісних якостей. Дана методика дозволяє виявити такі особистісні риси, як емоційна стійкість – нейротизм, інтроверсія – екстраверсія, відкритість – закритість до досвіду, незгідливість (нонконформізм) – згідливість (конформізм), несумлінність – сумлінність.

3. Результати та дискусії

У дослідженні взяли участь 48 психотерапевтів віком від 26 до 59 років. 87% з них мають вищу психологічну освіту, 13% – вищу медичну освіту. Усі досліджувані мають професійну освіту за напрямком «Системна сімейна психотерапія» на різному етапі її здобуття. 80% мають завершену професійну освіту, 20% завершують навчання з правом практикувати під супервізією. Серед респондентів – 44 жінки та 4 чоловіків, що відображає загальну тенденцію залучення до навчання із даного напрямку психотерапії.

Усі досліджувані працюють у сфері приватної практики і в середньому проводять 12 годин терапії на тиждень.

Для перевірки гіпотези на першому етапі був здійснений кореляційний аналіз за критерієм Спірмена. У результаті було з'ясовано таке: кількість годин навчання теорії корелює із вправністю залучення клієнтів у терапію, спонуканням їх брати відповідальність за процес терапії на себе ($r=0,68$) та зі згідливістю як характеристикою соціоцентризму, здатністю приймати групові норми та орієнтуватись на гармонійні стосунки більше, ніж на відстоювання власної думки.

Кількість годин власного терапевтичного досвіду обернено корелює з показником прив'язаності D (типом, якому притаманні труднощі у налагодженні близьких стосунків, страх повністю покладатись чи залежати від інших, довіряти іншим) ($r= -0,68$). Що тривалішим є досвід власної психотерапевтичної практики, то нижчими є результати за цим типом прив'язаності ($r= -0,61$). Ці результати підтверджують взаємний зцілюючий вплив психотерапії і для клієнта,

і для психотерапевта, на якому наголошує Р. Кочюнас, вказуючи на те, що глибоке пізнання людей призводить до зросту не лише рефлексивності, а й особистісної зрілості загалом.

Що тривалішим є досвід терапевтичної практики, то ймовірніше терапія стає рутинною ($r=0,73$), що підтверджується дослідженнями з емоційного вигорання серед консультантів та терапевтів (Simionato, Simpson, 2018).

Проте цей показник корелює з показником «ініціатива клієнтів» ($r=0,71$), що зростає з тривалістю власної психотерапевтичної практики. Про зв'язок тривалості практики та терапевтичної майстерності загалом йдеться також в дослідженні D. Orlinsky із залученням 3800 психотерапевтів з різних країн (Orlinsky, 1999).

Добре розуміння терапевтом того, що відбувається в процесі терапії (що зростає завдяки супервізіям), сприяє ефективному робочому альянсу згідно з результатами опитувальника ЗБОП ($r=0,70$), а також зростанню професійного ентузіазму ($r=0,61$). Супервізії сприяють конструктивному використанню особистих реакцій на клієнтів ($r=0,55$) та тому, що терапевти автентично почуваються в роботі з клієнтами ($r=0,75$).

Що вищими є показники за шкалою «Особистісна динаміка в психотерапії», то кращою є здатність терапевтів вияв-

ляти та розуміти емоційні реакції клієнтів ($r=0,67$), а також вищим є показник терапевтичного альянсу за шкалою «Відкритість» ($r=0,70$). Розуміння емоційних реакцій клієнтів корелює зі шкалою екстраверсії ($r=0,57$) та обернено корелює з типом прив'язаності С (здатністю обходитись без близьких емоційних відносин) ($r= -0,65$). Отже, краще розуміння емоційних реакцій клієнтів пов'язане з надійним типом прив'язаності.

Кореляційні зв'язки між параметрами терапевтичного альянсу та особистісними характеристиками були виявлені за шкалами методики ОСЕ «Зв'язок», «Ініціатива клієнтів» та «Партнерство». Показник «Зв'язок» як міра привітності терапевта, прийняття, розуміння прямо корелює з показниками сумлінності ($r=0,73$), конформізму ($r=0,57$) та обернено корелює з показником нейротизму ($r= -0,70$). Що більше терапевт проявляє самоконтроль, наполегливість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, точність у роботі, а також соціоцентризм, доброзичливість, то більше клієнти його сприймають як підтримуючого.

Показники за шкалою «Партнерство» теж обернено корелюють з показником нейротизму ($r= -0,70$). Отже, емоційна стійкість є однією з базових характеристик для встановлення міцного терапевтичного альянсу.

Таблиця 1

Категорії нарративів з описом труднощів в процесі терапії

Категорія нарративу	Приклад нарративу
1. Пасивність клієнтів (важка залученість в терапію, клієнти є відвідувачами чи скаржниками, а також нелогічні, непослідовні клієнти)	«Порушення зв'язаності у висловленнях, виражена непослідовність думках та діях» «Коли клієнт хоче «полікувати» родича» «Обсесивно-компульсивні клієнти» «Невмотивовані на роботу клієнти» «Невключеність когось одного із пари»
2. Високі вимоги клієнтів (вони хочуть поради, швидкого результату)	«Коли клієнти вимагають миттєвого результату і готові за це платити удвічі більше, коли вимагають конкретних порад» «Клієнти, які сплачують наперед на тривалий термін» «Особливо важко з тими клієнтами, які очікують на чарівну пігулку і зміни» «Зсув відносин до моєї експертності та великої надії, що я щось зможу зробити» «Знецінення клієнтів (ідеалізація – знецінення)» «Коли клієнти <i>зникають</i> » «Недовіра до терапії, лінощі клієнта, очікування швидкого результату»
3. Клієнти викликають складні емоції	«Сложный клиентский случай с насилием и инцестом в семье у ребенка. Я испытывала страх, так как у меня были дети в том же возрасте» «Сложно было работать с утратой отца в семье, так как после похорон прошёл месяц. Жена и 2 детей на консультации очень переживали. Мне сложно было их сопровождать на этом этапе проживания горя» «Девочка 9 лет матерится, хватает меня за грудь. Я чувствую себя маленькой и ничтожной рядом с ней. Мне её жалко»

Ініціатива клієнтів як показник альянсу прямо корелює з самооцінкою якості терапевтичного альянсу загалом ($r=0,73$), згідливістю ($r=0,53$) та обернено корелює з типом прив'язаності D ($r= -0,61$).

Загалом ці результати перегукуються з результатами дослідження S. Black, G. Hardy. Безпечний стиль прив'язаності позитивно корелює з загальним показником терапевтичного альянсу, натомість тривожний стиль прив'язаності негативно корелює з показником альянсу і позитивно корелює з труднощами в терапії (Black, Hardy, 2005).

На наступному етапі аналізу даних був здійснений контент-аналіз наративів, в яких респонденти описували свої труднощі в терапії. У результаті були виділені 3 категорії наративів, поданих в Таблиці 1.

Ми розділили наративи на 3 категорії за типом труднощів, здійснили порівняльний аналіз досліджуваних показників у трьох групах клієнтів згідно з типом труднощів у терапії за критерієм Краскела-Уоліса. Результати порівняльного аналізу представлені на діаграмах (рис. 1).

Згідно з даними цього критерію була виявлена значуща відмінність трьох груп за показником типу прив'язаності D. Цей показник був суттєво вищим у представників другої групи. Отже, можемо зробити висновок про залежність переживання труднощів у стосунках з клієнтами за типом високих клієнтських вимог, ідеалізації-знецінення за типом прив'язаності, що характеризується негативним ставленням до себе та інших. Інші відмінності мають тенденційний характер і потребують перевірки на більшій групі досліджуваних. Зокрема, тип труднощів «Клієнти викликають складні емоції» виникає частіше у терапевтів, клієнти яких проявляють більшу ініціативу в терапії, а самі характеризуються такою особистісною рисою, як відкритість. Найнижчий показник довіри клієнти демонструють (згідно з оцінками терапевтів) до тих терапевтів, які сприймають своїх клієнтів як пасивних.

Висновки

За результатами дослідження можемо зробити висновки про те, що якісні та змістові характеристики терапевтичного

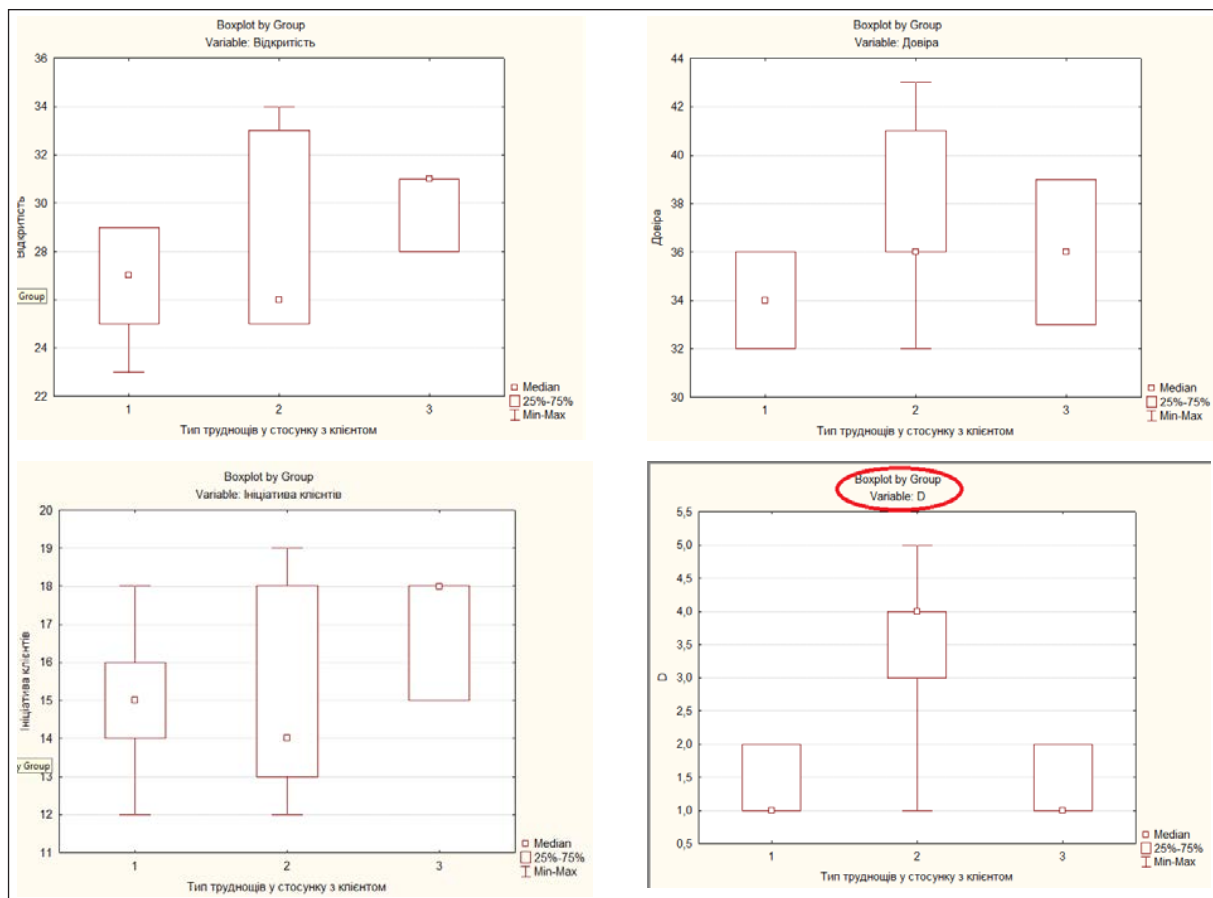

Рис. 1. Порівняння середніх значень за показниками терапевтичного альянсу, особистісних рис та стилю прив'язаності у терапевтів з різними категоріями труднощів у терапії

альянсу пов'язані з особистісними характеристиками досліджуваних та корелюють з типом труднощів у процесі психотерапії. Тривалість психотерапевтичної освіти (теоретичної частини, власного досвіду, супервізії) та психотерапевтичної практики позитивно корелює з параметрами терапевтичного альянсу, що емпірично підтверджує необхідність безперервного професійного вдосконалення практикуючих психотерапевтів. У процесі професійного вдосконалення зростає вміння залучення клієнтів у психотерапевтичний процес (спонукання їх до власної відповідальності за результативність психотерапії), збільшується здатність до партнерської співпраці, розуміння проблем клієнтів та здатність розбиратись з емоційними реакціями клієнтів. Проте зі збільшенням тривалості психотерапевтичної практики зростає відношення до неї як до рутини. Водночас розуміння того, що відбувається під час терапії, сприяє зростанню ентузіазму.

Показник терапевтичного альянсу «Розуміння емоційних реакцій клієнтів» був вищим у терапевтів з екстравертованим типом та надійною прив'язаністю. Інші показники якості терапевтичного альянсу (зв'язок, партнерство та ініціатива клієнтів) пов'язані з такими рисами терапевтів, як самоконтроль, наполегливість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, точність у роботі, а також соціоцентризм, доброзичливість та уникнення конфліктів, емоційна стабільність. Тип труднощів у терапії відрізняється у терапевтів з різним стилем прив'язаності. У тих терапевтів, в яких домінує тип прив'язаності по типу негативного відношення і до себе, і до інших, частіше виникають труднощі з надмірними очікуваннями клієнтів та знеціненням.

Перспективою буде проведення дослідження на більшій групі досліджуваних, а також порівняння результатів у психотерапевтів різних терапевтичних напрямків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барышневa С. Взаимосвязь представлений о детском опыте и характеристик партнерских отношений у молодых взрослых. URL: <https://nauchkor.ru/uploads/documents/587d366f5f1be77c40d58f1d.pdf> (дата звернення: 17.06.2019).
2. Бурлачук Л., Королев Д. Экспериментальные методики. Адаптация опросника для диагностики пяти факторов личности. *Вопросы психологии*. 2000. № 1. С. 126–140.
3. Джонсон С. Практика эмоционально-фокусированой супружеской терапии. Создание связей. Москва : Научный мир, 2013. 364 с.
4. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. Москва : «Академический проект», 2008. 150 с.
5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва, 1994. 480 с.
6. Agnew-Davies R., Stiles W. Alliance structure assessed by the Agnew Relationship Measure (ARM). *British Journal of Clinical Psychology*, 1998. Vol. 37. P. 155–172.
7. Balint M. The doctor, his patient and the illness. *International Universities Press*. 1957.
8. Black S., Hardy G., Turpin G., Parry G. Self-reported attachment styles and therapeutic orientation of therapists and the relationship with reported general alliance quality and problems in therapy. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 2005. Vol. 78. P. 363–377.
9. Bordin E. Theory and research on the therapeutic working alliance: New directions // Horvath A., Greenberg L. (Eds.) *Wiley series on personality processes. The working alliance: Theory, research, and practice, 1994*. Oxford, England: John Wiley & Sons. P. 13–37.
10. Orlinsky D., Rennestad M., Gerin P., Willutzki U., Dazord A. Development of psychotherapists: concepts, questions, and methods of a collaborative international study. *Psychotherapy Research*, 1999. Vol. 9 (2). P. 127–153.
11. Pinsof W., Catherall D. The integrative psychotherapy alliance: Family, couple and individual therapy scales. *Journal of Marital and Family Therapy*, 1986. Vol. 12. P. 137–151.
12. Rait D. The therapeutic alliance in couples and family therapy. *Journal of Clinical Psychology*, 2000. Vol. 56 (2). P. 211–224.
13. Sexton T., Whiston S. The status of the counseling relationship: An empirical review, theoretical implications, and research directions. *The Counseling Psychologist*, 1994. Vol. 22 (1). P. 6–78.
14. Shirk S., Saiz C. Clinical, empirical, and developmental perspectives on the therapeutic relationship in child therapy. *Development and Psychopathology*, 1993. Vol. 2. P. 713–728.
15. Simionato G., Simpson S. Personal risk factors associated with burnout among psychotherapists: A systematic review of the literature. *J Clin Psychol.*, 2018. Sep. 74 (9): 1431–1456.

REFERENCES:

1. Balint, M. (1957). The doctor, his patient and the illness. International Universities Press.
2. Baryshneva, S. (2019) Vzaimosvjaz' predstavlenij o detskom opyte i harakteristik partnerskih otnoshenij u molodyh vzroslyh [The relationship of ideas about childhood experiences and characteristics of partnerships in young adults]. URL: <https://nauchkor.ru/uploads/documents/587d366f5f1be77c40d58f1d.pdf> [in Russian].

3. Burlachuk, L. & Korolev, D. (2000) Jeksperimental'nye metodiki. Adaptacija oprosnika dlja diagnostiki pjati faktorov lichnosti [Experimental techniques. Adaptation of the questionnaire for the diagnosis of five personality factors.]. *Voprosy psihologii - Psychology Issues, 1*, 126 – 140 [in Russian].
4. Dzhonson, S. (2013) Praktika jemocional'no – fokusirovanoj supruzheskoj terapii. Sozdanie svjazej [The practice of emotionally focused marital therapy. Creating Links]. – M.: Nauchnyjmir, 364 [in Russian].
5. Kochjunas, R. (2008) Osnovy psihologicheskogo konsul'tirovanija [The Basics of Psychological Counseling]. M.: "Akademicheskij proekt", 150 [in Russian].
6. Agnew-Davies, R. & Stiles, W.(1998) Alliance structure assessed by the Agnew Relationship Measure (ARM). *British Journal of Clinical Psychology, 37*, 155-172.
7. Black S., Hardy G., Turpin, G. & Parry G.(2005) Self-reported attachment styles and therapeutic orientation of therapists and their relationship with reported general alliance quality and problems in therapy. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 78*, 363–377.
8. Bordin, E. (1994) Theory and research on the therapeutic working alliance: New directions // Horvath A., Greenberg L. (Eds.) *Wiley series on personality processes. The working alliance: Theory, research, and practice*. Oxford, England: John Wiley & Sons, 13-37.
9. Orlinsky, D., Rennestad, M., Gerin, P., Willutzki U. & Dazord A. (1999). Development of psychotherapists: concepts, questions, and methods of a collaborative international study. *Psychotherapy Research, 9*(2), 127-153.
10. Pinsof, W. & Catherall, D. (1986)The integrative psychotherapy alliance: Family, couple and individual therapy scales. *Journal of Marital and Family Therapy, 12*, 137–151.
11. Rait, D. (2000) The therapeutic alliance in couples and family therapy. *Journal of Clinical Psychology, 56*(2), 211-224.
12. Rogers, C. (1994). Vzgljad na psihoterapiyu. Stanovlenie cheloveka [On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy]. M. 480 p. [in Russian].
13. Sexton, T. & Whiston, S. (1994) The status of the counseling relationship: An empirical review, theoretical implications, and research directions. *The Counseling Psychologist, 22*(1), 6–78.
14. Shirk, S. & Saiz, C. (1993) Clinical, empirical, and developmental perspectives on the therapeutic relationship in child therapy. *Development and Psychopathology, 7*13–728.
15. Simionato, G. & Simpson S. (2018) Personal risk factors associated with burnout among psychotherapists: A systematic review of the literature. *J Clin Psychol., Sep, 74*(9), 1431–1456.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2020.

The article was received 17 January 2020.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 1

Коректура • *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 23,72.
Замов. № 0320/102. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39 95 80
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

